MONTESQUIEU

DESPRE SPIRITUL LEGILOR

III

M O N T E S Q U I E U

DESPRE SPIRITUL LEGILOR

III

E D I T U R A Ș T I I N Ț I F I C A
B U C U R E Ș T I , 1 9 7 0

Traducere și note de
ARMAND ROȘU

Indici de materii și de nume de
VLADIMIR KRASNASESCHI

Colecție îngrijită de
SEGALL IDEL

MONTESQUIEU
DE L'ÉSPRIT DES LOIX
SOCIÉTÉ LES BELLES LETTRES
Paris
Tome quatrième 1961

PARTEA A ȘASEA

CARTEA XXVII

DESPRE ORIGINEA ȘI EVOLUȚIA LEGILOR ROMANE CU PRIVIRE LA SUCCESIUNI[1]

CAPITOL UNIC

DESPRE LEGILE ROMANE CU PRIVIRE LA SUCCESIUNI

Această materie se referă la instituții de o foarte îndepărtată vechime; și, pentru a o pătrunde bine, să-mi fie îngăduit a căuta în primele legi ale romanilor ceea ce nu știu să se fi observat pînă acum.

Se știe că Romulus[a] a împărțit pămînturile din micul său stat între cetățenii săi; mi se pare că din acest fapt derivă legile romane cu privire la succesiuni.

Legea asupra împărțirii pămînturilor cerea ca bunurile unei familii să nu treacă la alta; ca urmare, au fost statornicite prin lege numai două feluri de moștenitori[b]: copiii și toți descendenții care trăiau sub puterea tatălui, care se numește *heredes sui*[3]; iar, în lipsa lor, rudele cele mai apropiate în linie bărbătească, care se numeau agnați.

Aceasta a mai avut ca urmare și faptul că rudele în linie femeiască, care se numeau cognați, nu trebuiau să

---

a Dionysios din Halicarnas, cartea II, cap. III, Plutarh, în a sa *Comparaison de Numa et de Lycurgue*.

b *Ast si intestato moritur, cui suus haeres nec extabit, agnatus proximus familiam habeto*[2]. Fragment din Legea celor Douăsprezece Table, în Ulpianus, ultimul titlu.

poată moşteni: căci ele ar fi trecut bunurile în altă familie; şi, ca atare, s-a statornicit această rînduială.

De aici a mai rezultat că nici copiii nu trebuiau să poată moşteni pe mama lor, nici mama pe copiii ei; căci aceasta ar fi transferat bunurile dintr-o familie în alta. De aceea, vedem că în Legea celor Douăsprezece Table[a] ei erau excluşi de la succesiune; ea nu chema la succesiune decît pe agnaţi, iar fiul şi mama nu erau agnaţi între ei.

Era însă totuna dacă *heres sui*, ori, în lipsa acestuia, agnatul cel mai apropiat, ar fi fost de sex masculin sau femenin, deoarece, dat fiind că rudele dinspre mamă nu moşteneau, chiar dacă femeia moştenitoare se mărita, bunurile se întorceau tot la familia de la care plecaseră. Tocmai de aceea nu se făcea în Legea celor Douăsprezece Table nici o deosebire după sex între persoanele care moşteneau[b].

De aici a rezultat că, deşi nepoţii de fiu îl moşteneau pe bunic, nepoţii de fiică nu îl moşteneau; căci, pentru ca bunurile să nu treacă într-o altă familie, le erau preferaţi agnaţii. Aşa că fiica îl moştenea pe tată, iar copiii[c] acesteia nu.

Ca atare, la primii romani, femeile moşteneau, atunci cînd lucrul acesta era în acord cu legea împărţirii pămînturilor; şi nu moşteneau atunci cînd lucrul acesta putea veni în contradicţie cu ea.

Aşa au fost legile succesiunilor la primii romani; şi, cum ele se aflau într-o dependenţă firească de organizarea statului, şi îşi aveau obîrşia în împărţirea pămînturilor, se vede limpede că ele nu au avut de fel o origine străină şi că nu au fost de loc dintre acelea pe care le-au adus solii trimişi în cetăţile greceşti.

Dionysios din Halicarnas[d] ne spune că Servius Tullius

---

a *Vezi Fragmentele* lui Ulpianus, § 8, titlul XXVI, *Institutele*, titlul III. *In proemio ad sen. cons. Tertullianum* (În introducerea la senatus-consultul Tertullian).

b Paulus, cartea IV, *Senten.*, titlul VIII, § 3.

c *Institutele*, cartea III, titlul I, § 15.

d Cartea IV, p. 276.

a repus în vigoare legile lui Romulus și Numa asupra împărțirii pămînturilor, care fuseseră abrogate, și a făcut altele noi, pentru a da celor vechi o mai mare greutate. Așadar, nu poate fi îndoială că legile despre care vorbim, făcute ca o urmare a acestei împărțiri a pămînturilor, sînt opera acestor trei legiuitori ai Romei.

Ordinea de succesiune fiind stabilită pe baza unei legi politice, un cetățean nu trebuia să o tulbure printr-o manifestare a voinței sale individuale, ceea ce înseamnă că, în primele timpuri ale Romei, nu trebuia să-i fie cuiva îngăduit de a face un testament. Totuși, ar fi fost ceva prea crud ca cineva să fie lipsit, în ultimele clipe ale vieții, de posibilitatea de a săvîrși binefaceri.

S-a găsit un mijloc de a împăca în această privință legile cu voința particularilor. Li s-a îngăduit acestora să dispună de bunurile lor într-o adunare a poporului, și fiecare testament a fost oarecum un act al puterii legiuitoare.

Legea celor Douăsprezece Table a îngăduit celui care își făcea testamentul să-și aleagă ca moștenitor pe orice cetățean voia. Cauza din care legile romane au restrîns atît de mult numărul celor care puteau să moștenească *ab intestat* a fost legea împărțirii pămînturilor; iar cauza din care ele au extins atît de mult dreptul de a testa a fost faptul că, tatăl putînd să-și vîndă copiii[a], el putea, cu atît mai mult, să-i lipsească de bunurile sale. Erau deci efecte diferite, deoarece ele decurgeau din cauze deosebite: acesta e spiritul legilor romane în această privință.

Vechile legi de la Atena nu îngăduiau cetățeanului să facă testament. Solon a îngăduit[b] acest lucru, exceptînd pe cei care aveau copii; iar legiuitorii Romei, pătrunși de ideea puterii părintești, i-au îngăduit cetățeanului să

---

a Dionysios din Halicarnas dovedește, bazîndu-se pe *o* lege a lui Numa, că legea care îngăduia tatălui să-și vîndă de trei *ori* fiul era *o* lege a lui Romulus, iar nu a decemvirilor. Cartea II.

b Vezi Plutarh, *Vie de Solon (Viața lui Solon)*.

testeze, chiar în dauna copiilor. Trebuie să recunoaștem că vechile legi ale Atenei au fost mai consecvente decît legile Romei. Permisiunea nelimitată de a testa, acordată la Roma, a lichidat puțin cîte puțin rînduiala politică privitoare la împărțirea pămînturilor; ea a dat naștere, mai mult ca orice altceva, deosebirii funeste dintre bogăție și sărăcie; multe loturi de pămînt s-au adunat în mîinile unei singure persoane; unii cetățeni au ajuns să aibă prea mult, iar nenumărați dintre ei — nimic. De aceea, poporul, lipsit necontenit de loturile sale de pămînt, a cerut fără încetare o nouă împărțire a pămînturilor. El a cerut-o în vremea în care cumpătarea, spiritul de economie deosebit de dezvoltat și sărăcia alcătuiau trăsătura caracteristică a romanilor, ca și în vremea în care luxul lor a întrecut orice măsură.

Deoarece testamentele erau, la drept vorbind, legi făcute în adunarea poporului, cei care se aflau în armată erau lipsiți de posibilitatea de a testa. Poporul a acordat soldaților dreptul de a formula[a], în fața unora dintre camarazii lor, dispozițiile testamentare pe care le-ar fi formulat în fața lui[b].

Marile adunări ale poporului nu se țineau decît de două ori pe an; pe de altă parte, sporise la număr populația precum și treburile obștești. S-a socotit deci că era potrivit să se îngăduie tuturor cetățenilor de a-și face testamentul înaintea cîtorva cetățeni romani puberi[c], care să reprezinte adunarea poporului; se aduceau cinci ce-

---

a Acest testament, numit *in procinctu*[4], se deosebea de cel care a fost numit *militar*, care nu a fost instituit decît prin constituțiile împăraților. L. I, *Dig.* [Cartea XXIX, titlul 1], *De militari testamento* (Despre testamentul militar), aceasta a fost una dintre lingușirile lor față de soldați.

b Acest testament nu era scris și era făcut fără formalități, *sine libra et tabulis*[5], cum spune Cicero, cartea I [53], *De l'orateur* (Despre Orator).

c *Institutele*, cartea II, titlul X, § 1; Aulus Gellius, cartea XV, cap. XXVII. Acest fel de testament s-a numit *per aes et libram*[6].

tățeni[a], înaintea cărora moștenitorul cumpăra de la testator familia sa, adică moștenirea sa[b]; un alt cetățean ținea o balanță pentru a cîntări prețul, căci romanii nu cunoșteau încă moneda[c].

Probabil că acești cinci cetățeni reprezentau cele cinci clase ale poporului și că nu se ținea seama de a șasea, alcătuită din oameni care nu aveau nimic.

Nu trebuie să spunem, alături de Iustinian, că aceste vînzări erau imaginare: ele au devenit astfel, dar la început nu erau așa. Cea mai mare parte a legilor care au reglementat mai tîrziu testamentele își au originea din aceste vînzări reale; dovada acestui fapt o găsim în fragmentele lui Ulpianus[d]. Surdul, mutul, risipitorul nu puteau face testament: surdul, pentru că nu putea să audă cuvintele cumpărătorului familiei; mutul, pentru că nu putea să pronunțe termenii formulei[8]; risipitorul, pentru că, fiindu-i interzisă orice gestiune de afaceri, nu putea să-și vîndă familia[9]. Trec peste celelalte exemple.

Întrucît testamentele se făceau în adunarea poporului, ele erau mai curînd acte de drept politic decît de drept civil, de drept public mai degrabă decît de drept privat: de aici a rezultat faptul că tatăl nu putea să-i îngăduie fiului său, care se afla în puterea sa, să facă un testament.

La cele mai multe popoare, testamentele nu sînt supuse unor formalități mai numeroase decît contractele obișnuite, pentru că și unele și altele nu sînt decît manifestări ale voinței celui care contractează, ținînd deopotrivă de dreptul privat. Dar la romani, unde testamentele își aveau originea în dreptul public, ele au fost încărcate cu mai multe formalități decît celelalte acte[e]; şi aceasta

---

a Ulpianus, titlul X, § 2.

b Theophil, *Institutele*, cartea II, titlul X.

c Nu au avut decît începînd din timpul războiului lui Pyrrhus. Vorbind de asediul Veii, Titus Livius spune: *nondum argentum signatum erat*[7], cartea IV.

d Titlul XX, § 13.

e *Institute*, cartea II, titlul X, § 1.

dăinuieşte încă şi astăzi în ţinuturile Franței care se conduc după dreptul roman.

Deoarece testamentele erau, după cum am spus, legi ale poporului, ele trebuiau să exprime forţa unui ordin, şi deci să fie formulate în termeni care au fost numiți *direcți*[10] şi *imperativi*. Aceasta a dus la statornicirea unei reguli potrivit căreia nu se putea dona, nici transmite moştenirea decît folosind termeni de comandă[a]: de unde a rezultat că dacă, în anumite cazuri, se putea face desigur o substituţie[b], dispunînd ca moştenirea să treacă la altă persoană, nu erau îngăduite însă niciodată fideicomisele[c], adică nu se putea ca, sub formă de rugăminte, să se dea cuiva sarcina de a remite altuia moştenirea sau o parte din moştenire.

Atunci cînd tatăl nu îl desemna pe fiu ca moştenitor şi nici nu îl dezmoştenea, testamentul era nul; el era însă valabil chiar dacă nu o instituia ca moştenitoare şi nici nu o dezmoştenea pe fiică. Înțeleg pentru ce era aşa. Cînd nu-l instituia ca moştenitor şi nici nu-l dezmoştenea pe fiu, el aducea un prejudiciu nepotului, care ar fi moştenit *ab intestat*[13] pe tatăl său; dar, neinstituind ca moştenitoare şi nici nedezmoştenind-o pe fiică, nu prejudicia pe copiii fiicei sale, deoarece ei nu ar fi moştenit *ab intestat* pe mama lor[d], fiindcă nu erau nici *heredes sui* şi nici agnaţi.

Întrucît legile primilor romani cu privire la succesiuni nu s-au preocupat decît de a se conforma spiritului legii referitoare la împărțirea pămînturilor, ele nu au limitat îndeajuns bogăţiile femeilor şi prin aceasta au lăsat o poartă deschisă luxului, care este întotdeauna nedespărțit de aceste bogăţii. Între al doilea şi al treilea război punic, acest rău a început să fie înţeles; s-a făcut legea *Voco-*

---

a Titius, fii moştenitorul meu[11].

b Cea vulgară, cea pupilară, cea exemplară *(cvasipupilară)*[12].

c Augustus, din anumite motive, a început să autorizeze fideicomisele. *Institute*, cartea II, titlul XXIII, § 1.

d *Ad liberos matris intestatae haereditas, [ex] lege XII tabularum, non pertinebat, quia feminae suos haeredes non habent*[14]. Ulpianus, *Fragmente*, titlul XXVI, § 7.

nia[a]. Și, întrucît întocmirea ei a fost determinată de considerente deosebit de însemnate, și cum nu ne-au rămas decît puține documente privitoare la ea și nici nu s-a vorbit pînă acuma despre ea decît în chip foarte confuz, voi căuta să o lămuresc.

Cicero ne-a păstrat un fragment din ea care interzice să se instituie ca moștenitoare o femeie, fie că e măritată, fie că nu[b].

Epitoma lui Titus Livius, în care se vorbește despre această lege, nu ne spune mai mult în privința ei[c]. Din Cicero[d] și din Sfîntul Augustin[e] reiese că fiica, și chiar fiica unică, era inclusă în această interdicție.

Cato cel Bătrîn[f] și-a pus în joc toată influența de care dispunea pentru a obține adoptarea acestei legi. Aulus Gellius citează un fragment din cuvîntarea pe care a ținut-o Cato cu acest prilej[g]. Împiedicînd pe femei de a moșteni, el a vrut să înlăture cauzele luxului, după cum, susținînd legea *Oppia*, el urmărea să curme însuși luxul.

În *Institutele* lui Iustinian[h] și Theophil[i] se vorbește despre un capitol al legii *Voconia* care restrîngea dreptul de a face legate. Citind pe acești autori, nu este nimeni care să nu observe că acest capitol a fost făcut pentru a evita ca moștenirea să nu fie atît de sărăcită

---

a Ea a fost propusă de către Quintus Voconius, tribun al poporului[15]. Vezi C i c e r o, *Seconde harangue contre Verrès* (Al doilea discurs împotriva lui Verres) [I, 42]. În *Epitoma* lui T i t u s L i v i u s, cartea XLI, trebuie să se citească Voconius în loc de Volumnius.

b *Sanxit .. ne quis haeredem virginem neve mulierem faceret*[16]. C i c e r o, *Seconde harangue contre Verrès* [cap. CVII].

c *Legem tulit, ne quis haeredem mulierem institueret*[17], cartea XLI.

d Seconde harangue contre Verrès.

e Cartea III [cap. XXI] din *La Cité de Dieu* (Cetatea lui Dumnezeu).

f *Epitoma* lui T i t u s L i v i u s, cartea XLI.

g Cartea XVII, cap. VI.

h *Institute*, cartea II, titlul XXII.

i Ibidem.

prin legate, încît moştenitorul să nu o accepte. Dar nu acesta era spiritul legii *Voconia*. Am văzut adineaori că ea avea scopul de a le împiedica pe femei să obţină vreo moştenire. Capitolul din această lege care limita dreptul de a face legate contribuia la atingerea acestui scop; căci, dacă s-ar fi putut dona prin dispoziţii testamentare cît ar fi voit ficcare, atunci femeile ar fi putut primi sub formă de legate ceea ce nu ar fi putut să obţină sub formă de moştenire.

Legea *Voconia* a fost făcută pentru a preîntîmpina acumularea prea multor bogăţii în mîinile femeilor. Ca atare, ele trebuiau să fie lipsite de moştenirile foarte mari, iar nu de acelea care nu puteau întreţine luxul. Legea fixa o anumită sumă care trebuia dată femeilor pe care ea le lipsea de moştenire. Cicero[a], care ne face cunoscut acest fapt, nu ne spune care era această sumă, dar Dion[b] ne spune că ea era de o sută de mii de sesterţi.

Legea *Voconia* era făcută pentru a reglementa bogăţiile, iar nu pentru a reglementa sărăcia: de aceea Cicero ne spune[c] că ea nu statornicea dispoziţii decît cu privire la cei care erau înscrişi în listele censului.

Aceasta a oferit un pretext pentru eludarea legii. Se ştie că romanii erau extrem de formalişti; şi am spus mai sus că spiritul republicii era de a se ţine de litera legii. Au existat părinţi care nu s-au înscris în listele censului, pentru a putea să-şi lase moştenirea fiicei lor; iar praetorii au socotit că prin aceasta nu se încalcă legea *Voconia*, deoarece nu se călca litera ei.

Un oarecare cu numele de Anius Asellus instituise ca moştenitoare pe unica sa fiică. El putea să facă aceasta, spune Cicero: legea *Voconia* nu-l oprea, deoa-

---

a *Nemo censuit plus Fadiae dandum, quam posset ad eum lege Voconia pervenire*[18]. *De finibus bonor. et mal.* (Despre limitele binelui şi ale răului), cartea II [cap. LV].

b *Cum lege Voconia mulieribus prohiberetur ne qua maiorem centum millibus nummum haereditatem posset adire*[19]. Cartea LVI.

c *Qui census esset*[20]. *Seconde harangue contre Verrès.*

rece el nu era înscris în listele censului[a]. Verres, fiind atunci praetor, o înlăturase pe fiică de la succesiune: Cicero susține că Verres fusese corupt, pentru că altminteri el nu ar fi răsturnat o rînduială pe care o urmaseră ceilalți praetori.

Cine erau deci acești cetățeni netrecuți în listele censului, care trebuiau să cuprindă pe toți cetățenii? Căci, potrivit rînduielii lui Servius Tullius[22], despre care ne informează Dionysios din Halicarnas[b], orice cetățean care nu se înscria în listele censului devenea sclav; însuși Cicero spune că un astfel de om își pierdea libertatea[c]; Zonaras spune același lucru. Prin urmare, trebuia să existe o deosebire între a nu fi înscris în listele censului potrivit spiritului legii *Voconia*, și a nu fi înscris în ele potrivit spiritului rînduielilor lui Servius Tullius.

Cei care nu se înscriseseră în primele cinci clase, în care repartizarea se făcea după mărimea averii[d], nu făceau parte din cens potrivit spiritului legii *Voconia*; cei care nu erau înscriși în nici una din cele șase clase, sau care nu erau puși de către censori printre cei ce se numeau *aerarii*, nu făceau parte din cens, potrivit rînduielilor lui Servius Tullius. Așa de mare era forța naturii, încît, pentru a eluda legea *Voconia*, unii părinți acceptau să sufere rușinea de a fi trecuți în clasa a șasea, la un loc cu proletarii și cu cei care erau impuși la impozitul capitației[23], sau chiar de a fi trecuți în listele Ceriților[e].

Am spus că jurisprudența romanilor nu admitea fidei-comisele. Ele au fost introduse în speranța de a putea eluda astfel legea *Voconia*. Se instituia un moștenitor căruia legea îi recunoștea capacitatea de a moșteni, și acesta era rugat să predea moștenirea unei persoane pe

---

a *Census non erat*[21] *Seconde harangue contre Verrès.*
b Cartea IV.
c *In oratione pro Caecinna* (În cuvîntarea pentru Caecinna).
d Aceste prime cinci clase erau atît de importante, încît uneori autorii nu vorbesc decît de cinci clase.
e *In Caeritum tabulas referri; aerarius fieri*[24].

care legea o înlătura de la succesiune. Acest nou fel de a dispune de bunuri a avut efecte foarte diferite. Unii au predat moştenirea, şi din acest punct de vedere fapta lui Sextus Peduceus a fost remarcabilă[a]. I s-a lăsat o mare moştenire şi nimeni în afară de el nu ştia că fusese rugat să o remită: el s-a dus la văduva testatorului şi i-a predat tot avutul soţului său.

Alţii au păstrat pentru ei moştenirea; iar cazul tipic al lui P. Sextilius Rufus a fost şi el celebru, deoarece Cicero îl foloseşte în disputele sale cu epicureicii[b]. „În tinereţea mea, spune el, am fost rugat de către Sextilius să-l însoţesc la prietenii săi, pentru că voia să ştie de la ei dacă trebuia să remită moştenirea lui Quintus Fabius Gallus fiicei sale, Fadia. El întrunise mai mulţi tineri, împreună cu personalităţi foarte serioase; şi nici unul dintre ei n-a fost de părere ca el să-i dea Fadiei mai mult decît ceea ce i se cuvenea potrivit legii *Voconia*. Sextilius a obţinut astfel o mare moştenire, din care nu ar fi reţinut nici un sesterţ dacă ar fi preferat ceea ce era drept şi cinstit în loc de ceea ce era avantajos. Eu pot crede, adaugă el, că voi aţi fi predat moştenirea; pot crede chiar că şi Epicur ar fi predat-o; dar atunci nu aţi fi urmat principiile voastre". Aici voi face cîteva reflecţii.

Este o nenorocire proprie condiţiei umane ca legiuitorii să fie nevoiţi să facă legi care se împotrivesc chiar simţămintelor fireşti ale oamenilor: aşa a fost legea *Voconia*. Aceasta se datoreşte faptului că legiuitorii statornicesc rînduieli care au în vedere mai mult societatea decît pe cetăţean şi mai mult pe cetăţean decît pe om. Legea despre care vorbim îl sacrifica şi pe cetăţean şi pe om, şi nu avea în vedere decît statul. Un om îl ruga pe un prieten să remită fiicei sale moştenirea; legea nu ţinea seama de simţămintele fireşti ale testatorului; ea nu ţinea seama de dragostea fiicei faţă de tată; ea nu lua

---

a Cicero, *De finibus bonorum et malorum*, cartea II [cap LVIII].

b *Idem*, *op. cit.*

de loc în considerare pe cel care era însărcinat cu remiterea moștenirii, și care se găsea într-o situație îngrozitoare. Dacă o remitea, era rău cetățean; dacă o păstra, era om necinstit. Numai oamenii buni din fire se gîndeau să eludeze legea; și numai oamenii cinstiți puteau fi aleși pentru a o eluda: căci pentru aceasta întotdeauna trebuie cîștigată o biruință împotriva lăcomiei și a voluptăților; și numai oamenii cinstiți cîștigă asemenea biruințe. Poate chiar că ar însemna o prea mare severitate dacă ei ar fi considerați pentru aceasta ca răi cetățeni. Nu este imposibil ca legiuitorul să-și fi atins în mare parte scopul, atunci cînd legea sa era de așa natură, încît ea nu silea decît pe oamenii cinstiți să o eludeze.

Pe vremea cînd a fost făcută legea *Voconia*, moravurile își mai păstrau încă ceva din vechea lor puritate. Uneori a fost cîștigată în favoarea legii conștiința publică și s-au cerut jurăminte că va fi respectată[a]; așa încît probitatea, ca să spunem așa, se lupta cu probitatea. În timpurile din urmă însă, moravurile s-au corupt pînă într-atîta, încît probabil fidei-comisele aveau o putere mai mică pentru a eluda legea *Voconia* decît avea această lege pentru a se face respectată.

Războaiele civile au adus moartea a nenumărați cetățeni. Sub Augustus, Roma era aproape pustie: trebuia să fie repopulată. S-au făcut legile *Papia*, în care nu s-a omis de a se prevedea nimic din ceea ce putea să încurajeze pe cetățeni să se căsătorească și să aibă copii[b]. Unul din principalele mijloace a fost de a spori, pentru cei care consimțeau să participe la împlinirea țelurilor legii, speranțele de a moșteni și de a reduce aceste speranțe pentru cei care nu voiau să facă aceasta; și, întrucît legea *Voconia* le declara pe femei incapabile de

---

a Sextilius spunea că jurase să o respecte. Cicero, *De finibus bonorum et malorum*, Cartea II [cap. IV].

b Vezi ceea ce am spus în această privință în cartea XXIII. cap. XXI.

a moşteni, legea *Papia* a înlăturat, în anumite cazuri, această interdicţie.

Femeile[a], mai ales cele care aveau copii, au dobîndit astfel capacitatea de a moșteni pe baza testamentului soţilor lor; ele au devenit capabile ca, atunci cînd aveau copii, să moştenească pe baza testamentului făcut de străini: toate acestea contraveneau dispoziţiilor legii *Voconia;* și este totuși demn de notat că nu a fost părăsit cu totul spiritul acestei legi. De exemplu, legea *Papia*[b] îngăduia unui bărbat care avea un copil[c] să moştenească întreaga avere a unui străin, pe baza testamentului făcut de acesta; femeii ea nu îi acorda însă același avantaj decît dacă avea trei copii[d].

Trebuie să observăm că legea *Papia* nu le-a dat dreptul de a moşteni femeilor care aveau trei copii decît pe baza testamentului făcut de străini, și că în privința moştenirii rudelor, ea a menţinut în întregime în vigoare[e] vechile legi și legea *Voconia*. Dar această rînduială nu a dăinuit mult.

Roma, înecată în bogățiile tuturor popoarelor, își schimbase moravurile; nu a mai fost vorba de a stăvili luxul femeilor. Aulus Gellius[f], care trăia în vremea lui Adrian, ne spune că pe atunci legea *Voconia* era aproape literă moartă; ea a fost înăbușită de opulența

a Vezi în această privinţă *Fragmentele* lui Ulpianus, titlul XV, § 16.

b Aceeași diferenţiere se află în mai multe dispoziţiuni ale legii *Papia*. Vezi *Fragmentele* lui Ulpianus, §§ 4 și 5, ultimul titlu; şi acelaşi, la același titlu, § 6.

c *Quod tibi filiolus, vel filia, nascitur ex me Iura parentis habes; propter me scriberis haerea*[25]. Iuvenal, satira IX [vv. 83, 87].

d Vezi legea 9, *Codul theodosian* [IX, 42], *De bonis proscriptorum* (Despre bunurile proscrișilor); și Dion, cartea LV. Vezi *Fragmentele* lui Ulpianus, titlul ultim, § 6; și titlul XXIX, § 3.

e *Fragmentele* lui Ulpianus, titlul XVI, § 1; Sozomenos, cartea I, cap. XIX.

f Cartea XX, cap. I.

cetății. De asemenea, din *Sentențele* lui Paulus[a], care trăia în timpul lui Niger[26], și din *Fragmentele* lui Ulpianus[b], contemporan cu Alexandru Severus[27], aflăm că surorile din partea tatălui puteau să moștenească și că interdicția legii *Voconia* nu mai exista decît pentru rudele de un grad mai îndepărtat.

Vechile legi ale Romei începuseră să pară aspre. Praetorii nu se mai călăuzeau decît după considerente de echitate, de moderație și de bună-cuviință.

Am văzut că, potrivit vechilor legi ale Romei, mamelor nu le revenea nici o parte din moștenirea copiilor lor. Legea *Voconia* a constituit un nou temei pentru a le înlătura de la succesiuni. Împăratul Claudius a acordat însă mamei dreptul de a moșteni pe copiii săi, ca o mîngîiere pentru pierderea lor; senatus-consultul *Tertullian*, întocmit sub Adrian[c], le-a acordat femeilor acest drept cînd aveau trei copii, dacă erau libere din naștere; sau cînd aveau patru copii, dacă erau liberte. Este limpede că acest senatus-consult nu era decît o extindere a legii *Papia*, care, în același caz, acordase femeilor dreptul la moștenirile ce le erau lăsate de către străini. În fine, Iustinian[d] le-a acordat dreptul de a moșteni, indiferent de numărul copiilor.

Aceleași cauze care au determinat restrîngerea legii care împiedica pe femei de a moșteni au dus la înlăturarea treptată a legii care împiedicase moștenirea rudelor în linie femeiască. Aceste legi erau foarte potrivite cu spiritul unei bune republici[28], unde trebuie să se facă în așa fel ca acest sex să nu se poată folosi, pentru lux, nici de bogățiile sale, nici de perspectiva bogățiilor sale. Dimpotrivă, deoarece luxul din monarhie face împovă-

---

a Cartea IV, titlul VIII, § 3.

b Titlul XXVI, § 6.

c Adică împăratul Pius, care prin adopțiune a luat numele de Adrian[30].

d L. 2, *Cod.* [VIII, 58], *De iure liberorum* (Despre dreptul copiilor); *Institutele*, cartea III, titlul III, § 4, *De senatus-consulto Tertulliano*.

rătoare şi costisitoare căsătoria, trebuie ca bărbatul să fie atras spre aceasta şi prin bogăţiile pe care le pot aduce femeile[29], şi prin perspectiva moştenirilor pe care ele le pot aduce. Astfel, atunci cînd s-a instituit monarhia la Roma, s-a schimbat întregul sistem succesoral. Praetorii au chemat la succesiune rudele în linie femeiască, în lipsă de rude în linie bărbătească, pe cînd, după legile vechi, rudele în linie femeiască nu erau niciodată chemate la succesiune. Senatus-consultul *Orfitian* i-a chemat pe copii la succesiunea mamei lor; iar împăraţii Valentinian, Theodosius şi Arcadius[a] au chemat pe nepoţii de fiică la succesiunea bunicului. În sfîrşit, împăratul Iustinian a înlăturat şi cea mai mică urmă din vechiul drept succesoral: el a stabilit trei categorii de moştenitori: descendenţii, ascendenţii şi colateralii, fără nici o deosebire între bărbaţi şi femei, între rudele în linie femeiască şi rudele în linie bărbătească, şi a suprimat toate distincţiile care mai dăinuiau în această privinţă[b]. A crezut că se conformează însăşi naturii, îndepărtîndu-se de ceea ce el a numit încurcăturile vechei jurisprudenţe.

---

a Leg. 9 [§ 2], *Cod.* [VI, 55], *De suis et legitimis liberis* (Despre copiii proprii şi legitimi).

b Leg. 12, *Cod.*, *ibidem* şi Novellele 118 şi 127.

CARTEA XXVIII

DESPRE ORIGINEA ȘI EVOLUȚIA LEGILOR CIVILE LA FRANCEZI[1]

In nova fert animus mutatas dicere formas
Corpora[2] . . .
(O v i d i u s, *Metam.*, cartea I, v. 1)

CAPITOLUL I

DESPRE CARACTERUL DIFERIT AL LEGILOR POPOARELOR GERMANICE

Francii, după ce au plecat din țara lor, au pus pe înțelepții neamului lor să redacteze legile salice[a]. Tribul francilor ripuari, unindu-se, sub Clovis[b], cu cel al francilor salici, și-a păstrat obiceiurile, iar Teodoric[c], regele Austrasiei[5], a poruncit ca ele să fie așternute în scris. Tot așa, el a strîns obiceiurile bavarezilor și ale alemanilor[d], care țineau de regatul său. Căci Germania fiind slăbită, datorită părăsirii ei de atîtea popoare, francii, după ce au înaintat cu cuceririle lor, au făcut un pas înapoi, statornicindu-și stăpînirea în pădurile strămoșilor lor. Este probabil că și Codul turingilor a fost făcut de către același Teodoric[e], deoarece turingienii erau de asemenea supușii lui. Deoarece frizonii au fost supuși de către Carol Martel și Pepin, legea lor nu este anterioară acestor principi[f]. Carol cel Mare, primul care i-a supus pe saxoni, le-a impus legea pe care o cunoaștem. Este

a Vezi prologul *Legii salice*[3]. D-l de L e i b n i z spune, în tratatul său *Le l'origine des Francs* (Despre originea francilor)[4], că această lege a fost întocmită înaintea domniei lui Clovis; în realitate, ea nu a putut fi întocmită mai înainte ca francii să fi plecat din Germania, căci pe atunci ei nu înțelegeau limba latină.

b Vezi G r é g o i r e d e T o u r s.

c Vezi prologul *Legii bavarezilor* și cel al *Legii salice*.

d *Ibidem.*

e *Lex Angliorum Werinorum, hoc est Thuringorum*[6].

f Ei nu știau să scrie.

de ajuns să citim aceste ultime două coduri pentru a vedea că ele sînt opera învingătorilor. Vizigoţii, burgunzii şi longobarzii, după ce au întemeiat regate, au pus să li se scrie legile, nu pentru a-şi impune popoarelor învinse obiceiurile lor, ci pentru a le urma ei înşişi.

Legile salice şi ripuare, cele ale alemanilor, ale bavarezilor, ale turingilor şi ale frizonilor sînt de o minunată simplitate: ele au o asprime originară şi un spirit care nu fusese slăbit de vreo influenţă a altui spirit. Ele s-au modificat puţin, pentru că aceste popoare, cu excepţia francilor, au rămas în Germania. Înşişi francii au întemeiat acolo o mare parte din imperiul lor: ca atare, legile lor au fost în totul germanice. Nu acelaşi lucru s-a întîmplat cu legile vizigoţilor, ale longobarzilor şi ale burgunzilor: ele şi-au pierdut mult din caracterul lor, deoarece aceste popoare, stabilindu-se în noile lor aşezări, au pierdut mult ele înseşi din caracterul lor.

Regatul burgunzilor nu a durat destul de mult timp pentru ca legile poporului învingător să poată suferi schimbări însemnate. Gondebaud şi Sigismund, care au strîns obiceiurile acestui popor, au fost aproape ultimii lor regi. Legile longobarzilor au primit mai degrabă adăugiri decît au suferit schimbări. Cele ale lui Rotharis au fost urmate de cele ale lui Grimoald, ale lui Luitprand, ale lui Rachis, ale lui Aistulf; ele n-au luat însă o nouă formă[7]. Nu acelaşi lucru s-a întîmplat cu legile vizigoţilor[a]; regii lor le-au prelucrat şi au încredinţat clerului această prelucrare.

Regii din prima dinastie au înlăturat[b] în adevăr din legile salice şi ripuare ceea ce nu se putea împăca în totul cu creştinismul, dar au lăsat neatins întregul lor

---

a Euric le-a dat; Leuvigild le-a adus îndreptări. Vezi *Cronica* lui I s i d o r. Caindasuind şi Receswind le-au reformat. Egiga a dispus alcătuirea *Codului* pe care îl cunoaştem şi le-a dat episcopilor această sarcină; au fost păstrate totuşi legile lui Caindasuind şi ale lui Receswind, după cum reiese din cel de al şaisprezecelea sinod de la Toledo[8].

b Vezi prologul *Legii bavarezilor*.

fond. Nu se poate spune același lucru despre legile vizigoților.

Legile burgunzilor, și mai ales cele ale vizigoților, au admis pedepsele corporale. Legile salice și cele ripuare nu le-au admis[a]; ele și-au păstrat mai bine caracterul lor.

Burgunzii și vizigoții, ale căror posesiuni erau foarte expuse, au căutat să-i cîștige pe băștinași și să introducă la ei legile civile cele mai imparțiale cu putință[b]; regii franci însă, siguri de puterea lor, n-au arătat asemenea considerație[c].

Saxonii, care trăiau sub stăpînirea francilor, aveau o fire neîmblînzită și se răsculau necontenit. În legile lor[d] găsim urme ale asprimii învingătorului, care nu se întîlnesc în celelalte coduri de legi ale barbarilor.

În legile saxonilor spiritul legilor germanilor se vede în pedepsele pecuniare, iar cel al învingătorului — în pedepsele corporale.

Infracțiunile săvîrșite de saxoni pe teritoriul lor național erau sancționate prin pedepse corporale, și nu se urma spiritul legilor germanice decît în pedepsirea infracțiunilor săvîrșite în afara teritoriului lor.

În aceste legi se declară că, pentru infracțiunile lor, ei nu se vor bucura niciodată de liniște, și li se refuză azilul chiar în biserici.

Episcopii se bucurau de o autoritate imensă la curtea regilor vizigoți; chestiunile cele mai importante erau hotărîte în sinoade. Codului vizigoților îi datorăm toate maximele, toate principiile și toate vederile inchiziției de astăzi; și călugării nu au făcut decît să copieze, aplicîndu-le împotriva evreilor, legile întocmite odinioară de către episcopi.

---

a Se găsesc numai cîteva în decretul lui Childebert[9].
b Vezi prologul *Codului burgunzilor* și însuși *Codul*, mai ales titlul XII, § 5, și titlul XXXVIII. Vezi, de asemenea, G r é g o i r e d e T o u r s, *cartea II, cap. XXXIII*, și *Codul vizigoților*.
c Vezi mai departe cap. III.
d Vezi cap. II, §§ 8 și 9 și cap. IV, §§ 2 și 7.

De altminteri, legile lui Gondebaud, destinate burgunzilor, par destul de judicioase, iar cele ale lui Rotharis şi ale celorlalţi principi longobarzi sînt astfel într-o măsură şi mai mare. Dar legile vizigoţilor, cele ale lui Receswind, ale lui Caindasuind şi ale lui Egiga sînt puerile, stîngace, absurde: ele nu-şi ating scopul; sînt pline de retorism şi lipsite de sens, cu fondul găunos şi cu stilul umflat.

CAPITOLUL II

LEGILE BARBARILOR ERAU CU TOTUL PERSONALE

O trăsătură caracteristică a acestor legi ale barbarilor este că ele nu erau legate de un anumit teritoriu; francul era judecat după legea francilor, alemanul — după legea alemanilor, burgundul — după legea burgunzilor, romanul — după legea romană; şi, pe acele vremuri, departe de a se gîndi cineva să uniformizeze legile popoarelor cuceritoare, nici măcar nu i-a trecut prin minte cuiva să se facă legiuitor al poporului învins[10].

Originea acestui fapt eu o găsesc în moravurile popoarelor germanice. Aceste popoare erau despărţite între ele prin mlaştini, lacuri şi păduri; chiar în Caesar[a] vedem că lor le plăcea să trăiască separate. Spaima pe care o aveau faţă de romani le-a făcut să se unească: la aceste popoare amestecate, fiecare om trebuia să fie judecat după uzanţele şi obiceiurile neamului său. Toate aceste popoare, izolate între ele, erau libere şi independente; iar după ce s-au amestecat, şi-au păstrat independenţa: patria era comună, dar statul era separat; teritoriul era acelaşi, iar popoarele diferite. Spiritul legilor personale exista deci la aceste popoare mai înainte ca

a *De bello gallico* (Despre războiul galic), cartea VI.

ele să fi plecat din teritoriile lor, și ele l-au introdus în regiunile cucerite.

Acest obicei îl găsim stabilit în formulele lui Marculf[a1], în codurile de legi ale barbarilor — mai ales în legea ripuarilor[b] —, în decretele regilor din prima dinastie[c], din care au derivat capitulariile care au fost întocmite în această privință în timpul celei de-a doua dinastii[d]. Copiii[e] urmau legea tatălui, soțiile[f], pe cea a soțului, văduvele[g] reveneau la legea lor, liberții[h] urmau pe cea a patronului lor. Nu numai atît: fiecare putea să adopte legea pe care o prefera; Constituția lui Lothar I[i] impunea ca această alegere să fie declarată în mod public.

CAPITOLUL III

DEOSEBIREA FUNDAMENTALĂ DINTRE LEGILE SALICE ȘI LEGILE VIZIGOȚILOR ȘI ALE BURGUNZILOR

Am spus[j] că legea burgunzilor și cea a vizigoților erau imparțiale; legea salică nu era însă așa: ea a introdus cele mai umilitoare discriminări între franci și romani. Cînd[k] era ucis un franc, un barbar sau un om

---

a Cartea I, form. VIII.
b Cap. XXXI.
c Cel al lui Clotar, din anul 560, în ediția *Capitulariilor* a lui Baluze, vol. I, art. 4; *ibidem, in fine.*
d *Capitularii* adăugate la *Legea longobarzilor,* cartea I, titlul XXV, cap. LXXI; cartea II, titlul XLI, cap. VII; și titlul LVI, cap. I și II.
e *Ibidem,* cartea II, titlul V.
f *Ibidem,* cartea II, titlul VII, cap. I.
g *Capitularii* adăugate la *Legea longobarzilor,* cartea II.
h *Ibidem,* titlul XXXV, cap. II.
i În *Legea longobarzilor,* cartea II, titlul LVII.
j În cap. I al acestei cărți.
k *Legea salică,* titlul XLIV, § 1.

trăind sub legea salică, se plătea rudelor sale o despăgubire de două sute de solizi; cînd era ucis un roman proprietar[a], se plătea una de numai o sută de solizi; şi se plătea una de numai patruzeci şi cinci cînd era ucis un roman tributar; pentru uciderea unui franc, vasal[b] al regelui, despăgubirea era de şase sute de solizi; iar despăgubirea pentru moartea unui roman, comesean[c] al regelui[d], nu era decît de trei sute de solizi. Deci ea făcea o discriminare dureroasă între seniorul franc şi seniorul roman, precum şi între francul şi romanul de condiţie modestă.

Mai mult încă: dacă cineva aduna[e] complici pentru a ataca pe un franc în casa lui şi dacă acesta era ucis, legea salică impunea o despăgubire de şase sute de solizi; dar dacă era atacat un roman sau un libert[f], nu se plătea decît jumătate din despăgubire. Potrivit aceleiaşi legi[g], dacă un roman punea în lanţuri pe un franc trebuia să plătească treizeci de solizi ca despăgubire; dar dacă un franc punea în lanţuri pe un roman, nu datora decît o despăgubire de cincisprezece solizi. Un franc jefuit de un roman primea o despăgubire de şaizeci şi doi de solizi şi jumătate; iar un roman jefuit de un franc nu primea decît o despăgubire de treizeci de solizi. Toate acestea erau de bună seamă foarte apăsătoare pentru romani.

Cu toate acestea, un autor celebru[h] a elaborat un sistem asupra *Aşezării francilor în Galia*, plecînd de la

a *Qui res in pago ubi remanet proprias habet*[12]. *Legea salică*, titlul XLIV, § 15. Vezi de asemenea § 7.

b *Qui in truste dominica est*[13]. *Ibidem*, titlul XLIX, § 4.

c *Si romanus homo conviva regis fuerit*[14]. *Ibidem*, § 6.

d Romanii de frunte se fixau pe lîngă curte, cum vedem din viaţa multor episcopi care au fost crescuţi acolo. Numai romanii ştiau să scrie.

e *Legea salică*, titlul XLV.

f *Lidus*[15], a cărui condiţie era mai bună decît a unui sclav. *Legea alemanilor*, cap. XCV.

g Titlul XXXV, §§ 3 şi 4.

h Abatele D u b o s[16].

presupunerea că aceștia erau cei mai buni prieteni ai romanilor. Așadar, francii erau cei mai buni prieteni ai romanilor, ei care le-au pricinuit, ei care au îndurat din partea lor suferințe îngrozitoare[a]? Erau prieteni ai romanilor francii, care, după ce i-au supus cu ajutorul armelor lor, i-au împilat cu sînge rece cu ajutorul legilor lor? Ei erau prieteni ai romanilor așa cum erau prieteni ai chinezilor tătarii care au cucerit China.

Dacă vreo cîțiva episcopi catolici au voit să se servească de franci pentru a nimici pe regii arieni, urmează oare că ei au dorit să trăiască sub stăpînirea unor popoare barbare? Se poate oare trage de aici concluzia că francii ar fi arătat o considerație deosebită romanilor? Eu voi trage de aici cu totul alte concluzii: cu cît francii au fost mai siguri de romani[17], cu atît i-au cruțat mai puțin.

Dar abatele Dubos s-a folosit de izvoare nepotrivite pentru un istoric — de poeți și de oratori: nu pe lucrări pornite din dorința de a face impresie[18] trebuie să se întemeieze un sistem.

CAPITOLUL IV

CUM A DISPĂRUT DREPTUL ROMAN ÎN REGIUNEA STĂPÎNITĂ DE FRANCI ȘI CUM S-A PĂSTRAT EL ÎN CEA STĂPÎNITĂ DE GOȚI ȘI DE BURGUNZI

Ceea ce am spus mai sus va limpezi alte lucruri, care pînă acum au fost învăluite în întuneric.

Țara care se numește astăzi Franța a fost cîrmuită, sub prima dinastie, de legea romană, adică de *Codul theodosian*, și de diferitele legi ale barbarilor care o locuiau[b].

---

a Dovadă expediția lui Arbogast[16bis], despre care vorbește Grégoire de Tours, *Histoire* (Istorie), cartea II.

b Francii, vizigoții și burgunzii.

În regiunea stăpînită de franci, legea salică era aplicată francilor, iar *Codul theodosian*[a] romanilor. În cea stăpînită de vizigoți, litigiile dintre romani erau soluționate pe baza unei compilații a *Codului theodosian,* alcătuită din ordinul lui Alaric[b]; litigiile dintre vizigoți erau rezolvate pe temeiul obiceiurilor poporului așternute în scris[c] din porunca lui Euric. Dar de ce au dobîndit legile salice o autoritate aproape generală în regiunea francilor? Și de ce a dispărut acolo dreptul roman puțin cîte puțin, în timp ce, în regiunea aflată sub stăpînirea vizigoților, el s-a extins și a căpătat o autoritate generală?

Eu susțin că dreptul roman a ieșit din uz la franci din cauza marilor avantaje pe care le aducea cu sine faptul de a fi franc[d], barbar sau om trăind sub autoritatea legii salice: toți au fost înclinați să părăsească dreptul roman spre a trăi sub autoritatea legii salice. El a fost păstrat numai de către clerici[e], pentru că ei nu aveau nici un interes să-l schimbe. Deosebirile de stare și de rang nu constau decît în mărimea despăgubirilor, după cum voi arăta în altă parte. Or, legi[f] speciale le-au

a El a fost terminat în anul 438.

b În al douăzecilea an de domnie a acestui principe, și publicată la doi ani după aceea de către Anian, așa cum se vede din prefața acestui cod.

c În anul 504 al erei hispanice. *Chronique* d Isidore (Cronica lui Isidor).

d *Francum, aut barbarum, aut hominem qui salica lege vivit*[19]. Legea salică, titlul XLV, § 1.

e *Potrivit legii romane după care se călăuzește biserica,* se spune în *Legea ripuarilor*, titlul LVIII, § 1. Vezi de asemenea în această privință nenumăratele autorități prezentate de Du Cange, la cuvîntul *Lex romana*.

f Vezi *Capitulariile* adăugate la *Legea salică*, în Lindembroch, la sfîrșitul acestei legi, ca și diferitele coduri de legi ale barbarilor asupra privilegiilor clericilor în această privință. Vezi de asemenea scrisoarea lui Carol cel Mare către fiul său Pepin, regele Italiei, din 807, în ed. lui Baluze, vol. I, p. 462, în care se spune că un cleric trebuie să primească o despăgubire triplă; și *Recueil des Capitulaires* (Colecția Capitulariilor), cartea V, art. 302, vol. I, ed. lui Baluze.

acordat despăgubiri tot aşa de avantajoase ca şi acelea pe care le obţineau francii: ei au păstrat deci dreptul roman. Nu aveau de suferit din această pricină nici un neajuns; şi, de altminteri, el le convenea, pentru că era opera împăraţilor creştini.

Pe de altă parte, în regiunea stăpînită de vizigoţi, deoarece legea vizigoţilor[a] nu le acorda vizigoţilor nici un avantaj civil faţă de romani, aceştia din urmă nu aveau nici un motiv ca să părăsească legea lor pentru a adopta alta: ei şi-au păstrat deci legile lor, şi nu le-au adoptat pe cele ale vizigoţilor.

Acest lucru se confirmă pe măsură ce înaintăm în timp. Legea lui Gondebaud a fost foarte imparţială, şi nu a fost mai avantajoasă pentru burgunzi decît pentru romani. Din prologul acestei legi, se vede că ea a fost făcută pentru burgunzi, precum şi pentru ca pe baza ei să se rezolve chestiunile litigioase care se puteau ivi între romani şi burgunzi; şi, în acest din urmă caz, tribunalul era alcătuit pe jumătate din burgunzi, iar pe jumătate din romani. Lucrul acesta era necesar din motive speciale, izvorîte din orînduirea politică a acelor timpuri[b]. Dreptul roman s-a menţinut în Burgundia, pentru ca pe temeiul lui să se soluţioneze litigiile pe care romanii le-ar fi putut avea între ei. Aceştia nu au mai avut nici un motiv de a-şi părăsi legea lor, aşa cum au avut în regiunea dominată de franci; cu atît mai mult cu cît legea salică nu era introdusă în Burgundia, după cum se vede din celebra scrisoare pe care Agobard a adresat-o lui Ludovic Debonarul[20].

Agobard[c] cerea acestui principe să introducă legea salică în Burgundia: ea nu era deci statornicită acolo. Aşadar, dreptul roman s-a menţinut şi se menţine încă în atîtea provincii care depindeau odinioară de acest regat.

---

a Vezi această lege.

b Voi vorbi în altă parte despre ea, în cartea XXX, cap. VI, VII, VIII şi IX.

c A g o b a r d, *Opera* (Opere).

Dreptul roman şi legea gotică s-au menţinut la fel în regiunea în care s-au aşezat goţii: legea salică nu a fost niciodată adoptată acolo. Cînd Pepin şi Carol Martel i-au izgonit de acolo pe sarazini, oraşele şi provinciile care s-au supus acestor principi[a] au cerut să li se lase legile lor şi au obţinut acest lucru, ceea ce, în ciuda obiceiului de pe atunci, potrivit căruia toate legile erau personale, a făcut în curînd ca dreptul roman să fie considerat ca o lege reală şi teritorială în aceste regiuni.

Aceasta o dovedeşte edictul lui Carol Pleşuvul, dat la Pistes în anul 864, care[b] deosebeşte regiunile în care se judeca după dreptul roman, de acelea în care nu se judeca după acest drept.

Edictul de la Pistes dovedeşte două lucruri: primul, că existau regiuni în care se judeca după dreptul roman şi altele unde nu se judeca după acest drept; al doilea, că aceste regiuni, în care se judeca după dreptul roman, erau tocmai acelea în care şi astăzi se menţine acest drept, precum rezultă din acelaşi edict[c]. Aşadar, deosebirea dintre regiunile Franţei în care se aplica dreptul cutumiar şi acele în care se aplica dreptul scris era deja stabilită pe timpul edictului de la Pistes.

Am spus că la începuturile monarhiei toate legile erau personale: aşadar, cînd edictul de la Pistes face deosebire între regiunile de drept roman şi cele care

---

a Vezi Gervais de Tilburi, în *Colecţia lui* Duchesne, vol. III, p. 366: *Facta pactione cum Francis, quod illic Gothi patriis legibus, moribus paternis vivant. Et sic Narbonensis provincia Pippino subjicitur*[21]; şi o cronică din anul 759, citată de Catel, *Histoire du Languedoc* (Istoria Languedocului); şi autorul nesigur al biografiei lui *Ludovic Debonarul*, asupra cererii făcute de către popoarele din Septimania[22], în adunarea *in Carisiaco*, în *Colecţia* lui Duchesne, vol. II, p. 316.

b *In illa terra in qua iudicia secundum legem romanam terminantur, secundum ipsam legem iudicetur; et in illa terra in qua*[23] etc. art. 16. Vezi şi art. 20.

c Vezi articolele 12 şi 16 ale edictului de la Pistes, *in Cavilano, in Narbona* etc.

nu erau de drept roman, aceasta înseamnă, pe de o parte, că în regiunile care nu erau de drept roman atît de mulți oameni preferaseră să trăiască sub autoritatea vreuneia dintre legile popoarelor barbare, încît, în aceste regiuni, nu mai exista aproape nimeni care să prefere să trăiască sub autoritatea dreptului roman; pe de altă parte, aceasta înseamnă că în regiunile de drept roman existau puțini oameni care să fi preferat să trăiască sub autoritatea legilor popoarelor barbare.

Știu bine că spun aici lucruri noi; dar, dacă ele sînt adevărate, sînt foarte vechi. Ce interesează, la urma urmei, că cel care le-a spus sînt eu, un Valois[24] sau un Bignon[25]?

CAPITOLUL V

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Legea lui Gondebaud s-a menținut timp îndelungat la burgunzi, împreună cu dreptul roman; ea era în vigoare acolo pe timpul lui Ludovic Debonarul: scrisoarea lui Agobard nu ne lasă nici o îndoială în această privință. La fel, cu toate că edictul de la Pistes numește regiunea ocupată de către vizigoți țară a legii romane, legea vizigoților se menținea acolo necontenit, lucru pe care îl dovedește sinodul de la Troyes ținut în timpul lui Ludovic Gîngavul, în anul 878, adică paisprezece ani după edictul de la Pistes.

Mai tîrziu, legile gotice și burgunde au dispărut chiar în regiunile lor, datorită cauzelor generale[a] care au făcut pretutindeni să dispară legile personale ale popoarelor barbare.

---

a Vezi mai departe cap. IX, X și XI.

CAPITOLUL VI

CUM S-A PĂSTRAT DREPTUL ROMAN ÎN REGIUNEA AFLATĂ SUB STĂPÎNIREA LONGOBARZILOR

Toate se potrivesc cu principiile mele. Legea longobarzilor era imparţială şi romanii nu au avut nici un interes să şi-o părăsească pe a lor pentru a o adopta pe aceasta. Motivul care i-a îndemnat pe romanii aflaţi sub stăpînirea francilor să prefere legea salică nu a existat în Italia; acolo dreptul roman s-a menţinut alături de legea longobarzilor.

S-a întîmplat chiar că această din urmă lege a cedat locul dreptului roman; ea a încetat de a fi legea naţiunii dominante; şi, cu toate că ea a continuat să fie legea nobilimii de vîrf, cea mai mare parte dintre oraşe s-au proclamat republici, şi această nobilime a decăzut sau a fost exterminată[a]. Cetăţenii noilor republici nu au fost înclinaţi de loc să adopte o lege care statornicea obiceiul duelului judiciar şi ale cărei instituţii aveau o strînsă legătură cu obiceiurile şi uzanţele cavalerilor. Deoarece clerul, de pe atunci atît de puternic în Italia, se conducea aproape în întregime după dreptul roman, numărul celor care urmau legea longobarzilor a trebuit să scadă mereu.

De altminteri, legea longobarzilor nu avea acea măreţie a dreptului roman, care trezea în Italia amintirea dominaţiei asupra întregului pămînt; ea nu avea nici întinderea dreptului roman. Legea longobarzilor şi dreptul roman nu mai puteau servi decît la completarea statutelor oraşelor care se proclamaseră republici: or, care dintre ele putea să completeze mai bine aceste statute,

a Vezi ce spune Machiavelli[26] despre distrugerea vechii nobilimi din Florenţa.

legea longobarzilor, care nu statua decît cu privire la cîteva cazuri, sau dreptul roman, care le îmbrățișa pe toate?

CAPITOLUL VII

CUM A DISPĂRUT DREPTUL ROMAN ÎN SPANIA

Lucrurile au decurs altfel în Spania. Legea vizigoților a biruit, iar dreptul roman a dispărut. Caindasuind[a] și Receswind[b] au respins legile romane și nu au îngăduit cel puțin ca ele să mai fie citate în tribunale. Receswind a fost și autorul legii care suprima interdicția căsătoriilor dintre goți și romani[c]. Este limpede că aceste două legi aveau același spirit: acest rege voia să elimine principalele cauze ale separației dintre goți și romani. Or, se socotea că nimic nu îi separa mai mult decît interdicția de a se căsători între ei și permisiunea de a trăi sub autoritatea unor legi deosebite.

Dar, cu toate că regii vizigoților au respins dreptul roman, el a rămas necontenit în vigoare în regiunile pe care ei le stăpîneau în Galia meridională. Aceste regiuni depărtate de centrul monarhiei, se bucurau de o mare independență[d]. Din istoria lui Vamba, care s-a suit pe tron la 672, se vede că băștinașii deveniseră mai tari[e]:

a El începu să domnească în anul 642.

b Nu mai vrem să fim chinuiți de legile străine, nici de cele romane. *Legea vizigoților*, cartea II, titlul I, §§ 5 și 10.

c *Ut tam Gotho Romanam quam Romano Gotham matrimonio liceat sociari*[27]. *Legea vizigoților*, cartea III, titlul I, cap. I.

d Vezi, în C a s s i o d o r, actele de bunăvoință pe care Teodoric, regele ostrogoților, principele cel mai vestit al vremii sale, le-a făcut față de ele. Cartea IV, scrisorile 19 și 26.

e Răscoala din aceste provincii o fost o defecțiune generală, cum rezultă din aprecierea care se află în apendicele acestei istorii. Paulus și aderenții săi erau romani; ei au fost chiar favorizați de către episcopi. Vamba n-a îndrăznit să poruncească omorîrea răsculaților pe care îi învinsese. Autorul istoriei numește Galia Narboneză doica perfidiei.

de aceea, dreptul roman avea acolo mai multă autoritate, iar legea gotică mai puţină. Legile spaniole nu se potriveau nici cu obiceiurile, nici cu situaţia în care se aflau ei. Se poate chiar ca poporul să fi ţinut cu îndîrjire la dreptul roman, deoarece de acesta el lega ideea libertăţii sale. Mai mult încă: legile lui Caindasuind şi ale lui Receswind cuprindeau dispoziţii groaznice împotriva evreilor; dar aceşti evrei erau puternici în Galia meridională. Autorul istoriei regelui Vamba numeşte aceste provincii prostibulum-ul evreilor. Cînd sarazinii au venit în aceste provincii, ei fuseseră chemaţi acolo: or, cine putea să-i cheme decît evreii sau romanii? Goţii au fost oprimaţi cei dintîi, pentru că ei erau naţiunea dominantă. În Procopie[a] vedem că, în restriştea lor, goţii se retrăgeau din Galia Narboneză în Spania. Fără îndoială, că în timpul acestei nenorociri, ei s-au refugiat în ţinuturile Spaniei care mai rezistau încă; iar numărul celor care în Galia meridională trăiau sub autoritatea legii vizigoţilor a fost micşorat astfel în mare măsură.

CAPITOLUL VIII

O FALSĂ CAPITULARĂ

Jalnicul compilator Benoît Lévite[29] a transformat această lege vizigotă, care interzicea aplicarea dreptului roman, într-o Capitulară[b], care mai apoi a fost atribu-

---

a *Gothi qui cladi superfuerant, ex Gallia cum uxoribus liberisque agressi, in Hispaniam ad Teudim iam palam tyrannum se receperunt*[28]. *De bello Gothorum* (Despre războiul goţilor), cartea I, cap. XIII.

b *Capitularii*, ed. lui B a l u z e, cartea VI, cap. CCCXLIII, p. 981, vol. I.

ită lui Carol cel Mare. Din această lege particulară el a făcut o lege generală, ca şi cum ar fi voit să desfiinţeze dreptul roman în întreaga lume.

CAPITOLUL IX

CUM AU DISPĂRUT CODURILE DE LEGI ALE BARBARILOR ŞI CAPITULARELE

Legile salice, ripuare, burgunde şi vizigote au ieşit treptat din uz în Franţa; iată cum s-au petrecut lucrurile.

Feudele devenind ereditare, iar subfeudele luînd extindere[30] s-au introdus multe obiceiuri care făceau inaplicabile aceste legi. S-a păstrat spiritul lor, care era de a rezolva cele mai multe pricini prin amenzi; dar, valorile schimbîndu-se fără îndoială, au fost modificate şi amenzile; şi găsim multe documente[a] în care seniorii fixau amenzile care trebuiau plătite în micile lor tribunale. În felul acesta a continuat să se urmeze spiritul legii fără de a se urma legea însăşi.

De altminteri, Franţa fiind împărţită în nenumărate mici seniorii care recunoşteau mai degrabă o dependenţă feudală decît una politică, era foarte greu să poată fi autorizată o singură lege: într-adevăr, nu s-ar fi putut impune respectarea ei. Nu mai era obiceiul să se trimită împuterniciţi extraordinari ai regelui în provincii[b], care să supravegheze administrarea justiţiei şi chestiunile politice. Din documente reiese chiar că atunci cînd se instituiau noi feude, regii se lipseau de dreptul de a trimite acolo împuterniciţi. Astfel, atunci cînd aproape tot teritoriul a fost acoperit de feude, aceşti trimişi ai regelui nu au mai putut fi folosiţi; nu a mai existat lege

---

a D-l De La Thaumassière[31] a colecţionat mai multe dintre acestea. Vezi, de exemplu, capitolele LXI, LXVI şi altele.
b *Missi dominici*[32].

comună, deoarece nimeni nu putea impune respectarea legii comune.

Legile salice, burgunde şi vizigote au fost deci extrem de neluate în seamă la sfîrşitul celei de-a doua dinastii, iar la începutul celei de-a treia, aproape că nu s-a mai auzit vorbindu-se de ele.

În timpul primelor două dinastii, se aduna adesea naţiunea, adică seniorii şi episcopii: încă nu era vorba de comune. În aceste adunări s-a căutat să se reglementeze situaţia clerului — pătură socială care, ca să spunem aşa, se forma sub cuceritori, şi care îşi stabilea privilegiile. Legile făcute în aceste adunări sînt ceea ce numim noi Capitularii. S-au întîmplat patru lucruri: au fost statornicite legile privitoare la feude şi o mare parte din bunurile bisericii au fost administrate după aceste legi; clericii s-au izolat încă mai mult, şi au început a nesocoti legile reformatoare[a] la elaborarea cărora nu participau numai ei; s-au făcut colecţii de canoane ale sinoadelor[b] şi de decretale ale papilor, şi clerul a primit aceste legi ca venind dintr-un izvor mai pur. De la constituirea marilor feude, regii nu au mai avut, după cum am spus, trimişi în provincii pentru a impune respectarea legilor emise de ei: aşa că, sub cea de-a treia dinastie, nu s-a mai auzit vorbindu-se despre Capitulare.

---

a „Episcopii, spune Carol Pleşuvul — în *Capitulara* din anul 844, art. 8 —, sub pretext că au autoritatea de a face canoane, să nu se opună acestei Constituţii, nici să nu o nesocotească". Se pare că el îi şi prevedea căderea.

b În *Colecţia* de canoane au fost introduse nenumărate decretale papale; în vechea *Colecţie* erau foarte puţine. Denys le Petit[33] a introdus multe în *Colecţia* sa; dar cea a lui Isidor Mercator[34] a fost plină de decretale adevărate şi false. Vechea *Colecţie* a fost în uz în Franţa pînă la Carol cel Mare. Acest principe a primit din mîinile papei Adrian I *Colecţia* lui Denys le Petit şi a impus adoptarea ei. *Colecţia* lui Isidor Mercator a apărut în Franţa cam în timpul domniei lui Carol cel Mare; a fost îmbrăţişată cu multă căldură; după aceea a venit ceea ce se numeşte *Corps du droit canonique*[35] (Corpul dreptului canonic).

CAPITOLUL X

CONTINUAREA ACELUIAŞI SUBIECT

S-au adăugat mai multe Capitularii legii longobarzilor, legilor salice, legii bavarezilor. S-a căutat explicaţia acestui fapt: ea trebuie să fie căutată în însuşi fondul chestiunii. Capitulariile erau de mai multe feluri. Unele se refereau la rînduiala politică, altele la rînduiala economică, cea mai mare parte la rînduiala bisericească, iar unele la rînduiala civilă. Cele din ultima categorie au fost adăugate la legea civilă, adică la legile personale ale fiecărei naţiuni: de aceea se spune în Capitularii că în ele nu s-a introdus nici o prevedere potrivnică dreptului roman[a]. Într-adevăr, cele care se refereau la rînduiala economică, bisericească sau politică nu aveau nici o legătură decît cu legile popoarelor barbare, pe care le interpretau, le îndreptau, le extindeau şi le restrîngeau. Dar aceste Capitularii, adăugate la legile personale, au dus, cred eu, la nesocotirea a însuşi ansamblului Capitulariilor. În vremuri de ignoranţă, prescurtarea unei lucrări aduce adeseori căderea lucrării însăşi.

CAPITOLUL XI

ALTE CAUZE ALE IEŞIRII DIN UZ A CODURILOR DE LEGI ALE BARBARILOR, A DREPTULUI ROMAN ŞI A CAPITULARIILOR

Cînd popoarele germanice au cucerit Imperiul Roman, ele au dat acolo peste folosirea scrisului şi, urmînd

---

a Vezi edictul de la Pistes, art. 20.

exemplul romanilor, au aşternut în scris obiceiurile[a] lor şi au alcătuit din ele coduri. Domniile nenorocite care au urmat celeia a lui Carol cel Mare, invaziile normanzilor. războaiele interne au cufundat iar neamurile învingătoare în întunericul din care ieşiseră; s-a întins din nou neştiinţa de a citi şi de a scrie. Aceasta a pricinuit uitarea, în Franţa şi în Germania, a legilor barbare scrise, a dreptului roman şi a Capitulariilor. Folosirea scrisului s-a păstrat mai bine în Italia, unde stăpîneau papii şi împăraţii greci şi unde erau oraşe înfloritoare şi aproape tot comerţul care se făcea pe atunci. Această vecinătate a Italiei a făcut ca dreptul roman să se păstreze mai bine în ţinuturile Galiei, supuse odinioară goţilor şi burgunzilor, cu atît mai mult cu cît acest drept era acolo o lege teritorială şi un fel de privilegiu. Este probabil că neştiinţa de carte a făcut ca legile vizigoţilor să iasă din uz în Spania. Iar datorită căderii în desuetudine a atîtor legi, s-au format peste tot cutume.

Legile personale au ieşit din uz. Despăgubirile şi ceea ce se numea *freda*[b] au fost reglementate mai mult după cutumă decît după textul acestor legi. Aşadar, după cum la instituirea monarhiei se trecuse de la obiceiurile germanilor la legi scrise, cîteva secole mai tîrziu s-a revenit de la legi scrise la obiceiuri nescrise.

CAPITOLUL XII

DESPRE CUTUMELE LOCALE; TRANSFORMAREA LEGILOR POPOARELOR BARBARE ŞI A DREPTULUI ROMAN

Din multe documente rezultă că existau cutume locale încă de pe timpul primei şi celei de-a doua dinastii. În aceste documente se vorbeşte despre *cutuma lo-*

---

a Lucrul acesta este arătat în mod explicit în cîteva prologuri ale acestor coduri. În legile saxonilor şi ale frizonilor se află chiar dispoziţii care diferă după diferitele districte. Acestor obiceiuri li s-au adăugat şi cîteva dispoziţii particulare impuse de împrejurări: aşa au fost legile aspre împotriva saxonilor.

b Voi vorbi despre ea în altă parte[36].

cului[a], despre *obiceiul vechi*[b], despre *cutumă*[c], despre *legi*[d] *și* despre *cutume*. Unii autori au crezut că ceea ce se numea cutume erau legile popoarelor barbare, iar ceea ce se numea lege era dreptul roman. Eu fac dovadă că nu poate fi așa. Regele Pepin[37] a poruncit ca pretutindeni unde nu exista lege să se urmeze cutuma, dar să nu i se acorde preferință acesteia față de lege[e]. Or, a spune că dreptul roman avea precădere față de codurile de legi ale barbarilor înseamnă a întoarce pe dos ceea ce rezultă din toate documentele vechi, și îndeosebi din aceste coduri de legi ale barbarilor care spun tot timpul contrariul.

Legile popoarelor barbare nu numai că nu erau fostele cutume, dar înseși aceste legi, ca legi personale, le-au introdus. Legea salică, de exemplu, era o lege personală; dar, în ținuturile locuite în întregime sau aproape în întregime de către francii salici, legea salică, oricît de personală era, devenea, pentru acești franci salici, o lege teritorială, și nu era personală decît pentru francii care locuiau în alte părți. Or, dacă într-un loc în care legea salică era teritorială s-ar fi întîmplat ca mulți burgunzi, alemani sau chiar romani să aibă deseori chestiuni litigioase, ele ar fi fost rezolvate după legile acestor popoare; și un mare număr de hotărîri conforme cu unele din aceste legi ar fi trebuit să introducă în țară noi obiceiuri. Și aceasta explică bine Constituția lui Pepin. Era firesc ca aceste obiceiuri să și le poată însuși chiar și francii localnici în cazurile care nu erau soluționate de către legea salică; nu era însă natural ca ele să poată precumpăni față de legea salică.

Așadar, în fiecare loc exista o lege dominantă și obiceiuri recunoscute care serveau drept completare a legii dominante, atunci cînd nu o contraziceau.

---

a Prefața la *Formulele* lui M a r c u l f.
b *Legea longobarzilor* cartea II, titlul LVIII, § 3.
c *Ibidem*, cartea II, titlul XLI, § 6.
d *Viața sfîntului Léger*[38].
e *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul XLI, § 6.

Se putea chiar întîmpla ca ele să servească drept completare a unei legi care nu era teritorială; şi, ca să folosim acelaşi exemplu, dacă într-un loc în care legea salică era teritorială, un burgund era judecat după legea burgunzilor şi dacă prin textul acestei legi nu era reglementat cazul în chestiune, nu trebuie să ne îndoim că el era judecat pe baza cutumei locale.

Pe timpul regelui Pepin, cutumele care se formaseră aveau o putere mai mică decît legile; dar în curînd cutumele au înlăturat legile; şi deoarece întotdeauna noile rînduieli sînt remedii care indică existenţa unui rău prezent, se poate crede că pe vremea lui Pepin începuse deja să se acorde precădere cutumelor faţă de legi.

Ceea ce am spus pînă aici explică felul în care dreptul roman a început să devină, din primele timpuri, o lege teritorială, după cum se vede din edictul de la Pistes, şi felul în care legea gotică s-a menţinut totuşi în vigoare, după cum arată sinodul de la Troyes, despre care am vorbit[a]. Legea romană devenise legea personală generală. iar legea gotică, legea personală particulară, şi prin urmare, legea romană era legea teritorială. Dar în ce fel a dus ignoranţa pretutindeni la ieşirea din uz a legilor personale ale popoarelor barbare, în timp ce dreptul roman s-a menţinut ca lege teritorială în provinciile vizigote şi burgunde? Răspunsul meu este că legea romană a avut şi ea aproape aceeaşi soartă ca şi celelalte legi personale; altminteri am avea şi acum *Codul theodosian* în provinciile în care legea romană era lege teritorială, în timp ce noi avem acolo legile lui Iustinian. Acestor provincii nu le-a mai rămas aproape decît denumirea de ţări de drept roman sau de drept scris, decît acea dragoste pe care o au popoarele pentru legea lor, mai ales cînd ele o privesc ca pe un privilegiu, precum şi cîteva dispoziţii de drept roman păstrate atunci în amintirea oamenilor. Dar aceasta a fost de ajuns pentru ca, la apariţia compilaţiei lui Iustinian, ea să fie primită în provinciile de sub stă-

---

a Vezi mai sus capitolul V

pînirea goţilor şi a burgunzilor drept lege scrisă, în timp ce, în vechiul teritoriu stăpînit de franci ea să nu fie primită decît ca raţiune scrisă.

CAPITOLUL XIII

DEOSEBIREA DINTRE LEGEA SALICĂ, ADICĂ A FRANCILOR SALIENI, ŞI CEA A FRANCILOR RIPUARI ŞI A ALTOR POPOARE BARBARE

Legea salică nu admitea folosirea probelor negative, ceea ce înseamnă că, potrivit legii salice, cel care deschidea o acţiune sau adresa o acţiune împotriva cuiva trebuia să aducă dovezi în sprijinul ei, şi nu era de ajuns pentru acuzat să o tăgăduiască, ceea ce este în conformitate cu legile aproape ale tuturor popoarelor din lume.

Legea francilor ripuari avea cu totul alt spirit[a]: ea se mulţumea cu probe negative[39], iar pîrîtul sau acuzatul putea, în cele mai multe cazuri, să se dezvinovăţească jurînd, împreună cu un anumit număr de martori[40], că nu săvîrşise ceea ce i se punea în sarcină. Numărul martorilor care trebuiau să jure[b] sporea o dată cu gravitatea faptei; uneori acest număr mergea pînă la şaptezeci şi doi[c]. Legile alemanilor, ale bavarezilor, ale turingilor, ale frizonilor, ale saxonilor, ale longobarzilor şi ale burgunzilor au fost întocmite pe baza aceluiaşi principiu ca şi cele ale ripuarilor.

Am spus că legea salică nu admitea probele negative. Era totuşi un caz în care ea le admitea[d]; dar, în acest caz,

---

a Aceasta se potriveşte cu ceea ce spune Tacitus (*De moribus Germanorum*, c. 28), că popoarele germanice aveau obiceiuri comune şi obiceiuri particulare.

b *Legea ripuarilor*, titl. VI, VII, VIII şi celelalte.

c *Ibidem*, titlul XI, XII şi XVII.

d Anume, acela în care era acuzat un antrustion, adică un vasal al regelui, care se presupunea că este mai sincer. Vezi titlul LXXVI din *Pactus legis salicae.*

ea nu le admitea singure şi fără ajutorul probelor pozitive. Reclamantul își aducea martorii săi pentru ca prin audierea lor să-şi sprijine acţiunea[a]; pîrîtul îi prezenta pe ai săi la interogatoriu pentru a se apăra, iar judecătorul căuta să descopere adevărul în mărturiile unora şi ale celorlalţi[b]. Acest sistem procedural se deosebea foarte mult de cel al legilor ripuare şi al altor legi barbare, în care un acuzat se apăra jurînd că nu este vinovat și punînd pe rudele sale să jure că spusese adevărul. Aceste legi nu se puteau potrivi decît unui popor înzestrat cu simplicitate şi cu o anumită sinceritate înnăscută. A trebuit chiar ca legiuitorii să preîntîmpine abuzul în această privinţă, după cum vom vedea în curînd.

CAPITOLUL XIV

ALTĂ DEOSEBIRE

Legea salică nu admitea proba prin duelul judiciar; legea ripuarilor[c] și aproape toate legile popoarelor barbare o admiteau[d]. Mi se pare că legea care admitea duelul judiciar era urmarea firească și măsura de îndreptare a legii care instituia probele negative. Cînd se deschidea o acțiune și reclamantul vedea că ea putea să fie zădărnicită în chip nedrept printr-un jurămînt, ce îi mai rămînea unui războinic[e] care se vedea primejduit de a fi redus la neputinţă decît să ceară socoteală pentru prejudiciul adus, şi pentru însăşi ameninţarea sperjurului? Legea salică, care nu admitea folosirea probelor negative,

---

a Vezi acelaşi titlu LXXVI din *Pactus legis salicae.*

b Cum se procedează şi azi în Anglia[41].

c Titlul XXXII; titlul LVII, § 2; titlul LIX, § 4.

d Vezi nota următoare.

e Acest spirit apare limpede în *Legea ripuarilor*, titlul LIX, § 4 și titlul LXVII, § 5; *Capitulara* lui Ludovic cel Blînd adăugată la *Legea ripuarilor*, din anul 803, art. 22.

nu avea nevoie de proba prin duel, și nu o accepta; dar legea ripuarilor[a] și cea a altor popoare[b] barbare, care admiteau folosirea probelor negative, au fost silite să introducă proba prin duel.

Rog să se citească cele două dispoziții celebre[c] ale lui Gondebaud, regele Burgundiei, în această materie; se va vedea că ele sînt întemeiate pe natura lucrurilor. Era necesar, ca să întrebuințăm limbajul legilor barbarilor, să se smulgă jurămîntul din mîinile unui om care voia să abuzeze de el.

La longobarzi, legea lui Rotharis a admis cazuri în care celui care se apărase printr-un jurămînt nu i se mai putea impune un duel. Acest obicei s-a extins[d]; vom vedea mai departe ce rele au rezultat de aici și cum a trebuit să se revină la vechiul sistem procedural.

CAPITOLUL XV

REFLECȚIE

Eu nu spun că în modificările care au fost aduse codurilor de legi ale barbarilor, în dispozițiile care li s-au adăugat și în corpul Capitulariilor nu s-ar putea găsi vreun text în care, în adevăr, proba duelului să nu fie o urmare a probei negative. În decursul mai multor veacuri,

---

a Vezi această lege.

b *Legea frizonilor*, cea a *longobarzilor*, cea a *bavarezilor*, cea a *saxonilor*, cea a *turingilor* și cea a *burgunzilor*.

c În *Legea burgunzilor*, titlul VIII, §§ 1 și 2, în materie penală; și titlul XLV, care se ocupă și de chestiunile civile. Vezi de asemenea *Legea turingilor*, titlul 1, § 31; titlul VII, § 6; și titlul VIII; și *Legea alemanilor*, titlul LXXXIX; *Legea bavarezilor*, titlul VIII, cap. II, § 6 și cap. III, § 1; și titlul IX, cap. IV, § 4; *Legea frizonilor*, titlul II, § 3; și titlul XIV, § 4; *Legea longobarzilor*, cartea I, titlul XXXII, § 3; și titlul XXXV, § 1; și cartea II, titlul XXXV, § 2.

d Vezi mai departe capitolul XVIII, la sfîrșit.

împrejurări speciale au putut duce la întocmirea unor legi particulare. Eu vorbesc despre spiritul general al legilor germanilor, despre natura şi despre originea lor; vorbesc despre vechile obiceiuri ale acestor popoare, indicate ori statornicite de către aceste legi: aici nu este vorba decît despre acest lucru.

CAPITOLUL XVI

DESPRE PROBA CU APĂ CLOCOTITĂ, STATORNICITĂ PRIN LEGEA SALICĂ

Legea salică admitea folosirea probei cu apă clocotită[a][42]; şi întrucît această probă era foarte crudă, legea prevedea o măsură de atenuare a asprimii sale[b]. Ea îngăduia celui căruia i se fixase o zi de înfăţişare pentru a face proba cu apă clocotită să-şi răscumpere mîna, cu consimţămîntul părţii adverse. Acuzatorul, în schimbul unei sume pe care o fixa legea, se putea mulţumi cu jurămîntul cîtorva martori care declarau că acuzatul nu săvîrşise infracţiunea: acesta era un caz aparte al legii salice, în care ea admitea proba negativă.

Această probă era o chestiune de convenţie, pe care legea o îngăduia, dar pe care ea nu o impunea. Legea acorda o anumită despăgubire acuzatorului care îi permitea acuzatului să se apere printr-o probă negativă: acuzatorul era liber să se lase în seama jurămîntului acuzatului, după cum era liber a ierta prejudiciul sau ofensa.

Legea acorda un mijloc de împăcare[c], pentru ca înainte de judecată, părţile, una dintre ele de teama unei probe îngrozitoare, iar cealaltă avînd în faţă o mică des-

a La fel şi alte cîteva legi ale barbarilor.
b Titlul LVI.
c *Ibidem*, titlul LVI.

păgubire imediată, să pună capăt litigiilor existente între ele şi duşmăniei reciproce. Este limpede că această probă negativă o dată efectuată, nu mai era nevoie de alta, aşa că procedura duelului nu putea fi o urmare a acestei dispoziţii particulare a legii salice.

CAPITOLUL XVII

FELUL DE A GÎNDI AL STRĂMOŞILOR NOŞTRI

Va stîrni uimire să se vadă că strămoşii noştri au făcut astfel să depindă onoarea, bunăstarea şi viaţa cetăţenilor de lucruri care ţineau nu atît de raţiune, cît de întîmplare; să se vadă că ei au folosit necontenit probe care nu dovedeau nimic şi care nu aveau legătură nici cu nevinovăţia, nici cu vina.

Germanii, care nu fuseseră niciodată subjugaţi, se bucurau de o independenţă nemăsurată[a]. Familiile purtau între ele război pentru omoruri, furturi, insulte[b]. Acest obicei a fost schimbat, supunînd unor reguli aceste războaie; acum ele au început să fie făcute din ordin şi sub ochii autorităţilor[c]: ceea ce era de preferat unei libertăţi generale nesăbuite de a-şi pricinui rău în mod reciproc.

După cum astăzi turcii, în războaiele lor civile, socotesc că prima victorie este datorată unei hotărîri a lui Dumnezeu în urma judecăţii sale, tot aşa popoarele germanice, în litigiile lor particulare, priveau rezultatul duelului ca pe o hotărîre a Providenţei, care este mereu cu luare-aminte în a pedepsi pe criminal sau pe uzurpator.

---

a Acest lucru rezultă din ceea ce spune Tacitus: *Omnibus idem habitus*[43] [*De moribus Germanorum*, cap. 4].

b Velleius Paterculus[44], cartea II, cap. CXVIII, spune că germanii rezolvau toate disputele prin luptă.

c Vezi codurile de legi ale barbarilor; iar pentru vremurile mai moderne, Beaumanoir, *Coutume de Beauvoisis* (Cutuma din Beauvoisis).

Tacitus spune că, la germani, atunci cînd un neam voia să pornească război cu altul, el căuta să facă un prizonier care să poată lupta cu unul dintre ai săi, rezultatul războiului viitor fiind apreciat după rezultatul luptei dintre ei[45]. Nişte popoare care socoteau că duelul se cuvine să pună capăt disputelor publice puteau desigur să creadă că el ar putea să pună capăt şi neînţelegerilor dintre particulari.

Regele Burgundiei, Gondebaud, a autorizat mai mult decît toţi ceilalţi regi practicarea duelului. Acest principe îşi motivează legea în însuşi textul legii[a]: „Aceasta, spune el, pentru ca supuşii noştri să nu mai jure pentru fapte îndoielnice şi să nu facă jurăminte false pentru fapte sigure" Astfel, în timp ce clericii declarau nelegiuită legea care îngăduia duelul[b], legea burgunzilor socotea ca nelegiuită pe cea care instituia jurămîntul.

Proba prin duel avea o oarecare raţiune bazată pe experienţă. La un popor, mai presus de orice războinic, mişelia presupune şi alte scăderi morale: ea dovedeşte că omul nu şi-a însuşit educaţia care i s-a dat, că a fost nesimţitor la glasul onoarei şi că nu a fost călăuzit de principiile care i-au condus pe ceilalţi oameni; ea arată că el nu se teme de dispreţul lor şi că nici nu ţine la stima lor; cît de puţin să fie cineva de o familie bună şi nu-i va lipsi de obicei iscusinţa care trebuie să se îmbine cu puterea şi nici puterea care trebuie să se îmbine cu curajul; căci, punînd preţ pe onoare, toată viaţa el se va fi exersat să facă lucruri fără de care onoarea nu poate fi dobîndită. Mai mult încă, la un neam războinic, la care puterea, curajul şi vitejia sînt în mare cinste, crimele cu adevărat odioase sînt cele care se nasc din şmecherie, din şiretenie şi din viclenie, adică din mişelie.

Cît despre proba focului, după ce acuzatul punea mî-

---

a *Legea burgunzilor*, cap. XLV.
b Vezi A g o b a r d, *Oeuvres*[46] (Opere).

na pe un fier roşu[47] sau în apă clocotită, i se înfăşura mîna într-un săculeţ care se sigila: dacă, după trei zile, nu se mai vedea nici o urmă de arsură, acuzatul era declarat nevinovat. Cine nu-şi dă seama că, la un popor deprins cu mînuirea armelor, pielea aspră şi bătătorită nu avea cum să capete o urmă destul de puternică de la fierul roşu sau de la apa clocotită pentru ca ea să mai apară peste trei zile? Iar dacă mai apărea, aceasta însemna că cel care se supunea acestei dovezi era un molatic. Cu mîinile lor bătătorite, ţăranii noştri mînuiesc fierul roşu aşa cum vor. Cît despre femei, mîinile celor care munceau, puteau să reziste la fierul roşu. Femeile din păturile de sus nu duceau lipsă de apărători care să le reprezinte[a]; şi, la un popor la care nu exista luxul, aproape că nu exista stare de mijloc.

După legea turingilor[b], o femeie învinuită de adulter nu era condamnată la proba cu apă clocotită decît atunci cînd nu se prezenta nici un apărător pentru ea; iar legea ripuarilor nu admitea această probă decît atunci cînd nu se găsesc martori pentru a-i dovedi nevinovăţia[c]. Dar pentru o femeie pe care nici una din rudele ei nu voia să o apere, ori pentru un bărbat care nu putea să aducă nici o mărturie în sprijinul cinstei sale, vinovăţia lor era chiar prin aceasta deja dovedită.

Eu susţin deci că, în împrejurările vremurilor în care proba duelului şi proba fierului roşu şi a apei clocotite erau în uz, legile acestea se aflau într-un asemenea acord cu moravurile, încît aceste legi au dat naştere într-o mai mică măsură la nedreptăţi decît au fost ele nedrepte; că efectele au fost mai nevinovate decît cauzele; că aceste legi au adus atingere mai mult echităţii decît au încălcat drepturile; că ele au fost mai mult absurde decît tiranice.

---

a Vezi Beaumanoir, *Coutume de Beauvoisis*, cap. LXI. Vezi de asemenea *Legea anglilor*, cap. XIV, în care proba cu apă clocotită nu este decît subsidiară.

b Titlul XIV.

c Cap. XXXI, § 5.

CAPITOLUL XVIII

CUM S-A EXTINS PROBA DUELULUI

Din scrisoarea lui Agobard către Ludovic Debonarul s-ar putea trage concluzia că proba prin duel nu era în uz la franci; căci, după ce a arătat acestui principe abuzurile ce decurg din legea lui Gondebaud, Agobard cere ca în Burgundia pricinile să fie judecate după legea francilor[a]. Dar știindu-se, pe de altă parte, că pe vremea aceea duelul judiciar era în uz în Franța, aceasta a dat loc la nedumeriri. Explicația este aceea dată de mine mai sus: legea francilor salici nu admitea această probă, iar cea a francilor ripuari o admitea[b].

Dar, cu toate protestele clericilor, uzul duelului judiciar s-a întins necontenit în Franța; și voi dovedi îndată că tocmai ei au prilejuit în mare măsură acest lucru.

Dovadă pentru aceasta ne-o procură legea longobarzilor. „De mult timp se introdusese un obicei detestabil (se spune în preambulul Constituției lui Otto al II-lea): anume că, dacă documentul vreunei moșteniri era atacat ca fals, cel care îl prezenta jura pe Evanghelie că actul era adevărat; și fără nici o judecată prealabilă, el devenea proprietar al moștenirii; în felul acesta, sperjurii erau siguri că dobîndesc avere"[c]. Cînd împăratul Otto I s-a încoronat la Roma[d], iar papa Ioan al XII-lea tocmai ținea un sinod, toți seniorii din Italia au strigat sus și tare că împăratul trebuia să facă o lege pentru înlăturarea acestui scandalos abuz.[e] Papa și împăratul au socotit că această chestiune trebuia trimisă spre rezolvare sinodului care urma să se țină puțin timp după aceea la

---

a *Si placeret domino nostro ut eos transferret ad legem Francorum*[48].

b Vezi această lege, titlul LIX, § 4; și titlul LXVII, § 5.

c *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul LV, cap. XXXIV.

d În anul 962.

e *Ab Italiae proceribus est proclamatum, ut imperator sanctus, mutata lege, facinus indignum destrueret*[49]. *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul LV, cap. XXXIV.

Ravenna[a]. Acolo, seniorii au prezentat aceleaşi cereri, protestînd şi mai vehement; dar, sub pretext că lipseau unele persoane, chestiunea a fost amînată încă o dată. Cînd Otto al II-lea şi Conrad[b], regele Burgundiei, au sosit în Italia, ei au avut la Verona[c] o convorbire cu seniorii din Italia[d]; şi, la repetatele lor stăruinţe, împăratul, cu învoirea tuturor, a scos o lege care prevedea că, în cazul contestării unei moşteniri, dacă una dintre părţi va voi să se folosească de un document, iar cealaltă va susţine că acesta e fals, litigiul va fi soluţionat prin duel; că aceeaşi regulă se va respecta şi atunci cînd va fi vorba de chestiuni litigioase în legătură cu feudele; că bisericile vor fi supuse aceleiaşi legi, duelul avînd loc în acest caz între apărătorii lor. De aici se vede că nobilimea a cerut proba prin duel din cauza neajunsului pe care îl prezenta proba introdusă în biserici; că, în ciuda strigătelor nobilimii, în ciuda abuzului care era strigător şi în ciuda autorităţii lui Otto, care a venit în Italia ca să vorbească şi să acţioneze ca stăpîn, clerul a rezistat cu îndîrjire în două sinoade; că conlucrarea dintre nobilime şi principi silind pe clerici să cedeze, uzul duelului judiciar trebuie să fi fost socotit ca un privilegiu al nobilimii, ca o pavăză împotriva nedreptăţii şi ca o chezăşie a proprietăţii; şi că din acest moment, practica aceasta trebuie să se fi întins. Şi acest lucru s-a petrecut într-o epocă în care împăraţii erau puternici, iar papii slabi, într-un timp în care Ottonii au venit în Italia să restabilească demnitatea imperială.

Voi face aici o reflecţie care va întări ceea ce am spus mai sus, anume că instituirea probelor negative a

---

a S-a ţinut în anul 967, în prezenţa papii Ioan al XII-lea şi a împăratului Otto I.

b Unchiul lui Otto al II-lea, fiul lui Rudolf, şi rege al Burgundiei transjurane.

c În anul 988.

d *Cum in hoc ab omnibus imperiales aures pulsarentur. Legea longobarzilor*[50], cartea II, titlul LV, cap. XXXIV.

adus după sine procedura duelului. Abuzul de care se plîngeau seniorii în fața Ottonilor era că un om căruia i se obiecta că documentul său era fals, se apăra printr-o probă negativă, jurînd pe Evanghelie că nu era așa. Ce s-a făcut spre a se înlătura abuzul de o lege care fusese denaturată? S-a restabilit uzul duelului.

M-am grăbit să vorbesc de Constituția lui Otto al II-lea, pentru a da o idee limpede despre disputele dintre cler și laici de pe vremea aceea. Ea fusese precedată de o Constituție[a] a lui Lothar I, care, în fața acelorași plîngeri și dispute, voind să garanteze proprietatea bunurilor, dispusese notarul să jure că documentul său nu era fals, iar dacă el era mort, să fie puși să jure martorii care îl semnaseră; dar răul tot dăinuia și a trebuit să se recurgă la remediul despre care am vorbit adineaori.

Eu constat că înainte de acea epocă, în adunările generale ținute de Carol cel Mare, națiunea i-a arătat că, în starea de lucruri de atunci, era foarte greu ca acuzatorul sau acuzatul să nu jure fals și că era mai bine să se restabilească duelul judiciar[b]; ceea ce el a făcut.

Uzul duelului judiciar s-a extins la burgunzi, la care însă cel al jurămîntului a fost limitat. Teodoric, regele Italiei, a desființat duelul la ostrogoți[c]; legile lui Caindasuind și ale lui Receswind par a fi voit să înlăture însăși ideea de duel. Dar aceste legi au fost așa de puțin acceptate în Narboneza, încît duelul era considerat acolo ca un privilegiu al goților[d].

---

a În *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul LV, § 33. Pe exemplarul de care s-a servit D-l. Muratori, ea este atribuită împăratului Guido[51].

b *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul LV, § 23.

c Vezi C a s s i o d o r, cartea III, scrisorile 23 și 24.

d *In palatio quoque Bera comes Barcinonensis, cum impeteretur a quodam vocato Sunila, et infidelitatis argueretur, cum eodem secundum legem propriam, utpote quia uterque Gothus erat, equestri praelio congressus est et victus*[52]. Autorul nesigur al *Vieții lui Ludovic Debonarul.*

Longobarzii, care au cucerit Italia după distrugerea ostrogoților de către greci[53], au introdus acolo din nou obiceiul duelului; dar primele lor legi l-au limitat[a]. Carol cel Mare[b], Ludovic Debonarul, Ottonii au dat diferite constituții generale, pe care le găsim inserate în legile longobarzilor și adăugate la legile salice, care au extins uzul duelului, mai întîi la pricinile criminale, apoi, la cele civile. Nu se știa cum era mai bine să se procedeze. Proba negativă prin jurămînt prezenta neajunsuri; cea prin duel, de asemenea: se adopta cînd o probă, cînd cealaltă, după cum frapau mai mult neajunsurile uneia sau ale celeilalte.

Pe de o parte, clericilor le plăcea să vadă cum, în toate pricinile laice, se recurgea la biserici și la altare[c]; iar, pe de altă parte, nobilimii mîndre îi plăcea să-și apere drepturile prin sabie.

Eu nu spun că clerul a introdus obiceiul de care se plîngea nobilimea. Această cutumă izvora din spiritul legilor barbarilor și din statornicirea probelor negative. Dar întrucît un fel de procedură care putea să asigure impunitatea atîtor criminali a adus ideea necesității de a se recurge la sfințenia bisericilor pentru a zgudui pe cei vinovați și pentru a înfricoșa pe sperjuri, clericii au susținut acest obicei și procedura de care el era legat; căci altminteri, ei erau împotriva probelor negative. Vedem în Beaumanoir[d] că aceste probe nu au fost niciodată admise în tribunalele eclesiastice, ceea ce a contri-

---

a Vezi în *Legea longobarzilor*, cartea I, titlul IV și titlul IX, § 23; și cartea II, titlul XXXV, §§ 4 și 5; și titlul LV, §§ 1, 2 și 3; rînduielile lui Rotharis; și la § 15, cea a lui Luitprand.

b *Ibidem*, cartea II, titlul LV, § 23.

c Jurămîntul judiciar se făcea pe atunci în biserici; iar sub prima dinastie exista în palatul regilor o capelă anume pentru pricinile care se judecau acolo. Vezi *Formulele* lui Marculf, cartea I, cap. XXXVIII; *Legile ripuarilor*, titlul LIX, § 4; titlul LXV, § 5; *Istoria* lui Grégoire de Tours; *Capitulara* din anul 803, adăugată la *Legea salică*.

d Cap. XXXIX, p. 212.

buit fără îndoială mult la ieșirea lor din uz și la slăbirea dispozițiilor stabilite în codurile de legi ale barbarilor în această privință.

Aceasta va face și mai evidentă legătura dintre uzul probelor negative și cel al duelului judiciar, despre care am vorbit atît de mult. Tribunalele laice le-au admis și pe unul și pe altul, iar tribunalele bisericești le-au respins pe amîndouă.

Acordînd preferință probei prin duel, poporul se conforma spiritului său războinic; căci în timp ce se instituia duelul ca o judecată a lui Dumnezeu, se desființau probele prin cruce[54], prin apă rece[55] și prin apă clocotită, care fuseseră privite tot ca judecăți ale lui Dumnezeu.

Carol cel Mare a dispus[56] ca în cazul ivirii vreunei neînțelegeri între copiii săi, aceasta să fie rezolvată prin judecata crucii. Ludovic Debonarul a limitat acest fel de judecată la pricinile bisericești[a]; fiul său Lothar a desființat-o în toate cazurile; el a desființat și proba prin apă rece[b].

Eu nu spun că, într-o vreme în care existau atît de puține obiceiuri acceptate de toată lumea, aceste probe nu au fost adoptate în unele biserici, cu atît mai mult cu cît ele sînt menționate într-un document provenit de la Filip August[c]; spun însă că ele au fost puțin folosite. Beaumanoir, care a trăit pe vremea lui Ludovic cel Sfînt și puțin după aceea, enumerînd diferitele feluri de probe, vorbește de cea a duelului judiciar și de loc despre celelalte[d].

---

a Constituțiile sale în această privință le găsim inserate în *Legea longobarzilor* și în apendicele *Legilor salice*.

b În Constituția sa inserată în *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul LV, § 31.

c Din anul 1200.

d *Coutume de Beauvoisis*, cap. XXXIX.

CAPITOLUL XIX

O ALTĂ CAUZĂ CARE A DETERMINAT IEȘIREA DIN UZ A LEGILOR SALICE, A LEGILOR ROMANE ȘI A CAPITULARIILOR

Am arătat deja[57] cauzele datorită cărora legile salice, legile romane și Capitulariile și-au pierdut autoritatea lor; voi adăuga că marea răspîndire a probei duelului a fost principala cauză a acestui fapt.

Legile salice, care nu admiteau această uzanță, au devenit oarecum inutile și au căzut în desuetudine; legile romane, care nici ele nu o admiteau, au ieșit de asemenea din uz. Singura preocupare a rămas de a contura legea duelului judiciar și de a stabili reguli bune în privința aplicării ei. Dispozițiile Capitulariilor nu au devenit mai puțin inutile. Astfel, o mulțime de legi și-au pierdut autoritatea, fără a se putea preciza momentul în care ele au pierdut-o; ele au fost lăsate la o parte, fără să găsim altele care să le fi luat locul.

Un astfel de popor nu avea nevoie de legi scrise, iar legile sale scrise puteau să cadă foarte lesne în desuetudine.

Dacă se isca vreo dispută între două părți, se dispunea rezolvarea ei prin duel. Pentru aceasta, nu era nevoie de multă pricepere.

Toate acțiunile civile și penale se reduc la fapte. Duelul avea loc cu privire la aceste fapte; și nu numai fondul chestiunii se rezolva prin duel, ci și incidentele și chestiunile interlocutorii, cum spune Beaumanoir[a], care dă și exemple.

Eu constat că la începutul celei de-a treia dinastii întreaga procedură se reducea la dueluri; totul era subordonat punctului de onoare. Dacă cineva nu se supunea judecătorului, acesta deschidea împotriva lui ac-

---

a Cap. LXI, pp. 309 și 310.

ţiune pentru ultraj. La Bourges[a], dacă cineva nu se prezenta armaşului[57bis] cînd acesta trimitea după el, armaşul îi spunea: „Am trimis să te cheme, şi nu ai găsit cu cuviinţă să vii; dă-mi socoteală pentru această desconsiderare". Şi se duelau. Ludovic cel Gros a reformat acest obicei[b].

Duelul judiciar era practicat la Orléans în toate acţiunile privitoare la datorii[c]. Ludovic cel Tînăr a stabilit că acest obicei să nu se aplice decît atunci cînd reclamaţia se referea la o sumă mai mare de cinci solizi. Această ordonanţă era o lege locală; căci, pe vremea lui Ludovic cel Sfînt[d], era de ajuns ca valoarea să fi trecut de doisprezece dinari. Beaumanoir[e] auzise pe un om de lege că odinioară în Franţa era răul obicei că cineva putea închiria pe un anumit timp un luptător pentru a-l pune să se bată în duel în apărarea cauzelor sale. Se vede că uzul duelului judiciar avea pe atunci o foarte largă răspîndire.

CAPITOLUL XX

ORIGINEA PUNCTULUI DE ONOARE

În codurile de legi ale barbarilor se întîlnesc enigme. Legea[f] frizonilor nu acordă decît o jumătate de solid ca despăgubire celui care a primit lovituri de baston; şi nu există rană cît de mică pentru care ea să nu acorde mai mult. După legea salică, dacă un om liber din naştere dădea trei lovituri de băţ unui alt om liber din

---

a Document de la Ludovic cel Gros, din anul 1145[58], în *Recueil des Ordonnances* (Colecţia ordonanţelor).

b *Ibidem*.

c Document de la Ludovic cel Tînăr, din anul 1168, în *Recueil des Ordonnances*.

d Vezi B e a u m a n o i r, cap. LXIII, p. 325.

e Vezi *Coutume de Beauvoisis;* cap. XXVIII, p. 203.

f *Additio sapientium Wilemari* (Adaosul înţelepţilor lui Wulmar), titlul V.

naştere, plătea trei solizi; dacă făcuse să curgă sînge, el era pedepsit ca şi cum ar fi produs o rană cu sabia şi plătea cincisprezece solizi: pedeapsa se măsura după mărimea rănilor produse. Legea longobarzilor[a] a stabilit diferite despăgubiri pentru o lovitură de baston, pentru două, pentru trei, pentru patru. Astăzi o lovitură valorează o sută de mii.

Constituţia lui Carol cel Mare, inserată în legea longobarzilor[b], impune ca cei cărora ea le îngăduie duelul să lupte cu bastonul. Poate că aceasta a fost o măsură de menajare a clerului; poate că, deoarece se extindea uzul duelurilor, s-a căutat a le face mai puţin sîngeroase. Capitulara lui Ludovic Debonarul[c] a acordat părţilor dreptul de alegere între duelul cu bastonul şi cel cu armele. Mai tîrziu, numai şerbii s-au duelat cu bastonul[d].

Văd deja născîndu-se şi formîndu-se regulile de amănunt ale punctului nostru de onoare. Acuzatorul începea prin a declara înaintea judecătorului că cutare săvîrşise o anumită faptă; iar acesta răspundea că acuzatorul minţise[e]; atunci judecătorul dispunea să aibă loc duelul. Aceasta a avut ca urmare statornicirea principiului că atunci cînd cineva era dezminţit, trebuia să se bată în duel.

Cînd un om declarase că se va bate în duel, el nu mai putea să dea înapoi; şi dacă făcea acest lucru, i se aplica o pedeapsă[f]. De unde a rezultat regula că atunci cînd un om îşi dăduse cuvîntul că va face ceva, onoarea nu îi mai îngăduia să-l retragă.

---

a Cartea I, titlul VI, § 3.
b Cartea II, titlul V, § 23.
c Adăugată la *Legea salică*, în anul 819.
d Vezi Beaumanoir, cap. LXIV, p. 323[59].
e *Ibidem*, p. 323.
f *Ibidem*, cap. III, p. 25 şi LXIV, p. 329.

Nobilii[a] se luptau între ei călare şi cu armele lor, iar oamenii de jos[b] se luptau pe jos şi cu bastonul. De unde urmează că bastonul era instrumentul insultelor[c], deoarece un om care fusese bătut cu el fusese tratat ca un om de jos.

Numai oamenii de jos luptau cu faţa descoperită[d], aşa că numai ei puteau să fie loviţi peste faţă. O palmă dată a devenit o insultă care trebuie spălată prin sînge, deoarece un om care o primise fusese tratat ca un om de jos.

Popoarele germanice nu erau mai puţin sensibile decît noi în privinţa punctului de onoare; ele erau chiar mai simţitoare decît noi. Astfel, rudele cele mai îndepărtate luau o parte foarte activă în pricinile privitoare la ofense; şi toate codurile lor se sprijină pe acest principiu. Legea longobarzilor[e] cere ca cel care se duce, însoţit de oamenii săi, şi bate pe un om luat prin surprindere, spre a-l acoperi de ruşine şi de ridicol, plăteşte jumătatea din despăgubirea pe care ar fi datorat-o dacă l-ar fi ucis; iar dacă, în acelaşi scop, îl leagă, el plăteşte trei sferturi din aceeaşi despăgubire[f].

Să spunem deci că strămoşii noştri erau foarte sensibili la insulte, dar că insultele de un anumit fel, ca aceea de a primi lovituri date cu un anumit instrument pe o anumită parte a corpului, şi într-un anumit fel nu le erau cunoscute încă. Toate acestea intrau în ofensa bătăii; şi, în acest caz, gravitatea violenţelor determina gravitatea insultelor.

---

a Vezi, în legătură cu armele luptătorilor, Beaumanoir, cap. LXI, p. 308 şi cap. LXIV, p. 328.

b Beaumanoir, cap. LXIV, p. 328. Vezi şi hrisoavele lui Saint-Aubin d'Anjou, prezentate de Galland[60], p. 263.

c La romani, loviturile de baston nu aveau caracter infamant. Leg. [XXII], *Ictus fustium* (Lovirea cu bastonul). [*Dig.*, III, 2] *De iis qui notantur infamia* (Despre cei care sînt loviţi de infamie).

d Ei nu aveau decît scutul şi bastonul. Beaumanoir, cap. LXIV, p. 328.

e Cartea I, titlul VI, § 1.

f *Ibidem*, § 2.

CAPITOLUL XXI

O ALTĂ REFLECȚIE ÎN PRIVINȚA PUNCTULUI DE ONOARE LA GERMANI

„La germani, spune Tacitus, era o mare rușine de a părăsi scutul pe cîmpul de luptă și mulți dintre ei își luau viața după o astfel de nenorocire"[a]. De aceea, vechea lege salică[b] acordă cincisprezece solizi ca despăgubire celui căruia cineva îi spusese drept insultă că își părăsise scutul.

Carol cel Mare[c], aducînd îndreptări legii salice, nu a fixat, pentru acest caz, decît trei solizi ca despăgubire. Acest principe nu poate fi bănuit de a fi voit să slăbească disciplina militară; este limpede că această schimbare provine din aceea a felului armelor; și tocmai această schimbare a felului armelor a fost originea multor uzanțe.

CAPITOLUL XXII

DESPRE MORAVURILE LEGATE DE DUELURI

Legătura noastră cu femeile se bazează pe fericirea legată de plăcerea simțurilor, pe bucuria de a iubi și de a fi iubit, precum și pe dorința de a plăcea femeilor, deoarece ele sînt judecători foarte luminați în privința unora dintre lucrurile care constituie meritul personal. Această dorință generală de a plăcea dă naștere la ga-

a *De moribus Germanorum*, cap. VI.
b În *Pactus legis salicae* (Pactul legii salice).
c Ne este cunoscută legea veche, precum și aceea care a fost modificată de către acest principe[61].

lanterie, care nu este chiar iubirea, ci gingaşa, uşoara şi necontenita amăgeală a iubirii.

Potrivit împrejurărilor deosebite pentru fiecare neam şi pentru fiecare secol, dragostea înclină mai mult spre unul dintre aceste trei lucruri decît spre celelalte două. Or, eu spun că, pe vremea răspîndirii duelurilor la noi, spiritul de galanterie a fost cel care trebuie să se fi întărit.

În legea longobarzilor[a] se arată că dacă unul din cei doi luptători aveau asupra lui ierburi bune de farmece, judecătorul poruncea să fie luate de la el şi îl punea să jure că nu mai are altele. Această lege nu se putea baza decît pe credinţele comune: frica, despre care s-a spus că a născocit atîtea lucruri, i-a făcut pe oameni să-şi imagineze aceste feluri de vrăji. Întrucît în dueluri luptătorii erau înarmaţi pînă în dinţi şi întrucît, cu arme ofensive şi defensive, grele, cele de o anumită calitate şi de o anumită putere dădeau o imensă superioritate, credinţa despre armele fermecate ale unora dintre luptători a luat în chip inevitabil minţile multor oameni.

De aici s-au născut minunatele principii ale cavalerismului. Toate minţile s-au deschis acestor idei. În romane au apărut cavaleri rătăcitori, necromanţi, zîne, cai înaripaţi sau înzestraţi cu inteligenţă, oameni invizibili sau invulnerabili, vrăjitori care se interesau de naşterea sau de educaţia înaltelor personaje, palate fermecate şi dezlegate de farmece; în lumea noastră a apărut o lume nouă, iar cursul obişnuit al naturii a fost lăsat numai pentru oamenii de rînd.

Cavalerii rătăcitori, totdeauna înarmaţi într-o parte a lumii plină de castele, de fortăreţe şi de tîlhari, socoteau că e o cinste pentru ei să pedepsească pe cei nedrepţi şi să apere pe cei slabi. Aceasta a făcut de asemenea ca, în romanele noastre, galanteria să fie bazată pe ideea de iubire, îmbinată cu ideea de putere şi de ocrotire.

---

a Cartea II, titlul LV, § 11.

Aşa că galanteria s-a născut atunci cînd au fost imaginaţi oameni extraordinari, care, văzînd virtutea îmbinată cu frumuseţea şi cu fragilitatea, au fost îndemnaţi să se expună pentru ea la primejdii şi să i se facă plăcuţi în împrejurările obişnuite ale vieţii.

Romanele noastre cavalereşti au stimulat această dorinţă de a plăcea şi au format într-o parte a Europei acest spirit de galanterie despre care se poate spune că a fost puţin cunoscut de către cei vechi.

Luxul extraordinar al imensului oraş al Romei a favorizat înclinarea spre plăcerile senzuale. Un anumit ideal de viaţă liniştită, de ţară, în Grecia a dat naştere descrierii sentimentelor de iubire[a]. Ideea de cavaleri rătăcitori, ocrotitori ai virtuţii şi ai frumuseţii femeilor, a dus la ideea de galanterie.

Acest spirit s-a întărit datorită obiceiului turnirelor, care, îmbinînd drepturile curajului şi ale iubirii, au dat galanteriei şi mai mare greutate.

CAPITOLUL XXIII

DESPRE PROCEDURA DUELULUI JUDICIAR

Poate că va prezenta interes de a vedea acest obicei monstruos al duelului judiciar redus la principii şi de a afla complexul unei proceduri atît de singulare. Oamenii, în fond raţionali, supun unor reguli înseşi prejudecăţile lor. Nimic nu era mai potrivnic bunului simţ decît duelul judiciar; dar, ideea lui o dată admisă, aplicarea s-a făcut cu oarecare băgare de seamă.

Pentru a înţelege bine procedura din acele timpuri, trebuie să citim cu atenţie rînduielile lui Ludovic cel Sfînt, care a făcut schimbări deosebit de importante în

a Se pot vedea, de pildă, romanele greceşti din evul mediu[62].

materie procedurală. Défontaines era contemporan cu acest principe; Beaumanoir scria după el[a]; ceilalţi au trăit şi mai tîrziu. Ca atare, vechea procedură trebuie să fie căutată în îndreptările care i s-au adus.

CAPITOLUL XXIV

REGULI STABILITE ÎN PRIVINŢA DUELULUI JUDICIAR

Atunci[b] cînd într-un litigiu erau mai mulţi acuzatori, ei trebuiau ca, de comun acord, să desemneze pe unul dintre ei pentru a conduce procesul; iar dacă nu se puteau înţelege, judecătorul, înaintea căruia se prezenta acţiunea, numea pe unul dintre ei care o conducea.

Cînd[c] un nobil chema în judecată pe un om de jos, el trebuia să se înfăţişeze pe jos, înarmat cu scutul şi cu bastonul; iar dacă venea călare, şi cu armele de nobil, i se lua calul şi armele; rămînea în cămaşă şi era obligat să lupte în această ţinută împotriva celui de jos.

Înaintea duelului, judecătorii[d] făceau trei strigări. Printr-una, se poruncea rudelor părţilor să se retragă; prin alta, se punea în vedere publicului să păstreze liniştea; prin cea de-a treia, se anunţa că îi era interzis oricui de a da ajutor vreuneia dintre părţi, sub ameninţarea unor pedepse grele, mergînd chiar pînă la pedeapsa cu moartea, dacă, în urma acestui ajutor, unul dintre luptători era învins.

Slujitorii justiţiei supravegheau terenul[e]; şi, dacă una dintre părţi propunea împăcarea, ei erau cu mare băgare de seamă la situaţia în care se aflau cei doi adver-

a În anul 1283.
b Beaumanoir, cap. VI, pp. 40 şi 41.
c Beaumanoir, cap. LXIV, p. 328.
d *Ibidem,* p. 330.
e *Ibidem.*

sari în acel moment, pentru ca ei să fie puşi din nou[a] în aceeaşi situaţie în care se aflau atunci, dacă nu cădeau la împăcare.

Cînd duelul avea loc pentru o crimă sau pentru o hotărîre nedreaptă, nu era îngăduit să se cadă la împăcare fără aprobarea seniorului; iar dacă una dintre părţi era învinsă, părţile nu se mai puteau împăca decît cu încuviinţarea comitelui[b]; ceea ce corespundea cu scrisorile de graţiere din vremea noastră.

Dacă însă crima era capitală, iar seniorul, corupt prin daruri, încuviinţa împăcarea, el plătea o amendă de şaizeci de livre, iar dreptul[c] pe care îl avea de a pedepsi pe răufăcător trecea asupra comitelui.

Existau mulţi oameni care nu erau în stare de a face sau de a primi o provocare la duel. În acest caz se îngăduia, în cunoştinţă de cauză, ca cineva să-şi ia un apărător care să lupte în locul său; şi pentru ca acesta să-şi dea tot interesul în apărarea părţii sale, i se tăia mîna dacă era învins[d].

În veacul trecut s-au făcut împotriva duelurilor legi prevăzînd pedeapsa capitală; poate că ar fi fost de ajuns să i se ia unui războinic calitatea sa de războinic prin pierderea mîinii, dat fiind că de obicei nimic nu este mai trist pentru oameni decît să supravieţuiască pierderii însuşirii lor esenţiale.

Atunci cînd, pentru o crimă capitală[e], duelul avea loc prin intermediul unor apărători, părţile erau aşezate într-un loc din care nu puteau să vadă lupta: fiecare dintre ele era încinsă cu funia care trebuia să servească la uciderea sa, dacă apărătorul său era învins[63].

---

a *Ibidem.*

b Marii vasali aveau drepturi speciale.

c Beaumanoir, cap. LXIV, p. 350, spune: *El îşi va pierde dreptul de a împărţi dreptatea.* La autorii de pe acea vreme, aceste cuvinte nu au un înţeles general, ci limitat la pricina despre care este vorba. Défontaines, cap. XXI, art. 29.

d Acest obicei, pe care îl găsim în *Capitularii,* dăinuia încă pe vremea lui Beaumanoir. Vezi cap. LXI, p. 315.

e Beaumanoir, cap. LXIV, p. 330.

Cel care era învins în duel nu pierdea întotdeauna ceea ce forma obiectul procesului. Dacă, de exemplu[a], duelul va avea loc pentru o hotărîre interlocutorie, cel învins pierdea numai ceea ce constituia obiectul acelei hotărîri interlocutorii.

CAPITOLUL XXV

DESPRE LIMITELE CARE I SE PUNEAU DUELULUI JUDICIAR

Cînd provocarea la duel fusese primită pentru o pricină civilă de mică importanţă, seniorul obliga părţile să renunţe la duel.

Dacă un fapt era notoriu[b] — de exemplu, dacă un om fusese asasinat în plină piaţă —, nu se dispunea nici proba cu martori, nici proba prin duel; judecătorul se pronunţa pe baza notorietăţii faptului.

Cînd, la curtea seniorului, se judecase deseori în acelaşi fel, aşa că obiceiul era binecunoscut[c], seniorul nu încuviinţa părţilor duelul, pentru ca să nu se schimbe cutumele prin diversele rezultate ale duelurilor.

Duelul nu putea fi cerut decît pentru[d] sine, pentru cineva din familia sa ori pentru seniorul său[64].

Cînd un învinuit fusese achitat[e], o altă rudă nu putea să ceară duelul; altminteri pricinile n-ar mai fi avut sfîrşit.

Dacă cel ale cărui rude voiau să-i răzbune moartea apărea, nu mai avea loc duelul; la fel se întîmpla[f] dacă,

a Beaumanoir, cap. LXI, p. 309.

b Beaumanoir, cap. LXI, p. 308. *Ibidem*, cap XLIII, p. 239.

c Beaumanoir, cap. LXI, p. 314. Vezi, de asemenea, Défontaines, cap. XXII, art. 24.

d Beaumanoir, cap LXIII, p. 322.

e *Ibidem*.

f *Ibidem*.

datorită unei absențe notorii, faptul se vădea a fi imposibil.

Dacă un om care fusese ucis[a] îl dezvinovățise, mai înainte de a muri, pe cel ce era învinuit și indicase pe un altul, nu se trecea la duel; dar dacă nu indicase pe nimeni, declarația sa nu era privită decît ca o iertare a ucigașului pentru fapta sa; urmărirea era dusă mai departe; ba chiar, între nobili, se putea purta război.

Cînd avea loc un război între familii și una dintre rude făcea sau primea provocarea la duel, dreptul la război înceta; se socotea că părțile voiesc să urmeze cursul obișnuit al justiției; iar cea care ar fi continuat războiul ar fi fost condamnată la despăgubiri pentru prejudiciile aduse.

Astfel, procedura duelului judiciar avea avantajul de a putea transforma o dispută generală într-una particulară, de a reda tribunalelor puterea și de a readuce în starea civilă pe cei care nu se mai călăuzeau decît după dreptul ginților.

După cum există nenumărate chestiuni înțelepte tratate în chip foarte nelogic, există și chestiuni lipsite de logică, care sînt tratate într-un chip foarte înțelept.

Cînd[b] un om învinuit de crimă dovedea în mod limpede că ea fusese săvîrșită chiar de către acuzator, provocarea la duel nu mai era îngăduită; căci nu există vinovat care să nu prefere un duel îndoielnic unei pedepse sigure.

Nu era admis[c] duelul în pricinile care erau soluționate de către tribunalele bisericești, precum și în acelea în care era vorba de bunurile ce reveneau văduvei ce supraviețuia soțului său[65].

Cu o *femeie*, spune Beaumanoir, *nu se poate bate cineva în duel*. Dacă o femeie provoca la duel pe cineva fără să-și numească apărătorul, nu i se primea provo-

---

a *Ibidem*, p. 323.
b Beaumanoir, cap. LXIII, p. 324.
c *Ibidem*, p. 325.

carea. Pentru ca o femeie să poată provoca la duel mai trebuia să fie autorizată[a] de către baronul său, adică de către soţ; dar ea putea să fie provocată la duel fără această autorizaţie.

Dacă acuzatorul[b] sau învinuitul avea mai puţin de cincisprezece ani, nu era permis duelul. Se putea totuşi dispune duelul în pricinile cu pupili, dacă tutorele sau cel care avea paza averii pupilului[66] voia să înfrunte riscurile legate de folosirea acestei proceduri.

Iată care sînt, după cît mi se pare mie, cazurile în care îi era îngăduit iobagului duelul: el se putea bate cu un iobag; el se putea bate cu o persoană liberă şi chiar cu un nobil, dacă era provocat la duel; dacă însă el îl provoca pe nobil[c], acesta putea să respingă provocarea la duel; şi chiar seniorul iobagului avea dreptul de a-l scoate de sub judecată. Iobagul putea, pe baza unui act scris al seniorului[d] sau, potrivit obiceiului, să se bată în duel cu orice persoană liberă; iar biserica[e] pretindea acelaşi drept pentru iobagii săi, ca un semn de respect faţă de ea[f].

CAPITOLUL XXVI

DESPRE DUELUL JUDICIAR ÎNTRE UNA DIN PĂRŢI ŞI UNUL DIN MARTORI

Beaumanoir spune că un om care vedea că primul martor depunea împotriva sa, putea să-l înlăture pe al doilea martor, spunînd[g] judecătorilor că partea adversă

---

a *Ibidem.*
b Beaumanoir, cap. LXIII, p. 323. Vezi şi ce am spus în cartea XVIII, cap. XXVI.
c *Ibidem*, p. 322.
d Défontaines, cap. XXII, art. 7.
e *Habeant bellandi et testificandi licentiam*[67]. Cartea lui Ludovic cel Gros, din anul 1118.
f *Ibidem.*
g Cap. LXI, p. 315.

prezenta un martor mincinos și calomniator[a]; și, dacă martorul voia să susțină pricina, împricinatul îl provoca la duel. În acest caz, nu mai era vorba de cercetări; căci, dacă martorul era învins, se stabilea că partea prezentase un martor mincinos și ea pierdea procesul.

Împricinatul nu trebuia să îngăduie ca cel de-al doilea martor să jure, căci el și-ar fi făcut depoziția și procesul s-ar fi terminat prin depoziția a doi martori. Împiedicînd însă audierea celui de-al doilea martor, depoziția celui dintîi devenea inutilă.

Al doilea martor fiind astfel înlăturat, partea adversă nu mai putea prezenta alți martori și pierdea procesul; dar, în cazul în care nu se făcea provocarea la duel[b], se puteau aduce alți martori.

Beaumanoir arată[c] că înainte de a-și face depoziția, martorul putea să spună părții sale: „Nu am dorința să mă bat pentru pricina dumitale, nici să intru în proces pe socoteala mea; dar dacă vrei să mă aperi, voi spune bucuros adevărul pe care îl cunosc". Partea se vedea astfel nevoită să se bată în duel pentru martor; și dacă era învinsă, ea nu pierdea ceva din corpul său[d], dar martorul era respins.

Eu cred că aceasta era o modificare a vechii cutume; și ceea ce mă face să cred acest lucru este faptul că uzul de a provoca la duel pe martori este prevăzut în legea bavarezilor[e] și cea a burgunzilor[f] fără nici o restricție.

---

a *„Leur doit-on demander, avant qu'ils fassent nul serment, pour qui ils veulent témoigner; car l'enques gist li point d'aus lever de faux tesmoignage"*[68]. Beaumanoir, cap. XXXIX. p. 218.

b Beaumanoir, cap. LXI, p. 316.

c Beaumanoir, cap. VI, pp. 39 și 40.

d Dar dacă duelul avea loc prin intermediul unor apărători, apărătorului învins i se tăia mîna.

e Titlul XVI, § 2.

f Titlul XLV.

Am vorbit deja[69] despre Constituţia lui Gondebaud, împotriva căreia Agobard[a] şi Sfîntul Avit[b70] au protestat atît de vehement. „Cînd învinuitul, spune acest principe, prezintă martori pentru a jura că el nu a săvîrşit infracţiunea, acuzatul va putea provoca la duel pe unul dintre martori; căci este drept ca cel care s-a oferit să jure, şi a declarat că cunoaşte adevărul, să nu se dea în lături de la duel pentru a-l susţine". Acest rege nu îngăduia martorilor nici un subterfugiu pentru a se sustrage duelului.

CAPITOLUL XXVII

DESPRE DUELUL JUDICIAR DINTRE UNA DIN PĂRŢI ŞI UNUL DINTRE VASALII EGALI AI SENIORULUI. APELUL PENTRU HOTĂRÎRE NEDREAPTĂ

Deoarece natura hotărîrii date prin procedura duelului judiciar era de a pune capăt pentru totdeauna pricinii şi deoarece ea nu era compatibilă cu o nouă judecată şi cu o nouă urmărire[c], apelul, aşa cum este el stabilit de legile romane şi de cele canonice, adică apelul adresat unui tribunal superior în scopul de a obţine desfiinţarea hotărîrii dată de altul, era necunoscut în Franţa.

Un popor războinic, călăuzit numai de punctul de onoare, nu cunoştea această formă de procedură; şi, urmînd mereu acelaşi spirit, folosea împotriva judecătorilor aceleaşi mijloace[d] pe care le-ar fi putut întrebuinţa împotriva părţilor.

---

a *Lettre à Louis le Débonnaire* (Scrisoare către Ludovic Debonarul).

b *Vie de St. Avit* (Viaţa Sfîntului Avit).

c *„Car en la cour où l'on va par la raison de l'appel pour les gages maintenir, se bataille est faite, la querelle est venue à fin, si que il n'y a métier de plus d'apiaux"*[71]. Beaumanoir, cap. II, p. 22.

d Beaumanoir, cap. LXI. p. 312; şi cap. LXVII, p. 338.

La acest popor apelul era o provocare la o luptă cu armele, care trebuia să se termine prin sînge, iar nu această invitaţie la o dispută în scris, care n-a fost cunoscută decît după aceea.

De aceea, Ludovic cel Sfînt, în *Aşezămintele* sale[a], spune că apelul cuprinde felonie şi inechitate[72], iar Beaumanoir ne spune că dacă un om[b] voia să se plîngă de vreun atentat săvîrşit împotriva sa de către seniorul său, trebuia să-i notifice că-şi părăseşte feuda, iar după aceea îl chema în judecată înaintea seniorului suzeran al acestuia, şi îl provoca în duel. La fel, seniorul renunţa la omagiu[73], dacă îşi chema vasalul în judecată înaintea comitelui.

A declara apel provocînd la duel pe propriul senior pentru a-l dovedi vinovat de hotărîre nedreaptă[74], înseamnă a spune că hotărîrea lui a fost dată în mod nedrept şi cu răutate; or, a arunca astfel de cuvinte însemna a săvîrşi un fel de crimă de felonie[75].

Aşa că, în loc de a provoca la duel pentru a-l dovedi vinovat de hotărîre nedreaptă pe seniorul care organiza şi conducea tribunalul, erau provocaţi vasalii egali ai săi, care alcătuiau însuşi tribunalul; prin aceasta, se evita crima de felonie: nu se aduceau insulte decît vasalilor egali ai săi, cărora li se putea da satisfacţie întotdeauna pentru insultă.

Se expunea[c] mult cel ce declara apel, provocînd la duel pe vasalii egali ai seniorului pentru a-i dovedi vinovaţi de hotărîre nedreaptă. Dacă el aştepta ca hotărîrea să fie luată şi pronunţată, era obligat să se bată în duel[d] cu toţi vasalii egali ai seniorului, cînd ei se ofereau să apere hotărîrea ca fiind dreaptă. Dacă el declara apelul mai înainte ca toţi judecătorii să-şi fi dat păre-

---

a Cartea II, cap. XV.
b Beaumanoir, cap. LXI, pp. 310 şi 311; şi cap. LXVII, p. 337.
c Beaumanoir, cap. LXI, p. 313.
d *Ibidem*, p. 314.

rea, trebuiau să se bată în duel toți cei care fuseseră de aceeași părere[a]. Pentru a evita această primejdie, el îl ruga pe senior[b] să poruncească fiecărui vasal egal al său să-și spună cu glas tare părerea; și, după ce se pronunța primul, iar al doilea era gata să facă la fel, îi spunea că era mincinos, rău și calomniator, și numai cu el trebuia să se bată în duel.

Défontaines[c] cerea ca înainte de a declara apelul pentru hotărîre nedreaptă[d], să fie lăsați să se pronunțe trei judecători, și nu spune că apelantul trebuia să se bată în duel cu toți trei, și încă mai puțin că ar fi fost cazuri în care trebuia să se bată cu toți cei care se declaraseră de părerea lor. Aceste deosebiri provin din faptul că, pe acele vremuri, aproape nu existau uzanțe care să fi fost exact la fel. Beaumanoir ne arată ce se întîmpla în comitatul Clermont; Défontaines, de ceea ce se practica în Vermandois.

Atunci cînd[e] unul dintre vasalii egali ai seniorului sau dintre posesorii de feude egali cu el[76] declarase că el susține hotărîrea, judecătorul dispunea să se facă provocarea la duel și, mai mult, lua garanție de la apelant că el își va susține apelul. Dar vasalul egal al seniorului care era provocat la duel nu dădea garanții, deoarece el era vasal al seniorului și trebuia să apere hotărîrea în apel ori să plătească seniorului o amendă de șaizeci de livre.

Dacă apelantul[f] nu dovedea că hotărîrea era rea, el plătea seniorului o amendă de șaizeci de livre, amendă egală[g] vasalului egal al seniorului pe care îl provocase

---

a Care aprobaseră hotărîrea.
b Beaumanoir, cap. LXI, p. 314.
c Cap. XXII, art. 1, 10 și 11. El spunea numai că fiecăruia i se plătea cîte o amendă.
d *Fausser* = *Appeller de faux jugement* (a face apel prin provocarea la duel a judecătorilor pentru a dovedi că hotărîrea e nedreaptă).
e Beaumanoir, cap. LXI, p. 314.
f *Ibidem;* Défontaines, cap. XXII, art. 9.
g Défontaines, cap. XXII, art. 9.

la duel şi tot atîta fiecăruia dintre membri care aprobaseră pe faţă hotărîrea.

Cînd un om puternic, bănuit de o crimă, pentru care se cuvine pedeapsa cu moartea, fusese prins şi condamnat, el nu mai putea să provoace la duel pe judecători pentru a-i dovedi vinovaţi de hotărîre nedreaptă[a], căci el ar fi făcut aceasta întotdeauna, fie pentru a-şi prelungi viaţa, fie pentru a obţine o împăcare.

Dacă cineva[b] declara că hotărîrea era nedreaptă şi rea şi nu se oferea să dovedească aceasta, adică să se bată în duel, el era condamnat la o amendă de zece solizi, dacă era nobil, şi la una de cinci solizi, dacă era iobag, pentru cuvintele jignitoare pe care le pronunţase.

Judecătorii[c] sau vasalii egali ai seniorului care erau învinşi nu urmau să-şi piardă nici viaţa şi nici unul din membrele corpului; dar cel care îi provoca la duel era pedepsit cu moartea atunci cînd era vorba de o crimă ce atrăgea pedeapsa capitală[d77].

Acest fel de a provoca la duel pe vasalii egali ai seniorului, pentru a-i dovedi vinovaţi de hotărîre nedreaptă, era practicat pentru a se evita provocarea la duel chiar a seniorului. Dar[e], dacă seniorul nu avea vasali egali ca judecători membri sau nu avea destui, el putea să împrumute[f], pe cheltuiala sa, vasali egali ca judecători de la suzeranul său; dar aceşti vasali egali nu erau

---

a Beaumanoir, cap. LXI, p. 316; şi Défontaines, cap. XXII, art. 21.

b Beaumanoir, cap. LXI, p. 314.

c Défontaines, cap. XXII, art. 7.

d Vezi Défontaines, cap. XXI, art. 11, 12 şi următoarele, care deosebeşte cazurile în care cel ce declara apel pentru hotărîre nedreaptă îşi pierdea viaţa, obiectul procesului sau numai obiectul hotărîrii interlocutorii.

e Beaumanoir, cap. LXII, p. 322; Défontaines, cap. XXII, art. 3.

f Comitele nu era obligat să-i împrumute. Beaumanoir, cap. LXVII, p. 337.

obligaţi să judece, dacă nu voiau; ei puteau declara că nu veniseră decît pentru a-şi da părerea; şi, în acest caz[a] special, seniorul, judecînd şi pronunţînd el însuşi hotărîrea, dacă aceasta era apelată ca nedreaptă prin provocarea lui la duel, el trebuia să primească provocarea la duel şi să apere hotărîrea.

Dacă seniorul[b] era atît de sărac încît nu era în stare să ia vasali egali de la seniorul suzeran al său, ori dacă neglija de a-i cere, ori suzeranul refuza să-i dea, seniorul neputînd să judece singur şi nimeni nefiind obligat de a deschide o acţiune înaintea unui tribunal care nu se putea pronunţa, pricina era prezentată la tribunalul seniorului suzeran.

Cred că aceasta a fost una dintre cauzele principale ale separării administraţiei justiţiei de feudă, de unde a rezultat următoarea regulă a jurisconsulţilor francezi: *Una este feuda şi alta este justiţia.* Căci, întrucît existau nenumăraţi vasali care nu aveau alţi vasali sub ei şi care nu erau deci în stare să-şi organizeze un tribunal, toate pricinile au fost prezentate spre judecare seniorului lor suzeran; iar ei au pierdut dreptul de a administra justiţia, fiindcă nu au avut nici puterea şi nici voinţa de a-l revendica.

Toţi judecătorii[c] care luaseră parte la judecată trebuiau să fie de faţă la pronunţare, pentru ca să-şi poată exprima aprobarea pentru ea şi să răspundă: *Oïl (da)* aceluia care, voind să declare apel pentru hotărîre nedreaptă, îi întreba dacă o susţin: „căci, spune Défontaines[d], este o chestiune de politeţe şi de lealitate; iar în această privinţă nu se admite nici sustragere, nici amînare“ Cred că din acest fel de a gîndi a luat naştere obiceiul, păstrat

---

a *„Nul ne puet faire jugement en sa cour“*[78], spune Beaumanoir, cap. LXVII, pp. 336 şi 337.
b *Ibidem*, cap. LXII, p. 322.
c Défontaines, cap. XXI, art. 27 şi 28.
d Défontaines, cap. XXI, art. 28.

și astăzi în Anglia, potrivit căruia pentru a condamna la moarte pe cineva toţi juraţii să fie de aceeaşi părere.

Pronunțarea trebuia deci să urmeze părerea majorității; iar, dacă era egalitate de păreri, pronunţarea era, într-o pricină penală, în favoarea acuzatului; într-o pricină de datorii, în favoarea debitorului; iar într-o pricină de moştenire, în favoarea pîrîtului.

Un vasal egal al seniorului — spune Défontaines[a] — nu putea să spună că nu va judeca dacă sînt numai patru[b], sau dacă nu sînt prezenţi toţi, sau dacă lipsesc cei mai înțelepți; era ca și cum ar fi spus, în luptă, că nu își va ajuta seniorul sub cuvînt că nu are cu el decît o parte dintre oamenii săi[79]. Dar îi revenea seniorului să-și cinstească tribunalul, alegînd pentru a face parte din el pe cei mai viteji şi mai înţelepți dintre oamenii săi. Citez aceasta, pentru a arăta care era datoria vasalilor: de a lupta şi de a judeca; iar această datorie era chiar astfel, încît a judeca însemna a lupta.

Un senior[c] care se judeca la propriul său tribunal cu vasalul său și care pierdea procesul putea să declare apel pentru hotărîre nedreaptă împotriva unuia dintre oamenii săi. Datorită însă respectului pe care acesta îl datora seniorului în virtutea jurămîntului de credință depus, și bunăvoinței pe care seniorul o datora vasalului său în virtutea acceptării acestui legămînt, se făcea o distincție: ori seniorul spunea în general că hotărîrea[d] era nedreaptă și rea, ori îl învinuia pe vasalul său personal de prevaricațiune[e]. În primul caz, el insulta propriul său tribunal, și oarecum și pe sine, și deci nu pu-

---

a *Ibidem*, art. 37.

b Se cerea cel puţin acest număr. Défontaines, cap. XXI, art. 36.

c Vezi Beaumanoir, cap. LXVII, p. 337.

d *„Ce jugement est faus et mauvès“*[80]. *Beaumanoir*, cap. LXVII, p. 337.

e *„Vous avez fait jugement faus et mauvès,* comme *mauvès que vous estes, ou par louier ou par promesse*[81]*“*. Beaumanoir, cap. LXVII, p. 337.

tea să aibă loc o provocare la duel; în cel de al doilea caz, putea avea loc o provocare la duel, deoarece el ataca onoarea vasalului său; şi acela dintre amîndoi care era învins îşi pierdea viaţa şi averea, pentru a se menţine liniştea publică.

Această distincţie, necesară în acest caz particular, a fost apoi extins şi la alte cazuri. Beaumanoir spune că atunci cînd apelantul pentru hotărîre nedreaptă ataca pe unul dintre vasalii judecători prin învinuiri personale, se recurgea la duel; dar dacă el nu ataca decît hotărîrea, acela dintre vasalii judecători împotriva căruia se declara apelul era liber[a] să aleagă între rezolvarea pricinii prin duel şi rezolvarea ei în virtutea legii. Deoarece însă tendinţa care domnea pe vremea lui Beaumanoir era de a limita folosirea duelului judiciar şi deoarece această libertate acordată vasalului judecător împotriva căruia se declarase apelul de a apăra hotărîrea prin duel, sau de a nu face aşa, este deopotrivă de opusă ideilor de onoare statornicite pe acele vremuri, precum şi îndatoririi pe care o avea faţă de senior de a apăra hotărîrile tribunalului său, cred că această distincţie a lui Beaumanoir era o nouă formă de procedură la francezi.

Eu nu spun că toate apelurile pentru hotărîri nedrepte se soluţionează prin duel; cu acest apel se întîmpla la fel ca şi cu toate celelalte. Să ne amintim de excepţiile despre care am vorbit în capitolul XXV. Aici, tribunalului suzeran îi revenea să hotărască dacă trebuia să se admită duelul sau nu.

Nu se putea face apelul pentru hotărîre nedreaptă împotriva sentinţelor date de tribunalul regelui[82]; căci regele neavînd pe nimeni care să-i fie egal, nu exista nimeni care să poată declara apel împotriva lui; iar regele neavînd pe cineva mai sus ca el, nimeni nu putea să declare apel împotriva hotărîrilor tribunalului său.

Această lege fundamentală, necesară ca lege politică, reducea de asemenea, ca lege civilă, abuzurile practicii

---

a Beaumanoir, cap. LXVII, pp. 337 şi 338.

judiciare a acelor vremuri. Cînd un senior se temea[a] să nu se declare apel pentru hotărîre nedreaptă împotriva unei sentințe a instanței sale, sau vedea că se prezenta cineva pentru a declara un asemenea apel, dacă era în interesul justiției să nu se întîmple acest lucru, el putea să ceară oameni de la tribunalul regelui, împotriva sentințelor căruia nu se putea face apel pentru hotărîre nedreaptă; astfel, regele Filip — spune Défontaines[b] — a trimis întregul său consiliu pentru a judeca o pricină la tribunalul abatelui de la Corbie.

Dar dacă seniorul nu putea să obțină judecători de la rege, el putea să-și mute tribunalul său acolo unde era acela al regelui, dacă ținea direct de el, iar dacă existau seniori intermediari, el se adresa seniorului său suzeran, mergînd din senior în senior, pînă la rege.

Astfel, cu toate că pe vremea aceea nu exista practica și nici măcar ideea apelurilor de astăzi, se recurgea la rege, care era totdeauna izvorul din care porneau toate fluviile și marea în care ele se vărsau.

CAPITOLUL XXVIII

DESPRE APELUL PENTRU TĂGADĂ DE DREPTATE

Se făcea apel pentru tăgadă de dreptate atunci cînd, la tribunalul unui senior, se tărăgăna, se evita ori se refuza de a se împărți dreptate părților.

Sub cea de-a doua dinastie, deși comitele avea mulți subalterni, persoana acestora îi era subordonată, dar jurisdicția lor nu. În adunările judiciare, curțile sau tribunalele lor[83], acești subalterni, judecau în ultimă instanță, ca însuși comitele. Toată deosebirea consta în diviziunea

---

a Défontaines, cap. XXII, art. 14.
b *Ibidem.*

jurisdicţiei: de exemplu, comitele putea să condamne la moarte, să judece cînd era vorba de libertatea personală şi de restituirea bunurilor[a]; pe cînd centurionul[84] nu putea.

Din acelaşi motiv, existau anumite pricini mai importante[b] rezervate judecăţii regelui, anume acelea care priveau în mod direct ordinea politică. Astfel erau litigiile dintre episcopi, abaţi, comiţi şi alţi suspuşi, pe care regii le judecau împreună cu marii vasali[c].

Ceea ce au spus cîţiva autori, anume că se putea face apel împotriva hotărîrii comitelui la trimisul regelui, *missus dominicus*, nu este întemeiat. Comitele şi *missus* aveau o jurisdicţie egală şi independentă una de alta[d]; toată deosebirea[e] consta în faptul că *missus* ţinea şedinţele tribunalului său în cursul a patru luni din an, iar comitele, în celelalte opt.

Dacă cineva[f], condamnat de o curte[g], cerea acolo să fie rejudecat şi pierdea din nou, plătea o amendă de cincisprezece solizi sau primea cincisprezece lovituri de la judecătorii care dăduseră hotărîrea în acea pricină.

Cînd comiţii sau trimişii regelui nu se simţeau în stare să le impună ascultare celor mari, îi puneau să dea cauţiune[h] că se vor prezenta înaintea tribunalului regelui: aceasta se făcea pentru a se judeca pricina, iar nu pentru

---

a *Capitulara III*, din anul 812, art. 3, ed. B a l u z e, p. 497; şi a lui Carol Pleşuvul, adăugată la *Legea longobarzilor*, cartea II, art. 3.

b *Capitulara III*, din anul 812, art. 2, ed. B a l u z e, p. 497.

c *Cum fidelibus*[85]; *Capitulara* lui Ludovic Debonarul, ed. B a l u z e, p. 667.

d Vezi *Capitulara* lui Carol Pleşuvul, adăugată la *Legea longobarzilor*, cartea II, art. 3.

e *Capitulara III*, din anul 812, art. 8.

f *Capitulară* adăugată la *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul LIX.

g *Placitum*[86].

h Aceasta rezultă din formule, documente şi *Capitularii*.

a o rejudeca. În Capitulara de la Metz[a] văd admis apelul pentru hotărîre nedreaptă la tribunalul regelui, iar toate celelalte feluri de apeluri interzise și prezentarea lor pedepsită.

Dacă cineva nu accepta[b] hotărîrea judecătorilor comitelui *(échevins)*[c] și nici nu o ataca, era ținut la închisoare pînă ce o accepta; iar dacă o ataca, era dus sub pază puternică înaintea regelui și pricina era luată în dezbatere de tribunalul regal.

Aproape că nu putea fi vorba pe atunci despre apelul pentru tăgadă de dreptate. Căci, pe acele vremuri, departe de a fi fost obișnuite plîngerile împotriva comiților și a altor persoane care aveau dreptul de a organiza instanțe de judecată că nu țineau ședințele cu regularitate, existau dimpotrivă plîngeri[d] că le țineau prea des; și există o mulțime de ordonanțe care opresc pe comiți și pe ceilalți magistrați de a ține mai mult de trei ședințe pe an. Nu era nevoie atît să se înlăture delăsarea lor cît să li se frîneze zelul.

Dar atunci cînd s-au format nenumărate mici seniorii și s-au creat diferite trepte de vasalitate, neglijența unora dintre vasali în ținerea ședințelor a dat naștere acestor feluri de apeluri[e], cu atît mai mult cu cît ele îi aduceau seniorului suzeran amenzi considerabile.

Deoarece uzul duelului judiciar s-a răspîndit din ce în ce mai mult, au existat locuri, cazuri, perioade, în care a fost greu să se întrunească vasali egali-judecători, și în care, prin urmare, împărțirea dreptății a fost neglijată. S-a introdus deci apelul pentru tăgadă de drep-

---

a Din anul 757, ed. Baluze, p. 180, art. 9 și 10; și sinodul *apud Vernas*, din anul 755, art. 29, ed. Baluze, p. 175. Aceste două capitularii au fost făcute sub regele Pepin.

b *Capitulara XI* a lui Carol cel Mare din anul 805, ed. Baluze, p. 423; și legea lui Lothar, în *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul LII, art. 23.

c Subalterni ai comitelui: *scabini*[87].

d Vezi *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul LII, art. 22.

e Întîlnim apeluri pentru tăgadă de dreptate din timpul lui Filip August.

tate; şi apelurile de acest fel au fost adesea momente importante ale istoriei noastre, pentru că cea mai mare parte a războaielor de pe atunci aveau drept cauză violarea dreptului politic, după cum războaiele noastre de astăzi au de obicei drept cauză sau drept pretext încălcarea dreptului ginţilor.

Beaumanoir[a] spune că în cazul denegării de dreptate nu avea loc niciodată duelul judiciar, şi iată de ce: nu putea fi provocat la duel însuşi seniorul, din pricina respectului datorat persoanei sale; nu puteau fi provocaţi la duel nici vasalii egali ai seniorului, deoarece chestiunea era limpede, şi era de ajuns să se socotească zilele amînărilor sau ale celorlalte termene; nu exista nici o hotărîre şi nu se putea face apel pentru hotărîre nedreaptă decît împotriva unei hotărîri. În sfîrşit, delictul vasalilor egali ai seniorului aducea o insultă atît seniorului deopotrivă ca şi părţii, şi era ceva împotriva ordinii ca să aibă loc un duel între senior şi vasalii egali ai săi.

Dar[b], întrucît înaintea tribunalului suzeran tăgada de dreptate se dovedea prin martori, aceştia puteau fi provocaţi la duel şi în acest fel nu se aducea vreo insultă nici seniorului şi nici tribunalului său.

1° În cazurile în care tăgada de dreptate venea din partea oamenilor sau a vasalilor egali ai seniorului care amînaseră împărţirea dreptăţii ori se abţinuseră de la pronunţarea hotărîrii după trecerea termenelor fixate, ei erau provocaţi la duel pentru tăgadă de dreptate în faţa suveranului; şi dacă erau învinşi, plăteau o amendă seniorului lor[c]. Acela nu putea da nici un ajutor oamenilor săi; dimpotrivă, punea sechestru pe feudele lor pînă cînd fiecare îi plătea o sumă de şaizeci de livre.

2° Atunci cînd tăgada de dreptate venea din partea seniorului, ceea ce se întîmpla cînd el nu avea destui

---

a Cap. LXI, p. 315.
b Beaumanoir, cap. LXI, p. 315.
c Défontaines, cap. XXI. art. 24.

oameni la tribunalul său pentru a pronunța hotărîrea, sau cînd nu-și adunase oamenii sau nu pusese pe cineva în locul său să-i adune, plîngerea pentru tăgadă de dreptate se adresa seniorului suzeran; dar, din cauza respectului datorat seniorului, era citată partea[a], iar nu seniorul.

Seniorul chema în judecata tribunalului său în fața tribunalului suzeran; și dacă cîștiga acțiunea privitoare la denegarea de dreptate, pricina i se trimitea înapoi lui, și i se plătea o amendă de șaizeci de livre[b]; dar dacă denegarea de dreptate era dovedită, pedeapsa[c] împotriva lui consta în pierderea dreptului de a judeca pricina despre care era vorba; fondul se judeca la tribunalul suzeran: de fapt, acțiunea pentru denegare de dreptate nu fusese deschisă decît pentru aceasta.

3° Dacă cineva deschidea o acțiune[d] la tribunalul seniorului împotriva acestuia, ceea ce nu se întîmpla decît pentru pricinile privitoare la feude, după ce erau lăsate să treacă toate termenele, reclamantul îl cita pe seniorul[e] însuși înaintea unor oameni buni[88], aceasta făcîndu-se prin mijlocirea suveranului, de la care trebuia să se obțină permisiunea. Citarea nu se făcea prin vasalii egali ai seniorului, deoarece vasalii egali ai săi nu puteau să-l citeze pe seniorul lor, dar puteau să citeze[f] în numele seniorului lor.

---

a *Ibidem*, art. 32.

b Beaumanoir, cap. LXI, p. 312.

c Défontaines, cap. XXI, art. 29.

d Sub domnia lui Ludovic al VIII-lea, seniorul de Nesle a deschis o acțiune împotriva Ioanei, contesă de Flandra; el a somat-o să dispună judecarea pricinii în termen de patruzeci de zile, și a făcut apoi împotriva ei apel pentru tăgadă de dreptate la tribunalul regelui. Ea a răspuns că va dispune judecarea pricinii sale în Flandra de către vasalii egali ai săi. Tribunalul regelui a hotărît ca pricina să nu fie trimisă acolo și să fie citată contesa.

e Défontaines, cap. XXI, art. 34.

f *Ibidem*, art. 9.

Uneori[a], apelul pentru tăgadă de dreptate era urmat de un apel pentru hotărîre nedreaptă, atunci cînd seniorul, cu toată tăgada de dreptate, impunea să se dea hotărîrea.

Vasalul[b] care făcea pe nedrept apel împotriva seniorului său pentru tăgadă de dreptate era condamnat să-i plătească o amendă după voia acestuia.

Locuitorii din Gand[c] făcuseră apel înaintea regelui pentru denegare de dreptate, împotriva comitelui de Flandra, pentru motivul că amînase pronunţarea hotărîrii într-o pricină pe care ei o aveau la tribunalul său. S-a dovedit că el fixase mai puţine termene decît admitea obiceiul pămîntului. Locuitorii din Gand i-au fost trimişi din nou; el a dispus confiscarea averilor lor pînă la concurenţa sumei de şaizeci de mii de livre. Ei s-au adresat din nou la tribunalul regelui, cerînd ca această amendă să fie micşorată: prin hotărîrea dată s-a stabilit că comitele putea lua această amendă şi chiar una mai mare, dacă voia. Beaumanoir asistase la aceste procese.

4° În litigiile pe care seniorul putea să le aibă cu vasalul, care se refereau la persoana sau la onoarea acestuia din urmă sau la bunuri care nu făceau parte din feudă, nu putea fi vorba de apel pentru tăgadă de dreptate, deoarece asemenea pricini nu erau judecate la tribunalul seniorului, ci la tribunalul aceluia de care depindea; căci vasalii, spune Défontaines[d], nu au dreptul să fie judecători ai persoanei seniorului lor.

M-am străduit să dau o idee clară cu privire la aceste chestiuni care la autorii de pe atunci sînt atît de confuze şi atît de obscure, încît, într-adevăr, a le scoate din haosul în care se află înseamnă a le descoperi.

---

a Beaumanoir, cap. LXI, p. 311.

b *Ibidem*, p. 312. Dar cel care nu era vasal al seniorului şi nici nu deţinea de la el „pămînt roturier" nu plătea decît o amendă de şaizeci de livre. *Ibidem*.

c Beaumanoir, cap. LXI, p. 318.

d Cap. XXI, art. 35.

CAPITOLUL XXIX

EPOCA DOMNIEI LUI LUDOVIC CEL SFÎNT

Ludovic cel Sfînt a desfiinţat duelul judiciar în tribunalele de pe domeniile sale, după cum se vede din ordonanţa pe care a dat-o în această privinţă[a] şi din *Aşezăminte*[b].

Nu l-a suprimat însă şi la tribunalele baronilor[c] săi, afară de cazul apelului pentru hotărîre nedreaptă.

Nu se putea face apel pentru hotărîre nedreaptă[d] împotriva sentinţei date de tribunalul propriului senior fără a provoca la duel judiciar pe judecătorii care pronunţaseră hotărîrea. Dar Ludovic cel Sfînt a introdus[e] uzul de a face apel pentru hotărîre nedreaptă fără duel; schimbare care a fost un fel de revoluţie.

El a stabilit[f] că nu se va putea face apel pentru hotărîre nedreaptă împotriva sentinţelor date în tribunalele din senioriile de pe domeniile sale, fiindcă aceasta era o crimă de felonie. Într-adevăr, dacă era un fel de crimă de felonie faţă de senior, era cu atît mai mult una faţă de rege. Dar el a stabilit că se poate cere revizuirea[g] sentinţelor date de tribunalele sale nu pentru că ele au fost date în mod nedrept sau cu răutate, ci pentru că pricinuiau o pagubă oarecare[h]. El a stabilit, dimpotrivă, că cei ce voiau să atace hotărîrile date de tribunalele baronilor, să fie obligaţi a face aceasta numai în forma apelului pentru hotărîre nedreaptă[i].

---

a În anul 1260.

b Cartea I, cap. II şi VII; cartea II, cap. X şi XI.

c După cum se vede pretutindeni în *Établissements* (Aşezăminte); şi în Beaumanoir, cap. LXI, p. 309.

d Adică de a face apel pentru hotărîre nedreaptă.

e *Établissements*, cartea I, cap. VI; şi cartea II, cap. XV.

f *Ibidem*, cartea II, cap. XV.

g *Ibidem*, cartea I, cap. LXXVIII; şi cartea II, cap. XV.

h *Ibidem*, cartea I, cap. LXXVIII.

i *Ibidem*, cartea II, cap. XV.

Potrivit *Aşezămintelor*, nu se putea face apel pentru hotărîre nedreaptă împotriva sentinţelor date de către instanţele de pe domeniile regelui, după cum am spus. Trebuia să se ceară revizuirea hotărîrii în faţa aceluiaşi tribunal; şi, dacă bailivul nu voia să facă revizuirea cerută, regele permitea să se facă apel la tribunalul său[a], ori, mai degrabă, interpretînd unele prevederi ale *Aşezămintelor* cu ajutorul altor dispoziţii cuprinse în ele, să-i prezinte[b] o jalbă sau suplică.

Cu privire la tribunalele seniorilor, Ludovic cel Sfînt, îngăduind de a face împotriva sentinţelor date de ele apel pentru hotărîre nedreaptă, a stabilit ca pricina să fie prezentată[c] în faţa tribunalului regal sau a seniorului suzeran, nu[d] pentru a fi soluţionată acolo prin duel, ci prin martori, potrivit unei forme de procedură ale cărei reguli le-a fixat el[e].

Aşadar, fie că se putea face apel pentru hotărîre nedreaptă, ca la instanţele seniorilor, fie că nu se putea, ca la cele de pe domeniile sale, el a stabilit că se putea face apel fără a înfrunta riscul unui duel.

Défontaines[f] ne relatează primele două cazuri văzute de el, în care s-a procedat astfel fără duel judiciar: unul, într-o pricină judecată la tribunalul din Saint-Quentin, care se afla pe domeniile regelui; celălalt, într-o pricină judecată de tribunalul din Ponthieu, în care comitele, care era de faţă, a invocat vechea procedură; dar amîndouă aceste pricini au fost judecate pe baza legii.

Se va pune poate întrebarea de ce Ludovic cel Sfînt a rînduit pentru instanţele baronilor un fel de procedură

a *Établissements*, cartea I, cap. LXXVIII.

b *Ibidem*, cartea II, cap. XV.

c Dacă însă nu se făcea apel pentru hotărîre nedreaptă şi partea ar fi voit să facă apel, acesta nu era admis. *Établissements*, cartea II, cap. XV. *Li sire en aurait le recort de sa cour droit faisant*[89].

d *Établissements*, cartea I, cap. VI şi XLVII; şi cartea II, cap. XV; şi Beaumanoir, cap. XI, p. 58.

e *Établissements*, cartea I, cap. I, II şi III.

f Cap. XXII, art. 16 şi 17.

deosebită de aceea pe care el o stabilea pentru tribunalele de pe domeniile sale. Iată care este motivul: statornicind reguli pentru tribunalele de pe domeniile sale, regele nu a întîmpinat nici o piedică în realizarea intențiilor sale; dar a trebuit să se poarte cu băgare de seamă față de seniori, care se bucurau de un vechi privilegiu, anume că pricinile nu erau niciodată strămutate de la tribunalele lor decît numai atunci cînd se ivea primejdia ca una dintre părți să facă apel pentru hotărîre nedreaptă. Ludovic cel Sfînt a păstrat obiceiul apelului pentru hotărîre nedreaptă, dar a voit să se poată face aceasta fără duel; cu alte cuvinte, pentru ca schimbarea să se facă mai puțin simțită, el a lichidat fondul chestiunii, dar a lăsat să dăinuiască denumirile.

Această rînduială nu a fost acceptată de toate tribunalele seniorilor. Beaumanoir[a] spune că, pe vremea sa, erau două feluri de a judeca: după *Așezămintele regale* și după vechea procedură; seniorii aveau dreptul de a urma una sau alta din aceste proceduri; atunci însă cînd, într-o pricină, se alesese una din ele, nu se mai putea trece la cealaltă. El adaugă[b] că comitele de Clermont urma noua procedură, în timp ce vasalii lui se țineau de cea veche, dar că el putea să treacă la cea veche atunci cînd voia, căci altminteri s-ar fi bucurat de mai puțină autoritate decît vasalii săi.

Trebuie să se știe că pe atunci[c] Franța era împărțită în ținuturi care alcătuiau domeniile regale, și în ceea ce se numeau ținuturi ale baronilor, sau baronii, sau, ca să mă folosesc de termenii din *Așezămintele* lui Ludovic cel Sfînt, în ținuturi ***aflate sub ascultarea regelui*** și în ținuturi ***neaflate sub ascultarea regelui***[90]. Cînd regii dădeau ordonanțe pentru ținuturile care alcătuiau domeniile lor, făceau uz numai de autoritatea lor, dar cînd

---

a Cap. LXI, p. 309.
b *Ibidem.*
c Vezi Beaumanoir, Défontaines și *Établissements*, cartea II, cap. X, XI, XV și altele.

dădeau ordonanţe care priveau şi ţinuturile baronilor lor, ele erau întocmite[a] în înţelegere cu aceştia din urmă sau ele erau date acestora ca să aplice pe ele pecetea lor ori să le iscălească; altminteri, baronii le acceptau sau nu, după cum li se părea că ele corespund sau nu interesului seniorilor lor. Subvasalii[90bis] erau în aceleaşi relaţii cu marii vasali. Or, *Aşezămintele* nu au fost date cu consimţămîntul seniorilor, cu toate că ele statuau asupra unor chestiuni de mare însemnătate pentru ei; dar ele nu au fost acceptate decît de cei care au socotit că era în avantajul lor să le primească. Robert, fiul lui Ludovic cel Sfînt, le-a admis la el în comitatul de Clermont, vasalii lui nu au socotit însă că e nimerit să le introducă la ei.

CAPITOLUL XXX

OBSERVAŢIE ASUPRA APELURILOR

Se înţelege că asemenea apeluri, care erau provocări la duel, trebuiau făcute pe loc. „Cine iese din tribunal fără să declare apel împotriva hotărîrii, spune Beaumanoir[b], pierde dreptul de apel şi recunoaşte că hotărîrea e dreaptă". Această regulă a rămas în vigoare, chiar după ce s-a limitat uzul[c] duelului judiciar.

---

a Vezi ordonanţele de la începutul celei de-a treia dinastii, în *Colecţia* lui Laurière, mai ales aceea a lui Filip August asupra jurisdicţiei bisericeşti[91], şi cea a lui Ludovic al VIII-lea asupra evreilor; şi documentele prezentate de Brussel, mai ales cea a lui Ludovic cel Sfînt asupra arendării şi răscumpărării pămînturilor, şi asupra majoratului feudal al femeilor, vol. II, cartea III, p. 35; şi *ibidem*, ordonanţa lui Filip August[92], p. 7.

b Cap. LXIII, p. 327; *ibidem*, cap. LXI, p. 312.

c Vezi *Établissements de Saint Louis*, cartea II, cap. XV; *l'Ordonnance de Charles VII* (Ordonanţa lui Carol al VII-lea), din 1453.

CAPITOLUL XXXI

CONTINUAREA ACELUIAŞI SUBIECT

Omul de jos nu putea să facă apel pentru hotărîre nedreaptă împotriva hotărîrii date de tribunalul seniorului său: acest lucru îl aflăm de la Défontaines[a] şi el este confirmat de către *Aşezăminte*[b]. „De aceea, mai spune Défontaines[c], între tine, senior și supusul tău nu există alt judecător în afară de Dumnezeu".

Uzul duelului judiciar era ceea ce îi înlăturase pe oamenii de jos de la dreptul de a face apel pentru hotărîre nedreaptă împotriva sentințelor date de tribunalul seniorului lor; şi acest lucru este atît de adevărat, încît oamenii de jos, care pe baza unui act scris sau a obiceiului[d], aveau dreptul de a se bate în duel, aveau și dreptul de a face apel pentru hotărîre nedreaptă împotriva sentinței dată de tribunalul seniorului, chiar dacă cei care îi judecaseră ar fi fost cavaleri[e]; și Défontaines[f] indică mijloace pentru evitarea duelului scandalos al unui cavaler cu omul de jos, care ar face apel pentru hotărîre nedreaptă.

Cînd procedura duelului judiciar a început a ieși din uz și a început a fi adoptat uzul noilor apeluri, s-a socotit că nu era rațional ca persoanele de condiție liberă să aibă la dispoziție un remediu împotriva nedreptății

a Cap. XXI, art. 21 și 22.

b Cartea I, cap. CXXXVI.

c Cap. II, art. 8.

d Défontaines, cap. XXV, art. 7. Acest articol și art. 21 din cap. XXII din lucrarea aceluiaşi autor au fost pînă acum foarte rău explicate. Défontaines nu pune față în față hotărîrea seniorului cu acea a cavalerului, fiindcă era același lucru, dar pune față în față pe omul de jos obișnuit cu cel care avea privilegiul de a se bate în duel[93].

e Cavalerii pot totdeauna să fie judecători. Défontaines, cap. XXI, art. 48.

f Cap. XXII, art. 14.

tribunalului seniorilor lor, iar oamenii de jos să nu dispună de așa ceva; și de aceea, parlamentul a primit apelurile acestora la fel ca și pe acelea ale persoanelor de condiție liberă.

CAPITOLUL XXXII

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Cînd se făcea apel pentru hotărîre nedreaptă împotriva sentințelor date de tribunalul seniorului, acesta venea în persoană în fața seniorului suzeran pentru a apăra hotărîrea instanței sale. Tot așa[a], în cazul apelului pentru tăgadă de dreptate, partea citată în fața seniorului suzeran se prezenta împreună cu seniorul său, pentru ca, dacă nu se dovedea tăgada de dreptate seniorul să-și poată restabili dreptul său de a judeca pricina[94].

Mai tîrziu, cînd această uzanță, aplicată mai întîi numai în aceste două cazuri speciale, a devenit generală pentru toate pricinile, datorită introducerii a tot felul de apeluri, a părut ceva anormal ca seniorul să fie nevoit să-și irosească viața în alte tribunale decît ale sale și pentru alte pricini decît ale sale. Filip de Valois[b95] a rînduit să fie citați numai bailivii. Iar cînd uzul apelurilor a devenit și mai frecvent, apărarea împotriva apelului a fost lăsată în seama părții; cauza judecătorului a devenit cauza părții[c].

Am spus[d] că, în apelul pentru tăgadă de dreptate seniorul nu pierdea decît dreptul de a dispune judecarea

a Défontaines, cap. XXI, art. 33.
b În anul 1332.
c Vezi care era starea lucrurilor pe timpul lui Boutillier, care trăia în anul 1402[97]. *Somme rurale* (Suma rurală), cartea I, pp. 19 și 20.
d Mai sus, cap. XXX.

pricinii la tribunalul său. Dar dacă seniorul era el însuși atacat ca parte[a], lucru care a devenit foarte frecvent[b], el plătea o amendă de şaizeci de livre regelui sau seniorului suzeran căruia i se înaintase apelul. De aici s-a născut, după ce apelurile au căpătat o aplicare generală, uzul de a se impune plata amenzii către senior atunci cînd se anula sentința judecătorului său, uz care s-a menţinut mult timp, care a fost confirmat de ordonanța din Roussillon[96], și pe care absurditatea sa l-a făcut să piară.

CAPITOLUL XXXIII

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

În procedura duelului judiciar, cel care făcuse apel pentru hotărîre nedreaptă împotriva unuia dintre judecători, provocîndu-l la duel pentru a dovedi că este vinovat de aceasta, putea să piardă[c], prin duel, procesul, și nu putea să-l cîștige. Într-adevăr, partea în favoarea căreia se pronunţase hotărîrea nu trebuia să fie lipsită de ea prin fapta cuiva străin de cauză. Trebuia deci ca apelantul pentru hotărîre nedreaptă, care învinsese în duel, să se bată încă o dată cu partea nu pentru a stabili dacă hotărîrea era bună sau rea — nu mai era vorba despre această hotărîre, deoarece duelul o desfiinţase —, ci de a stabili dacă acţiunea era legitimă sau nu; și pentru acest nou punct avea loc un duel. De aici trebuie să provină formula noastră de pronunțare a hotărîrilor: *Curtea anulează apelul; curtea anulează apelul și ceea ce a fost atacat cu apel*[98].

Într-adevăr, cînd cel ce făcuse apel pentru hotărîre nedreaptă era învins, apelul era anulat; cînd el în-

a Beaumanoir, cap. LXI, pp. 312 și 318.
b *Ibidem.*
c Défontaines, cap. XXI, art. 14.

vingea, era anulată hotărîrea precum şi însuşi apelul: trebuia deci să se pronunţe o nouă hotărîre.

Aceasta este atît de adevărat, încît, atunci cînd pricina se judeca de către camera de anchete[99], nu se întrebuinţa această formulă de pronunţare. Domnul de la Roche-Flavin[a100] ne spune că, în primele timpuri ale existenţei sale, camera de anchete nu putea folosi această formulă.

CAPITOLUL XXXIV

CUM A DEVENIT SECRETĂ PROCEDURA

Duelurile introduseseră o formă de procedură publică: plîngerea şi apărarea erau deopotrivă cunoscute. „Martorii, spune Beaumanoir[b], trebuie să-şi depună mărturiile în faţa tuturor". Comentatorul Boutillier spune că a aflat de la nişte vechi legişti practicieni şi din unele acte scrise de mînă ale unor procese de demult, că odinioară, în Franţa, procesele penale se desfăşurau în public şi într-o formă nu mult deosebită de judecăţile publice ale romanilor. Această rînduială era legată de necunoaşterea scrisului, generală pe acele vremuri. Folosirea scrisului permite să se fixeze ideile şi să se introducă procedura secretă dar, în lipsa scrisului, numai prin procedura publică se pot fixa aceste idei.

Şi întrucît putea exista nesiguranţă cu privire la ceea ce hotărîseră[c] la judecată nişte oameni sau la ceea ce se susţinuse în faţa unor oameni, aceste lucruri puteau fi reamintite în orice şedinţă a tribunalului prin ceea ce

---

a *Des Parlements de France* (Despre parlamentele din Franţa), cartea I, cap. XVI.
b Cap. LXI, p. 315.
c Cum spune Beaumanoir, cap. XXXIX, p. 209.

se numea procedura *par record*[a][101]; și în acest caz, nu era permis să se provoace la duel martorii, căci altminteri pricinile nu ar mai fi avut niciodată sfîrșit.

Mai tîrziu, s-a introdus o formă de procedură secretă. Înainte totul era public; acum totul a devenit secret: interogatoriile, cercetările, citirea în fața martorilor a depozițiilor făcute de ei pentru a vedea dacă și le mențin, confruntarea, concluziile ministerului public — aceasta este procedura în uz din zilele noastre. Prima formă de procedură se potrivea guvernămîntului de atunci, după cum cea nouă era bună pentru guvernămîntul care s-a statornicit după aceea.

Comentatorul Boutillier socotește că momentul acestei schimbări coincide cu emiterea ordonanței din 1539[102]. Eu cred că schimbarea s-a produs încetul cu încetul și că a trecut dintr-un domeniu seniorial în altul, pe măsură ce seniorii au renunțat la vechea procedură de judecată și pe măsură ce s-a desăvîrșit aceea desprinsă din *Așezămintele* lui Ludovic cel Sfînt. Într-adevăr, Beaumanoir[b] spune că în cazurile în care era admisă provocarea la duel se audiau în public martorii; în celelalte cazuri, ei erau audiați în secret, iar depozițiile lor erau consemnate în scris. Procedura a devenit deci secretă atunci cînd a ieșit din uz duelul judiciar.

CAPITOLUL XXXV

DESPRE CHELTUIELILE DE JUDECATĂ

În vechime, în Franța, nu exista de fel condamnarea la plata unor cheltuieli de judecată, în instanțele laice[c].

---

a Se dovedea prin martori ceea ce se petrecuse, ceea ce se afirmase sau se hotărîse în justiție.

b Cap. XXXIX, p. 218.

c Défontaines în al său *Conseil* (Consiliu), cap. XXII, art. 3 și 8; și Beaumanoir, cap. XXXIII; *Établissements*, cartea I, cap. XC.

Partea care pierdea era destul de pedepsită prin amenzile pe care era condamnată să le plătească seniorului şi vasalilor lui egali. Prin procedura duelului judiciar, în cazurile de crimă, partea care era învinsă, şi care îşi pierdea viaţa şi bunurile, era pedepsită cum nu se putea mai mult; iar în celelalte cazuri ale duelului judiciar, existau amenzi — uneori fixe, alteori lăsate la voia seniorului[103] — care insuflau destulă teamă faţă de un eventual rezultat nefavorabil al procesului. La fel stăteau lucrurile şi cu pricinile care nu se rezolvau prin duelul judiciar. Cum seniorul avea cele mai mari profituri, tot el făcea şi cheltuielile cele mai mari, fie ca să adune pe vasalii săi egali, fie ca să le creeze condiţiile necesare pentru a proceda la judecată. De altminteri, deoarece procesele luau sfîrşit pe loc, şi aproape întotdeauna îndată, şi fără nenumăratele acte scrise care s-au văzut de atunci încoace, nu era necesar să se acorde cheltuieli de judecată părţilor.

Introducerea cheltuielilor de judecată trebuie să fie urmarea firească a uzului apelurilor. Într-adevăr, Défontaines[a] spune că, atunci cînd se făcea apel potrivit legii scrise, adică atunci cînd se urmau noile legi ale lui Ludovic cel Sfînt, se acordau cheltuieli de judecată; dar că, dacă se urma obiceiul dinainte, care nu admitea să se facă apel fără provocare la duel pentru a dovedi că judecătorii erau vinovaţi de hotărîre nedreaptă, nu se acordau cheltuieli de judecată; partea care cîştiga nu obţinea decît o amendă şi dreptul de posesiune pe timp de un an şi o zi a obiectului litigiului dacă pricina era trimisă înapoi seniorului.

Dar atunci cînd noi înlesniri de a face apel au sporit numărul apelurilor[b]; cînd, prin frecventa practicare a

---

a Cap. XXII, art. 8.

b *A présent que l'on est si enclin à appeler*, spune Boutillier[104], *Somme rurale*, cartea I, titlul III, ediţia din Paris din 1621, p. 16.

acestor apeluri, de la un tribunal către altul, părţile au fost neîncetat smulse din aşezarea lor; cînd noua artă a procedurii a înmulţit şi a prelungit la nesfîrşit procesele; cînd s-a rafinat ştiinţa de a zădărnici plîngerile cele mai drepte; cînd un iubitor de procese s-a priceput să fugă numai pentru a se face urmărit; cînd acţiunea a devenit ruinătoare, iar apărarea netulburată; cînd temeiurile acţiunii s-au pierdut într-o mare de vorbe şi în volume de hîrţoage; cînd peste tot au apărut o puzderie de mărunţi slujbaşi judecătoreşti[105] care nu s-ar fi cuvenit să ia parte la administrarea justiţiei; cînd reaua-credinţă a găsit sfaturi unde nu a găsit chiar sprijin; atunci a fost în adevăr nevoie ca martorii de procese să fie ţinuţi în frîu prin teama de a avea de plătit cheltuieli de judecată. Au trebuit să le plătească pentru sentinţă şi pentru mijloacele de care se folosiseră spre a o eluda. Carol cel Frumos a dat în această privinţă o ordonanţă generală[a][106].

CAPITOLUL XXXVI

DESPRE PARTEA PUBLICĂ[107]

Întrucît, conform legilor salice şi ripuare, precum şi a celorlalte legi ale popoarelor barbare, pedepsele aplicate pentru fapte penale erau pecuniare, nu exista pe atunci la aceste popoare, cum există azi la noi, parte publică însărcinată cu urmărirea faptelor penale. Într-adevăr, totul se traducea în despăgubiri (civile); orice acţiune era într-un anumit sens civilă şi ea putea fi făcută de orice particular. Pe de altă parte, dreptul roman prevedea forme populare de urmărire a faptelor penale, care nu se puteau potrivi cu funcţiile unei părţi publice.

a În anul 1324.

Uzul duelurilor judiciare nu era mai puţin potrivnic acestei idei; căci cine ar fi voit să-şi asume rolul de parte publică şi să se bată în duel pentru toţi împotriva tuturor?

Dintr-o colecţie de formule pe care Domnul Muratori le-a inserat în legile longobarzilor, aflu că pe timpul celei de-a doua dinastii exista un *apărător* al părţii publice[a]. Dacă citim însă întreaga colecţie a acestor formule, vedem că aceşti funcţionari se deosebeau cu totul de ceea ce numim noi astăzi parte publică, adică procurorii noştri generali, procurorii regelui sau ai seniorilor. Cei dintîi erau mai degrabă organe publice pentru jurisdicţia politică şi de familie decît pentru cea civilă. Într-adevăr, din aceste formule nu rezultă că ei ar fi fost însărcinaţi să urmărească faptele penale şi să se ocupe de pricinile privitoare la minori, la biserici sau la starea persoanelor.

Am spus că instituirea unei părţi publice era în contradicţie cu uzul duelului judiciar. Într-una din aceste formule dau totuşi de un apărător al părţii publice care are libertatea de a se bate în duel. Domnul Muratori a aşezat această formulă îndată după constituţia[b] lui Henric I, pentru care a fost făcută. În această constituţie se spune că „dacă cineva îşi omoară tatăl, fratele, nepotul sau altă rudă, va pierde moştenirea care i-ar fi revenit din partea lor, care va trece la alte rude, iar propria lui avere va trece asupra tezaurului public". Or, pentru urmărirea acestei moşteniri atribuită tezaurului public, avea apărătorul părţii publice, ale cărui drepturi le apăra, libertatea de a se bate în duel: acest caz intra deci în regula generală.

În aceste formule vedem pe apărătorul părţii publice acţionînd împotriva celui care prinsese pe un hoţ şi nu

---

a *Advocatus de parte publica*[108].

b Vezi această constituţie şi această formulă în volumul al doilea din *Historiens d'Italie*[109] (Istorici din Italia), p. 175.

îl dusese la comite[a]; împotriva celui[b] care stîrnise o răscoală sau adunase mulțimea împotriva comitelui; împotriva celui[c] care cruțase viața unui om pe care comitele i-l dăduse pe seamă ca să-l ucidă; împotriva împuternicitului bisericilor[d] căruia comitele îi poruncise să-i predea un hoț și care nu se supusese acestei porunci[110]; împotriva celui[e] care destăinuise străinilor secrete ale regelui; împotriva celui[f] care, înarmat, urmărise pe trimisul împăratului; împotriva celui[g] care nesocotise dispozițiile împăratului, fiind urmărit de către împuternicitul împăratului sau de către însuși împăratul; împotriva celui[h] care nu voise să primească moneda principelui; în sfîrșit, acest apărător al părții publice reclama bunurile pe care legea le adjudeca tezaurului public[i].

În urmărirea faptelor penale însă, nu găsim nici un apărător al părții publice, chiar cînd se recurge la dueluri[j]; chiar cînd e vorba de incendiu[k]; chiar cînd judecătorul este ucis[l] pe scaunul său de judecată; chiar cînd este vorba despre statutul personal[m], despre libertate și despre sclavie[n].

Aceste formule sînt făcute nu numai pentru legile longobarzilor, ci și pentru Capitulariile care li s-au adăugat: încît nu trebuie să ne îndoim că în această materie ele oglindesc procedura în uz din timpul celei de-a doua dinastii.

---

a *Recueil* (Colecția) Muratori, p. 104, asupra legii 88 a lui Carol cel Mare, cartea I, titlul XXII, § 78.
b Altă formulă, *ibidem*, p. 87
c *Ibidem*, p. 104.
d *Ibidem*, p. 95.
e *Ibidem*, p. 88.
f *Ibidem*, p. 98.
g *Ibidem*, p. 132.
h *Ibidem*.
i *Ibidem*, p. 138.
j *Ibidem*, p. 147.
k *Colecția* Muratori, p. 147.
l *Ibidem*, p. 168.
m *Ibidem*, p. 134.
n *Ibidem*, p. 107.

Este clar că aceşti apărători ai părţii publice au trebuit să dispară o dată cu cea de-a doua dinastie, la fel ca şi trimişii regelui în provincii; şi aceasta din cauza faptului că nu a mai existat o lege generală, nici o visterie generală a statului şi din cauză că nu a mai existat comite în provincii ca să ţină şedinţele tribunalului, şi prin urmare nici acel fel de funcţionari a căror atribuţie principală era de a menţine autoritatea comitelui[111].

Uzul duelurilor, devenit mai frecvent sub cea de-a treia dinastie, nu a îngăduit instituirea unei părţi publice. Într-adevăr, Boutillier, în lucrarea sa *Somme rurale,* vorbind despre funcţionarii justiţiei, nu pomeneşte decît de bailivi, vasali şi sergenţi[112]. În *Aşezăminte*[a] şi în Beaumanoir[b], se poate vedea felul în care se făceau urmăririle judiciare pe acele vremuri.

În legile[c] lui Iacob al II-lea[113], rege în Majorca, dau de înfiinţarea funcţiei de procuror al regelui[d] cu atribuţiile pe care le au azi procurorii noştri. Este evident că la noi aceşti procurori nu au apărut decît după schimbarea procedurii.

CAPITOLUL XXXVII

CUM AU CĂZUT ÎN DESUETUDINE AŞEZĂMINTELE LUI LUDOVIC CEL SFÎNT

A fost soarta *Aşezămintelor* să se nască, să îmbătrînească şi să moară în foarte scurt timp.

---

a Cartea I, cap. I; cartea II, cap. XI şi XIII.

b Cap. I şi cap. LXI.

c Vezi aceste legi în *Vies des Saints*[114] (Vieţile sfinţilor), pe luna iunie, vol. III, p. 26.

d *Qui continue nostram sacram curiam sequi teneatur, instituatur qui facta et causas in ipsa curia promoveat atque prosequatur*[115].

Voi face cîteva reflecții în această privință. Codul cunoscut de noi sub numele de *Așezăminte ale lui Ludovic cel Sfînt* nu a fost făcut niciodată pentru a servi ca lege întregului regat, deși în prefața lui se spune acest lucru. Această compilație este un cod general care statornicește reguli privitoare la toate afacerile civile, la transmiterea bunurilor prin testament sau între vii, la dote și la donațiile făcute prin contractul de căsătorie, la beneficiile și la privilegiile feudelor, la chestiunile de ordine și securitate publică, etc. Or, într-o vreme în care fiecare oraș, tîrg ori sat își avea cutuma sa, a introduce un cod general de legi civile însemna a urmări să se înlăture dintr-odată toate legile particulare, sub autoritatea cărora trăiau oamenii în diferite ținuturi ale regatului. A statornici o cutumă generală alcătuită pe temeiul tuturor cutumelor particulare ar fi un lucru nesocotit chiar pentru vremurile noastre, cînd principii nu întîlnesc pretutindeni decît supunere. Căci, dacă este adevărat că nu trebuie să schimbi lucrurile atunci cînd neajunsurile sînt egale cu foloasele, cu atît mai puțin trebuie să facem aceasta atunci cînd foloasele sînt mici, iar neajunsurile imense. Or, dacă examinăm cu luare aminte starea în care era atunci regatul, cînd fiecare se îmbăta de ideea suveranității sale și a puterii sale, ne dăm bine seama că ideea de a se apuca să schimbe peste tot legile și obiceiurile recunoscute nu le putea trece prin minte celor ce conduceau.

Ceea ce am spus acum mai dovedește că acest Cod al *Așezămintelor* nu a fost ratificat, în Parlament, de către baroni și de către legiștii din regat, așa cum se spune într-un manuscris al primăriei din Amiens, citat de către Domnul Du Cange[a116]. Din alte manuscrise se vede că acest cod a fost promulgat de către Ludovic cel Sfînt în anul 1270, înainte de a pleca spre Tunis. Acest fapt este însă tot atît de puțin adevărat; căci Ludovic

a Prefața la *Établissements*.

cel Sfînt a plecat în 1269, cum a observat Domnul Du Cange, care trage de aici concluzia că acest cod ar fi fost publicat în lipsa regelui. Eu spun însă că nu poate fi aşa. Oare cum ar fi fost cu putinţă ca Ludovic cel Sfînt să aleagă tocmai perioada absenţei sale pentru înfăptuirea unui lucru care ar fi fost un izvor de tulburări şi care ar fi putut să producă nu schimbări, ci revoluţii? O astfel de întreprindere avea nevoie, mai mult decît oricare alta, să fie urmărită îndeaproape de rege şi nu a fost nicidecum opera unei regenţe slabe şi alcătuită tocmai din seniori care aveau interesul ca ea să nu izbutească. Aceştia erau: Matthieu, abate de Saint-Denis, Simon de Clermont, comite de Nesle; şi, în caz de moarte, Philippe, episcop de Évreux, şi Jean, comite de Ponthieu. S-a văzut mai sus[a] că, în senioria sa, comitele de Ponthieu s-a opus la aplicarea noii proceduri.

Eu afirm, în al treilea rînd, că, foarte probabil acest Cod pe care îl posedăm este altceva decît *Aşezămintele* lui Ludovic cel Sfînt cu privire la procedură. Acest Cod citează *Aşezămintele:* el este deci o lucrare despre *Aşezăminte* şi nu înseşi *Aşezămintele*. Mai mult încă, Beaumanoir, care vorbeşte adeseori despre *Aşezămintele* lui Ludovic cel Sfînt, nu citează decît rînduieli izolate ale acestui principe, iar nu această compilaţie a *Aşezămintelor*. Défontaines[b], care scria în timpul acestui principe, ne vorbeşte despre primele două cazuri de aplicare a *Aşezămintelor* sale cu privire la procedură, ca despre un fapt petrecut de multă vreme. *Aşezămintele* lui Ludovic cel Sfînt erau deci anterioare compilaţiei despre care vorbesc şi care, în tot cazul şi luînd de bune afirmaţiile cuprinse în prologurile eronate aşezate de nişte ignoranţi în fruntea acestei lucrări, n-ar fi apărut decît în utimul an al vieţii lui Ludovic cel Sfînt, sau chiar după moartea acestui principe.

---

a Cap. XXIX.
b Vezi mai sus cap. XXIX.

CAPITOLUL XXXVIII

CONTINUAREA ACELUIAŞI SUBIECT

Ce este aşadar această compilaţie care ne este cunoscută sub denumirea de *Aşezămintele* lui Ludovic cel Sfînt? Ce este acest cod obscur, confuz şi ambiguu, în care se amestecă necontenit practica judiciară franceză cu dreptul roman; în care autorul vorbeşte ca un legiuitor, dar în care vedem un jurisconsult; în care găsim un corp complet de procedură privind toate cazurile şi toate chestiunile de drept civil? Pentru a ne lămuri, trebuie să ne transpunem în acele vremuri.

Ludovic cel Sfînt, văzînd abuzurile procedurii din vremea sa, a căutat să-şi îndepărteze popoarele de ea; el a făcut mai multe rînduieli pentru tribunalele de pe domeniile sale şi pentru cele ale baronilor săi; şi el a obţinut un succes atît de mare, încît Beaumanoir[a], care scria la foarte puţin timp după moartea acestui principe, ne spune că felul de a administra justiţia stabilit de către Ludovic cel Sfînt era practicat într-un mare număr de tribunale ale seniorilor.

Astfel acest principe şi-a atins scopul, deşi rînduielile pentru tribunalele seniorilor nu au fost alcătuite de el cu scopul de a constitui o lege generală a regatului, ci ca un exemplu pe care fiecare l-ar putea urma, şi pe care fiecare ar avea chiar interesul să-l urmeze. El a înlăturat răul, înfăţişînd ceea ce era mai bun. Cînd s-a văzut în tribunalele sale, cînd s-a văzut în cele ale seniorilor un fel de procedură mai naturală, mai raţională, mai potrivită cu morala, cu religia, cu cerinţele ordinii publice, ale siguranţei persoanei şi bunurilor, — ea a fost adoptată, cealaltă fiind părăsită.

A invita, cînd nu este nevoie de a constrînge, a îndruma, cînd nu este nevoie de a comanda, — iată care este suprema iscusinţă. Raţiunea dispune de o putere

---

a Cap. LXI, p. 309.

firească, ba chiar de o putere tiranică: i se poate rezista, dar această rezistenţă înseamnă biruinţa ei; încă puţin timp şi cel ce rezistă va fi silit să se întoarcă la ea.

Pentru a determina părăsirea procedurii franceze, Ludovic cel Sfînt a pus să se traducă cărţile de drept roman, pentru ca să fie cunoscute de către legiştii de pe vremea aceea. Défontaines, care este primul[a] nostru autor de lucrări de procedură, a folosit în mare măsură aceste legi romane; opera sa este oarecum o îmbinare a vechii proceduri franceze, a legilor sau *Aşezămintelor* lui Ludovic cel Sfînt şi a dreptului roman[118]. Beaumanoir s-a folosit în mică măsură de dreptul roman, dar el a pus de acord vechea procedură franceză cu rînduielile lui Ludovic cel Sfînt.

În spiritul acestor două lucrări[119] şi îndeosebi în spiritul lucrării lui Défontaines, socot eu că a alcătuit vreun bailiv lucrarea de procedură pe care noi o numim *Aşezăminte*. În titlul acestei lucrări se spune că ea a fost alcătuită potrivit obiceiurilor din Paris şi din Orléans, şi după cele urmate în tribunalele din baronii; iar în preambul, că în ea se tratează despre obiceiurile din întregul regat, şi din Anjou, şi despre cele urmate la tribunalele din baronii. Este evident că această lucrare a fost făcută pentru Paris, Orléans şi Anjou, după cum lucrările lui Beaumanoir şi ale lui Défontaines au fost făcute respectiv pentru comitatele de Clermont şi de Vermandois; şi, întrucît din Beaumanoir reiese că mai multe dintre legile lui Ludovic cel Sfînt pătrunseseră în tribunalele baroniilor, compilatorul a avut oarecare dreptate să spună că lucrarea sa[b] privea şi tribunalele din baronii.

---

a El însuşi afirmă în prefaţa sa: *„Nus luy en prit onques devant moi cette chose dont j'aie exemplaire[117]"*.

b Nimic nu este mai vag decît titlul şi preambulul. Mai întîi se vorbeşte despre obiceiurile din Paris şi Orléans şi de cele urmate de tribunalele din baronii; apoi de obiceiurile urmate de toate tribunalele laice din regat şi din armăşia *(la prévôté)* Franţei; în sfîrşit de obiceiurile din întregul regat, şi din Anjou, şi din tribunalele baroniilor.

Este limpede că cel care a alcătuit această lucrare a compilat cutumele țării cu legile și *Așezămintele* lui Ludovic cel Sfînt. Această lucrare este foarte prețioasă, pentru că ea cuprinde vechile cutume din Anjou și *Așezămintele* lui Ludovic cel Sfînt, așa cum erau ele puse în aplicare pe atunci și în fine ceea ce se aplica din vechea procedură franceză.

Deosebirea dintre această lucrare și cele ale lui Défontaines și Beaumanoir constă în faptul că în ea se folosesc termeni imperativi, cum fac legiuitorii; și se putea așa ceva, pentru că ea era o compilație de cutume scrise și de legi.

Această compilație avea un viciu lăuntric: ea alcătuia un cod cu o natură dublă, în care se amestecase practica judiciară franceză cu dreptul roman; se puneau alături lucruri care nu avuseseră niciodată vreo legătură între ele și care adeseori erau contradictorii.

Știu bine că tribunalele franceze alcătuite din feudali sau vasalii egali, hotărîrile fără apel la un alt tribunal, felul de pronunțare a hotărîrii prin cuvintele: *condamn*[a] sau *achit*, erau asemănătoare cu judecățile populare ale romanilor. Dar această veche procedură s-a aplicat puțin; s-a folosit mai mult cea care a fost introdusă după aceea de către împărați, la care s-a recurs peste tot în această compilație pentru a modera, a limita, a îndrepta și a extinde procedura franceză[120].

CAPITOLUL XXXIX

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Formele judiciare introduse de către Ludovic cel Sfînt au ieșit din uz. Acest principe avusese mai puțin în vedere chestiunea în sine, adică cel mai bun fel de a

---

a *Établissements*, cartea II, cap. XV.

judeca, cît căutase cea mai bună metodă de înlocuire a vechii proceduri de judecată. Primul său scop era de a determina părăsirea vechii proceduri; iar al doilea, de a alcătui una nouă. Dar vădindu-se repede neajunsurile acesteia din urmă a fost curînd introdusă alta în locul ei.

Aşadar, legile lui Ludovic cel Sfînt n-au schimbat atît procedura franceză cît au oferit mijloacele pentru schimbarea ei; ele au înfiinţat noi tribunale sau mai degrabă au deschis căi pentru a ajunge la ele; şi atunci cînd s-a putut ajunge cu înlesnire la tribunalul care avea o autoritate generală, hotărîrile, care mai înainte nu corespundeau decît obiceiurilor unei anumite seniorii, au alcătuit un drept general. Datorită *Aşezămintelor* s-a ajuns la existenţa unor hotărîri cu caracter general, care lipseau cu totul în regat; cînd s-a isprăvit construirea edificiului, schela a fost lăsată să cadă.

Aşa că legile făcute de Ludovic cel Sfînt au avut efecte care nu ar fi putut fi aşteptate nici de la o capodoperă a legislaţiei. Este nevoie uneori de multe secole pentru a pregăti schimbările; evenimentele le fac să se coacă şi iată revoluţiile.

Parlamentul a început să judece în ultimă instanţă aproape toate pricinile din regat. Înainte el judeca numai pe acelea[a] dintre duci, comiţi, baroni, episcopi, abaţi, sau dintre rege şi vasalii săi[b], mai degrabă în privinţa legăturii acestor pricini cu ordinea politică decît cu ordinea civilă. Mai tîrziu a fost nevoie să fie fixat într-un loc, şi să fie ţinut mereu întrunit; în sfîrşit, s-au creat mai multe parlamente spre a putea rezolva toate pricinile[124].

---

a Vezi Du Tillet[121], despre tribunalul vasalilor egali. Vezi de asemenea La Roche-Flavin[122], cartea I, cap. VII; Budée, şi Paul Émile[123].

b Celelalte pricini erau rezolvate de tribunalele ordinare.

De îndată ce parlamentul a devenit o instituţie permanentă, s-a şi început compilarea hotărîrilor sale. Jean de Montluc, sub domnia lui Filip cel Frumos, a alcătuit colecţia numită astăzi registrele *Olim*[a][125].

CAPITOLUL XL

ÎN CE CHIP S-AU INTRODUS FORMELE JUDICIARE ALE DECRETALELOR[127]

Dar cum se explică faptul că părăsindu-se formele judiciare stabilite, au fost adoptate cele ale dreptului canonic mai degrabă decît cele ale dreptului roman? Aceasta vine din aceea că toţi aveau mereu înaintea ochilor tribunalele bisericeşti, care urmau formele dreptului canonic şi că nu se cunoaşte nici un tribunal care să urmeze pe cele ale dreptului roman. Mai mult încă, limitele dintre jurisdicţia bisericească şi cea laică erau foarte puţin cunoscute pe vremea aceea: existau oameni[b] care se adresau fără deosebire ambelor feluri de tribunale[c]; existau materii în privinţa cărora acţiunile se intentau în acelaşi chip. Se pare[d] că jurisdicţia laică nu-şi rezervase, în mod exclusiv, decît judecarea pricinilor în legătură cu feudele şi a faptelor penale săvîrşite de către laici în cazurile care nu aduceau atingere religiei. Căci[e] dacă pricinile privitoare la convenţii şi la contracte trebuiau să fie prezentate în faţa

---

[a] Vezi excelenta lucrare a D-lui preşedinte Hesnault[126], pentru anul 1313.

[b] Beaumanoir, cap. XI, p. 58.

[c] Femeile văduve, cruciaţii, cei care stăpîneau bunurile bisericilor, în pricini referitoare la aceste bunuri. *Ibidem*.

[d] Vezi întreg capitolul XI din Beaumanoir.

[e] Tribunalele bisericeşti, sub pretextul caracterului sacru al jurămîntului, îşi atribuiseră competenţa chiar în această privinţă, după cum se vede din faimosul concordat încheiat între Filip August, clerici şi baroni[128], care se găseşte în *Ordonanţele* lui Laurière.

justiţiei laice, părţile puteau ca de comun acord să se adreseze tribunalelor bisericeşti, care, neavînd dreptul de a obliga justiţia laică să aducă la îndeplinire sentinţa, impuneau aceasta pe calea excomunicării[a]. În aceste împrejurări, atunci cînd s-a căutat să se modifice procedura în tribunalele laice, s-a adoptat aceea a tribunalelor bisericeşti, fiindcă ea era cunoscută; şi nu s-a adoptat aceea a dreptului roman, pentru că era necunoscută: căci, în materie de practică procedurală, nu se cunoaşte decît ceea ce se practică.

CAPITOLUL XLI

FLUXUL ŞI REFLUXUL JURISDICŢIEI BISERICEŞTI ŞI AL JURISDICŢIEI LAICE

Dat fiind că puterea civilă se afla în mîinile a nenumăraţi seniori, jurisdicţiei bisericeşti i-a fost uşor să-şi extindă zi de zi domeniul: dar, cum jurisdicţia bisericească a slăbit jurisdicţia seniorilor şi a contribuit prin aceasta la întărirea celei regale, jurisdicţia regală a limitat cîte puţin jurisdicţia bisericească, iar aceasta a cedat în faţa celei dintîi. Parlamentul, care îşi însuşise în ceea ce priveşte procedura sa tot ceea ce era bun şi util din aceea a tribunalelor bisericeşti, nu a mai observat în curînd decît abuzurile sale; iar jurisdicţia regală, întărindu-se zi de zi, a fost din ce în ce mai în măsură să înlăture aceste abuzuri. Într-adevăr, ele erau intolerabile şi, fără să le înşir, voi face trimitere la Beaumanoir, la Boutillier, la ordonanţele regilor noştri[b]. Nu

---

[a] Beaumanoir, cap. XI, p. 60.

[b] Vezi Boutillier, *Somme rurale*, titlul IX, *Quelles personnes ne peuvent faire demander en cour laye*. (Care persoane nu pot deschide acţiune la o instanţă laică); şi Beaumanoir, cap. XI, P. 56; şi rînduielile lui Filip August, în această privinţă; de asemenea aşezămîntul lui Filip August, statornicit de comun acord de către clerici, rege şi baroni.

voi vorbi decît despre acele abuzuri care aveau o legătură mai directă cu bunăstarea obştească. Noi cunoaştem aceste abuzuri din hotărîrile care le-au înlăturat. Ignoranţa crasă le dăduse naştere; a apărut însă un fel de lumină şi au dispărut. Din tăcerea clerului, se poate deduce că a mers el însuşi în întîmpinarea reformei, fapt care, dată fiind natura spiritului omenesc, e vrednic de laudă. Orice om care murea fără să doneze bisericii o parte din bunurile sale, ceea ce se numea a muri *nepocăit*[129], era privat de împărtăşanie şi de înmormîntare religioasă. Dacă cineva murea fără să fi făcut testament, trebuia ca rudele să obţină din partea episcopului numirea, de acord cu ele, a unor arbitri care să stabilească ce ar fi trebuit să doneze defunctul dacă ar fi făcut testament. Noilor căsătoriţi nu le era îngăduit să petreacă împreună prima noapte de după nuntă, nici chiar următoarele două, fără să fi cumpărat autorizaţia pentru aceasta: alegerea trebuia să cadă desigur asupra acestor trei nopţi; căci pentru celelalte nimeni n-ar fi dat mulţi bani. Parlamentul a înlăturat toate aceste abuzuri. În *Glosarul*[a] *dreptului francez* al lui Ragueau[130], se găseşte hotărîrea dată de parlament împotriva episcopului din Amiens[b].

Mă întorc la cele ce spuneam la începutul acestui capitol. Atunci cînd, într-o epocă sau într-un guvernămînt oarecare, vedem că unele pături sociale caută să-şi sporească autoritatea şi să dobîndească anumite avantaje în dauna altora, ne-am înşela adeseori dacă am socoti sforţările lor ca un semn sigur al corupţiei lor. Din nenorocire, este ceva ce ţine de condiţia umană că rareori oamenii mari sînt moderaţi; şi deoarece este întotdeauna mai uşor să te laşi tîrît de forţa ta decît să o frînezi, poate că de aceea printre oamenii superiori este mai

---

a La cuvîntul ***Exécuteurs testamentaires*** (Executori testamentari).

b Din 19 martie 1409.

uşor de găsit oameni foarte virtuoşi decît oameni foarte înţelepţi.

Sufletul încearcă o mare desfătare în a domina celelalte suflete; chiar cei care iubesc binele se iubesc atît de tare pe ei înşişi, încît nu există om care să nu se afle în destul de nenorocita situaţie de a trebui să se mai îndoiască şi de bunele sale intenţii: şi, într-adevăr, acţiunile noastre sînt în funcţie de atîtea lucruri, încît este de mii de ori mai lesne să faci binele, decît să-l faci bine.

CAPITOLUL XLII

RENAŞTEREA DREPTULUI ROMAN ŞI CEEA CE A REZULTAT DE AICI MODIFICĂRI ÎN PRIVINŢA TRIBUNALELOR

Digestele lui Iustinian fiind regăsite în jurul anului 1137, dreptul roman parcă a renăscut[131]. În Italia s-au deschis şcoli unde se preda această materie: *Codul Iustinian* şi *Novellele* erau deja cunoscute. Am mai spus că acest drept a căpătat acolo atîta trecere încît a pus în umbră legea longobarzilor[132].

Învăţaţi italieni[133] au introdus dreptul lui Iustinian în Franţa, unde înainte nu era cunoscut[a] decît *Codul theodosian*, deoarece legile lui Iustinian nu au fost alcătuite decît după aşezarea barbarilor în Galii[b]. Acest drept a întîmpinat unele împotriviri; dar el s-a menţinut, în ciuda excomunicărilor pronunţate de papi, care

a În Italia era aplicat *Codul* lui *Iustinian*. Din acest motiv vorbeşte, despre acest *Cod*, papa Ioan al VIII-lea, în constituţia sa, dată după sinodul de la Troyes, nu pentru că era cunoscut în Franţa, ci pentru că îl cunoştea el însuşi; şi constituţia sa era generală.

b *Codul* acestui împărat a fost publicat în jurul anului 530.

își apărau canoanele[a]. Ludovic cel Sfînt s-a străduit să-l răspîndească prin traducerea lucrărilor lui Iustinian; în bibliotecile noastre, noi avem încă, scrise de mînă, aceste traduceri făcute din porunca lui Ludovic cel Sfînt; am spus deja că din ele au fost folosite mult la întocmirea *Așezămintelor*. Filip cel Frumos[b] a dispus predarea în școli a legilor lui Iustinian, numai ca rațiune scrisă, în regiunile Franței care se conduceau după cutume; ele au fost adoptate însă ca lege în regiunile în care era în vigoare dreptul roman[135].

Am spus mai sus că procedura duelului judiciar cerea, din partea celor care judecau foarte puține cunoștințe; pricinile se rezolvau în fiecare loc potrivit uzanțelor locale și cîtorva cutume simple care se transmiteau prin viu grai. Pe vremea lui Beaumanoir existau două feluri deosebite de a administra justiția[c]. În unele locuri judecau vasalii egali[d]; în altele, bailivii. Cînd se folosea prima formă, vasalii egali judecau după obiceiul circumscripției lor[e]; în cea de-a doua formă, revenea unor oameni înțelepți[138] sau unor bătrîni să indice bailivului acest obicei. Toate acestea nu cereau vreo știință de carte, vreo capacitate deosebită, vreun studiu. Atunci însă cînd a apărut codul obscur al *Așezămintelor* și alte lucrări de drept; cînd s-a tradus dreptul roman și cînd el a început să fie predat în școli; cînd a început să se formeze un anumit meșteșug al procedurii și un anumit mește-

---

a *Décrétales (Decretale)*. cartea V, titlul *De privilegiis* (Despre privilegii), cap. [28], *super specula*.

b Printr-o ordonanță din anul 1312 dată pentru Universitatea din Orléans, redată de Du Tillet[134].

c *Coutume de Beauvoisis*, cap. I, *De l'office des baillis* (Despre funcția bailivilor).

d În comune[136], locuitorii erau judecați de către alți locuitori, după cum vasalii se judecau între ei. Vezi La Thaumassière, cap. XIX.

e De aceea toate plîngerile adresate tribunalelor începeau prin aceste cuvinte: *Sire juge, il est d'usage qu'en notre jurisdiction*[137], etc., după cum se vede din formula redată în Boutillier, *Somme rurale*, cartea I, titlul XXI.

şug al dreptului; cînd s-au ivit legişti practicieni şi jurisconsulţi, vasalii egali judecători şi oamenii înţelepţi nu au mai fost în stare să administreze justiţia; vasalii egali au început să se retragă din tribunalele seniorului, iar seniorii au fost puţin înclinaţi să-i adune, aceasta cu atît mai mult cu cît judecata, dintr-o acţiune strălucitoare, plăcută nobilimii, interesantă pentru luptători, ajunsese să nu mai fie decît o procedură pe care ei nu o cunoşteau şi nici nu voiau să o cunoască. Procedura judecăţii de către instanţe alcătuite din vasali egali a început să iasă din uz[a]; iar cea a judecării de către bailivi s-a răspîndit. La început, bailivii nu judecau ci înşişi[b]: ei făceau instrucţia procesului şi pronunţau hotărîrea oamenilor înţelepţi; aceştia însă ne mai fiind apoi în stare să judece, bailivii au început să judece ei înşişi.

Această schimbare s-a produs cu atît mai uşor cu cît toţi aveau înaintea ochilor procedura judecătorilor ecleziastici: dreptul canonic şi noul drept civil au contribuit deopotrivă la înlăturarea judecătorilor vasali-egali.

---

a Schimbarea a avut loc pe nesimţite. Îi mai întîlnim încă pe vasalii egali ca judecători pe vremea lui Boutillier, care trăia în 1402, data testamentului său, care ne redă această formulă în cartea I, titlul XXI: „*Sire juge, en ma justice haute, moyenne et basse, que j'ai en tel lieu, cour, plaids, baillis, hommes féodaux et sergents*“[139]. Dar numai pricinile în materie feudală se mai judecau de către vasalii egali judecători. *Ibidem*, cartea I, titlul I, p. 16.

b Cum se vede din formula scrisorilor de împuternicire pe care li le dădea seniorul, formulă redată de Boutillier, *Somme rurale*, cartea I, titlul XIV. Aceasta se dovedeşte şi prin ceea ce scrie Beaumanoir, *Coutume de Beauvoisis*, cap. I, *Des baillis* (Despre bailivi). Ei nu se ocupau decît de procedură. „*Le bailli est tenu en la présence des hommes à penre les paroles de chaux qui plaident, et doit demander as parties se ils veulent avoir droit selon les raisons que ils ont dites; et se ils disent, Sire, oïl, le bailli doit contraindre les hommes que ils fassent le jugement*[140]“. Vezi *şi Établissements de Saint Louis*, cartea I, cap. CV şi cartea II, cap. XV: „*Li juge, si ne doit pas faire le jugement*“.[141].

În felul acesta a dispărut uzul, respectat în mod constant pînă atunci în monarhie, potrivit căruia un judecător nu judeca niciodată singur, după cum vedem din legile salice, din capitularii și din primii autori de lucrări de practică judiciară din epoca regilor celei de-a treia dinastii[a]. Abuzul în sens invers care nu se întîlnește decît în instanțele locale, a fost moderat și în oarecare măsură înlăturat prin introducerea în multe părți a unui ajutor al judecătorului, — pe care acesta îl consulta, și care reprezintă pe oamenii înțelepți dinainte, — și prin obligația pe care o are judecătorul de a lua doi titrați[142] în cazurile în care fapta săvîrșită ar putea atrage aplicarea unei pedepse corporale; și în fine, acest abuz a dispărut datorită extremei ușurințe de a face apel.

CAPITOLUL XLIII

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Așadar, nu o lege le-a interzis seniorilor să țină ei înșiși judecată la tribunalul lor, nu o lege a desființat funcțiile pe care le aveau vasalii egali ai lor în instanțele senioriale; nu a existat vreo lege care să dispună înființarea bailivilor și nu printr-o lege au obținut ei dreptul de a judeca. Toate acestea s-au înfăptuit încetul cu încetul, prin însăși forța lucrurilor. Cunoașterea dreptului roman, a hotărîrilor tribunalelor, a colecțiilor de cutume de puțină vreme așternute în scris, pretindea un studiu, de care nobilii și poporul neștiutor de carte nu erau nicidecum în stare.

Singura ordonanță pe care o avem în această materie[b] este aceea care i-a obligat pe seniori să-și aleagă bailivii

a Beaumanoir, cap. LXVII, p. 336 și cap. LXI, pp. 315 și 316; *Établissements*, cartea II, cap. XV.
b Ea este din anul 1287.

dintre laici[143]. Fără temei a fost ea privită ca legea de înfiinţare a funcţiei bailivilor; în realitate ea nu spune mai mult decît ceea ce spun cuvintele ei. Pe lîngă aceasta, ea statorniceşte dispoziţiile sale numai pentru motive pe care le arată. „În scopul — se spune acolo — de a putea fi pedepsiţi bailivii pentru prevaricaţiunile lor[a], trebuie să fie ei recrutaţi dintre laici". Sînt cunoscute în adevăr privilegiile de care se bucurau clericii pe vremea aceea.

Nu trebuie să se creadă că drepturile de care se bucurau odinioară seniorii şi de care nu se mai bucură astăzi, le-au fost luate socotindu-se că le-ar fi dobîndit prin uzurpare: unele dintre aceste drepturi au fost pierdute din cauză că au fost neglijate; iar altele au fost părăsite pentru că, producîndu-se diferite schimbări în cursul mai multor secole, ele nu se mai puteau menţine în noua stare de lucruri.

CAPITOLUL XLIV

DESPRE PROBA CU MARTORI

Judecătorii, care nu aveau alte norme decît uzurile, se informau de obicei prin martori cu privire la cele în orice chestiune ce se prezenta în faţa instanţei.

Cînd duelul judiciar a devenit mai puţin obişnuit, cercetările au început a se face în scris. Dar o dovadă orală aşternută în scris nu este niciodată altceva decît o dovadă orală; aceasta nu face decît să sporească cheltuielile de procedură. Atunci au introdus rînduieli care au făcut ca cea mai mare parte a acestor cercetări[b] să fie de prisos: s-au înfiinţat registre publice, în care erau consemnate,

---

a *Ut, si ibi delinquant, superiores sui possint animadvertere in eosdem*[144].

b Vezi cum se dovedea vîrsta şi rudenia. *Établissements*, cartea I, cap. LXXI şi LXXII.

fiind dovedite, cea mai mare parte a chestiunilor: noblețea, vîrsta, situația de copil legitim, căsătoria. Scrisul este un martor greu de corupt. S-au așternut în scris cutumele. Toate acestea erau foarte raționale: căci este mai lesne să cauți în registrele de botez ca să vezi dacă Petru este în adevăr fiul lui Paul, decît să dovedești acest lucru printr-o lungă cercetare. Cînd într-o țară există un număr foarte mare de obiceiuri, este mai ușor de a le așterne în scris și de a le strînge pe toate într-un cod decît de a sili pe particulari să dovedească fiecare obicei în parte. În fine, s-a dat faimoasa ordonanță care a interzis admiterea probei cu martori pentru o datorie mai mare de o sută de livre, afară numai dacă nu exista un început de dovadă scrisă[145].

CAPITOLUL XLV

DESPRE CUTUMELE DIN FRANȚA

Franța se conducea, precum am spus, după cutumele nescrise, iar uzurile particulare din fiecare seniorie formau dreptul civil. Fiecare seniorie își avea dreptul său civil, cum spune Beaumanoir[a]; și era vorba de un drept atît de particular, încît acest autor, care trebuie privit ca fiind lumina acelor timpuri, și o puternică lumină, spune că el nu crede ca în tot regatul să existe două seniorii care să se conducă în toate chestiunile după aceeași lege.

Această extraordinară diversitate avea o primă cauză, și apoi încă una. În privința celei dintîi, amintesc ceea ce am spus mai înainte, în capitolul asupra cutumelor locale[b]; iar, cît despre cea de-a doua, ea constă în diferitele rezultate ale duelurilor judiciare, existența unor ca-

---

a Preambul la *Coutume de Beauvoisis*

b Cap. XII.

zuri necontenite fortuite trebuind să ducă în mod natural la statornicirea unor noi obiceiuri.

Aceste cutume erau păstrate în memoria bătrînilor; dar încetul cu încetul s-au alcătuit legi sau cutume scrise.

1° La începutul celei de-a treia dinastii[a], regii au dat carte particulare, şi au dat chiar generale, în felul arătat de mine mai sus: aşa sînt rînduielile lui Filip August şi *Aşezămintele* lui Ludovic cel Sfînt. La fel, marii vasali, de acord cu seniorii care depindeau de ei, au dat, în adunările ducatelor sau comitatelor lor, anumite carte sau aşezăminte, după împrejurări: aşa a fost aşezămîntul lui Geoffroy, comite de Bretania, privitor la împărţirea nobililor; cutumele din Normandia[146], date de ducele Raoul; cutumele din Champagne, date de către regele Thibaut[147]; legile lui Simon, comite de Montfort [148], şi altele. De aici au ieşit cîteva legi scrise, care erau chiar mai generale decît cele ce existau dinainte.

2° La începutul cîrmuirii regilor din cea de a treia dinastie, aproape tot poporul de jos se afla în stare de iobăgie[149]. Mai multe motive i-au silit pe regi şi pe seniori să-l elibereze.

Seniorii eliberînd pe iobagii lor, le-au dat bunuri; a trebuit deci să le dea şi legi civile pentru a reglementa folosirea acestor bunuri. Eliberîndu-şi iobagii, seniorii s-au lipsit de bunurile lor; a trebuit deci să se stabilească şi drepturile pe care seniorii le rezervau ca o compensaţie pentru aceste bunuri. Şi prima şi cealaltă chestiune au fost reglementate prin cărţi de slobozire; aceste cărţi au alcătuit o parte a cutumelor noastre şi această parte a fost aşternută în scris.

3° Sub domnia lui Ludovic cel Sfînt şi a regilor următori, practicieni pricepuţi ai legilor ca Défontaines, Beaumanoir şi alţii, au aşternut în scris cutumele din ocoalele în care îşi exercitau jurisdicţia lor de bailivi[150]. Scopul lor era mai curînd de a expune practica judiciară, decît să prezinte obiceiurile vremii lor cu privire la folo-

---

[a] Vezi L a u r i è r e, *Recueil des Ordonnances.*

sirea bunurilor. Dar în lucrările lor se află totul; și, cu toate că acești autori neoficiali nu au avut autoritate decît aceea conferită de adevărul și notorietatea lucrurilor pe care le scriau, nu putem avea vreo îndoială că ele au contribuit într-o mare măsură la renașterea dreptului nostru francez. Așa era, pe acele vremuri, dreptul nostru cutumier scris.

Iată-ne și în marea epocă: Carol al VII-lea și urmașii lui au pus să se aștearnă în scris, în tot regatul, diferitele cutume locale, și au prescris anumite formalități ce trebuiau să fie observate la redactarea lor. Or, întrucît această redactare s-a făcut pe provincii, și întrucît din fiecare seniorie venea cineva să depună în adunarea generală a provinciei obiceiurile scrise sau nescrise din fiecare localitate, s-a căutat a se da cutumelor un caracter de mai mare generalitate, pe cît s-a putut face acest lucru fără a se atinge interesele particularilor, care au fost respectate[a]. Astfel cutumele noastre au căpătat trei caracteristice: ele au fost scrise, au devenit mai generale, și au primit sancțiunea autorității regale[151].

Multe dintre aceste cutume au fost redactate mai tîrziu din nou[152], așa că li s-au făcut multe modificări, fie eliminînd tot ceea ce nu se putea împăca cu noile principii de drept, fie adăugînd multe lucruri împrumutate din aceste principii.

Cu toate că la noi dreptul cutumier este privit ca fiind aproape opus dreptului roman, astfel încît aceste două feluri de drept împart teritoriile, este totuși adevărat că multe dispoziții de drept roman au pătruns în cutumele noastre, mai ales atunci cînd acestea au fost redactate din nou în vremuri nu prea îndepărtate de ale noastre, în care acest drept era obiect de studiu pentru toți cei care se pregăteau să ocupe funcții civile; în vremuri în care nimeni nu se lăuda că ignorează ceea ce trebuie să știe și că știe ceea ce trebuie să ignoreze; vre-

---

a Așa s-a procedat la redactarea cutumelor din Berry și din Paris. Vezi La Thaumassière, cap. III.

muri în care agerimea minţii îi servea omului mai mult la a-şi învăţa meseria decît la a-şi face carieră, şi în care petrecerile neîntrerupte nu erau atributul nici măcar al femeilor.

Ar fi trebuit să vorbesc mai pe larg despre chestiunile de la sfîrşitul acestei cărţi, şi, intrînd mai în amănunt, să urmăresc toate schimbările imperceptibile care, de la înfiinţarea apelurilor încoace, au alcătuit vastul corp al dreptului nostru francez. Dar în acest caz aş fi inclus o lucrare mare în altă lucrare mare. Eu sînt ca acel arheolog care a plecat din ţara sa, a sosit în Egipt, a aruncat o privire asupra piramidelor, şi s-a întors acasă[a] 153.

---

a În *Spectateur anglais* (Spectatorul englez).

CARTEA XXIX

DESPRE MODUL DE A ALCĂTUI LEGILE[1]

CAPITOLUL I

DESPRE SPIRITUL LEGIUITORULUI

Eu afirm, şi mi se pare că nu am scris această lucrare decît spre a dovedi acest lucru: spiritul de moderaţie trebuie să fie spiritul legiuitorului[2]; binele politic, la fel ca şi binele moral, se află întotdeauna între două extreme. Iată şi ilustrarea acestei susţineri.

Formalităţile justiţiei sînt necesare libertăţii[3]. Dar numărul lor ar putea să fie atît de mare încît să vină în contradicţie cu scopul legilor înseşi care le-au statornicit: pricinile nu ar mai avea sfîrşit; proprietatea bunurilor ar rămîne incertă; bunul unei părţi ar fi atribuit celeilalte fără cercetare sau amîndouă părţile ar fi ruinate prin prea multă cercetare.

Cetăţenii şi-ar pierde libertatea şi siguranţa, acuzatorii nu ar mai avea mijloace de a dovedi vinovăţia acuzaţilor şi nici acuzaţii mijloace de a se dezvinovăţi.

CAPITOLUL II

CONTINUAREA ACELUIAŞI SUBIECT

Cecilius, în Aulus, Gellius[a], vorbind despre Legea celor Douăsprezece Table, care permitea creditorului să taie

a Cartea XX, cap. I.

în bucăţi pe debitorul insolvabil, o justifică prin însăşi cruzimea ei, care[a] îi oprea pe oameni să se împrumute peste puterile lor de plată. Legile cele mai crude să fie deci oare şi cele mai bune? Binele să constea oare în exces, şi toate raporturile dintre lucruri să fie nesocotite?

CAPITOLUL III

LEGILE CARE PAR SĂ NU CORESPUNDĂ INTENŢIILOR LEGIUITORULUI SÎNT ADESEORI CONFORME CU ELE

Legea lui Solon[4], care lovea de infamie pe toţi cei care, în timpul unei răscoale, nu se alăturau nici unei părţi, a părut foarte ciudată; dar trebuie să luăm aminte la împrejurările în care se afla Grecia pe atunci. Ea era împărţită în state foarte mici; era de temut ca, într-o republică frămîntată de discordii civile, oamenii cei mai prudenţi să nu se ţină de o parte şi ca prin aceasta lucrurile să nu fie împinse la extrem.

În răscoalele care izbucneau în aceste mici state majoritatea cetăţenilor luau parte la conflict sau îl provocau. În marile noastre monarhii, partidele sînt formate din oameni puţini, iar poporul preferă să rămînă inactiv. În acest caz, este firesc de a aduce pe răzvrătiţi alături de majoritatea cetăţenilor, iar nu majoritatea cetăţenilor alături de cei răzvrătiţi; în celălalt caz însă, trebuie ca puţinii oameni prudenţi şi liniştiţi să fie determinaţi

a Cecilius spunea că el niciodată nu a văzut şi nici nu a citit ca această pedeapsă să fi fost aplicată; dar este probabil că ea nu a fost niciodată stabilită. Părerea cîtorva jurisconsulţi că Legea celor Douăsprezece Table nu vorbea decît despre împărţirea preţului debitorului vîndut este foarte probabil să corespundă adevărului.

să intre în rîndurile răzvrătiţilor: în acest chip poate fi oprită efervescenţa unui lichid printr-o singură picătură dintr-altul.

CAPITOLUL IV

DESPRE LEGILE CARE VIN ÎN CONTRADICŢIE CU INTENŢIILE LEGIUITORULUI

Există legi pe care legiuitorul le-a pătruns atît de puţin, încît ele sînt potrivnice însuşi scopului pe care şi l-a propus. Cei care au statornicit la francezi rînduiala ca atunci cînd moare unul dintre cei doi pretendenţi la un beneficiu[5], beneficiul să rămînă celui care supravieţuieşte, au căutat fără îndoială să pună capăt litigiilor. De aici rezultă însă un efect contrariu: îi vedem pe clerici atacîndu-se şi luptîndu-se, ca nişte dogi englezi, pînă la moarte.

CAPITOLUL V

CONTINUAREA ACELUIAŞI SUBIECT

Legea despre care voi vorbi se află într-un jurămînt care ne-a fost păstrat de Eschine[a]: „Jur că nu voi distruge niciodată un oraş al Amfictionilor şi că nu voi schimba cursurile de apă ale sale; dacă vreun popor va îndrăzni să facă aşa ceva, îi voi declara război şi îi voi distruge oraşele". Ultimul punct din această lege, care pare să-l confirme pe cel dintîi, îi este în realitate opus. Amfiction[6]

a *De falsa legatione* (Despre falsa solie).

vrea să nu se distrugă niciodată orașele grecești, iar legea sa deschide calea distrugerii acestor orașe. Pentru a introduce la greci un bun drept al ginților, trebuia să-i deprindă cu ideea că era ceva îngrozitor să distrugi un oraș grecesc; el nu trebuia deci să-i distrugă nici chiar pe distrugători. Legea lui Amfiction era dreaptă, dar nu era prudentă. Ca dovadă, însuși abuzul la care a dat loc. Oare Filip nu a obținut împuternicirea de a distruge orașele, sub pretext că ele încălcaseră legile grecilor? Amfiction ar fi putut aplica alte pedepse: să dispună bunăoară, ca un anumit număr de dregători ai orașului care a săvîrșit distrugerea, sau capi ai oștirii agresoare să fie pedepsiți cu moartea; ca poporul care a săvîrșit distrugerea să înceteze, pentru un timp, de a se bucura de privilegiile grecilor; ca el să plătească o amendă pînă la refacerea orașului distrus. Legea ar fi trebuit să urmărească în primul rînd despăgubirea pentru stricăciunile făcute.

CAPITOLUL VI

LEGILE CARE PAR IDENTICE NU AU ÎNTOTDEAUNA ACELAȘI EFECT

Caesar[a] a interzis ca cineva să păstreze la el acasă mai mult de șaizeci de sesterți. Această lege a fost socotită la Roma ca foarte potrivită pentru a împăca pe debitori cu creditorii, deoarece, silind pe cei bogați să împrumute celor săraci, dădea acestora putința de a se achita față de cei bogați. O lege identică, făcută în Franța în timpul Sistemului[7], a fost foarte nefastă: aceasta pentru că situația în care a fost făcută era îngrozitoare. În adevăr, după ce oamenii au fost privați de toate mijloa-

---

a Dion, cartea XLI.

cele de plasare a banilor, această lege i-a lipsit chiar şi de posibilitatea de a păstra banii la ei, ceea ce echivala cu un rapt săvîrşit prin violenţă. Caesar a făcut legea sa pentru ca banii să circule în mijlocul poporului; ministrul Franţei a făcut-o pe a sa, pentru ca banii să fie strînşi într-o singură mînă. Cel dintîi a dat pentru bani pămînturi sau ipoteci asupra particularilor; cel de al doilea a oferit în schimbul banilor efecte care nu aveau nici o valoare şi care, prin natura lor, nu puteau să aibă valoare, din motivul că legea lui îi obliga pe oameni să le ia

CAPITOLUL VII

CONTINUAREA ACELUIAŞI SUBIECT. NECESITATEA DE A ALCĂTUI CU CHIBZUIALĂ LEGILE

Legea ostracismului a fost statornicită la Atena, la Argos şi la Siracuza[a]. La Siracuza ea a pricinuit nenumărate nenorociri, pentru că a fost făcută fără chibzuială. Acolo cetăţenii fruntaşi se expulzau unii pe alţii punîndu-şi o frunză de smochin pe mînă[b], încît cei care aveau vreun merit au părăsit treburile publice. La Atena, unde legiuitorul îşi dăduse seama de întinderea şi de limitele pe care trebuia să le fixeze legii sale, ostracismul a fost un lucru admirabil: nu îi era supusă deodată decît o singură persoană şi era nevoie de un număr atît de mare de voturi pentru a-l aplica, încît era greu să fie exilat cineva a cărui îndepărtare nu ar fi fost necesară.

Nu se putea face expulzări decît din cinci în cinci ani: într-adevăr, de vreme ce ostracismul nu trebuia să fie aplicat decît faţă de un personaj însemnat care inspira teamă concetăţenilor săi, aceasta nu trebuia să fie o măsură de fiecare zi[9].

---

a A r i s t o t e l, *Politica*, cartea V, cap. III.

b P l u t a r h, *Vie de Denys* (Viaţa lui Dionisios)[8] [cap. I].

CAPITOLUL VIII

LEGILE CARE PAR IDENTICE NU AU ÎNTOTDEAUNA O CAUZĂ IDENTICĂ

În Franţa sînt admise cea mai mare parte dintre legile romanilor cu privire la substituţii; dar aici substituţiile au cu totul altă cauză decît la romani. La aceştia, moştenirea era legată de anumite[a] jertfe care trebuiau să fie aduse de către moştenitor şi care erau reglementate prin dreptul pontifical. De aici vine că ei au considerat drept o ruşine să moară fără moştenitor, că au luat drept moştenitori pe sclavii lor şi că au inventat substituţiile. Substituţia vulgară, care a fost inventată mai întîi şi care nu avea loc decît în cazul în care moştenitorul instituit nu ar fi acceptat moştenirea, este o dovadă puternică în acest sens: ea nu avea ca ţel să menţină mereu moştenirea în aceeaşi familie cu acelaşi nume[11], ci să găsească pe cineva care să accepte moştenirea.

CAPITOLUL IX

LEGILE GRECEŞTI ŞI ROMANE PEDEPSEAU SINUCIDEREA DIN MOTIVE DIFERITE

Un om, spune Platon[b], care a ucis pe cel de care este strîns legat, adică pe sine însuşi, nu din ordinul autorităţilor, nici spre a evita ruşinea, ci din slăbiciune, va fi pedepsit[12]. Legea romană pedepsea această faptă atunci cînd ea nu fusese săvîrşită din slăbiciune a sufletului, din dezgust de viaţă, din neputinţă de a răbda durerea.

---

a Cînd moştenirea era prea oneroasă se eluda dreptul pontifical prin anumite vînzări; de unde vine expresia: *sine sacris haereditas*[10].

b Cartea IX a *Legilor*.

ci din disperare de a fi săvîrşit vreo crimă. Legea romană achita în cazul în care cea grecească condamna, şi condamna în cazul în care cealaltă achita.

Legea lui Platon era alcătuită după modelul instituţiilor spartane, unde ordinele autorităţilor erau absolute[13], unde ruşinea era cea mai mare dintre nenorociri, iar slăbiciunea cea mai mare dintre crime. Legea romană abandona toate aceste idei frumoase: ea nu era decît o lege fiscală.

Pe timpul republicii, nu exista la Roma nici o lege care să pedepsească sinuciderile: fapta aceasta este întotdeauna bine văzută de istorici şi nu vorbesc niciodată de vreo pedepsire a celor care au săvîrşit-o.

Pe timpul primilor împăraţi, marile familii din Roma au fost fără încetare exterminate prin hotărîri judecătoreşti. Atunci s-a introdus obiceiul de a preîntîmpina condamnarea printr-o moarte voluntară. Aceasta prezenta un mare avantaj: se obţineau[a] onorurile înmormîntării, iar testamentele erau executate; aceasta se datora faptului că la Roma nu exista vreo lege civilă împotriva celor ce se sinucideau. Dar atunci cînd împăraţii au devenit tot atît de lacomi pe cît fuseseră de cruzi, ei n-au mai lăsat celor de care voiau să scape posibilitatea de a-şi păstra bunurile şi au declarat că este o crimă să-ţi iei viaţa din remuşcare pentru săvîrşirea altei crime.

Ceea ce am spus cu privire la motivul care i-a determinat la aceasta pe împăraţi este atît de adevărat, încît ei au consimţit ca bunurile[b] celor care se sinuciseseră să nu fie confiscate atunci cînd crima din pricina căreia făcuseră acest lucru nu atrăgea confiscarea.

---

a *Eorum qui de se statuebant, humabantur corpora, manebant testamenta, pretium festinandi*[14]. Tacitus [Anale, cartea VI, cap. XXIX].

b Rescriptul împăratului Pius, în legea 3, § 1 şi 2, *Dig.* [XLVIII, 21], *De bonis eorum qui ante sententiam mortem sibi consciverunt* (Despre bunurile acelora care s-au sinucis înainte de sentinţă).

CAPITOLUL X

LEGILE CARE PAR OPUSE AU UNEORI LA BAZĂ ACELAŞI SPIRIT

Astăzi pentru a-l chema pe un om în judecată se intră în casa lui: la romani[a] nu se putea face aceasta.

Chemarea în judecată era socotită ca un act de violenţă[b] şi ca un fel de arestare[c]; şi nu se putea pătrunde în casa unui om pentru a-l cita, după cum nu se poate pătrunde astăzi pentru a-l aresta în casa unui om care nu este condamnat decît pentru datorii civile.

Legile romane[d] şi ale noastre admit deopotrivă principiul potrivit căruia casa fiecărui cetăţean este azilul său şi potrivit căruia el nu trebuie să sufere în ea nici un act de violenţă.

CAPITOLUL XI

ÎN CE MOD POT FI COMPARATE DOUĂ LEGI DIFERITE

În Franţa, pedeapsa prevăzută pentru martorii mincinoşi este pedeapsa capitală; în Anglia, nu este aşa. Pentru a stabili care din aceste două legi este mai bună trebuie să adăugăm: în Franţa, se practică tortura pentru anchetarea inculpaţilor, iar în Anglia, nu; şi încă mai trebuie să spunem: în Franţa, acuzatul nu poate să prezinte martori şi foarte rar se admit ceea ce se cheamă

---

a L. 18, *Dig.* [II, 4], *De in ius vocando* (Despre chemarea în justiţie).

b Vezi Legea celor Douăsprezece Table.

c *Rapit in ius*[15]. Horatius [cartea I], *Satira IX*. De aceea nu puteau fi chemaţi în judecată cei cărora li se datora un anumit respect.

d Vezi legea 18, *Dig.* [II, 4], *De in ius vocando*.

fapte justificative; în Anglia se primesc mărturii și dintr-o parte și dintr-alta. Cele trei legi franceze alcătuiesc un sistem foarte închegat și foarte omogen; cele trei legi engleze alcătuiesc și ele unul care nu e în mai mică măsură astfel. Legea din Anglia care nu admite tortura pentru achitarea inculpaților, are puțină nădejde să smulgă de la acuzat mărturisirea faptei sale criminale; ea cere deci mărturii străine din toate părțile și nu îndrăznește să-i sperie pe martori prin amenințarea pedepsei capitale. Legea franceză care dispune de un mijloc în plus, nu se ferește atîta să-i înfricoșeze pe martori; dimpotrivă, rațiunea cere să-i înfricoșeze: în adevăr, legea franceză nu admite decît martorii unei părți[a], anume pe cei prezentați de către partea publică; iar soarta acuzatului depinde numai de depoziția lor. În Anglia însă, se admit martori din amîndouă părțile și pricina este, ca să spunem așa, dezbătută între ei. Așadar, aici mărturia mincinoasă poate fi mai puțin primejdioasă; aici acuzatul dispune de un mijloc de apărare împotriva falsei mărturii, în timp ce legea franceză nu acordă vreun astfel de mijloc. Așa că, pentru a stabili care dintre aceste legi este cea mai conformă rațiunii, nu trebuie să le comparăm separat, ci trebuie să le luăm în totalitatea lor, comparîndu-le apoi astfel.

CAPITOLUL XII

LEGILE CARE PAR IDENTICE SÎNT UNEORI DIFERITE ÎN REALITATE

Legile grecești și romane pedepseau pe tăinuitorul[b] furtului la fel ca și pe hoți; legea franceză face la fel.

---

a Potrivit vechii proceduri franceze, se audiau martorii ambelor părți. De aceea vedem în *Așezămintele* lui Ludovic cel Sfînt, cartea I, cap. VII, că pedeapsa împotriva martorilor mincinoși în justiție era pecuniară.

b L. 1, *Dig* [XLVII, 16], *De receptatoribus* (Despre tăinuitori).

Cele dintîi erau raţionale, cea din urmă nu. La greci şi la romani, hoţul fiind condamnat la o pedeapsă pecuniară, tăinuitorului trebuie să i se aplice aceeaşi pedeapsă; căci orice om care contribuie în vreun fel la producerea unei daune trebuie să o repare. La noi însă, furtul fiind sancţionat cu pedeapsa capitală, nu s-a putut aplica tăinuitorului aceeaşi pedeapsă ca şi hoţului, fără a depăşi măsura. Cel care primeşte de la hoţ lucrul furat poate să facă aceasta în nenumărate împrejurări în chip nevinovat; pe cînd cel care fură este totdeauna vinovat; unul împiedică dovedirea unei fapte penale gata săvîrşite, celălalt săvîrşeşte această faptă; la unul totul este pasiv, pe cînd la celălalt este vorba de o acţiune: hoţul trebuie deci să învingă mai multe obstacole iar sufletul său trebuie să înfrunte timp mai îndelungat legile.

Jurisconsulţii au mers mai departe: ei au socotit că tăinuitorul este mai odios decît hoţul[a]; căci, fără el, spun ei, obiectul furat nu ar putea fi ascuns mult timp. Acest lucru, repet încă o dată, putea fi valabil atunci cînd pedeapsa era pecuniară: era vorba de o daună şi tăinuitorul era de obicei mai în măsură să o repare; cînd însă pedeapsa pecuniară a fost înlocuită prin acea capitală, ar fi trebuit să fie urmate alte principii.

CAPITOLUL XIII

NU TREBUIE SĂ SEPARĂM LEGILE DE SCOPUL ÎN VEDEREA CĂRUIA SÎNT FĂCUTE. DESPRE LEGILE ROMANE PRIVITOARE LA FURT

Cînd hoţul era prins cu lucrul furat, mai înainte de a-l fi dus în locul în care avea de gînd să-l ascundă, aceasta se numea la romani furt manifest; cînd hoţul nu era descoperit decît după aceea, era un furt nemanifest.

a L. 1, *Dig.* [XLVII, 16], *De receptatoribus.*

Legea celor Douăsprezece Table dispunea ca hoţul manifest să fie bătut cu vergi şi redus în stare de sclavie, dacă era puber, sau numai bătut cu vergi, dacă era impuber; pe hoţul nemanifest ea nu-l condamna decît la plata valorii duble a lucrului furat.

Atunci cînd legea *Porcia* a desfiinţat obiceiul de a bate pe cetăţeni cu vergi şi de a-i reduce în stare de sclavie, hoţul manifest a fost condamnat la plata a de patru ori[a] valoarea lucrului furat; cel nemanifest a continuat să fie pedepsit la plata dublului valorii lucrului furat.

Pare ciudat că aceste legi au făcut o asemenea deosebire în privinţa calificării acestor două fapte penale, ca şi în privinţa pedepsei pe care o aplicau: într-adevăr, faptul că hoţul era prins înainte sau după ce ascundea obiectul furat, nu schimba de fel natura infracţiunii. Pentru mine nu este nici o îndoială că întreaga teorie a legilor romane cu privire la furt îşi are originea în instituţiile lacedemoniene. Lycurg, voind să-i facă pe cetăţenii săi abili, şireţi şi activi, a cerut să se deprindă copiii cu furtişagurile şi să fie straşnic biciuiţi cei care s-ar lăsa prinşi asupra faptului: aceasta a avut ca urmare stabilitatea la greci, şi mai tîrziu la romani, a unei mari deosebiri între furtul manifest şi cel nemanifest[b].

La romani, sclavul care furase era aruncat de pe Stînca Tarpeiană. Acolo nu era vorba de instituţiile spartane; legile lui Lycurg asupra furtului nu fuseseră făcute pentru sclavi; a se abate de la ele, asupra acestui punct, însemna a le urma.

La Roma, atunci cînd un impuber era prins în timpul săvîrşirii furtului, praetorul poruncea să fie bătut cu vergi după voia sa, cum se proceda la Lacedemona. Toate acestea veneau mai de departe. Lacedemonienii luaseră

---

a Vezi ce spune F a v o r i n u s în A u l u s G e l l i u s, cartea XX, cap. I.

b Confruntaţi ce spune P l u t a r h, *Vie de Lycurgue* (Viaţa lui Lycurg), cu legile din *Digeste*, titlul *De furtis* (Despre furturi) [XLVII, 2], şi *Institutele*, cartea IV, titlul I, §§ 1, 2 şi 3.

aceste obiceiuri de la cretani; şi Platon[a], care vrea să facă dovadă că instituţiile cretanilor erau întocmite în vederea războiului, citează: „puterea de a răbda durerea în luptele individuale şi în furtişagurile care obligă la disimulare“[16].

Întrucît legile civile depind de legile politice, ele fiind totdeauna făcute pentru o societate dată, ar fi bine ca atunci cînd avem să transplantăm la un popor o lege civilă de la altul, să cercetăm mai întîi dacă ele au amîndouă aceleaşi instituţii şi acelaşi drept politic.

Astfel, atunci cînd legile privitoare la furt au trecut de la cretani la lacedemonieni, întrucît ele au trecut acolo împreună cu forma de guvernămînt şi cu însăşi organizarea, aceste legi au fost tot atît de înţelepte la acest popor pe cît fuseseră şi la celălalt; dar atunci cînd au fost transplantate de la Lacedemona la Roma, dat fiind că ele nu au mai dat acolo de aceeaşi structură de stat, au rămas mereu străine şi nu au avut nici o legătură cu celelalte legi civile ale romanilor.

CAPITOLUL XIV

NU TREBUIE SĂ SEPARĂM LEGILE DE ÎMPREJURĂRILE ÎN CARE AU FOST FĂCUTE

O lege de la Atena dispunea ca atunci cînd oraşul era asediat toţi oamenii nefolositori să fie omorîţi[b]. Aceasta era o lege politică groaznică, care era o urmare a unui groaznic drept al ginţilor. La greci, locuitorii unui oraş cucerit îşi pierdeau libertatea civilă şi erau vînduţi ca sclavi; cucerirea unui oraş atrăgea după sine distrugerea lui totală; aici se află originea nu numai a apărărilor îndîrjite şi a acţiunilor neomenoase, ci şi a legilor crude care au fost uneori făcute.

---

a *Legile*, cartea I.

b *Inutilis aetas occidatur*[17]. Syrian., *in Hermog.*

Legile romane[a] prevedeau că medicii pot fi pedepsiţi pentru neglijenţă sau pentru incapacitate. În acest caz, ele condamnau la deportare pe un medic de o condiţie întrucîtva înaltă, şi la moarte pe cel care era de o condiţie mai umilă. După legile noastre lucrurile stau altfel. Legile de la Roma fuseseră făcute în alte împrejurări decît ale noastre: la Roma, se amesteca în medicină oricine voia; la noi însă, medicii sînt obligaţi să facă studii şi să obţină anumite diplome; se presupune deci că ei îşi cunosc meseria.

CAPITOLUL XV

UNEORI ESTE BINE CA O LEGE SĂ-ŞI PREVADĂ EA SINGURĂ MĂSURA DE CARACTER

Legea celor Douăsprezece Table[b] îngăduia uciderea hoţului de noapte, precum şi a hoţului de zi care, fiind surprins, se apăra; dar ea cerea ca cel care îl omora pe hoţ să strige şi să cheme pe cetăţeni[c], lucru pe care legile ce îngăduie să-ţi faci singur dreptate trebuie întotdeauna să pretindă. Glasul nevinovăţiei cheamă, în momentul săvîrşirii faptei, martori şi judecători. Trebuie ca poporul să ia cunoştinţă de faptă şi să ia cunoştinţă de ea în momentul în care ea e săvîrşită; într-un moment în care toate vorbesc: atitudinea, faţa, pasiunile, tăcerea; şi în care fiecare cuvînt osîndeşte sau dezvinovăţeşte. O lege care poate să devină atît de potrivnică siguranţei şi libertăţii cetăţenilor trebuie să fie aplicată în prezenţa cetăţenilor.

---

a Legea *Cornelia* ,*De sicariis* (Despre asasini), *Institutele*, cartea IV, titlul III; *De lege Aquilia* (Despre legea Aquilia), § 7.

b Vezi legea IV, *Dig.* [X, 2], *Ad leg. Aquil.* (Asupra legii Aquilia).

c *Ibidem.* Vezi decretul lui Tassillon, adăugat la *Legea bavarezilor*, *De popularibus legibus* (Despre legile populare), art. 4.

CAPITOLUL XVI

CHESTIUNI CARE TREBUIE SĂ FIE OBSERVATE LA ÎNTOCMIREA LEGILOR

Cei care sînt înzestraţi cu un spirit destul de cuprinzător pentru a putea da legi propriului popor sau altui popor trebuie să fie atenţi la anumite lucruri privitoare la felul de a le alcătui.

Stilul lor trebuie să fie concis. Legile celor Douăsprezece Table sînt un model de concizie: copiii[a] le învăţau pe de rost. Novellele lui Iustinian sînt atît de diluate încît a trebuit să fie prescurtate[b].

Stilul legilor trebuie să fie simplu; expresia firească se înţelege întotdeauna mai bine decît expresia căutată. Legile Imperiului Bizantin sînt lipsite de măreţie; principii sînt puşi să vorbească în ele ca nişte retori. Cînd stilul legilor este umflat, ele nu sînt privite decît ca o lucrare menită să facă impresie.

Este de cea mai mare importanţă ca termenii legilor să trezească la toţi oamenii aceleaşi idei. Cardinalul de Richelieu[c] admitea că un ministru putea fi acuzat în faţa regelui; dar el cerea ca cel ce făcea aceasta să fie pedepsit dacă lucrurile, care se dovedeau a fi adevărate, nu erau prea importante, ceea ce împiedica pe toată lumea să spună vreun adevăr împotriva lui, deoarece noţiunea de lucru important este cu totul relativă şi fiindcă ceea ce este important pentru unul nu este şi pentru altul.

---

a *Ut carmen necessarium*[18]. Cicero, *De legibus* (Despre legi), cartea II, [cap. XXIII].

b Această lucrare a făcut-o Irnerius[19].

c *Testament politique* (Testament politic).

Legea lui Honorius pedepsea cu moartea pe acela care cumpăra ca sclav pe un libert, sau care ar fi voit[a] să-l tulbure. Nu trebuie să se folosească o expresie atît de vagă: tulburarea pricinuită unui om depinde în întregime de gradul său de sensibilitate.

Atunci cînd legea trebuie să stabilească vreo sancțiune trebuie să se evite, pe cît e cu putință, de-a o exprima în bani. Nenumărate cauze schimbă valoarea monedei și sub aceeași denumire nu mai avem același lucru. Se cunoaște povestea acelui impertinent[b] de la Roma, care dădea palme tuturor celor pe care îi întîlnea și le plătea apoi cei douăzeci și cinci de sesterți prevăzuți în Legea celor Douăsprezece Table.

Atunci cînd într-o lege au fost bine precizate ideile respective, nu trebuie să se mai folosească după aceea expresii vagi. În ordonanța penală a lui Ludovic al XIV-lea[c][21], după ce s-a făcut înșirarea exactă a cazurilor supuse jurisdicției regale, se adaugă aceste cuvinte: „Precum și acelea pe care de totdeauna le-au judecat judecătorii regali", ceea ce restabilește arbitrariul care abia fusese înlăturat.

Carol al VII-lea[d] spune că are știri despre faptul că părțile fac apel la trei, patru și șase luni după pronunțarea hotărîrii, nesocotind cutuma din regiunea cutumiară a regatului; el dispune că apelul se va face de îndată, afară numai dacă nu e vorba de frauda sau de dolul procurorului[e], sau dacă există un motiv important și evident de a-l autoriza pe apelant să facă apel după termenul prescris. Partea din urmă a acestei legi anulează pe cea de la început, și o anulează atît de bine

---

a *Aut qualibet manumissione donatum inquietare voluerit*[20]. Apendice la *Codul theodosian*, în primul volum al operelor lui Sirmond, p. 737.

b Aulus Gellius, cartea XX, cap. I.

c În procesul-verbal al acestei ordonanțe se găsesc motivele care au stat la baza ei[22].

d În ordonanța sa de la Montil-lès-Tours, din anul 1453[23].

e Procurorul putea fi pedepsit, fără a fi necesar să existe o tulburare a ordinei publice.

încît după aceea s-au făcut apeluri timp de treizeci de ani de la pronunţarea hotărîrii[a].

Legea[b] longobarzilor nu-i îngăduie unei femei care a îmbrăcat haina de călugăriţă, chiar dacă nu a primit consacrarea, să se mărite: „căci, spune ea, dacă un soţ care a legat de el o femeie numai printr-un inel nu se poate căsători cu alta fără a săvîrşi o crimă, cu atît mai mult femeia care se consacră lui Dumnezeu sau Sfintei Fecioare .[25]" Eu spun că în materie de legi trebuie să raţionăm de la realitate la realitate, iar nu de la realitate la simbol[26], sau de la simbol la realitate.

O lege[c] a lui Constantin stabileşte că mărturia singură a episcopului este suficientă, fără a se mai audia alţi martori. Acest principe mergea pe o cale prea scurtă: el se pronunţa asupra pricinilor după persoane, şi aprecia persoanele după demnităţi.

Legile nu trebuie să fie subtile: ele sînt făcute pentru oameni cu înţelegere mediocră; ele nu sînt expresia artei logicii, ci a judecăţii simple a unui tată de familie.

Atunci cînd într-o lege excepţiile, limitările, modificările nu sînt necesare este mult mai bine să nu fie introduse. Asemenea amănunte duc la alte amănunte.

Nu trebuie să se facă schimbări într-o lege, fără un motiv destul de puternic. Iustinian a stabilit că un soţ va putea fi repudiat fără ca soţia să-şi piardă dota, dacă timp de doi ani el nu-şi putuse îndeplini îndatoririle de soţ[d]. El a modificat legea şi a acordat nenorocitului[e] trei ani. Dar, într-un asemenea caz, doi ani fac cît trei şi trei nu fac mai mult decît doi.

Atunci cînd se expun chiar şi motivele care stau la baza legii, trebuie ca această motivare să fie demnă de ea. O lege romană stabileşte că un orb nu poate acţiona

---

a Ordonanţa din 1667[24] a stabilit norme în această privinţă.
b Cartea II, titlul XXXVII.
c În anexa lui S i r m o n d la *Codul theodosian*, vol. I.
d L. 1. *Cod.* [V, 17], *De repudiis* (Despre repudii).
e Vezi autenticul: *Sed hodie* (Dar astăzi), în *Cod.* [V, 17], *De repudiis.*

în judecată, fiindcă el nu vede podoabele magistraţilor[a]. Se vede treaba că într-adins au prezentat un motiv atît de slab, cînd se ofereau atîtea motive serioase.

Jurisconsultul[b] Paulus spune că copilul se naşte complet format în luna a şaptea, şi că raportul numerelor lui Pitagora par să dovedească acest lucru. Este ciudat să judecăm aceste lucruri pe baza raportului numerelor lui Pitagora.

Unii jurisconsulţi francezi au susţinut că atunci cînd regele îşi alipeşte vreo regiune, bisericile de acolo sînt supuse dreptului de regală, pentru că coroana regelui este rotundă[27]. Nu voi discuta aici drepturile regelui şi nici dacă, în acest caz, raţiunea legii civile sau bisericeşti trebuie să cedeze în faţa raţiunii legii politice; voi spune însă că aceste drepturi atît de respectabile trebuie să fie apărate prin argumente serioase. Cine a văzut vreodată bazîndu-se pe forma însemnului unei demnităţi drepturile reale ale acestei demnităţi?

Davila[c28] spune că regele Carol al IX-lea a fost declarat major în parlamentul din Rouen cînd abia intrase în al paisprezecelea an, deoarece legile cer să se socotească anii efectivi, cînd este vorba de restituirea şi de administrarea bunurilor pupilului, în timp ce ele consideră anul început ca un an împlinit, cînd este vorba de a dobîndi demnităţi. Nu am intenţia să critic o dispoziţie care pînă acum nu pare să fi dat loc la vreun neajuns; voi spune doar că motivul invocat de cancelarul de l'Hôpital[29] nu era cel adevărat, cîrmuirea popoarelor este departe de a nu fi decît o demnitate oarecare.

În materie de prezumţie, cea a legii este de preferat celeia a omului. Legea franceză consideră ca frauduloase toate actele făcute de un comerciant în cele zece zile

---

a L. 1 [§ 5] *Dig.* [III, 1], *De postulando* (Despre dreptul de a vorbi în faţa magistratului într-un proces).

b În *Sentenţele* sale, cartea IV, titlul IX.

c *Della guerra civile di Francia* (Despre războiul civil din Franţa), p. 97.

care au precedat bancruta sa: aceasta este prezumţia legii[a]. Legea romană aplica pedepse soţului care îşi păstra soţia după adulter, afară numai dacă nu îl determina la aceasta teama de rezultatul unui proces sau nepăsarea faţă de propria sa ruşine: aceasta este prezumţia omului. Trebuia ca judecătorul să presupună motivele conduitei soţului şi ca el să ajungă la o anumită hotărîre pe temeiul unui fel de a gîndi foarte nedesluşit. Cînd judecătorul presupune, sentinţele devin arbitrare; cînd legea presupune, ea îi dă judecătorului o regulă constantă.

Legea lui Platon[b], după cum am spus[30], cerea pedepsirea celui care s-ar sinucide nu pentru a evita ruşinea, ci din slăbiciune. Această lege era defectuoasă prin faptul că, în singurul caz în care nu se putea obţine de la vinovat mărturisirea motivelor care îl determinaseră la săvîrşirea faptei, ea cerea ca judecătorul să ajungă la o anumită hotărîre pe baza acestor motive.

După cum legile inutile slăbesc pe cele necesare, cele care pot fi eludate slăbesc legislaţia. O lege trebuie să obţină efectul său şi nu trebuie să se admită de a te sustrage acestuia printr-o convenţie particulară.

La romani, legea *Falcidia* stabilea ca moştenitorul să ia întotdeauna a patra parte din moştenire; o altă lege[c] a îngăduit testatorului să interzică moştenitorului de-a reţine această a patra parte: aceasta înseamnă a-ţi bate joc de legi. Legea *Falcidia* devenea inutilă: căci, dacă testatorul voia să favorizeze pe moştenitorul său, el nu avea nevoie de legea *Falcidia;* iar dacă nu voia să-l favorizeze, îi interzicea de a se servi de legea *Falcidia*.

Trebuie să avem grijă ca legile să fie plăsmuite în aşa fel ca ele să nu vie în contradicţie cu natura lucrurilor. În decretul de proscriere a principelui de Orania, Filip al II-lea făgăduieşte că va acorda celui ce îl va ucide, sau moştenitorilor lui, douăzeci şi cinci de mii de

a Ea este din 18 noiembrie 1702.
b Cartea IX a *Legilor*.
c Este autenticul *Sed cum testator* (Dar cînd testatorul).

scuzi şi calitatea de nobil; şi aceasta ca promisiune a unui rege şi a unui slujitor al lui Dumnezeu. Nobleţea făgăduită pentru o asemenea faptă! o asemenea faptă poruncită în calitate de slujitor al lui Dumnezeu! Toate acestea răstoarnă deopotrivă principiile de onoare[31], de morală şi de religie.

Rareori este nevoie să se interzică o faptă care nu este rea, sub pretextul unei oarecari perfecţiuni imaginare.

Legile trebuie să aibă o anumită puritate. Menite să pedepsească răutatea oamenilor, trebuie să fie ele însele lipsite cu totul de răutate. În legea vizigoţilor[a] se poate întîlni o dispoziţie ridicolă obligînd pe evrei să mănînce toate bucatele gătite cu carne de porc, numai să nu mănînce chiar carne de porc. Aceasta era o mare cruzime: evreii erau supuşi unei legi potrivnice legii lor; şi nu li se îngăduia să păstreze din această lege decît ceea ce putea fi un semn de recunoaştere a lor.

CAPITOLUL XVII

UN FEL GREŞIT DE A DA LEGI

Împăraţii romani, la fel ca principii noştri, îşi manifestau voinţa prin decrete şi prin edicte; dar, ceea ce nu fac principii noştri, ei au îngăduit ca judecătorii sau particularii să le ceară prin scrisori consultaţii cu privire la litigiile lor; răspunsurile împăraţilor se numeau rescripte. Decretalele papilor sînt, la drept vorbind, rescripte. Se înţelege că aceasta este un rău fel de legislaţie. Cei care cer legi în acest mod sînt rele călăuze pentru legiuitor; faptele sînt întotdeauna greşit înfăţişate. Traianus, spune Iulius Capitolinus[b], a refuzat deseori să

---

a Cartea XII, titlul II, § 16.

b Vezi Iulius Capitolinus[32], *in Macrino* (Despre Macrinus) [cap. XIII].

dea rescripte de acest fel, pentru ca să nu se extindă la toate cazurile o hotărîre şi adeseori o favoare particulară. Macrin[a] hotărîse anularea tuturor acestor rescripte; el nu putea admite să se considere ca legi răspunsurile lui Commodus, ale lui Caracalla şi ale tuturor celorlalţi principi cu totul incapabili. Iustinian a avut alte păreri şi a umplut cu ele compilaţia sa.

Aş dori ca cei ce citesc legile romane să distingă aşa cum trebuie aceste feluri de ipoteze de senatus-consulturi, de plebiscite, de constituţiile generale ale împăraţilor şi de toate legile bazate pe natura lucrurilor, pe uşurinţa de a greşi a femeilor, pe slăbiciunea minorilor şi pe utilitatea publică.

CAPITOLUL XVIII

DESPRE IDEILE DE UNIFORMITATE

Există anumite idei de uniformitate care pun stăpînire uneori şi pe minţile superioare (căci ele l-au influenţat şi pe un Carol cel Mare), dar care produc negreşit impresie asupra celor mediocri. Acestea găsesc în ele un fel de desăvîrşire pe care o recunosc, fiindcă este cu neputinţă să n-o descopere; aceleaşi măsuri în ceea ce priveşte ordinea; aceleaşi măsuri în comerţ, aceleaşi legi în stat, aceeaşi religie în toate părţile sale. Dar este oare lucrul acesta nimerit totdeauna fără excepţie? Răul schimbării este el oare întotdeauna mai mic decît răul suportării rînduielilor existente? Şi măreţia geniului nu ar consta mai curînd în a şti în ce caz este nevoie de uniformitate şi în ce caz e necesară diversitatea? În China, chinezii se călăuzesc după ceremonialul chinez, iar tătarii după cel tătărăsc: şi totuşi, acest popor

[a] *Ibidem.*

ține la liniște mai mult decît oricare altul din lume. Atunci cînd cetățenii se supun legilor, ce interesează dacă ei se supun acelorași legi?[33]

CAPITOLUL XIX

DESPRE LEGISLATORI

Aristotel era condus cînd de invidia sa față de Platon, cînd de pasiunea sa față de Alexandru. Platon era indignat împotriva tiraniei poporului din Atena. Machiavelli era entuziasmat de idolul său, ducele de Valentinois[34]. Thomas Morus, care vorbea mai degrabă despre ceea ce citise decît despre ceea ce gîndise, voia[a] ca toate statele să se conducă cu simplitatea unei cetăți grecești[35]. Harrington[36] nu vedea decît republica Angliei, în timp ce o mulțime de scriitori găseau neorînduială pretutindeni unde nu vedeau o coroană. Legile se izbesc întotdeauna de pasiunile și de prejudecățile legiuitorului. Uneori trec prin ele și capătă numai o anumită nuanță din partea lor; alteori se opresc cînd le întîlnesc și se contopesc cu ele.

---

a În *Utopia* sa.

CARTEA XXX

TEORIA LEGILOR FEUDALE LA FRANCI, ÎN RAPORTUL LOR CU INSTITUIREA MONARHIEI[1]

CAPITOLUL I

DESPRE LEGILE FEUDALE

Socot că lucrarea mea ar avea o lacună dacă aş trece sub tăcere un eveniment petrecut odată în lume şi care poate că nu se va mai repeta niciodată; dacă nu aş vorbi despre acele legi care au apărut deodată în toată Europa, fără ca ele să aibă vreo legătură cu cele cunoscute pînă atunci; despre acele legi care au adus nesfîrşit de multe foloase şi nenorociri; care, la cedarea domeniului au menţinut anumite drepturi pentru fostul proprietar; care, acordînd mai multor persoane diferite soiuri de autoritate seniorială asupra aceluiaşi lucru sau asupra aceloraşi persoane, au micşorat greutatea întregii autorităţi senioriale; care au statornicit diferite limite în cadrul unor imperii prea întinse; care au introdus rînduiala cu o înclinare spre anarhie, şi anarhia cu o tendinţă spre ordine şi armonie.

Aceasta ar pretinde o lucrare specială; dar, dată fiind natura celei de faţă, aici se va găsi mai curînd o privire generală asupra acestor legi decît o cercetare amănunţită a lor.

Frumos este spectacolul legilor feudale: un stejar antic se înalță[a]; ochiul îi zărește de departe frunzișul; ne apropiem, îi vedem trunchiul, dar nu-i vedem rădăcinile; trebuie să scobim pămîntul pentru a le descoperi.

CAPITOLUL II

DESPRE IZVOARELE LEGILOR FEUDALE

Popoarele care au cucerit Imperiul Roman plecaseră din Germania. Deși puțini scriitori antici ne-au descris obiceiurile lor, totuși doi dintre ei au o deosebit de mare importanță. Caesar, purtînd război împotriva germanilor, descrie obiceiurile lor[b]; și acestor obiceiuri și-a adaptat el unele din întreprinderile sale[c]. Cîteva pasaje din Caesar asupra acestui subiect valorează cît volume întregi.

Tacitus a scris o lucrare specială despre obiceiurile germanilor. Această lucrare este scurtă; dar este lucrarea lui Tacitus, care rezumă totul, pentru că vedea totul.

Acești doi autori se potrivesc într-o asemenea măsură cu codurile de legi ale popoarelor barbare, pe care le cunoaștem, încît citind pe Caesar și pe Tacitus întîlnim peste tot aceste coduri; iar citind aceste coduri întîlnim peste tot pe Caesar și pe Tacitus.

Așa că, deși în cercetarea legilor feudale, mă văd într-un labirint întunecos, cu o mulțime de cărări și de întortocheri, socot totuși că am în mînă capătul firului și că pot porni la drum.

---

a ... *Quantum vertice ad auras Aethereas, tantum radice ad Tartara tendit*[2]. Vergiliu [*Georgice*, II, v. 292; și *Eneida, IV*, v. 446].

b Cartea VI.

c De exemplu, retragerea sa din Germania, *ibidem*.

CAPITOLUL III

ORIGINEA VASALITĂŢII

Caesar[a] spune: „că germanii nu se îndeletniceau cu plugăritul; că cea mai mare parte dintre ei trăiau cu lapte, brînză şi carne; că nimeni nu avea nici pămînt, nici hotare proprii; că principii şi dregătorii fiecărui neam împărţeau indivizilor porţiunea de pămînt pe care o voiau ei şi în locul pe care îl voiau, şi îi obligau în anul următor să treacă în altă parte". Tacitus spune[b] că „fiecare căpetenie avea o ceată de oameni care se ţineau pe lîngă el şi îl urmau"[4]. Acest autor, care, în limba sa, le dă un nume corespunzător situaţiei lor, îi numeşte[c] soţi. Între ei era o întrecere[d] deosebită pentru a obţine vreo distincţie de la căpetenie, şi una asemănătoare între căpetenii cu privire la numărul şi vitejia soţilor lor[5]. Tacitus adaugă: „A fi în toată vremea înconjurat de un roi de tineri toţi unu şi unu, aceasta-i cinstea, aceasta puterea lor, podoabă în timp de pace, scut în timp de război! Şi nu numai în neamul lor, ci şi în obştiile vecine căpeteniile îşi fac nume mare şi slăvit, dacă se ridică deasupra celorlalţi prin numărul şi vrednicia soţilor; ei sînt cercetaţi într-una de solii şi-ncărcaţi de daruri, şi de cele mai de multe ori numai faima lor hotărăşte soarta războiului. Cînd ajung pe cîmpul de bătaie, pentru căpetenie e o ruşine să-l întreacă soţii în virtute, pentru soţi e o ruşine să nu fie deopotrivă în virtute cu căpetenia lor; ba mai mult: e o mişelie şi-o ocară pentru toată viaţa să se întoarcă cineva viu, după

---

a Cartea VI [cap. XXI], despre *Guerre des Gaules* (Războiul galilor), Tacitus adaugă: *Nulli domus, aut ager, aut aliqua cura; prout ad quem venere aluntur*[3]. *De moribus Germanorum*, [cap. XXXI].

b *De moribus Germanorum* [cap. XIII].

c *Comites*.

d *De moribus Germanorum* [cap. XIII şi XIV].

pieirea căpeteniei; să-l aperi, să-l ferești... să pui în seama gloriei lui chiar vitejiile tale este cel mai mare jurămînt de credință: căpetenia se luptă pentru biruință, soții pentru căpetenie. Dacă obștea unde s-au născut stă în toropeala și îndeletea unei păci îndelungi, mulți dintre tinerii de viță se duc de bună voie la acele seminții care atunci bat vreun război: aceasta o fac și pentru că neamului acestuia nu-i place odihna, și pentru că ei mai ușor se pot face vestiți în mijlocul primejdiilor, și pentru că cineva nu poate ține lîngă sine o ceată mai mare de soți decît numai cu străşnicia războiului. Căci soții cer de la dărnicia unei căpetenii calul de război și sulița biruitoare, cruntă de sînge. Drept simbrie, căpeteniile le dau mese cu mîncări proaste, dar din belșug. Izvorul acestei dărnicii sînt războaiele și prădăciunile; mai greu i-ai face să are pămîntul și să-i aștepte roadele, decît să cheme la luptă pe dușman și să se învrednicească de răni; ba la dînșii se socotește drept lene și trîndăvie a cîștiga în sudoarea feței ceea ce poți dobîndi cu sînge"[6].

Așa că, la germani, existau vasali, iar feude nu. Nu existau feude, pentru că principii nu aveau pămînturi pe care să le poată distribui; sau, mai degrabă, feudele erau alcătuite din cai de război, din arme și din ospețe. Existau vasali, deoarece existau oameni fideli legați prin cuvîntul lor, care erau îndatorați să meargă la război și care îndeplineau cam același serviciu prestat mai tîrziu pentru posesiunea feudei.

CAPITOLUL IV

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Caesar[a] spune că „atunci cînd unul dintre principi declara în adunare că el proiectase o expediție oarecare

---

a *De bello Gallico* (Despre războiul Galic), cartea VI [cap. XXII].

şi cerea să fie însoţit, cei care aprobau pe conducător şi întreprinderea propusă se ridicau în picioare şi ofereau sprijinul lor. Mulţimea îi lăuda. Dar, dacă nu îşi ţineau legămintele, ei pierdeau încrederea obştească şi erau socotiţi ca dezertori şi trădători".

Ceea ce spune aici Caesar, împreună cu cele spuse de mine în capitolul precedent, urmînd pe Tacitus, alcătuieşte germenul istoriei primei dinastii.

Nu avem de ce să ne mirăm că regii au trebuit mereu, la fiecare nouă expediţie, să-şi înjghebe noi armate, să atragă în slujba lor noi cete, să înroleze noi ostaşi; că, pentru a dobîndi mult, au trebuit să distribuie mult, că au trebuit să dobîndească fără încetare prin împărţeala pămînturilor cucerite şi a prăzilor de la inamic şi să le dăruiască neîncetat aceste pămînturi şi aceste prăzi; că a fost nevoie ca domeniul lor să sporească necontenit şi să se micşoreze fără încetare; că a trebuit ca un părinte care dăruia un regat[a] unuia dintre fiii lui, să-i anexeze totdeauna un tezaur şi ca tezaurul regelui să fie considerat ca necesar monarhiei şi ca un rege[b] să nu poată da din el unor străini, fără consimţămîntul celorlalţi regi, chiar pentru dota fiicei sale. Mecanismul monarhiei era pus în mişcare cu ajutorul unor resorturi care trebuiau mereu încordate.

CAPITOLUL V

DESPRE CUCERIRILE FRANCILOR

Nu este adevărat că, intrînd în Galia, francii au ocupat toate pămînturile de acolo, pentru a face din ele

a Vezi *Vie de Dagobert*[7] (Viaţa lui Dagobert).

b Vezi Grégoire de Tours, cartea VI, cu privire la căsătoria fiicei lui Chilperic. Childebert îi trimite acestuia soli pentru a-i spune că nu trebuie să-i dea fiicei sale oraşe din regatul tatălui său, nici vreo parte din tezaurul său, nici iobagi, nici cai, nici cavaleri, nici perechi de boi, etc.

feude. Unii au gîndit astfel[8], văzînd că la sfîrşitul celei de-a doua dinastii, aproape toate pămînturile deveniseră feude, subfeude[9] ori accesorii ale unora sau ale altora; dar aceasta s-a datorat unor cauze speciale pe care le vom explica mai departe.

Concluzia pe care ar voi să o tragă de aici unii, că, adică, barbarii au introdus o rînduială generală pentru a statornici pretutindeni legătura de pămînt[10], nu este mai puţin greşită decît premisa. Dacă, într-o vreme în care feudele puteau fi luate înapoi, toate pămînturile regatului ar fi fost feude, sau accesorii ale feudelor, şi toţi locuitorii regatului ar fi fost vasali sau iobagi care depindeau de ei; în acest caz, întrucît cel ce are bunurile are întotdeauna şi puterea, regele, care ar fi dispus necontenit de feude, adică de unicul fel de proprietate de pe atunci, ar fi avut o putere deopotrivă de despotică cu aceea a sultanului, în Turcia: ceea ce contrazice toată istoria.

CAPITOLUL VI

DESPRE GOŢI, DESPRE BURGUNZI ŞI DESPRE FRANCI

Galiile au fost invadate de către popoarele germanice: vizigoţii au ocupat Galia Narboneză, şi aproape toată partea de miazăzi; burgunzii s-au aşezat în partea de răsărit, iar francii au cucerit aproape tot restul.

Nu încape îndoială că aceşti barbari şi-au păstrat şi în ţările cucerite de ei, moravurile, înclinaţiile şi obiceiurile pe care le aveau în ţara lor, deoarece un popor nu-şi schimbă într-o clipă felul de a gîndi şi de a acţiona. În Germania, aceste popoare, cultivau puţin pămîntul. Din Tacitus şi din Caesar, se vede că ele se îndeletniceau într-o mare măsură cu păstoritul; de aceea şi dispoziţiile

codurilor de legi ale barbarilor se referă aproape toate la această activitate. Roricon[10bis], care a scris istoria francilor, a fost păstor.

CAPITOLUL VII

DIFERITE MODURI DE A ÎMPĂRŢI PĂMÎNTURILE

După ce goţii şi burgunzii au pătruns, sub diferite pretexte, în interiorul imperiului, romanii au fost nevoiţi, pentru a curma devastările lor, să le asigure mijloacele de trai. La început îi aprovizionau cu grîne[a]; mai tîrziu au preferat să le distribuie pămînturi. Împăraţii, sau, în numele lor, magistraţii romani[b], au încheiat cu ei convenţii privitoare la împărţirea teritoriului, după cum se vede din cronicile şi din codurile vizigoţilor[c] şi ale burgunzilor[d].

Francii au urmat altă cale. În legile salice şi în cele ripuare nu se află nici urmă a unei asemenea împărţeli a pămînturilor. Ei cuceriseră, au luat ce au vrut şi nu au încheiat acorduri decît între ei.

Trebuie deci să facem deosebire între modul de-a proceda al burgunzilor şi al vizigoţilor în Galia, cel al aceloraşi vizigoţi în Spania, al soldaţilor auxiliari[e] sub Augustulus şi Odoacru în Italia, de cel al francilor în

a Vezi Z o s i m a, cartea V, asupra distribuirii grînelor la cererea lui Alaric.

b *Burgundiones partem Galliae occupaverunt, terrasque cum Gallicis senatoribus diviserunt*[11]. *Cronica* lui M a r i u s, pentru anul 456.

c Cartea X, titlul I, §§ 8, 9 şi 16.

d Cap. LIV, §§ 1 şi 2; această împărţeală dăinuia de pe vremea lui Ludovic Debonarul, după cum se vede din *Capitulara* sa din anul 829, care a fost inserată în *Legea burgunzilor*, titlul LXXIX, § 1.

e Vezi P r o c o p i e, *Guerre des Goths* (Războiul goţilor)[12].

Galia și al vandalilor[a] în Africa. Cei dintîi au încheiat convenții cu locuitorii băștinași și au împărțit cu ei pămînturile potrivit acestor convenții; cei din urmă nu au făcut nimic asemănător.

CAPITOLUL VIII

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Ceea ce ne face să ne gîndim la o întinsă acaparare de către barbari a pămînturilor romanilor este faptul, arătat în legile vizigoților și ale burgunzilor, că aceste două popoare au avut două treimi din pămînturi; dar ei n-au luat aceste două treimi decît în anumite zone care le-au fost fixate.

Gondebaud spune[b], în legea burgunzilor, că poporul său, la așezare, a primit două treimi din pămînturi; iar în al doilea supliment al acestei legi[c] se spune că nu se va da mai mult de jumătate din pămînturi celor care se vor mai stabili în țară. Așadar, nu toate pămînturile fuseseră împărțite de la început între romani și burgunzi.

În textele acestor două legiuiri găsim aceleași expresii: ele se explică deci una pe alta. Și, întrucît cea din urmă nu poate fi interpretată în sensul unei împărțeli totale a pămînturilor, nu putem da acest înțeles nici celui dintîi.

---

[a] Vezi Procopie, *Guerre des Vandales* (Războiul vandalilor).

[b] *Licet eo tempore quo populus noster mancipiorum tertiam et duas terrarum partes accepit*, etc.[13]. *Legea burgunzilor*, titlul LIV, § 1.

[c] *Ut non amplius a Burgundionibus, qui infra venerunt, requiratur quam ad praesens necessitas fuerit, medietas terrae*, art. 11[14].

Francii s-au purtat cu aceeași moderație ca și burgunzii; nu i-au deposedat pe romani de toată întinderea pămînturilor cucerite de către ei. Ce-ar fi făcut cu atîtea pămînturi? Ei au luat pe cele care le-au convenit, și au lăsat restul.

CAPITOLUL IX

JUSTA APLICARE A LEGII BURGUNZILOR ȘI A CELEI A VIZIGOȚILOR CU PRIVIRE LA ÎMPĂRȚEALA PĂMÎNTURILOR

Trebuie să avem în vedere că aceste împărțeli nu au fost făcute dintr-un spirit de împilare, ci cu intenția de a veni în ajutor pentru satisfacerea nevoilor reciproce ale celor două popoare care trebuiau să locuiască în aceeași țară.

Legea burgunzilor dispune ca fiecare burgund să fie primit în calitate de oaspete la un roman. Acest lucru este conform cu moravurile germanilor, care, după cum spune Tacitus[a], erau poporul cel mai ospitalier de pe pămînt.

Legea mai dispune ca burgundul să capete două treimi din pămînturi și o treime din iobagi. În această privință, ea se conforma caracterului specific al celor două popoare și felului în care ele își procurau mijloacele de trai. Burgundul, care se îndeletnicea cu creșterea vitelor, avea nevoie de întinderi mari de pămînt și de puțini iobagi; iar munca grea a cultivării pămîntului impunea ca romanul să aibă mai puțin pămînt și un număr mai mare de iobagi. Pădurile se împărțeau pe din două, pentru că nevoile, în această privință, erau aceleași.

---

a *De moribus Germanorum* [cap. XXI].

În Codul burgunzilor[a] vedem că la fiecare roman a fost instalat cîte un barbar. Împărţeala nu a fost deci generală; dar numărul romanilor care au dat parte din pămîntul lor a fost egal cu cel al burgunzilor care l-au primit. Romanul a fost păgubit cît mai puţin cu putinţă. Burgundul, războinic, vînător şi păstor, nu se dădea în lături de a lua pămînturi nedesţelenite; romanul îşi păstra pe cele mai potrivite pentru plugărit; turmele burgundului îngrăşau ogorul romanului.

CAPITOLUL X

DESPRE SERVAJ

În legea burgunzilor se spune[b] că atunci cînd aceste popoare s-au aşezat în Galia, ele au primit două treimi din pămînturi şi o treime din iobagi. Legătura de pămînt era deci stabilită în această parte a Galiei mai înainte de venirea burgunzilor[c].

Legea burgunzilor, statornicind rînduieli privitoare la amîndouă popoarele, distinge[d] în mod precis, la unul ca şi la celălalt, pe nobili, pe cei liberi din naştere şi pe iobagi. Iobăgia nu era deci ceva specific romanilor, şi nici libertatea şi nobleţea ceva specific barbarilor.

Tot această lege spune că[e] dacă un dezrobit burgund nu dăduse stăpînului său o anumită sumă şi nici nu primise de la un roman o treime din pămînturile acestuia era socotit întotdeauna ca făcînd parte din familia[17]

---

a Şi în cel al vizigoţilor.

b Titlul XIV.

c Acest lucru este confirmat de întregul titlu al codului *De agricolis et censites et colonis* (Despre agricultori şi despre cei supuşi impozitului şi despre coloni).

d *Si dentem optimati Burgundioni vel Romano nobili excusserit*[15], titlul XXVI, § 1; şi *Si mediocribus personis ingenuis, tam Burgundionibus quam Romanis*[16], *ibidem*, § 2.

e Titlul LVII.

stăpînului său. Romanul proprietar era deci liber, fiindcă el nu făcea parte din familia altuia; el era liber, deoarece porţiunea de o treime din pămîntul său pe care o stăpînea era un semn distinctiv al libertăţii.

Nu avem decît să consultăm legile salice şi ripuare pentru a vedea că romanii nu trăiau în stare de iobăgie la franci, după cum nu trăiau astfel la ceilalţi cuceritori ai Galiei.

Domnul comite de Boulainvilliers[18] a dat greş în privinţa punctului principal al sistemului său: nu a dovedit de fel că francii ar fi statornicit o rînduială generală care i-a adus pe romani într-un fel de iobăgie.

Întrucît lucrarea sa este scrisă fără nici un artificiu şi întrucît el vorbeşte în ea cu acea simplitate, acea sinceritate şi acea ingenuitate ce sînt caracteristice vechii nobilimi din care se trage autorul, fiecare poate să judece şi lucrurile frumoase pe care le spune şi erorile în care cade. Aşa că nu voi examina această lucrare. Voi spune doar că autorul ei avea mai mult spirit decît pătrundere, mai multă pătrundere decît ştiinţă; dar această ştiinţă nu era de dispreţuit, pentru că, din istoria şi din legile noastre, el cunoştea foarte bine chestiunile principale.

Domnul comite de Boulainvilliers şi Domnul abate Dubos[19] au creat fiecare cîte un sistem, dintre care unul pare a fi o conspiraţie împotriva stării a treia, iar celălalt o conspiraţie împotriva nobilimii[20]. Cînd Soarele i-a dat lui Phaeton carul său pentru a-l conduce, i-a spus: „Dacă te vei urca prea sus, vei arde lăcaşul ceresc; dacă te vei coborî prea jos, vei transforma pămîntul în cenuşă. Nu o lua prea la dreapta, căci acolo ai da în constelaţia Şarpelui; nu o lua nici prea la stînga, căci acolo vei nimeri în acea a Altarului: ţine-te între amîndouă“[a].

---

a *Nec preme, nec summum molire per aethera currum. / Altius egressus, coelestia tecta cremabis; / Inferius, terras: medio tutissimus ibis. / Neu te dexterior tortum declinet ad Anguem, / Neve sinisterior pressam rota ducat ad Aram; / Inter utrumque tene*...[21]. Ovidius, *Metam.*, cartea II, [v. 134 şi urm.].

CAPITOLUL XI

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Ceea ce a dat naștere ideii unei rînduieli generale făcute în timpul cuceririi este constatarea că în Franța, la începutul celei de-a treia dinastii, exista un număr extraordinar de mare de iobagi[22]; și, întrucît nu s-a observat că numărul acestora a sporit progresiv și continuu, s-a imaginat statornicirea în vremuri învăluite în întuneric a unei legi generale, care însă n-a existat niciodată.

La începutul primei dinastii, vedem un număr enorm de oameni liberi, atît printre franci, cît și printre romani; dar numărul iobagilor a crescut atît de mult, încît la începutul celei de-a treia dinastii toți plugarii și aproape toți locuitorii[a] orașelor erau aserviți; și, de unde la începutul primei dinastii exista în orașe aproape aceeași administrație ca și la romani, — adică un corp de cetățeni-oameni liberi, un senat, instanțe de judecată, — pe la începutul celei de-a treia dinastii aproape că nu mai găsim decît un senior și servi.

Cînd francii, burgunzii și goții săvîrșeau năvălirile lor, ei luau aurul, argintul, mobilele, îmbrăcămintea, pe bărbați, pe femei și pe băieți, atît cît putea duce cu sine armata; totul se strîngea la un loc și apoi se împărțea între osteni[b]. Întreaga istorie dovedește că după prima așezare, adică după primele pustiiri, învingătorii au căzut la înțelegere cu locuitorii, lăsîndu-le toate drepturile politice și civile. Așa era dreptul ginților pe vremea aceea: în timp de război se lua totul, iar în timp de pace

---

[a] Atît timp cît Galia a fost sub stăpînirea romanilor, aceștia alcătuiau pături deosebite; ei erau de obicei liberți sau descendenți din liberți.

[b] Vezi Grégoire de Tours, cartea II, cap. XXVII; Aimoin[23], cartea I, cap. XII.

se acorda totul. De nu ar fi fost aşa, cum am întîlni oare în legile salice şi burgunde atîtea dispoziţii care contrazic ideea aservirii generale a oamenilor?

Dar ceea ce nu a făcut cucerirea, a făcut acelaşi drept al ginţilor[a], care s-a menţinut după cucerire. Rezistenţa, răzvrătirea, cucerirea oraşelor aduceau după ele aservirea locuitorilor. Şi deoarece, pe lîngă războaiele pe care diferitele popoare cuceritoare le-au purtat între ele, la franci — spre deosebire de ceilalţi cuceritori — diferitele împărţiri ale monarhiei au dat naştere neîncetat la războaie civile între fraţi sau nepoţi, în care s-a aplicat totdeauna acest drept al ginţilor, servajul a devenit mai general în Franţa decît în celelalte ţări; şi aceasta socot eu, este una dintre cauzele diferenţei care există între legile noastre franceze şi cele din Italia şi Spania, cu privire la drepturile seniorilor.

Cucerirea a fost săvîrşită foarte repede, iar dreptul ginţilor care a fost aplicat atunci a dus la aservirea cîtorva oameni liberi. Aplicarea aceluiaşi drept al ginţilor timp de mai multe secole a adus o răspîndire extraordinar de mare a servajului.

Teuderic[b], crezînd că popoarele din Auvergne nu-i erau fidele, le spuse francilor de sub stăpînirea sa: „Urmaţi-mă: vă voi duce într-un ţinut unde veţi găsi din belşug aur, argint, prizonieri, îmbrăcăminte şi turme; şi veţi strămuta toţi oamenii de acolo pe pămînturile voastre"

După pacea[c] care s-a încheiat între Gontran şi Chilperic, cei care asediau Bourges au primit ordin să se întoarcă, dar au luat cu ei atîta pradă, încît aproape că nu au mai lăsat în ţară nici oameni, nici turme.

Teodoric, regele Italiei, — al cărui spirit şi a cărui politică era de a se distinge totdeauna de ceilalţi regi barbari, — trimiţîndu-şi armata în Galia, i-a scris astfel

---

[a] Vezi *Vies des Saints* citate mai jos, nota *d* de la pag. 145.
[b] Grégoire de Tours, cartea III [cap. XI].
[c] Grégoire de Tours, cartea VI, cap. XXXI.

generalului său[a]: „Vreau să se urmeze legile romane şi să redați stăpînilor lor pe sclavii fugiţi: apărătorul libertății nu trebuie să trateze cu bunăvoinţă sustragerea din sclavie. Ceilalţi regi nu au decît să găsească plăcere în jefuirea şi în distrugerea oraşelor pe care le-au cucerit; noi însă vrem să biruim în aşa fel ca supuşilor noştri să le pară rău că nu au intrat mai devreme sub oblăduirea noastră". Este vădit că el voia să-i facă odioşi pe regii francilor şi ai burgunzilor şi că făcea aluzie la dreptul ginților pe care îl aplicau ei.

Acest drept s-a menţinut şi în timpul celei de-a doua dinastii. Armata lui Pepin, după ce a pătruns în Aquitania, s-a întors în Franța încărcată cu o cantitate enormă de prăzi şi cu nenumărați robi, arată *Analele*[b] *de la Metz*.

Aş putea cita nenumărate mărturii demne de încredere[c]. Şi, deoarece aceste nenorociri au trezit un profund sentiment de milă; deoarece mulţi episcopi cucernici, văzînd pe prizonieri legați doi cîte doi, au întrebuinţat banii bisericilor şi au vîndut chiar vasele sacre, pentru a răscumpăra cîţi le-a fost cu putinţă dintre ei; deoarece călugări cuvioşi şi-au dat contribuţia lor la aceasta, în *Vieţile Sfinţilor* găsim noi cele mai ample lămuriri în această materie[d]. Deşi s-ar putea imputa autorilor acestor biografii că au fost uneori cam prea creduli în privinţa unor fapte pe care desigur Dumnezeu le-a săvîrşit dacă au intrat în planurile sale, din ele se pot totuşi scoate in-

---

a Scrisoarea 43, cartea III, în Cassiodor.

b Pentru anul 763. *Innumerabilibus spoliis et captivis totus ille exercitus ditatus, in Franciam reversus est*[24].

c *Annales de Fulde* (Analele de la Fulda), anul 739; Paul Diacre[25], *De gestis Langobardorum* (Despre faptele longobarzilor), cartea III, cap. XXX şi cartea IV, cap. I; şi *Vies des Saints*, citate în nota următoare.

d Vezi *Vieţile* Sfîntului Epifanie, a Sfîntului Eptadius, a Sfîntului Cesarius, a Sfîntului Fidol, a Sfîntului Porţian, a Sfîntului Treverius, a Sfîntului Eusichius şi a Sfîntului Léger; de asemenea, minunile Sfîntului Iulian.

formaţii bogate cu privire la moravurile şi la obiceiurile de pe acele vremuri.

Cînd îţi arunci privirea asupra documentelor istoriei şi legislaţiei noastre, ţi se pare că ai în faţă un ocean şi, încă mai mult, că acest ocean este neţărmurit[a]. Toate aceste scrieri reci, uscate, sarbede şi aspre trebuie să fie citite, trebuie să fie devorate aşa cum spune în mitologie că devora Saturn pietrele.

Nenumărate pămînturi cultivate mai înainte de oameni liberi[b] s-au transformat în bunuri de mînă moartă. Cînd un ţinut a rămas fără oamenii liberi care îl locuiau, cei care aveau mulţi servi au luat sau au făcut în aşa fel ca să li se cedeze teritorii întinse, şi acolo au întemeiat sate, după cum se vede din diverse documente. Pe de altă parte, oamenii liberi care se îndeletniceau cu meşteşugurile au devenit servi, trebuind să le practice în această stare; astfel, servajul restituia meşteşugurilor şi plugăritului ceea ce li se luase.

A fost apoi ceva obişnuit ca proprietarii pămînturilor să le doneze bisericilor şi a continua să le ţină tot ei în schimbul unei dijme, crezînd că prin această aservire a lor devin părtaşi la sfinţenia bisericilor.

CAPITOLUL XII

PĂMÎNTURILE ÎMPĂRŢITE ÎNTRE BARBARI NU ERAU SUPUSE LA DĂRI

Popoare simple, sărace, libere, războinice, de păstori, care trăiau fără meşteşuguri şi care nu erau legate de

---

[a] ... *Deerant quoque littora ponto*[26]. Ovid. *[Metam.]*, cartea I [v. 293].

[b] Nici chiar colonii nu erau toţi servi. Vezi legile 18 şi 23 în *[Cod.* XI, 48], *De agricolis et censitis et colonis* şi legea 20 cu acelaşi titlu.

pămînturile lor decît prin colibe de trestie[a], își urmau șefii pentru a face pradă de la vrăjmaș, iar nu pentru a plăti sau a strînge dări. Meșteșugul perceperii dărilor e născocit întotdeauna mai tîrziu, după ce oamenii încep a se bucura de binefacerile celorlalte meșteșuguri.

Impozitul[b] temporar de un ulcior de vin la un pogon de pămînt, — care a fost unul dintre actele vexatorii ale lui Chilperic și al Fredegundei, — nu-i privea decît pe romani. Într-adevăr, nu francii au rupt rolurile acestor dări, ci clericii, care pe acele vremuri erau cu toții romani[c]. Acest impozit i-a lovit în primul rînd pe locuitorii[d] orașelor; or, orașele erau aproape toate locuite de romani.

Grégoire de Tours[e] spune că un oarecare judecător a fost nevoit, după moartea lui Chilperic, să se refugieze într-o biserică, din pricină că, sub domnia acestui principe supusese la dări pe niște franci, care, pe vremea lui Childebert, erau liberi: *Multos de Francis, qui, tempore Childeberti regis, ingenui fuerant, publico tributo subegit*[28]. Francii care nu erau servi nu plăteau deci nici un impozit.

Nu există filolog care să nu pălească văzînd cum a fost interpretat acest pasaj de către Domnul abate Dubos[f]. El observă că, pe acele vremuri, dezrobiții *(les affranchis)* mai erau numiți și ingenui (născuți liberi) *(ingénus)*. Pornind de aici, el traduce cuvîntul latinesc

---

a Vezi Grégoire de Tours, cartea II.

b *Ibidem*, cartea V [cap. XXVIII].

c Aceasta rezultă din întreaga *Istorie* a lui Grégoire de Tours. Același Grégoire îl întreabă pe un oarecare Valfiliacus cum a putut să ajungă în rîndurile clerului, el care era longobard de origine. Grégoire de Tours, cartea VIII, cap. XXXVI.

d *Qua conditio universis urbibus per Galliam constitutis summopere est adhibita*[27]. *Vie de St. Aridius* (Viața Sf. Aridius).

e Cartea VII.

f *Établissement de la Monarchie française* (Instituirea monarhiei franceze), vol. III, cap. XIV, p. 515.

ingenui prin cuvintele *affranchis de tributs* (scutiți de dări), expresie care poate fi folosită în limba franceză, așa cum sînt folosite expresiile *affranchis de soins* (scutiți de griji), *affranchis de peines* (scutiți de pedepse); dar în limba latină, *ingenui a tributis, libertini a tributis, manumissi tributorum* ar fi expresii monstruoase.

Partenius, spune Grégoire de Tours[a], era cît pe ce să fie omorît de către franci, pentru că i-a impus la dări. Domnul abate Dubos[b], constrîns de acest pasaj, ia cu calm drept întemeiat tocmai ce trebuia să dovedească: aici era vorba, spune el, de un impozit suplimentar.

În legea vizigoților[c] se arată că atunci cînd un barbar ocupa pămîntul unui roman, judecătorul îl obliga să-l vîndă pentru ca această proprietate de pămînt să continuie a fi supusă la impozit: deci barbarii nu plăteau impozite pentru pămînturi[d].

Domnul abate Dubos[e], care are nevoie pentru teoria sa ca vizigoții să plătească dări[f], nu ia în seamă sensul literal al legii și spiritul ei și își închipuie, numai în virtutea propriei lui imaginații, că între momentul așezării goților și cel al apariției acestei legi a avut loc o sporire a impozitelor, care nu îi privea decît pe romani.

---

a Cartea III, cap. XXXVI.

b Vol. III, p. 514.

c *Iudices atque praepositi terras Romanorum, ab iliis qui occupatas tenent, auferant; et Romanis sua exactione sine aliqua dilatione restituant, ut nihil fisco debeat deperire*[29]. Cartea X, titlul I, cap. XIV.

d Vandalii nu plăteau de loc impozit pentru pămînturi în Africa. Procopie, *Guerre des Vandales*, cartea I și II; *Historia miscella*, cartea XVI, p. 106. Notați că cuceritorii Africei erau un amestec de vandali, alani și franci. *Historia miscella*, cartea XIV, p. 94.

e *Établissement des Francs dans les Gaules. De la monarchie française* (Așezarea francilor în Galia. Despre monarhia franceză), vol. III, cap. XIV, p. 510.

f El se bazează pe o altă *Lege a vizigoților*, cartea X, titlul I, art. 11, care nu dovedește absolut nimic; ea spune doar că cel care a primit din partea unui senior o bucată de pămînt cu condiția de a plăti o rentă, trebuie s-o plătească.

Dar numai părintelui Hardouin îi este îngăduit să exercite asupra faptelor o putere atît de despotică[30].

Domnul abate Dubos[a] caută în *Codul Iustinian*[b] legi pentru a dovedi că beneficiile militare, la romani, erau supuse la impozite, și de aici trage concluzia că lucrurile stăteau la fel și în privința feudelor sau a beneficiilor la franci. Dar părerea că feudele noastre își au originea în această instituție a romanilor este astăzi respinsă: ea nu s-a bucurat de autoritate decît în vremurile în care se cunoștea istoria romană și foarte puțin a noastră și în care vechile noastre documente istorice erau îngropate în uitare.

Domnul abate Dubos greșește că citează pe Cassiodor și că se sprijină pe ceea ce se petrecea în Italia și în partea din Galia supusă lui Teodoric pentru a ne arăta ceea ce era în uz la franci; acestea sînt lucruri care nu trebuie să fie confundate. Voi demonstra cîndva, într-o lucrare specială[31], că structura monarhiei ostrogoților era cu totul diferită de structura tuturor monarhiilor care au fost întemeiate pe acele vremuri de către celelalte popoare barbare și că, departe de a se putea spune că ceva era în uz la franci pentru că era în uz la ostrogoți, dimpotrivă sîntem îndreptățiți să socotim că ceva care se obișnuia la ostrogoți nu se obișnuia la franci.

Cel mai greu lucru pentru oamenii a căror minte plutește într-o vastă erudiție este de-a căuta dovezile lor acolo unde ele nu sînt străine de subiect și de-a determina, pentru a vorbi ca astronomii, poziția Soarelui.

Domnul abate Dubos abuzează de capitularii ca și de istorie și de legile popoarelor barbare. Cînd pretinde și ține să arate că francii au plătit dări, el aplică oamenilor liberi ceea ce nu se poate interpreta ca refe-

a Vol. III, p. 511.

b L. 3, titlul LXXIV, cartea XI.

rindu-se decît la servi[a]; cînd vrea să vorbească despre oastea lor, el aplică la servi[b] ceea ce nu se poate referi decît la oamenii liberi.

CAPITOLUL XIII

CARE ERAU DĂRILE APLICATE ROMANILOR ŞI GALILOR ÎN MONARHIA FRANCILOR

Aş putea cerceta acum dacă romanii şi galii învinşi au continuat să plătească dările la care erau impuşi de către împăraţi. Dar, ca să merg mai repede, mă voi mulţumi să spun că, dacă la început le-au plătit, peste puţină vreme au fost scutiţi de ele şi că aceste dări au fost transformate într-un serviciu militar; şi mărturisesc că nu prea pricep cum ar fi putut francii să fie într-o asemenea măsură adepţi ai fiscalităţii şi deodată să se arate atît de potrivnici faţă de ea.

O Capitulară[c] a lui Ludovic Debonarul ne explică foarte bine starea în care se aflau oamenii liberi în monarhia francilor. Cîteva cete[d] de goţi sau de iberi, fugind de împilarea maurilor au fost primite pe teritoriul lui Ludovic. Convenţia încheiată cu ele stabileşte că, la fel cu ceilalţi oameni liberi, ei vor pleca la război împreună cu comitele lor; că, în timpul marşului, ei vor face paza fixă[e] şi patrularea sub ordinele aceluiaşi comite, şi că

---

a *Établissement de la Monarchie française*, vol. III, cap. XIV, p. 513, unde el citează art. 28 al edictului de la Pistes. Vezi mai jos capitolul XVIII.

b *Ibidem*, vol. III, cap. IV, p. 298.

c Din anul 815, cap. I. Ceea ce corespunde cu *Capitulara* lui Carol Pleşuvul, din anul 844, art. 1 şi 2.

d *Pro Hispanis in partibus Aquitaniae, Septimaniae et Provinciae, consistentibus*[32]. *Ibidem*.

e *Excubias et explorationes quas wactas dicunt*[33]. *Ibidem*.

vor da trimișilor regelui[a] și solilor care vor pleca de la curtea sa ori vor merge la el cai și căruțe pentru a-i transporta; că în afară de aceasta, ei nu vor putea fi siliți să plătească alte dări și că vor fi tratați la fel cu ceilalți oameni liberi.

Nu se poate spune că acestea au fost obiceiuri noi introduse la începutul celei de-a doua dinastii; ele trebuie să fi apărut cel puțin de la mijlocul, sau de la sfîrșitul primei dinastii. O Capitulară[b] din anul 864 spune în mod explicit că era un vechi obicei ca oamenii liberi să îndeplinească serviciul militar și să plătească, pe lîngă aceasta, caii și căruțele despre care am vorbit; sarcini care le erau proprii și de care cei care posedau feudele erau scutiți, așa cum voi dovedi mai departe.

Nu numai atît: exista o rînduială[c] care nu îngăduia ca acești oameni liberi să fie impuși la dări. Cel care avea patru gospodării[d36] era obligat întotdeauna să meargă la război; cel care nu avea decît trei era asociat cu un om liber care nu avea decît una; acesta îl despăgubea pentru un sfert din cheltuială și rămînea acasă. Se asociau de asemenea doi oameni liberi care aveau fiecare cîte două gospodării; acela dintre ei care pleca la război era despăgubit pentru jumătate din cheltuieli de către cel care rămînea pe loc.

Mai mult încă: avem nenumărate hrisoave prin care se acordă privilegiile feudelor unor pămînturi sau dis-

---

a Nu erau obligați de-a da aceste lucruri și comitelui. *Ibidem*, art. 5.

b *Ut pagenses Franci, qui caballos habent, cum suis comitibus in hostem pergant*[34]. Comiților le era interzis să-i deposedeze de cai; *ut hostem facere, et debitos paraveredos secundum antiquam consuetudinem exsolvere possint*[35]. Edictul de la Pistes. în Baluze, p. 186.

c *Capitulara* lui Carol cel Mare, din anul 812, cap. I; edictul de la Pistes, din anul 864, art. 27.

d *Quatuor mansus*. Se pare că ceea ce se numea *mansus* era o anumită porțiune de teren legată de o curte, pe care se aflau servi: dovadă *Capitulara* din anul 853, *apud Sylvacum*, titlul XIV, împotriva celor care îndepărtau pe servi din *mansus*-ul lor.

tricte stăpînite de oameni liberi şi despre care voi vorbi[a] pe larg mai tîrziu. Astfel aceste pămînturi sînt scutite de toate sarcinile pe care pretindeau ca aceştia să le îndeplinească pentru ele comiţii şi alţi funcţionari ai regelui; şi, întrucît se înşiră în amănunt toate aceste sarcini, şi nu este vorba de fel despre impozite, este evident că ele nu se percepeau.

Era firesc ca sistemul roman al impozitelor să dispară de la sine în monarhia francilor: căci el era un mecanism foarte complicat, care nu se potrivea nici principiilor, nici structurii acestor popoare simple. Dacă tătarii ar năvăli acum în Europa, ar trebui să ne trudim mult pentru a-i face să priceapă ce este la noi un arendaş al dărilor.

Autorul[b] incert al *Vieţii lui Ludovic Debonarul*, vorbind despre comiţi şi alţi funcţionari franci pe care Carol cel Mare i-a aşezat în Aquitania, spune că acesta le-a încredinţat paza frontierei, puterea militară şi administraţia domeniilor coroanei. Aceasta ne arată starea veniturilor principelui în timpul celei de-a doua dinastii. Principele păstrase pentru el domenii, pe care le cultiva cu ajutorul robilor săi. Dar indicţiunile, capitaţia şi alte impozite aplicate pe timpul împăraţilor asupra persoanei sau bunurilor oamenilor liberi fuseseră transformate într-o obligaţie de a păzi frontiera, sau de a merge la război.

Citim în aceeaşi istorie[c] că atunci cînd Ludovic Debonarul s-a dus să-l vadă pe tatăl său în Germania, acest principe l-a întrebat cum putea fi atît de sărac, el care era rege, iar la aceasta Ludovic i-a răspuns că era rege doar cu numele şi că seniorii deţineau aproape toate domeniile sale; cum că atunci Carol cel Mare, temîndu-se că acest tînăr principe ar putea să piardă devotamentul lor dacă le-ar lua înapoi el însuşi ceea ce le dăruise fără

---

a Vezi mai jos capitolul XX din această carte.

b În Duchesne, vol. II, p. 287.

c *Ibidem*, p. 27.

chibzuință, a trimis împuterniciți spre a restabili lucrurile.

Episcopii, scriind[a] lui Ludovic, fratele lui Carol Pleșuvul, îi spuneau: „Aveți grijă de pămînturile pe care le stăpîniți, pentru ca să nu fiți nevoiți cînd călătoriți să poposiți mereu prin casele clericilor și să-i împovărați pe servii lor folosind mijloacele lor de transport. Faceți în așa fel, mai spuneau ei, încît să aveți din ce trăi și cu ce primi soli". Este evident că izvoarele de venituri[b] ale regilor erau pe atunci domeniile coroanei.

CAPITOLUL XIV

DESPRE CEEA CE SE NUMEA CENSUS

Cînd barbarii au părăsit ținuturile lor de baștină au vrut să-și aștearnă în scris uzurile[37]; dar întrucît s-a văzut că era greu să se scrie cuvintele germane cu litere latine, aceste legi au fost redactate în limba latină.

În învălmășeala cuceririi și a extinderii ei, cea mai mare parte a lucrurilor și-au schimbat natura; pentru a le exprima a trebuit să se folosească vechile cuvinte latinești care se potriveau în cea mai mare măsură cu noile obiceiuri. Așa că, ceea ce putea trezi[c] ideea vechiului cens al romanilor a primit denumirea de *census, tri-*

---

a Vezi *Capitulara* din anul 858, art. 14.

b Ei mai percepeau anumite taxe asupra rîurilor cînd exista un pod sau un vad.

c *Census* era un termen atît de generic încît a fost folosit pentru a exprima taxele de trecere peste rîuri cînd exista un pod sau un bac de transport de la un mal la altul. Vezi *Capitulara III* din anul 803, ed. B a l u z e, p. 395, art. I, și a V-a din anul 819, p. 616. Tot prin această denumire erau desemnate mijloacele de transport procurate de către oamenii liberi regelui sau trimișilor săi, după cum se vede din *Capitulara* lui Carol Pleșuvul, din anul 865, art. 8.

butum; iar cînd lucrurile nu aveau nici o corespondență cu cuvintele latine, au fost exprimate, cum s-a putut, cuvintele germane în litere romane: astfel s-a format cuvîntul *fredum,* despre care voi vorbi pe larg în capitolele următoare.

Cuvintele *census* și *tributum* fiind întrebuințate astfel într-un chip arbitrar, înțelesul pe care îl aveau aceste cuvinte în timpul primei și în timpul celei de-a doua dinastii a devenit în oarecare măsură neclar: și unii autori moderni[a], care aveau sisteme proprii, găsind acest cuvînt în scrierile din acele timpuri, au socotit că ceea ce se numea *census* era în totul identic cu censul romanilor; și de aici ei au tras concluzia că regii noștri din primele două dinastii luaseră locul împăraților romani, și că nu schimbaseră nimic[b] în administrația lor. Și, întrucît anumite dări percepute în timpul celei de-a doua dinastii s-au transformat, datorită unor oarecari împrejurări și anumitor modificări[c], în altele, ei au conchis de aici că aceste dări erau censul romanilor; și cum au văzut că de la introducerea rînduielilor moderne domeniul coroanei este absolut inalienabil, ei au spus că aceste dări, care reprezentau censul romanilor și care nu făceau parte din acest domeniu al coroanei, erau pure uzurpări. Las la o parte celelalte concluzii.

Transpunerea în veacuri îndepărtate a tuturor ideilor veacului în care trăiești este cea mai fecundă dintre toate sursele de erori. Acestor oameni care vor să modernizeze toate veacurile de mult trecute, eu le voi spune ceea ce preoții din Egipt i-au spus lui Solon: „O atenieni, voi nu sînteți decît niște copii!“[38]

---

a Abatele Dubos și cei care l-au urmat.

b Vezi șubrezenia argumentelor abatelui Dubos, *Établissement de la Monarchie française,* vol. III, cartea VI, cap. XIV; mai ales concluzia pe care el o trage dintr-un pasaj al lui Grégoire de Tours asupra unui litigiu dintre biserica sa și regele Charibert.

c De exemplu, prin eliberarea din servaj.

CAPITOLUL XV

CEEA CE SE NUMEA CENSUS NU SE PERCEPEA DECÎT DE LA SERVI, IAR NU DE LA OAMENII LIBERI

Regele, clericii și seniorii percepeau dări regulate, fiecare de la servii de pe domeniile sale. Dovedesc aceasta, în privința regelui, prin Capitulara *de Villis;* în privința clericilor, prin codurile de legi ale barbarilor[a]; iar în privința seniorilor, prin rînduielile[b] lui Carol cel Mare referitor la această chestiune.

Aceste dări purtau denumirea de *census:* ele erau contribuții economice, iar nu fiscale; obligații pur private, iar nu îndatoriri publice.

Eu susțin că ceea ce se numea *census* era o dare percepută de la servi. Dovedesc acest lucru printr-o formulă a lui Marculf, care cuprinde o autorizație de a intra în rîndul clericilor dată de rege celor care îndeplineau condiția de a fi liberi din naștere[c] și de-a nu fi trecuți în registrul censului (rentei). Îl mai dovedesc printr-o împuternicire dată de către Carol cel Mare unui comite pe care l-a trimis în ținuturile Saxoniei[d]: ea prevede dezrobirea saxonilor datorită faptului că ei îmbrățișaseră creștinismul; la drept vorbind, ea este un hrisov de dezrobire[e]. Acest principe le redă saxonilor libertatea civilă pe care o avuseseră la început[f] și îi scutește de-a plăti

---

a *Legea alemanilor,* cap. XXII; și *Legea bavarezilor,* titlul I, cap. XIV, unde se află rînduielile făcute de clerici cu privire la starea lor.

b Cartea V a *Capitulariilor,* cap. CCCIII.

c *Si ille de capite suo bene ingenuus fit, et in puletico publico censitus non est*[39]. Cartea I, formula XIX.

d Din anul 789. Ediția lui Baluze a *Capitulariilor,* vol. I, p. 250.

e *Et ut ista ingenuitatis pagina firme stabilisque consistat*[40]. *Ibidem.*

f *Pristinaeque libertati donatos, et omni nobis debito censu solutos*[41]. *Ibidem.*

renta. Aşadar, a fi serv este totuna cu a plăti renta, iar a fi liber este totuna cu a nu plăti.

Printr-un fel de ordine date de către acelaşi principe[a] în favoarea spaniolilor care fuseseră primiţi în monarhie, li se interzice comiţilor să pretindă de la ei vreun cens şi să le ia pămînturile. Se ştie că străinii care se stabileau în Franţa erau trataţi ca servi; iar Carol cel Mare, voind să fie consideraţi ca oameni liberi, de vreme ce voia ca ei să aibă în proprietate pămînturile lor, a interzis să li se pretindă rentă.

O Capitulară[b] de-a lui Carol Pleşuvul, dată în favoarea aceloraşi spanioli, dispune ca ei să fie trataţi la fel cu ceilalţi franci şi interzice de a pretinde de la ei renta: aşadar, oamenii liberi nu o plăteau.

Articolul 30 al edictului de la Pistes[42] înlătură abuzul săvîrşit de mulţi coloni ai regelui sau ai bisericii care vindeau pămînturile ce ţineau de gospodăria lor unor clerici sau unor oameni din pătura lor, şi nu îşi păstrau decît o mică colibă, încît nu se mai putea lua renta de la ei; şi, prin acest articol, se dispune restabilirea situaţiei iniţiale: renta era deci o dare legată de condiţia servilă.

De aici mai rezultă că în monarhie nu există o rentă generală; şi acest lucru se vede limpede dintr-un mare număr de texte. Căci ce alt înţeles putea avea această Capitulară[c]: „Poruncim ca renta regală să fie percepută peste tot unde ea era percepută odinioară conform legii“[d]?. Ce ar putea însemna Capitulara[e] în care Carol cel Mare dă trimişilor săi în provincii dispoziţia de a face o cercetare riguroasă a tuturor rentelor care în ve-

---

a *Praeceptum pro Hispanis* (Ordin în favoarea spaniolilor) din anul 812, ed. Baluze, vol. I, p. 500.

b Din anul 844, ed. Baluze, vol. II, art. 1 şi 2, p. 27.

c *Capitulara III*, din anul 805, art. 20 şi 22, inserată în *Colecţia* lui Anzegise, cartea III, art. 15. Ea este conformă *Capitularei* lui Carol Pleşuvul, din anul 854, *apud Attiniacum*, art. 6.

d *Undecumque legitime exigebatur*[43]. *Ibidem*.

e Din anul 812, art. 10 şi 11, ed. Baluze, vol. I, p. 498.

chime reveneau de drept regelui[a] și cea[b] în care el dispune de censurile plătite de către cei de la care sînt percepute[c]? Ce înțeles să atribuim celeilalte Capitulare[d], în care citim: „Dacă cineva a dobîndit un pămînt supus la dări de pe care noi avem obiceiul să percepem renta[e]? și, în fine[f], cesteilalte, în care Carol Pleșuvul[g] vorbește de pămînturi supuse unui cens, cens care aparține din timpuri străvechi regelui?

Observați că unele texte, care la prima vedere par să contrazică cele spuse de mine, în realitate le confirmă. S-a văzut mai sus că oamenii liberi în monarhie nu erau obligați decît să procure anumite mijloace de transport. Capitulara pe care am citat-o acum numește aceasta *census* și îl opune censului care era plătit de către servi[h].

Mai mult încă, edictul de la Pistes[i] vorbește despre acești oameni liberi care trebuiau să plătească renta regală pe capete și pe colibe și care se vînduseră ca robi în timpul foametei[j]. Regele dispune ca ei să fie răscumpărați. Căci[k] cei ce erau dezrobiți pe baza unor ordine ale regelui nu dobîndeau de obicei o libertate deplină[l],

---

a *Undecunque antiquitus ad partem regis venire solebant*[44]. *Capitulara* din anul 812, art. 10 și 11.

b Din anul 813, art. 6, ed. Baluze, vol. I, p. 508.

c *De illis unde censa exigunt*[45]. *Capitulara* din anul 813, art. 6.

d Cartea IV a *Capitulariilor*, art. 37, inserată în *Legea longobarzilor*.

e *Si quis terram tributariam, unde census ad partem nostram exire solebat, susceperit*[46]. Cartea IV a *Capitulariilor*, art. 37

f Din anul 805, art. 8.

g *Unde census ad partem regis exivit antiquitus*[47]. *Capitulara* din anul 805, art. 8.

h *Censibus vel paraveredis quos Franci homines ad regiam potestatem exsolvere debent*[48].

i Din anul 864, art. 34, ed. Baluze, p. 192.

j *De illis Francis hominibus qui censum regium de suo capite et de suis recellis debeant*[49]. *Ibidem*.

k Articolul 28 din același edict explică bine toate acestea. El face chiar o distincție între dezrobitul roman și dezrobitul franc; și se vede acolo că sensul nu era general. El trebuie citit.

l După cum rezultă dintr-o *Capitulară* a lui Carol cel Mare, din anul 813, deja citată.

ci plăteau *censum in capite;* și despre acest fel de oameni este vorba aici.

Trebuie deci să se renunțe la ideea unui cens general și universal, provenit din sistemul administrativ al romanilor, din care se presupune că s-au născut, prin uzurpare, și dările senioriale. Ceea ce purta denumirea de *cens* în monarhia franceză era, neluînd în seamă abuzul care s-a făcut cu acest cuvînt, o dare specială percepută de la servi de către stăpînul lor.

Rog fierbinte pe cititor să mă ierte pentru plictiseala de moarte pe care trebuie să i-o pricinuiască atîtea citate; aș fi mai concis dacă nu aș avea mereu în fața ochilor cartea D-lui abate Dubos despre *Instituirea monarhiei franceze în Galii.* Nimic nu interzice mai mult progresul cunoștințelor decît o lucrare proastă a unui autor celebru, pentru că, în acest caz, înainte de a-l instrui pe cititor trebuie să-l scoți din eroare.

CAPITOLUL XVI

DESPRE FIDELI (LEUDES) SAU VASALI[50]

Am vorbit despre acei voluntari care, la germani, îi urmau pe principi în campaniile lor. Acest obicei s-a păstrat și după cucerire. Tacitus îi desemnează prin denumirea de soți[a]; legea salică, prin denumirea de oameni care au față de rege un legămînt de credință[b]; formulele lui Marculf[c], prin aceea de antrustioni ai regelui[d]; primii noștri istorici, prin aceea de *leudes*, de fideli[e]; iar următorii, prin aceea de vasali și seniori[f].

---

a *Comites* [*De moribus Germanorum*, cap. XIII].
b *Qui sunt in truste regis*[51]. Titlul *XLIV, art. 4.*
c Cartea I, formula XVIII.
d De la cuvîntul *trew*, care înseamnă *fidel* la germani; la englezi este cuvîntul *true*, care înseamnă adevărat.
e *Leudes, fideles.*
f *Vassali, seniores.*

În legile salice și ripuare se găsesc nenumărate dispoziții cu privire la franci și numai unele privitoare la antrustioni. Dispozițiile referitoare la acești antrustioni sînt diferite de cele referitoare la ceilalți franci; în aceste legi se găsesc peste tot norme privitoare la bunurile francilor și nu se spune nimic despre cele ale antrustionilor, ceea ce se datorește faptului că bunurile acestora erau supuse mai curînd normelor legii politice decît ale celei civile și că aceste bunuri erau cîștigul unei armate, iar nu patrimoniul unei familii.

Bunurile rezervate pentru *leudes* au purtat denumirile de bunuri fiscale[a], beneficii, onoruri, feude, la diferiți autori și în diferite timpuri.

Nu încape nici o îndoială că la început feudele puteau fi luate înapoi[b]. În Grégoire de Tours[c] vedem că lui Sunegizil și lui Galloman li s-a luat tot ceea ce aveau de la fisc[55] și nu li s-a lăsat decît ceea ce aveau în proprietate. Gontran, înălțînd la tron pe nepotul său Childebert, a avut cu el o consfătuire secretă, și i-a indicat pe cei[d] cărora trebuia să le dea feude și pe cei de la care trebuia să le ia înapoi. Într-o formulă a lui Marculf[e],regele dă în schimb nu numai beneficii care aparțineau fiscului său, ci și din acelea aparținînd unui alt fisc. Legea longobarzilor opune beneficiile, proprietății[f]. Istoricii, formulele, codurile diferitelor popoare barbare, toate documentele istorice care ne-au rămas, sînt una-

---

a *Fiscalia.* Vezi formula XIV a lui Marculf, cartea I. În *Viața Sfîntului Maur* se spune: *dedit fiscum unum*[52]; *iar în Annales de Metz* (Analele de la Metz), pentru anul 747: *dedit illi comitatus et fiscos plurimos*[53]. Bunurile destinate întreținerii familiei regale se numeau *regalia.*

b Vezi cartea I, titlul I, *Des fiefs* (Despre feude); și *Cujas* asupra acestei cărți[54].

c Cartea IX, cap. XXXVIII.

d *Quos honoraret muneribus, quos ab honore depelleret*[56]. *Ibidem,* cartea VII.

e *Vel reliquis quibuscumque beneficiis, quodcumque ille, vel fiscus noster, in ipsis locis tenuisse nascitur*[57]. Cartea I, form. XXX.

f Cartea III, titlul VIII, § 3.

nime în această privinţă. În sfîrşit, cei care au scris *Cartea Feudelor*[a] ne arată că la început seniorii au putut să ia înapoi feudele după bunul lor plac; că după aceea ei le-au garantat stăpînirea pe timp de un an[b] şi apoi le-au dat în stăpînire pe viaţă.

CAPITOLUL XVII

DESPRE SERVICIUL MILITAR AL OAMENILOR LIBERI

Două feluri de oameni erau ţinuţi să presteze serviciul militar: fidelii — vasali direcţi sau vasali indirecţi, care erau îndatoraţi de aceasta în virtutea feudei lor, şi oamenii liberi, — francii, romanii şi galii, — care prestau serviciul sub ordinele comitelui şi erau conduşi de către ofiţerii lui.

Se numeau oameni liberi cei care, pe de o parte, nu aveau beneficii sau feude, iar pe de alta, nu erau supuşi legăturii de pămînt; pămînturile pe care le posedau erau ceea ce se chema pămînturi alodiale.

Comiţii adunau pe oamenii liberi şi îi conduceau la războI[c]: ei aveau în subordine ofiţeri pe care îi numeau locţiitori (vicari)[d]; şi, deoarece toţi oamenii liberi erau împărţiţi în centurii, care alcătuiau ceea ce se numea un burg, comiţii mai aveau în subordinea lor şi ofiţeri numiţi centurioni, care conduceau la război pe oamenii liberi ai burgului, adică centuriile lor[e].

---

a *Feudorum*, cartea I, titlul I.

b Era un fel de uzufruct revocabil pe care seniorul îl reînnoia sau nu în anul următor, cum a observat Cujas.

c Vezi *Capitulara* lui Carol cel Mare din anul 812, art. 3 şi 4, ed. Baluze, vol. I, p. 491 şi edictul de la Pistes, din anul 864, art. 26, vol. II, p. 186.

d *Et habebat unusquisque comes vicarios et centenarios secum*[58]. Cartea II a *Capitulariilor*, art. 28.

e Ei erau numiţi *compagenses*.

Această împărțire pe centurii este ulterioară așezării francilor în Galia. Ea a fost făcută de către Clotar și Childebert cu scopul de a obliga fiecare district în parte să poarte răspunderea pentru furturile care s-ar săvîrși în raza lui: aceasta se vede din decretele acestor principi[a]. O rînduială asemănătoare se păstrează încă și astăzi în Anglia.

După cum comiții îi conduceau pe oamenii liberi la război, fidelii conduceau pe vasalii sau pe subvasalii lor; iar episcopii, abații sau reprezentanții[b] lor, îi conduceau pe ai lor[c].

Episcopii se aflau într-o oarecare încurcătură: ei înșiși nu se înțelegeau bine între ei ce trebuie să facă[d]. Ei i-au cerut lui Carol cel Mare să nu-i mai oblige să meargă la război; și, după ce au obținut aceasta, s-au plîns că sînt puși în situația de a pierde stima publică; și atunci acest principe a fost nevoit să-și arate bunele sale intenții în această privință. Oricum ar sta lucrurile, eu nu văd că în vremurile în care ei au încetat de a mai merge la război, vasalii lor să fi fost conduși în campanie de către comiți, ci, dimpotrivă, vedem că regii sau episcopii desemnau pe unul dintre fideli pentru a-i conduce[e].

Într-o Capitulară a lui Ludovic Debonarul[f], regele deosebește trei feluri de vasali: ai regelui, ai episcopilor

---

a Date pe la anul 595, art. 1. Vezi *Capitulariile,* ed. Baluze, p. 20. Aceste rînduieli au fost făcute, fără îndoială, de comun acord.

b *Advocati.*

c *Capitulara* lui Carol cel Mare, din anul 812, art. 1 și 5, ed. Baluze, vol. I, p. 490.

d Vezi *Capitulara* din anul 803, dată la Worms, ed. Baluze, pp. 408 și 410.

e *Capitulara* de la Worms din anul 803, ed. Baluze, p. 409; și conciliul din anul 845, în timpul lui Carol Pleșuvul, *in Verno palatis,* ed. Baluze, vol. II, p. 17, art. 8.

f *Capitulare quintum anni* 819, art. 27, ed. Baluze, p. 618.

şi ai comitelui. Vasalii unui fidel[a] ori senior nu plecau la război sub comanda comitelui decît atunci cînd vreo funcţie la curtea regelui îi împiedica pe aceşti fideli să-i comande ei înşişi.

Dar cine conduce pe fideli la război? Fără nici o îndoială regele, care era totdeauna în fruntea fidelilor săi. De aceea vedem noi mereu că, în capitularii, se face distincţie între vasalii regelui şi cei ai episcopilor[b]. Regii noştri, curajoşi, mîndri şi mărinimoşi, nu se aflau nicidecum în armată pentru a se pune în fruntea acestei oşti bisericeşti; nu cu aceşti oameni preferau ei să învingă ori să moară.

Dar aceşti fideli îi conduceau la fel şi pe vasalii direcţi şi pe vasalii indirecţi ai lor; şi aceasta se vede limpede din Capitulara[c] prin care Carol cel Mare dispune ca orice om liber care are patru mansuri, fie în proprietate, fie ca beneficiu primit de la cineva, să meargă împotriva vrăjmaşului ori să urmeze pe seniorul său. Se vede bine ce vrea să spună Carol cel Mare: anume că cel ce nu avea decît o bucată de pămînt în proprietate intra în oastea comitelui, iar cel ce deţinea un beneficiu de la senior, pleca la război cu acesta din urmă.

Cu toate acestea, D-l abate Dubos[d] pretinde că de cîte ori se vorbeşte în Capitulare despre oameni care

---

a *De vassis dominicis qui adhuc intra casam serviunt, et tamen beneficia habere noscuntur, statutum est ut quicumque ex eis cum domino imperatore domi remanserint, vassallos suos casatos secum non retineant; sed cum comite, cuius pagenses sunt, ire permitant*[59]. *Capitulara II*, din anul 812, art. 7, ed. Baluze, vol. I, p. 494.

b *Capitulara* I din anul 812, art. 5: *De hominibus nostris et episcoporum et abbatum qui vel beneficia, vel talia propria*[60] *habent* etc. Ed. Baluze, vol. I, p. 490.

c Din anul 812, ed. Baluze, p. 490. *Ut omnis homo liber qui quatuor mansos vestitos de proprio suo, sive de alicuius beneficio, habet, ipse se praeparet et ipse in hostem pergat, sive cum seniore suo*[61].

d Vol. III, cartea VI, cap. IV, p. 299. *Établissement de la Monarchie française*.

depindeau de un anumit senior, nu este vorba decît despre servi: și el se bazează pe legea vizigoților și pe obiceiurile lor. Ar fi mai bine să ia ca bază înseși capitularele. Cea pe care am citat-o acum spune răspicat contrariul. Tratatul[62] dintre Carol Pleșuvul și frații săi vorbește de asemenea despre oameni liberi, care pot să urmeze după voie un senior sau pe rege; și această dispoziție corespunde cu multe altele.

Se poate spune deci că oastea era de trei feluri: oastea fidelilor regelui, care aveau la rîndul lor, în subordine alți fideli; oastea episcopilor sau a altor clerici și a vasalilor lor; și, în sfîrșit, oastea comitelui, care îi conducea pe oamenii liberi.

Eu nu spun că vasalii nu ar fi putut fi puși sub ordinele comitelui, după cum cei care dețin o anumită comandă sînt subordonați celui care deține o comandă mai generală.

Vedem chiar că și comitele și trimișii regelui îi putea pune să plătească *„le ban"*, adică o amendă, atunci cînd nu-și îndepliniseră îndatoririle legate de posesiunea feudei.

La fel, dacă vasalii regelui[a] săvîrșeau prădăciuni, ei erau supuși pedepsei comitelui, dacă nu preferau să se supună pedepsei regelui.

CAPITOLUL XVIII

DESPRE AUTORITATEA DUBLĂ

Unul dintre principiile fundamentale ale monarhiei era că cei supuși puterii militare a cuiva erau supuși totodată și jurisdicției sale civile: de aceea Capitulara[b]

---

a *Capitulara* din anul 882, art. 11, *apud Vernis palatium*. Ed. Baluze, vol. II, p. 17.

b Art. 1 și 2; și conciliul *in Verno palatis*, din anul 845, art. 8. Ed. Baluze, vol. II, p. 17.

lui Ludovic Debonarul din anul 815 pune alături puterea militară a comitelui şi jurisdicţia sa civilă cu privire la oameni liberi; de aceea tribunalele[a] comitelui, care îi comandă în război pe oamenii liberi, erau numite tribunalele oamenilor liberi[b]; de unde a rezultat fără îndoială regula că numai în tribunalele comitelui însuşi, iar nu în cele ale subalternilor săi se puteau judeca pricinile privitoare la libertate. De aceea nu conducea comitele la război pe vasalii episcopilor sau ai abaţilor[c], — căci ei nu erau supuşi jurisdicţiei sale civile; de aceea nu conducea el la război pe subvasalii fidelilor; de aceea în glosarul[d] legilor engleze se arată[e] că cei pe care saxonii îi numeau *coples* au fost numiţi de către normanzi *„comiţi"* *(comtes)*, *„soţi"* *(compagnons)*, — căci ei împărţeau cu regele amenzile judecătoreşti; de aceea vedem noi că, în toate timpurile, obligaţia oricărui vasal faţă de[f] seniorul său a fost de a merge cu el la război[g] şi de a judeca pe vasalii egali ai săi în tribunalul său.

Una dintre cauzele datorită cărora dreptul de-a administra justiţia se îmbină astfel cu cel de-a comanda în război, era faptul că cel ce comanda în război impunea totodată şi achitarea obligaţiilor faţă de fisc, care constau în unele servicii de cărăuşie la care erau ţinuţi oamenii liberi, şi în general în anumite taxe judiciare despre care voi vorbi mai departe.

Seniorii aveau dreptul de-a împărţi dreptatea în feuda lor, în virtutea aceluiaşi principiu care a stat la

---

a *Plaids* sau *assises*.

b *Capitulariile*, cartea IV, din *Colecţia* lui Anzegise, art. 57 şi *Capitulara V* a lui Ludovic Debonarul, din anul 819, art. 14. Ed. Baluze, vol. I ,p. 615.

c Vezi mai sus, p. 846, nota d, şi p. 847, nota a.

d Pe care îl găsim în *Colecţia* lui Guillaume Lambard: *De priscis Anglorum legibus* (Despre vechile legi ale anglilor).

e La cuvîntul *satrapia*.

f *Les Assises de Jérusalem* (Aşezămintele de la Ierusalim), cap. CCXXI şi CCXXII, explică limpede acest lucru.

g Reprezentanţii bisericii *(advocati)* erau de asemenea în fruntea tribunalelor şi a castei lor.

baza dreptului pe care îl aveau comiții de a o împărți în comitatul lor; și, ca să vorbim precis, comitatele, în cursul schimbărilor ce au avut loc în diferitele perioade, au urmat mereu schimbările petrecute în feude: și unele și altele erau administrate după același sistem și pe baza acelorași principii. Într-un cuvînt, comiții în comitatele lor erau fideli; fidelii, în senioriile lor, erau comiți.

Nu a fost justă părerea potrivit căreia comiții îndeplineau funcții judiciare, iar ducii funcții militare. Și unii și ceilalți erau deopotrivă dregători militari și civili[a]: singura deosebire consta în faptul că ducele avea în subordine mai mulți comiți, cu toate că existau și comiți care nu erau subordonați vreunui duce, după cum aflăm de la Fredegar[b].

Se va crede poate că regimul francilor era pe atunci foarte aspru, de vreme ce aceiași dregători aveau, în același timp, asupra supușilor puterea militară și puterea civilă, și chiar puterea fiscală, ceea ce am spus, în cărțile precedente, că este una din trăsăturile distinctive ale despotismului.

Nu trebuie însă să ne închipuim că comiții administrau justiția singuri[c], și că ei împărțeau dreptatea la fel cum o împart pașii în Turcia: ei întruneau, pentru a judeca pricinile, anumite feluri de adunări judiciare[d] sau tribunale, la care erau convocați notabilii.

Pentru a se putea înțelege bine ceea ce se găsește cu privire la judecăți în formule, în legile barbarilor și în capitularii, voi spune[e] că funcțiunile comitelui, ale gravionului[64] și ale centurionului erau aceleași; că jude-

---

a Vezi formula a VIII-a a lui Marculf, cartea I care cuprinde titlurile de privilegiu acordate unui duce, unui patriciu sau unui comite, prin care li se atribuie jurisdicția civilă administrația fiscală.

b *Chronique (Cronica)*, cap. LXXVIII, pentru anul 636.

c Vezi Grégoire de Tours, cartea V, *ad annum 580.*

d *Mallum*[65].

e Adăugați aici cele ce am spus în cartea XXVIII, cap. XXVIII și cartea XXXI, cap. VIII.

cătorii, rahimburgii şi scabinii erau, sub diferite denumiri, aceleaşi persoane. Aceştia erau adjuncţii comitelui şi, de obicei, el avea şapte adjuncţi; şi, întrucît avea nevoie de cel puţin douăsprezece persoane pentru a judeca[a], el completa numărul prin notabili[b].

Dar, oricine ar fi avut jurisdicţia, regele, comitele, gravionul, centurionul, seniorii sau clericii, ei n-au judecat niciodată singuri; şi acest obicei, care îşi avea originea în pădurile Germaniei, s-a menţinut şi după ce feudele au luat o nouă formă.

Cît despre puterea fiscală, ea era de aşa natură încît comitele nu putea abuza uşor de ea. Obligaţiile la care erau ţinuţi oamenii liberi faţă de principe erau atît de simple încît ele nu constau, după cum am spus, decît în procurarea unor mijloace de transport cînd se iveau anumite nevoi publice[c]; iar în ce priveşte taxele judiciare, existau legi [d] care preîntîmpinau delapidările.

CAPITOLUL XIX

DESPRE COMPOZIŢII LA POPOARELE BARBARE

Întrucît nu se poate pătrunde ceva mai adînc în dreptul nostru politic fără a cunoaşte în chip desăvîrşit legile şi obiceiurile popoarelor germanice, mă voi opri puţin pentru a cerceta aceste obiceiuri şi aceste legi.

---

a Vezi despre toate acestea *Capitulariile* lui Ludovic Debonarul, adăugate la *Legea salică*, art. 2; şi formula hotărîrilor, dată de către D u C a n g e, la cuvîntul *boni homines*.

b *Per bonos homines*[65]. Uneori nu erau decît notabili. Vezi *Appendice aux formules de M a r c u l f* (Apendice la formulele lui Marculf), cap. LI.

c Şi cîteva taxe pentru trecerea peste rîuri, despre care am vorbit.

d Vezi *Legea ripuarilor*, titlul LXXXIX; şi *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul LII, § 9.

Din Tacitus rezultă că germanii nu cunoşteau decît două infracţiuni care atrăgeau pedeapsa capitală: ei îi spînzurau pe trădători şi îi înecau pe cei laşi: acestea erau la ei singurele infracţiuni publice. Atunci cînd un om[a] făcuse un rău altuia, interveneau în litigiu rudele persoanei ofensate sau păgubite şi duşmănia lua sfîrşit printr-o despăgubire. Această despăgubire revenea celui ce fusese lezat, dacă el o putea primi, şi rudelor, dacă insulta sau paguba le era adusă tuturor sau dacă, în urma morţii celui ce fusese ofensat ori prejudiciat, despăgubirea li se cuvenea de drept lor

Potrivit spuselor lui Tacitus, aceste despăgubiri se stabileau printr-o învoială între părţi: de aceea. în codurile popoarelor barbare aceste despăgubiri poartă denumirea de compoziţii[67].

Numai legea frizonilor[b], după cîte ştiu eu, a lăsat poporul în acea situaţie în care fiecare familie aflată în duşmănie cu alta era, ca să spunem aşa, în stare de natură, şi în care, fără a fi ţinută în frîu de vreo lege politică sau civilă, putea, după bunul ei plac, să se dedea la răzbunare pînă la deplina ei satisfacţie. Însăşi această lege a fost temperată: s-a stabilit că cel a cărui moarte se cerea să fie lăsat în pace în casa sa; de asemenea, în drumul spre şi de la biserică, precum şi de la locul în care se administra justiţia[c].

Compilatorii legilor salice citează un vechi obicei al francilor potrivit căruia celui ce dezgropase un cadavru pentru a-l jefui nu-i era îngăduit să aibă relaţii obişnuite cu oamenii pînă ce rudele mortului consimţeau la înlăturarea acestei oprelişti[d]; şi întrucît pînă la primirea aces-

---

a *Suscipere tam inimicitias, seu patris, seu propinqui, quam amicitias, necesse est: nec implacabiles durant; luitur enim etiam homicidium certo armentorum ac pecorum numero, recipitque satisfactionem universa domus*[66]. Tacitus, *De moribus Germanorum* [cap. XXI].

b Vezi această lege, titlul II, asupra omorurilor; şi adaosul lui Wulemar asupra furturilor[68].

c *Additio sapientium*, titlul I, § 1.

d *Legea salică*, titlul LVIII, § 1; titlul XVII, § 3.

tei încuviințări le era interzis tuturor, chiar și soției vinovatului, să-i dea pîine ori să-l primească în casă la ei, un asemenea om era față de ceilalți, și ceilalți față de el, în stare de natură, pînă cînd această stare înceta prin compoziție (tranzacție).

Lăsînd la o parte această excepție, vedem că înțelepții diferitelor popoare barbare s-au gîndit să facă ei înșiși ceea ce dura prea mult și prezenta prea mari primejdii pentru a mai fi lăsat în seama învoielii părților. Ei au căutat deci să fixeze un nivel just compoziției pe care trebuia să o primească cel căruia i se adusese vreun prejudiciu ori vreo insultă. Toate aceste legi barbare sînt, în această privință, de o precizie admirabilă: acolo se disting cu finețe cazurile, se cîntăresc împrejurările[a]; legea se pune în situația celui prejudiciat și cere pentru el despăgubirea pe care, într-un moment de calm, ar fi cerut-o el însuși.

Prin statornicirea acestor legi au ieșit popoarele germanice din acea stare de natură în care se pare că se mai aflau încă pe vremea lui Tacitus.

Rotharis declară, în legea longobarzilor[b], că el a sporit mărimea compozițiilor stabilite de către vechea cutumă pentru răniri, în așa fel ca, rănitul fiind satisfăcut, să poată înceta dușmăniile. Într-adevăr, după ce longobarzii, la început popor sărac, s-au îmbogățit prin cucerirea Italiei, vechile compoziții deveniseră ridicole și împăcările nu mai aveau loc. Nu am nici o îndoială că acest considerent i-a determinat pe ceilalți conducători ai popoarelor cuceritoare să alcătuiască diferitele coduri de legi pe care le cunoaștem astăzi.

Compoziția principală era cea pe care ucigașul trebuia să o plătească rudelor celui ucis. Deosebirea[c] de stare so-

---

a Vezi mai ales titlurile II—VII din *Legea salică*, care se referă la furturi de animale.

b Legea I, titlul VII, § 15.

c Vezi *Legea anglilor*, titlul I, §§ 1, 2, 4; *ibidem*, titlul V, § 6; *Legea bavarezilor*, titlul I, cap. VIII și IX; și *Legea frizonilor*, titlul XV.

cială atrăgea o deosebire în privința mărimii compoziției: astfel, în legea anglilor, compoziția era de șase sute de solizi pentru uciderea unui adaling[69], de două sute pentru aceea a unui om liber, de treizeci pentru aceea a unui serv. Mărimea compoziției fixate pentru uciderea unui anumit om constituia deci pentru acesta unul din importantele sale privilegii; căci, pe lîngă faptul că era un semn de cinstire a persoanei sale, ea îi garanta, în mijlocul unor popoare violente, o mai mare siguranță[70].

Legea bavarezilor[a] ne face să înțelegem bine lucrul acesta: ea dă numele familiilor bavareze care primeau o compoziție dublă, pentru că urmau imediat[b] după Agilolfingi. Agilolfingii erau de neam ducal și ducele era ales din mijlocul lor; ei primeau o compoziție de patru ori mai mare ca cea obișnuită. Compoziția prevăzută pentru duce întrecea cu o treime pe cea stabilită pentru Agilolfingi. „Pentru că este duce, spune legea, i se acordă o cinste mai mare decît rudelor sale".

Toate aceste compoziții erau fixate în bani. Dar, întrucît aceste popoare, mai ales cîtă vreme au stat în Germania, nu aveau aproape de loc bani, se puteau da vite, grîne, obiecte casnice, arme, cîini, păsări de vînătoare, pămînturi, etc. Adesea chiar legea[c] fixa valoarea acestor lucruri[d] și aceasta ne explică faptul că, deși aveau atît de puțini bani, au existat la ei atîtea pedepse pecuniare.

Aceste legi au căutat deci să diferențieze cu precizie pagubele, insultele, crimele, pentru ca fiecare să cu-

---

a Titlul II, cap. XX.

b Hozidra, Ozza, Sagana, Habilingua, Amiena. *Ibidem.*

c Astfel, de pildă, legea lui Ina[71] fixa ca preț al vieții unui om o anumită sumă de bani sau o anumită porțiune de pămînt. *Leges Inae regis* (Legile regelui Ina), tit. *De villico regio. De priscis Anglorum legibus* (Despre administratorul moșiei regale. Despre vechile legi ale anglilor), Cambridge, 1644.

d Vezi *Legea saxonilor,* care fixează chiar valoarea lucrurilor pentru mai multe popoare, cap. XVIII. Vezi și *Legea ripuarilor,* titlul XXXVI, § 11; *Legea bavarezilor,* titlul I, §§ 10 și 11. *Si aurum non habet, donet aliam pecuniam, mancipia, terram,* etc.[72].

noască cu precizie în ce măsură era păgubit sau ofensat; să știe exact ce despăgubire i se cuvenea și mai ales că nu trebuia să ceară mai mult.

Din acest punct de vedere, se înțelege că cel care se răzbuna după ce primise despăgubirea săvîrșea un delict grav. Acest delict constituia o ofensă publică în aceeași măsură în care constituia o ofensă privată: el era un act de dispreț al legii însăși. Și tocmai acest delict nu l-au lăsat nepedepsit legiuitorii[a].

Mai există încă o infracțiune care a fost îndeosebi privită ca primejdioasă atunci cînd aceste popoare au pierdut datorită guvernămîntului civil statornicit la ele ceva din spiritul lor de independență[b] și cînd regii s-au străduit să introducă în stat o mai bună ordine: această infracțiune constă în refuzul de-a da sau de-a primi despăgubirile cuvenite. Noi vedem în diferitele coduri de legi ale barbarilor că legiuitorii[c] declarau drept obligatorii aceste două acțiuni. Într-adevăr, cel care refuza de-a primi despăgubirile, voia să-și păstreze dreptul de răzbunare; iar cel care refuza de-a o da lăsa celui lezat dreptul său de răzbunare; și tocmai în această privință corectaseră înțelepții rînduielile germanilor, care invitau la compoziție (tranzacție), dar nu obligau la aceasta.

Am vorbit adineaori despre un text al legii salice în care legiuitorul îi lăsa celui lezat libertatea de a primi

---

a Vezi *Legea longobarzilor*, cartea I, titlul XXV, § 21; *ibidem*, cartea I, titlul IX, §§ 8 și 34; *ibidem*, § 38; și *Capitulara lui Carol cel Mare, din anul 802, cap. XXXII, cuprinzînd o instrucțiune dată celor pe care îi trimitea în provincii.*

b Vezi în Grégoire de Tours, cartea VII, cap. XLVII, relatarea amănunțită a unui proces în care una dintre părți pierde jumătate din compoziția care îi fusese acordată, pentru că și-a făcut dreptate singură, în loc să primească despăgubirile, orice violențe ar mai fi suferit după aceea.

c Vezi *Legea saxonilor*, cap. III, § 4; *Legea longobarzilor*, cartea I, titlul XXXVII, §§ 1 și 2; și *Legea alemanilor*, titlul XLV, §§ 1 și 2. Această ultimă lege îngăduia să-ți faci singur dreptate, pe loc, și din prima pornire. Vezi, de asemenea, *Capitulariile* lui Carol cel Mare, din anul 779, cap. XXII, din anul 802, cap. XXXII și *Capitulara* aceluiași, din anul 805, cap. V

sau de a refuza despăgubirile; este vorba despre legea[a] care interzicea celui ce jefuise un cadavru orice legături cu oamenii, pînă ce rudele mortului, acceptînd despăgubirile, încuviințau ca el să-și reia viața în mijlocul oamenilor. Respectul pentru lucrurile sfinte i-a făcut pe cei ce au redactat legile salice să nu se atingă de loc de vechiul obicei.

Ar fi fost nedrept să se acorde o compoziție rudelor unui hoț ucis în timpul săvîrșirii furtului, sau rudelor unei femei care fusese alungată de soț în urma unei separații pentru delictul de adulter. Legea[b] bavarezilor nu acorda nici o compoziție în cazurile asemănătoare și pedepsea rudele care recurgeau la răzbunare.

Nu rareori se întîmplă să găsim în codurile de legi ale barbarilor compoziții prevăzute pentru fapte involuntare. Legea longobarzilor era aproape întotdeauna plină de bun simț: ea dispunea ca[c], în acest caz, mărimea compoziției să se stabilească după dărnicia vinovatului, și ca rudele să nu mai aibă dreptul de-a recurge la răzbunare.

Clotar al II-lea a dat un decret foarte înțelept: el a interzis[d] celui căruia i se furase ceva să primească compoziția pe sub ascuns și fără să aștepte dispoziția judecătorului. Se va vedea îndată motivul care stă la baza acestei legi.

---

a Compilatorii *Legilor ripuarilor* par a fi modificat această prevedere. Vezi titlul LXXXV al acestor legi.

b Vezi decretul lui Tassillon[73], *De popularibus legibus* (Despre legile populare), art. 3, 4, 10, 16, 19; *Legea anglilor*, titlul VII, § 4.

c Cartea I, titlul IX, § 4.

d *Pactus pro tenore pacis inter Childebertum et Clotarium, anno 593* (Pactul pentru menținerea păcii între Childebert și Clotar, din anul 593); și *Decretio Clotarii II regis, circa annum 595* (Decretul regelui Clotar al II-lea, din jurul anului 595), cap. XI.

CAPITOLUL XX

DESPRE CEEA CE S-A NUMIT MAI TÎRZIU JURISDICŢIA SENIORILOR[74]

Pe lîngă compoziţia ce trebuia plătită rudelor pentru omoruri, prejudicii şi insulte, mai trebuia plătită o anumită taxă pe care codurile de legi ale barbarilor o numesc *fredum*[a]. Despre ea voi vorbi pe larg; şi pentru a da asupra ei o idee, voi spune că ea era recompensa pentru ocrotirea acordată împotriva dreptului de răzbunare. Şi astăzi încă, în limba suedeză, *fred*[75] înseamnă pace.

La aceste popoare violente, a împărţi dreptatea nu însemna altceva decît a acorda ocrotire celui care lezase pe cineva împotriva răzbunării celui care fusese lezat şi a-l obliga pe acesta din urmă să primească despăgubirile ce i se cuveneau: aşa că, la germani, spre deosebire de toate celelalte popoare, justiţia se administra pentru a ocroti pe infractor împotriva celui pe care îl lezase.

Codurile de legi ale barbarilor ne prezintă cazurile în care trebuiau să fie cerute aceste *freda*. În cazurile în care rudele celui lezat nu puteau să se răzbune, aceste coduri nu acordă *fredum;* într-adevăr, acolo unde nu exista răzbunare, nu putea fi vorba despre dreptul de ocrotire împotriva răzbunării. Astfel, potrivit legii longobarzilor[b], dacă cineva ucidea un om liber din întîmplare, trebuia să plătească preţul omului ucis, fără *fredum*, căci, omorul fiind involuntar, acesta nu era un caz în care rudele aveau dreptul să recurgă la răzbunare. Tot astfel, potrivit legii ripuarilor[c], cînd un om era ucis

---

a Atunci cînd legea nu o fixa, ea era de obicei de o treime din ceea ce se dădea pentru compoziţie, cum se arată în *Legea ripuarilor*, cap. LXXXIX, care este explicată prin cea de-a treia *Capitulară* din anul 813, ed. Baluze, vol. I, p. 512.

b Cartea I, titlul IX, § 17, ed. Lindembrock.

c Titlul LXX.

cu o bucată de lemn sau cu un lucru făcut de mîna omului, lucrul sau lemnul erau socotite vinovate, iar rudele victimei le luau pentru folosința lor, fără să aibă dreptul la *fredum*.

Tot așa, pentru cazul în care un animal ucidea un om, aceeași lege[a] stabilea o compoziție fără *fredum*, deoarece rudele mortului nu fuseseră ofensate de cineva.

În sfîrșit, potrivit legii salice[b], un copil care săvîrșise vreo greșală înaintea vîrstei de doisprezece ani trebuia să plătească compoziția fără *fredum:* căci, el neputînd încă să poarte armele, nu intra în cazul în care partea lezată sau rudele ei puteau recurge la răzbunare.

Vinovatul plătea *fredum*, pentru liniștea și siguranța pe care le pierduse în urma nesăbuințelor săvîrșite de el, și pe care le putea recăpăta prin ocrotirea legii; dar un copil nu pierdea această siguranță; el nu era încă un om și nu i se puteau interzice relațiile obișnuite cu oamenii.

Acest *fredum* era o taxă locală în folosul celui care judeca[c] pe teritoriul respectiv. Legea ripuarilor[d] îl oprea totuși de-a o pretinde el însuși; ea dispunea ca partea care obținuse cîștig de cauză în proces să o încaseze și să o predea fiscului, pentru ca pacea, spune legea, să fie veșnică între ripuari.

Mărimea *fredum*-ului a fost proporționată cu importanța protecției[e]: astfel, *fredum*-ul stabilit pentru pro-

---

a Titlul XLVI. Vezi, de asemenea, *Legea longobarzilor*, cartea I, cap. XXI, § 3, ed. Lindembrock: *Si caballus cum pede*[76], etc.

b Titlul XXVIII, § 6.

c După cum rezultă din decretul lui Clotar al II-lea, din anul 595: *Fredus tamen iudicis, in cuius pago est, reservetur*[77].

d Titlul LXXXIX.

e *Capitulare incerte anni* (Capitulară fără an cunoscut), cap. LVII, în Baluze, vol. I, p. 515. Și trebuie să remarcăm faptul că ceea ce se cheamă *fredum* sau *faida* în documentele istorice din timpul primei dinastii se numește *bannum* în documentele din timpul celei de-a doua dinastii, cum se vede din Capitulara *De partibus Saxoniae* (Despre părțile Saxoniei), din anul 789.

tecţia regelui a fost mai mare decît cel fixat pentru protecţia comitelui şi a celorlalţi judecători.

Văd deja născîndu-se jurisdicţia seniorilor. Feudele cuprindeau teritorii întinse, după cum rezultă din nenumărate documente istorice. Am dovedit deja că regii nu percepeau de fel dări de pe pămînturile care le reveniseră prin împărţire francilor; cu atît mai puţin puteau ei să-şi rezerve drepturi asupra feudelor. Cei care obţineau aceste feude se bucurau, în această privinţă, de cel mai larg drept de folosinţă: ei scoteau din ele toate veniturile regulate şi toate profiturile eventuale; şi, cum unul din cele mai însemnate[a] consta în taxele judiciare *(freda)*, care se încasau potrivit obiceiurilor francilor, rezultă că cel ce deţinea feuda deţinea şi administraţia justiţiei, care nu se exercita decît prin hotărîrea plăţii unor compoziţii către rude şi a unor taxe judiciare către senior. Ea nu era altceva decît dreptul de a impune plata compoziţiilor prevăzute de lege şi dreptul de a pretinde amenzile stabilite de ea.

Din formulele care au ca obiect confirmarea sau trecerea pe veci a unei feude pe seama unui fidel[b] sau a unor privilegii ale feudelor pe seama bisericilor[c], se vede că feudele aveau acest drept. Acest lucru mai reiese şi din nenumăratele hrisoave[d] care interzic judecătorilor sau funcţionarilor regelui să intre pe un teritoriu oarecare, pentru ca să îndeplinească acolo vreun act jurisdicţional şi să încaseze de acolo vreun fel de taxă judiciară. Din moment ce judecătorii regali nu mai aveau dreptul să încaseze nimic dintr-un district, ei nu mai intrau în acel district; şi cei sub autoritatea cărora rămînea acest

---

a Vezi *Capitulara* lui Carol cel Mare, *De Villis*, Despre domeniile regale în care el trece aceste *freda* printre veniturile importante a ceea ce se cheamă *villae*, adică domeniile regelui.

b Vezi formulele III, IV şi XVII, ale lui Marculf.

c *Ibidem*, formulele II, III şi IV.

d Vezi colecţiile acestor hrisoave, mai ales cea care se află la sfîrşitul celui de-al cincilea volum al lucrării: *Historiens de France* (Istorici ai Franţei) a călugărilor benedictini[78].

district îndeplineau acolo funcțiunile pe care le îndepliniseră ceilalți.

Judecătorilor regali li se interzicea să oblige părțile de-a depune cauțiuni pentru a garanta că se vor prezenta înaintea lor: le revenea deci să pretindă aceasta celor ce obțineau teritoriul. Se spune în hrisoave că trimișii regelui nu vor mai putea cere găzduire; într-adevăr, ei nu mai îndeplineau acolo nici o funcțiune.

Administrarea justiției a fost deci, în feudele vechi și în cele noi, un drept inerent feudei însăși, un drept lucrativ care făcea parte din ea. Din acest motiv a fost ea, în toate timpurile, privită astfel: de unde s-a născut principiul că în Franța jurisdicția este patrimonială.

Unii au socotit că dreptul de-a administra justiția își avea originea în eliberarea de către regi și seniori a servilor lor. Dar neamurile germanice, și cele care s-au tras din ele, nu sînt singurele care au eliberat pe robi; în vreme ce sînt singurele care au instituit jurisdicția patrimonială. De altminteri, formulele lui Marculf[a] ne arată oameni liberi supuși acestei jurisdicții din primele timpuri: servii au fost deci supuși acestei jurisdicții pentru că se aflau pe teritoriul respectiv și nu înseamnă că, dacă au fost înglobați în feude, ei au dat naștere feudelor.

Alții au ales o cale mai scurtă: seniorii au uzurpat dreptul de administrare a justiției, au spus ei; și cu asta au socotit chestiunea rezolvată. Dar, oare de pe întreg pămîntul numai popoarele originare din Germania să fi uzurpat drepturile principilor? Istoria ne arată îndeajuns că și alte popoare au uzurpat drepturi ale suveranilor lor; dar nu vedem că din aceasta să fi luat naștere acolo ceea ce se numește jurisdicția seniorilor. Așadar, originea

a Vezi formulele III, IV și XIV din cartea I și hrisovul lui Carol cel Mare din anul 771, în Martenne[79], vol. I, *Anecdot. collect. II. Praecipientes iubemus ut ullus iudex publicus... homines ipsius ecclesiae et monasterii ipsius Morbacensis tam ingenuos quam et servos, et qui super eorum terras manere* etc.[80].

ei trebuie căutată în esenţa uzanţelor şi obiceiurilor germanilor.

Rog să se vadă, în Loyseau[a], felul în care presupune el că au procedat seniorii pentru a crea şi a uzurpa diferitele lor drepturi jurisdicţionale. Ar trebui deci ca ei să fi fost cei mai vicleni oameni din lume şi să fi furat, nu aşa cum jefuiesc războinicii, ci cum se fură între ei nişte judecători de la sate şi nişte avocaţi săteşti. Ar trebui să spunem că aceşti războinici ar fi creat, în toate provinciile regatului, deosebite între ele, şi în atîtea regate, un sistem politic general. Loyseau îi pune să raţioneze aşa cum raţiona el însuşi în cabinetul său.

Voi repeta: dacă dreptul de-a administra justiţia nu era legat de posesiunea feudei, atunci de ce vedem pretutindeni[b] că îndatoririle deţinătorului feudei constau în a sluji pe rege sau pe senior, atît în tribunalele cît şi în războaiele lor?

CAPITOLUL XXI

DESPRE JURISDICŢIA TERITORIALĂ A BISERICILOR

Bisericile au dobîndit bunuri considerabile. Vedem că regii le-au acordat mari fiscuri, adică mari feude, şi noi vedem că de îndată a fost instituită jurisdicţia pe aceste domenii ale bisericilor. De unde a putut oare să ia naştere un privilegiu atît de neobişnuit? El ţinea de natura lucrului donat: bunurile clericilor aveau acest privilegiu, pentru că nu le era luat. Se acorda bisericii o dotaţie şi i se lăsau privilegiile pe care aceasta le-ar fi avut dacă ar fi fost acordată unui fidel: de aceea posesiunea acestei dotaţii atrăgea aceleaşi îndatoriri faţă de stat ca şi în cazul

---

a *Traité des justices de village (Tratat despre justiţia sătească)*[81].

b Vezi *Du Cange*, la cuvîntul *hominium* (omagiu).

în care ea ar fi fost acordată unui laic, după cum am văzut deja.

Bisericile au avut așadar dreptul de a impune plata compozițiilor pe teritoriul lor și dreptul de a încasa *fredum-ul;* și, întrucît aceste drepturi atrăgeau după ele în mod necesar pe cel de-a interzice funcționarilor regali să intre pe acel teritoriu pentru a percepe aceste *freda* și a săvîrși acolo vreun act jurisdicțional, dreptul pe care îl aveau clericii de-a administra justiția pe teritoriul lor a fost numit *imunitate,* în limbajul formulelor[a], al hrisoavelor și al capitulariilor.

Legea ripuarilor[b] interzice celor dezrobiți[c] de către biserici de-a ține adunarea în care se administra justiția[d] în altă parte decît în biserica în care au fost dezrobiți. Bisericile aveau deci dreptul de-a administra justiția, chiar cu privire la oamenii liberi, și își țineau adunările prin care își exercitau acest drept încă din primele timpuri ale monarhiei.

În *Viețile sfinților*[e] se arată că Clovis a acordat unui important personaj bisericesc puterea asupra unui teritoriu cu o suprafață de șase leghe și că a dispus ca acest teritoriu să nu fie supus nici unei alte jurisdicții. Cred că este o născocire, dar o născocire foarte veche; realitatea și plăsmuirile din acele vieți oglindesc moravurile și legile timpului; și tocmai aceste moravuri[f] și aceste legi le cercetăm noi aici.

---

a Vezi formulele III și IV ale lui Marculf, cartea I.

b *Ne aliubi nisi ad ecclesiam, ubi relaxati sunt, mallum teneant*[82]. Titlul LVIII, § 1. Vezi, de asemenea, § 19, ed. *Lindembrock.*

c *Tabulariis*[82 bis].

d *Mallum.*

e *Vita sancti Germerii, episcopi Tolosani, apud Bollandianos,* 16 mai (Viața sfîntului Germer, episcop din Toulouse), în colecția bollandiștilor.

f Vezi de asemenea *Vie de Saint Melanius (Viața Sfîntului Melanius) și Vie de Saint Déicole (Viața sfîntului Déicole).*

Clotar al II-lea porunceşte[a] episcopilor şi marilor seniori care posedă pămînturi în regiuni îndepărtate să-şi aleagă chiar din acele locuri pe cei care trebuie să administreze justiţia şi să încaseze taxele respective.

Acelaşi principe[b] delimitează competenţa judecătorilor bisericeşti faţă de aceea a funcţionarilor săi. Capitulara lui Carol cel Mare, din anul 802, indică episcopilor şi abaţilor calităţile pe care trebuie să le aibă judecătorii lor. Alta[c], a aceluiaşi principe, interzice funcţionarilor regali să exercite vreo jurisdicţie[d] asupra celor care cultivă pămînturile bisericeşti, afară numai dacă aceştia nu au trecut în această situaţie pentru ca să înşele, să se sustragă sarcinilor publice. Episcopii, adunaţi la Reims, au declarat că vasalii bisericilor se bucură de imunitatea acestora[e]. Capitulara lui Carol cel Mare, din anul 806[f], dispune ca bisericile să exercite jurisdicţia criminală şi civilă asupra tuturor celor ce locuiesc pe teritoriul lor. În sfîrşit, Capitulara lui Carol Pleşuvul face distincţie între jurisdicţia regelui[g], cea a seniorilor şi cea a bisericilor; şi nu voi spune mai mult în această privinţă.

---

a În Conciliul de la Paris, din anul 615. *Episcopi, vel potentes, qui in aliis possident regionibus, iudices vel missos discussores de aliis provinciis non instituant, nisi de loco, qui iustitiam percipient et aliis reddant*[83], art. 19. Vezi de asemenea, art. 12.

b În Conciliul de la Paris, anul 615, art. 5.

c În *Legea longobarzilor*, cartea II, titlul XLIV, cap. II, ed. Lindembrock.

d *Servi aldiones, libellarii antiqui, vel alii noviter facti*[84]. *Ibidem.*

e Scrisoare din anul 858, art. 7, în *Capitularii*, p. 108. *Sicut illae res et facultates in quibus vivunt clerici, ita et illae sub consecratione immunitatis sunt de quibus debent militare vassalli*[85].

f Ea este adăugată la *Legea bavarezilor*, art. 7. Vezi, de asemenea, art. 3 al ediţiei Lindembrock, p. 444. *Imprimis omnium iubendum est ut habeant ecclesiae earum iustitias, et in vita illorum qui habitant in ipsis ecclesiis et post, tam in pecuniis, quam et in substantiis earum*[86].

g Din anul 857, *in synodo apud Carisiacum* (în sinodul de la Carisiaco), art. 4, ed. Baluze, p. 96.

CAPITOLUL XXII

JURISDICȚIILE ERAU INSTITUITE ÎNAINTE DE SFÎRȘITUL CELEI DE-A DOUA DINASTII

S-a spus că în vremurile tulburi ale celei de-a doua dinastii și-au atribuit vasalii dreptul de administrare a justiției în feudele lor; s-a preferat să se enunțe o propoziție generală și nu să se examineze această propoziție; a fost mai ușor să se spună că vasalii nu posedau, decît să se stabilească în ce fel posedau ei. Dar, jurisdicțiile nu își au originea în uzurpări; ele provin din prima așezare, iar nu din descompunerea ei.

„Cel ce ucide un om liber — se spune în legea bavarezilor[a] — va plăti compoziția rudelor celui ucis, dacă acesta are rude; iar dacă nu are, el o va plăti ducelui, sau celui căruia i se recomandase în timpul vieții sale". Se știe ce însemna a se recomanda pentru un beneficiu[86].

„Cel căruia i s-a răpit sclavul — spune legea alemanilor[b] — se va duce la principele căruia îi este supus răpitorul, pentru ca să obțină compoziția cuvenită".

„Dacă un centurion — se spune în decretul lui Childebert[c] — descoperă un hoț în altă centurie decît a sa, sau în granițele fidelilor noștri, și nu-l alungă de acolo, el îl va preda pe hoț ori se va dezvinovăți prin jurămînt". Era deci o deosebire între teritoriul centurionilor și cel al fidelilor.

---

a Titlul III, cap. XIV, ed. Lindembrock.

b Titlul LXXXV.

c Din anul 595, art. 11 și 12, ed. Baluze a *Capitulariilor*, p. 19. *Pari conditione convenit ut si una centena in alia centena vestigium secuta fuerit et invenerit, vel in quibuscumque fidelium nostrorum terminis vestigium miserit, et ipsum in aliam centenam minime expellere potuerit, aut convictus reddat latronem*; etc.[87].

Acest decret al lui Childebert lămurește Constituția lui Clotar[a] din același an, care, dată pentru același caz și cu privire la aceeași faptă, nu se deosebește de decret decît prin expresiile folosite; constituția denumește *in truste*[90] ceea ce decretul numește *in terminis fidelium nostrorum*[91]. Domnii Bignon și Du Cange[b], care au crezut că *in truste* însemna domeniul altui rege, nu au nimerit-o.

Într-o Constituție a lui Pepin[c], rege al Italiei, făcută atît pentru franci cît și pentru longobarzi, acest principe, după ce a stabilit pedepse pentru comiți și alți funcționari regali care săvîrșesc abuzuri în administrarea justiției sau care tărăgănează soluționarea pricinilor, dispune ca[d] atunci cînd un franc sau un longobard avînd o feudă ar refuza împărțirea dreptății, judecătorul de al cărui district ține să-i suspende folosința feudei sale; și că, în acest interval, judecătorul însuși ori împuternicitul său să administreze justiția.

O Capitulară a lui Carol cel Mare[e] dovedește că regii nu percepeau peste tot *freda*. Altă[f] Capitulară a aceluiași principe ne arată că pe acea vreme regulile feudale și tribunalul feudal erau deja statornicite. Alta a lui Ludovic Debonarul dispune ca atunci cînd posesorul

---

a *Si vestigius comprobatur latronis, tamen presentia nihil longe mulctando; aut si persequens latronem suum comprehenderit, integram sibi compositionem accipiat. Quod si in truste invenitur, medietatem compositionis trustis adquirat, et capitale exigat a latrone*[89], art. 2 și 3.

b Vezi glosarul lui Du Cange la cuvîntul *trustis*.

c Inserată în *Legea longobarzilor* cartea II, titlul LII, § 14. Este vorba despre Capitulara din anul 793, în Baluze, p. 544, art. 10.

d *Et si forsitan Francus aut Longobardus habens beneficium iustitiam facere noluerit, ille iudex in cuius ministerio fuerit, contradicat illi beneficium suum, interim dum ipse aut missus eius iustitiam faciat*[92]. Vezi de asemenea aceeași *Lege a longobarzilor*, cartea II, titlul LII, § 2, care se referă la *Capitulara* lui Carol cel Mare, din anul 779, art. 21.

e Cea de-a treia din anul 812, art. 10.

f *A doua Capitulară* din anul 813, art. 14 și 20, p. 509.

unei feude refuză să împartă dreptatea[a] sau împiedică împărțirea ei, trimișii să trăiască pe socoteala acestuia în casa lui pînă ce va împărți dreptatea. Voi cita încă două Capitularii ale lui Carol Pleșuvul: una[b] din anul 861, din care vedem că pe atunci existau deja jurisdicții particulare, cu judecători și funcționari subordonați lor; cealaltă[c], din anul 864, în care el face distincție între propriile sale seniorii și cele ale particularilor.

Nu posedăm documente privitoare la concesiuni inițiale de feude, pentru că acestea au rezultat din împărțeala pămînturilor, care știm că a avut loc între învingători. Nu se poate deci dovedi, prin contracte inițiale, că dreptul de administrare a justiției a fost, de la început, legat de feude. Dar dacă, în formulele de confirmare, sau de trecere în stăpînire pe veci a acestor feude, vedem, după cum s-a spus, că jurisdicția era deja statornicită acolo, trebuia desigur ca acest drept de administrare a justiției să țină de natura feudei și să constituie una din principalele sale prerogative.

Posedăm un număr mai mare de documente prin care se instituie jurisdicția patrimonială a bisericilor pe teritoriul lor decît de documente pentru a o dovedi pe cea a beneficiilor sau a feudelor fidelilor, și aceasta din două motive: primul, că cea mai mare parte a documentelor care ne-au rămas au fost păstrate sau adunate de către călugări pentru folosința mănăstirilor lor; al doilea, că

---

a *Capitulare quintum anni 819* (Capitulara a cincea a anului 819), art. 23, ed. Baluze, p. 617. *Ut ubicumque missi, aut episcopum, aut abbatem, aut alium quemlibet honore praeditum invenerint, qui iustitiam facere noluit vel prohibuit, de ipsius rebus vivant quandiu in eo loco iustitias facere debent*[93].

b *Edictum in Carisiaco* (Edictul de la Carisiacum), în Baluze. vol. II, p. 152. *Unusquisque advocatus pro omnibus de sua advocatione. . in convenientia aut cum ministerialibus de sua advocatione quos invenerit contra hunc bannum nostrum fecisse. . . castiget*[94].

c *Edictum Pistense* (Edictul de la Pistes), art. 18, ed. Baluze, vol. II, p. 181. *Si in fiscum nostrum, vel in quamcumque immunitatem, aut alicuius potentis potestatem vel proprietatem confugerit*, etc.[95].

patrimoniul bisericilor, fiind format prin concesiuni particulare şi printr-un fel de derogare de la ordinea stabilită, era nevoie de acte anume pentru aceasta, în vreme ce concesiunile făcute fidelilor erau urmări ale ordinei politice existente, aşa că nu era nevoie să aibă şi cu atît mai puţin să păstreze un hrisov anume. Adeseori, chiar, regii se mulţumeau să facă o simplă transmitere prin sceptru, cum se vede din viaţa Sfîntului Maur.

Dar cea de-a treia formulă[a] a lui Marculf ne dovedeşte îndeajuns că privilegiul imunităţii, şi deci cel al administrării justiţiei, erau comune clericilor şi laicilor, de vreme ce această formulă este făcută şi pentru unii şi pentru alţii. Acelaşi lucru se poate spune şi despre constituţia lui Clotar al II-lea[b].

CAPITOLUL XXIII

IDEEA GENERALĂ A CĂRŢII *DESPRE INSTITUIREA MONARHIEI FRANCEZE ÎN GALII*, DE ABATELE DUBOS

Este bine ca înainte de a termina această carte să cercetez puţin lucrarea Domnului abate Dubos, pentru că ideile mele se află necontenit în contradicţie cu ale sale şi, deci, dacă el a descoperit adevărul, atunci nu l-am descoperit eu.

Această lucrare a încîntat pe mulţi oameni, pentru că ea este scrisă cu multă artă; pentru că în ea se ia mereu drept adevăr evident ceea ce de fapt trebuie dovedit; pentru că, cu cît îi lipsesc mai mult dovezile, cu atît sporeşte în ea mai mult numărul probabilităţilor; pentru că se iau ca bază nenumărate presupuneri şi din ele se deduc, drept concluzii, alte presupuneri. Cititorul

---

a Cartea I. *Maximum regni nostri augere credimus monimentum, şi beneficia opportuna locis ecclesiarum, aut cui volueris dicere, benevola deliberatione concedimus*[96].

b Am citat-o în capitolul precedent: *Episcopi vel potentes, etc.*

uită că s-a îndoit și începe să creadă. Și, întrucît o erudiție fără margini se află, nu în sistem, ci alături de sistem, spiritul este distrat de chestiuni secundare, și nu se mai ocupă de chestiunea principală. De altminteri, atîtea cercetări nu îngăduie să-și închipuie cineva că nu s-ar fi descoperit nimic: lungimea călătoriei face să se creadă că, în sfîrșit, s-a ajuns la țintă.

Dar, la un examen atent, constatăm că avem în față un colos imens cu picioarele de lut; iar colosul este imens tocmai pentru că picioarele lui sînt de lut. Dacă sistemul Domnului abate Dubos ar fi avut temelii solide, el nu ar fi fost nevoit să scrie trei volume lungi și plictisitoare pentru a și-l dovedi: el ar fi găsit totul în subiectul său; și, fără să caute în toate părțile ceea ce era foarte departe de subiect, rațiunea însăși și-ar fi luat sarcina să prindă acest adevăr în lanțul celorlalte adevăruri. Istoria și legile noastre i-ar fi spus: „Nu te osteni atîta: vom depune noi mărturie pentru dumneata".

CAPITOLUL XXIV

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT. REFLECȚIE ASUPRA BAZEI SISTEMULUI

Domnul abate Dubos vrea să spulbere cu desăvîrșire ideea că francii au intrat în Galia ca cuceritori: după el, regii noștri, chemați fiind de popoare, nu au făcut decît să ia locul împăraților romani și să le moștenească drepturile.

Această susținere nu se poate referi la epoca în care Clovis, intrînd în Galia, a prădat și a cucerit orașele; ea nu se poate referi nici la timpul în care el a bătut pe Syagrius[97], demnitar roman și a cucerit țara pe care o stăpînea acesta: ea nu se poate deci referi decît la vremea în care Clovis, devenit prin forță stăpîn peste o mare parte din Galii, ar fi fost chemat, prin alegerea

şi dragostea popoarelor, să-şi extindă stăpînirea asupra restului ţării. Şi nu este de ajuns ca Clovis să fi fost primit, ci trebuie să fi fost şi chemat; trebuie ca Domnul abate Dubos să facă dovadă că popoarele au preferat să trăiască sub stăpînirea lui Clovis decît să trăiască sub stăpînirea romanilor, ori sub imperiul propriilor lor legi. Or, romanii din acea parte a Galiilor care nu fusese invadată încă de barbari erau, după Domnul abate Dubos, de două feluri: unii făceau parte din confederaţia armoricană[98] şi alungaseră pe dregătorii împăratului, pentru a se apăra ei înşişi împotriva barbarilor şi a se cîrmui după propriile lor legi; ceilalţi ascultau de dregătorii romani. Or, dovedeşte cumva Domnul abate Dubos că romanii, care erau încă supuşi imperiului roman, l-au chemat pe Clovis? Nicidecum. Dovedeşte el oare că republica armoricanilor l-a chemat pe Clovis şi că a încheiat chiar vreun tratat cu el? Iarăşi, nicidecum. Departe de a ne putea spune care a fost soarta acestei republici, el nu i-ar putea dovedi nici măcar existenţa; şi, cu toate că el o urmăreşte de pe vremea lui Honorius pînă la cucerirea lui Clovis, cu toate că ne prezintă cu o minunată artă toate evenimentele de pe acea vreme, această republică nu apare în vreun autor. Căci este mare deosebire între a dovedi, cu ajutorul unui pasaj din Zosima[a], că, sub domnia lui Honorius, ţinutul armorican şi celelalte provincii din Galii s-au răsculat, formînd un fel de republică[b] şi a demonstra că, în ciuda diverselor pacificări ale Galiilor, Armorica a format întotdeauna o republică aparte, care s-a menţinut pînă la cucerirea lui Clovis. Pentru a fundamenta acest sistem el ar fi avut deci nevoie de dovezi foarte puternice şi foarte precise, căci atunci cînd vedem un cuceritor intrînd într-un stat şi supunînd o mare parte din el prin forţă şi violenţă, şi cînd vedem că, ceva mai tîrziu

---

a *Histoire (Istorie)*, cartea VI.

b *Totusque tractus Armoricus, aliaeque Galliarum provinciae*[99]. *Ibidem.*

întregul stat este supus, fără ca istoria să spună cum a fost el supus, sîntem foarte îndreptățiți să credem că lucrurile s-au întîmplat la sfîrșit la fel ca și la început.

O dată ce acest punct nu stă în picioare, este ușor de văzut că întregul sistem al Domnului abate Dubos se prăbușește din temelii; și ori de cîte ori el va trage vreo concluzie din această premisă, anume că galii nu au fost cuceriți de către franci, ci că francii au fost chemați de către romani, ea va putea fi întotdeauna contestată.

Domnul abate Dubos își argumentează ceea ce constituie baza sistemului său prin demnitățile romane cu care a fost investit Clovis; el susține că Clovis a urmat lui Childeric, tatăl său, în funcția de comandant al oastei. Dar atribuția acestei funcții este o pură născocire a autorului. Scrisoarea Sfîntului Rémi către Clovis, pe care se bazează el[a], nu este decît o felicitare adresată acestuia la urcarea sa pe tron. Cînd se cunoaște scopul unei scrisori, pentru ce să i se atribuie altul pe care nu-l are?

Clovis, către sfîrșitul domniei sale, a fost făcut consul de către împăratul Anastasie; dar ce drepturi putea să-i aducă o funcție care nu era decît anuală? Este probabil, spune Domnul abate Dubos, că, prin aceeași diplomă, împăratul Anastasie l-a făcut pe Clovis proconsul. Iar eu voi spune că probabil nu l-a făcut. În privința unui fapt care nu e dovedit prin nimic, autoritatea celui care îl tăgăduiește este egală cu autoritatea celui care îl susține. Am chiar și un argument pentru aceasta. Grégoire de Tours, care vorbește despre consulat, nu spune nimic despre proconsulat. Acest proconsulat nu ar fi durat de altfel șase luni. Clovis a murit, în adevăr, la un an și jumătate după ce a fost numit consul; nu se poate face din proconsulat o funcție ereditară. În sfîrșit, cînd i s-a acordat demnitatea de consul și, dacă

---

a Vol. II, cartea III, cap. XVIII, p. 270.

vreţi, aceea de proconsul, el era deja suveran al monarhiei şi toate drepturile sale erau bine stabilite.

A doua dovadă pe care o prezintă Domnul abate Dubos, este cedarea de către împăratul Iustinian, în favoarea copiilor şi nepoţilor lui Clovis, a tuturor drepturilor imperiului asupra Galiilor. Aş avea multe de spus cu privire la această cedare. Despre importanţa pe care i-au acordat-o regii francilor ne putem face o părere după felul în care i-au dus la îndeplinire clauzele. De altminteri, regii francilor erau stăpîni ai Galiilor; erau suverani netulburaţi ai ei; Iustinian nu poseda acolo nici un petec de pămînt; Imperiul din Apus era de mult timp distrus, iar împăratul din Răsărit nu avea drepturi asupra Galiilor decît ca reprezentant al Imperiului din Apus; acestea erau drepturi asupra unor drepturi. Monarhia francilor era deja întemeiată; noua lor rînduială era statornicită; drepturile reciproce ale persoanelor şi ale diferitelor popoare care trăiau în monarhie erau stabilite; legile fiecărui popor erau date, şi chiar aşternute în scris. La ce-i putea servi această cedare străină de drepturi unui organism deja format?

Ce vrea să spună Domnul abate Dubos cu declamaţiile tuturor acestor episcopi, care, în neorînduiala, în confuzia, în prăbuşirea totală a statului, în mijlocul pustiirilor cuceririi, căutau să linguşească pe învingător? Ce presupune linguşirea, decît slăbiciunea celui care este nevoit să linguşească? Ce dovedesc retorica şi poezia în afară de faptul că cineva se îndeletniceşte cu aceste arte? Cine nu s-ar fi mirat văzînd pe Grégoire de Tours, care, după ce a vorbit despre asasinatele lui Clovis, spune că totuşi Dumnezeu îi aducea zi de zi la picioare pe vrăjmaşi, pentru că el mergea pe căile sale? Cine poate oare să se îndoiască de faptul că clerul a fost mulţumit de convertirea lui Clovis şi că a tras chiar însemnate foloase din aceasta? Dar cine se poate îndoi, în acelaşi timp, că popoarele au îndurat toate nenorocirile cuceririi si că cîrmuirea romană a cedat locul celei germanice? Francii nu au voit şi nici nu au putut să schimbe

totul; și chiar puțini sînt învingătorii care să fi avut această rătăcire. Dar, pentru ca toate concluziile Domnului Dubos să fie adevărate ar fi trebuit ca francii nu numai să nu fi schimbat nimic la romani, ci să se fi schimbat și ei înșiși.

Eu aș fi gata să-mi iau sarcina ca, urmînd metoda Domnului abate Dubos, să dovedesc la fel că grecii nu au cucerit Persia. Mai întîi aș vorbi despre tratatele pe care unele dintre orașele lor le-au încheiat cu persii; aș vorbi despre grecii care au fost în solda perșilor, după cum francii au fost în solda romanilor. Aș spune că, dacă Alexandru a intrat în țara perșilor, a asediat, a cucerit și a distrus cetatea Tyrului, aceasta era o chestiune particulară, ca aceea a lui Syagrius. Dar uitați-vă cum îi iese înainte pontiful evreilor[100]; ascultați oracolul lui Iupiter Ammon[101]; amintiți-vă ce prezicere se făcuse la Gordium[102]; vedeți cum toate orașele aleargă, ca să spunem așa, în întîmpinarea lui; cum vin cu duiumul satrapii și puternicii. El se îmbracă la fel ca perșii: aceasta este roba consulară a lui Clovis. Darius nu i-a oferit el oare jumătate din regatul lui? Darius nu este el asasinat ca un tiran? Mama și soția lui Darius nu plîng ele moartea lui Alexandru? Quintus Curtius, Arrianus, Plutarh erau oare contemporani cu Alexandru? Tiparul[a] nu ne-a dat oare lămuriri care lipseau acestor autori? Iată istoria *Instituirii monarhiei franceze în Galia.*

CAPITOLUL XXV

DESPRE NOBILIMEA FRANCEZĂ

Domnul abate Dubos susține că, în primele timpuri ale monarhiei noastre, nu exista la franci decît o singură categorie de cetățeni. Această afirmație, jignitoare

a Vezi *Discours préliminaire* (Discurs preliminar) al abatelui Dubos.

pentru sîngele familiilor noastre de frunte, nu ar fi mai puțin jignitoare pentru cele trei mari dinastii care au domnit în mod succesiv la noi. Începutul măreției lor nu s-ar pierde deci în adîncul uitării și în noaptea timpului? Istoria ar lumina deci mai multe secole în care ele ar fi fost familii obișnuite; și pentru ca Chilperic, Pepin și Hugues Capet să fie considerați gentilomi, ar trebui oare să căutăm originea lor la romani sau la saxoni, adică printre popoarele subjugate?

Domnul abate Dubos își întemeiază[a] părerea pe legea salică. Este limpede, spune el, potrivit acestei legi, că la franci nu existau două categorii de cetățeni. Ea acorda două sute de solizi drept compoziție[b] pentru uciderea oricărui franc; dar făcea distincție, cînd era vorba de romani, între un conviv al regelui[103], pentru a cărui ucidere acorda drept compoziție trei sute de solizi, un roman proprietar, pentru a cărui omorîre acorda o sută și un roman tributar, pentru care nu acorda, în caz de ucidere, decît patruzeci și cinci de solizi. Și, cum deosebirea dintre compoziții constituia semnul distinctiv principal al păturilor sociale, el conchide că la franci nu exista decît o singură categorie de cetățeni, în timp ce la romani existau trei.

Este surprinzător că însăși această eroare nu i-a deschis ochii asupra ei. Într-adevăr, ar fi fost foarte ciudat ca nobilii romani, care trăiau sub stăpînirea francilor să fi primit o compoziție mai mare și să fi fost deci personaje mai importante decît cei mai iluștri dintre franci și cei mai mari căpitani ai lor. Cum poate crede cineva că poporul învingător să fi avut atît de puțin respect pentru el însuși și atît de mult pentru poporul învins? Mai mult încă, Domnul abate Dubos citează legile celorlalte popoare barbare, care dovedesc că la ele existau

---

a Vezi *Établissement de la Monarchie française*, vol. III, cartea VI, cap. IV, p. 304.

b El citează titlul XLIV din această lege și *Legea ripuarilor*, titlurile VII și XXXVI.

mai multe categorii de cetățeni. Ar fi foarte ciudat ca tocmai francii să fi făcut excepție de la această regulă generală. Aceasta ar fi trebuit să-l ducă la gîndul că înțelegea greșit sau aplica greșit textele legii salice, ceea ce i s-a și întîmplat.

Vedem, uitîndu-ne în această lege, că compoziția prevăzută pentru moartea unui antrustion[a], adică a unui fidel sau vasal al regelui, era de șase sute de solizi, iar pentru moartea unui roman, comesean al regelui, ea nu era decît de trei sute de solizi[b]. Vedem[c] acolo că pentru moartea unui franc de rînd[d] compoziția era de două sute de solizi, iar aceea pentru moartea unui roman[e] de rînd nu era decît de o sută. Se plătea, apoi, pentru moartea unui roman tributar[f], un fel de serv sau de dezrobit, o compoziție de patruzeci și cinci de solizi; dar nu voi vorbi aici despre această compoziție și nici despre aceea datorată pentru uciderea servului sau a dezrobitului franc: aici nu este vorba despre această a treia categorie de persoane.

Ce face Domnul abate Dubos? El trece sub tăcere prima categorie de persoane la franci, adică articolul care îi privește pe antrustioni; apoi, comparînd pe francul de rînd, pentru uciderea căruia se plăteau drept compoziție două sute de solizi, cu cei care aparțineau, cum spune el, celor trei categorii la romani, și pentru uciderea cărora se plăteau compoziții diferite, el conchide că la franci nu exista decît o singură categorie de cetățeni, în timp ce la romani existau trei categorii.

---

a *Qui in truste dominica est*[104], titlul XLIV, § 4; și aceasta corespunde formulei XIII a lui Marculf, *De regis antrustione* (Despre grupul fidelilor). Vezi, de asemenea, titlul LXVI al *Legii salice*, §§ 3 și 4; și titlul LXXIV; și *Legea ripuarilor*, titlul XI; și *Capitulara* lui Carol Pleșuvul, *apud Carisiacum*, din anul 877, cap. XX.

b *Legea salică*, titlul XLIV, § 6.

c *Ibidem*, § 4.

d *Ibidem*, § 1.

e *Ibidem*, titlul XLIV, § 15.

f *Ibidem*, § 7.

Întrucît, după dînsul, nu exista decît o singură categorie de persoane la franci, ar fi fost normal să existe tot una singură şi la burgunzi, deoarece regatul lor a constituit una din părţile componente principale ale monarhiei noastre. Dar în codurile lor[a] sînt prevăzute trei feluri de compoziţii: una pentru nobilul burgund sau roman, a doua pentru burgundul sau romanul de condiţie mijlocie şi a treia pentru cei care, la ambele neamuri, erau de condiţie inferioară. Domnul abate Dubos nu a citat de loc această lege.

Este interesant de văzut cum evită el pasajele[b] care îl contrazic pe toată linia. I se vorbeşte despre oameni suspuşi, despre seniori, despre nobili? Acestea sînt, spune el, simple distincţii, iar nu deosebiri de stare socială; sînt forme de curtoazie, iar nu privilegii statornicite prin lege. Sau, mai spune el, oamenii despre care se vorbeşte acolo făceau parte din sfatul regelui: puteau chiar să fie romani; dar, în orice caz, nu exista la franci decît o singură categorie de cetăţeni. Pe de altă parte, dacă se vorbeşte de unii franci de condiţie inferioară[c], aceştia sînt servi; şi în acest fel interpretează el decretul lui Childebert. Este necesar să mă opresc asupra acestui decret. Domnul abate Dubos l-a făcut celebru, pentru că s-a folosit de el cu scopul de a dovedi două lucruri: în primul rînd[d], că toate compoziţiile pe care le găsim prevăzute în legile barbarilor nu erau decît despăgubiri civile adăugate la pedepse corporale, ceea ce contrazice complet toate documentele vechi[106]; în al

a *Si quis, quolibet casu, dentem optimati Burgundioni vel Romano nobili excusserit, solidos viginti quinque cogatur exsolvere; de mediocribus personis ingenuis, tam Burgundionibus quam Romanis, si dens excussus fuerit, decem solidis componatur; de inferioribus personis, quinque solidos*[105]; art. 1, 2 şi 3 din titlul XXVI al *Legii burgunzilor*.

b *Établissement de la Monarchie française*, vol. III, cartea VI, cap. IV şi V.

c *Établissement de la Monarchie française*, vol. III, cartea III, cap. V, pp. 319 şi 320.

d *Ibidem*, cartea VI, cap. IV, pp. 307 şi 308.

doilea rînd, că toţi oamenii liberi erau supuşi direct şi nemijlocit judecăţii regelui[a], susţinere dezminţită de nenumărate pasaje şi de autori cu greutate, care ne fac cunoscută procedura din acele vremuri[b].

În acest decret, adoptat într-o adunare a poporului[c], se spune că dacă judecătorul dă peste un hoţ deosebit de mare, să pună să-l lege trimiţîndu-l în faţa regelui, dacă este franc *(Francus)*; dar dacă este o persoană mai de jos *(debilior persona)*, să fie spînzurat pe loc. După Domnul abate Dubos, *Francus* este un om liber, iar *debilior persona* este un serv. Nu mă voi ocupa pentru moment, de ce poate însemna aici cuvîntul *Francus*; şi voi începe prin a cerceta ce se poate înţelege prin cuvintele *debilior persona* (în traducere literală, o *persoană mai slabă)*. Eu susţin că în orice limbă gradul comparativ presupune în mod necesar existenţa a trei termeni: cel mai mare, cel de mijloc şi cel mai mic. Dacă aici nu ar fi vorba decît de oameni liberi şi de servi, s-ar fi spus *un serv*, iar nu *un om cu o putere mai mică.* Aşa că *debilior persona* nu înseamnă aici nicidecum un serv, ci o persoană mai prejos de care trebuie să fie servul. Dacă lucrurile stau aşa, atunci *Francus* nu va însemna un om liber, ci un om puternic; şi *Francus* este luat aici în această accepţie, pentru că cei ce deţineau în stat o putere mai mare erau întotdeauna franci, şi era mai greu pentru judecător sau comite să-i pedepsească. Această explicaţie se potriveşte cu un mare număr de Capitularii[d] care prezintă cazurile în care vinovaţii puteau fi

---

a *Ibidem,* p. 309; şi cap. următor, pp. 319 şi 320.

b Vezi cartea XXVIII din această lucrare, cap. XXVIII; cartea XXXI, cap. VIII.

c *Itaque colonia convenit et ita bannivimus ut unusquisque iudex criminosum latronem ut audierit, ad casam suam ambulet, et ipsum ligare faciat; ita ut, si Francus fuerit, ad nostram praesentiam dirigatur; et si debilior persona fuerit, in loco pendatur*[107]. *Capitulară* din ed. Baluze, vol. I, p. 29.

d Vezi cartea XXVIII din această lucrare, cap. XXVIII; şi cartea XXXI, cap. VIII.

trimiși în fața regelui și pe acelea în care nu se putea face acest lucru.

În *Viața lui Ludovic Debonarul,* scrisă de către Tégan[a][108], se vede că episcopii au fost principalii autori ai umilirii acestui împărat, mai ales cei care fuseseră servi și cei care se trăgeau din barbari. Tégan îl apostrofează astfel pe Hébon, pe care acest principe îl scosese din starea de aservire și îl făcuse arhiepiscop de Reims: „Ce răsplată[b] a primit împăratul pentru atîtea binefaceri? El te-a făcut liber și nu nobil; el nu te putea face nobil după ce ți-a dăruit libertatea“.

Această apostrofă, care dovedește în mod atît de precis existența a două categorii de cetățeni, nu-l pune de loc în încurcătură pe Domnul abate Dubos. El răspunde astfel[c]: „Acest pasaj nu înseamnă că Ludovic Debonarul nu ar fi putut face ca Hébon să intre în pătura nobililor. Hébon, ca arhiepiscop de Reims, făcea parte din categoria socială cea mai înaltă, superioară nobilimii“. Las pe cititor să decidă dacă acest pasaj nu înseamnă aceasta; îl las să judece dacă aci este vorba de o întîietate pe care ar fi avut-o clerul față de nobilime. „Acest pasaj, continuă[d] Domnul abate Dubos, dovedește numai că cetățenii născuți liberi erau numiți oameni nobili: în limbajul curent, om nobil și om născut liber au însemnat multă vreme același lucru“ Cum! Pentru că în timpurile noastre moderne cîțiva burghezi au luat titlul de nobili, un pasaj din *Viața lui Ludovic Debonarul* se va putea aplica acestui fel de oameni! „Se poate, de asemenea, mai adaugă el[e], ca Hébon să nu fi fost serv în sînul neamului francilor, ci în sînul neamului saxon, sau în sînul altui neam germanic, unde cetățenii erau împărțiți în mai multe categorii sociale“. Deci, din cauza

---

a Capitolele XLIII și XLIV.

b *O qualem remunerationem reddidisti ei! Fecit te liberum, non nobilem, quod impossibile est post libertatem*[109]. *Ibidem.*

c *Établissement de la Monarchie française,* vol. III, cartea VI, cap. IV, p. 316.

d *Ibidem.*

e *Ibidem.*

lui *poate* al Domnului abate Dubos, trebuie să socotim că nu a existat nobilime în sînul neamului francilor. Dar niciodată nu l-a întrebuinţat el mai nelalocul lui pe *poate*. Am văzut chiar acum că Tégan distinge[a] între episcopii care se împotriviseră lui Ludovic Debonarul, pe cei care fuseseră servi şi pe cei care aparţineau unui popor barbar. Hébon făcea parte dintre cei dintîi, iar nu dintre cei din urmă. De altminteri, nu ştiu cum se poate spune că un serv, ca Hébon, ar fi fost saxon sau german: un serv nu are familie, şi, prin urmare, nici neam. Ludovic Debonarul l-a eliberat pe Hébon; şi servii eliberaţi adoptau legea stăpînului lor, Hébon a devenit franc, iar nu saxon sau german.

Pînă aici am atacat; acum trebuie să mă apăr. Mi se va spune: pătura antrustionilor constituia în adevăr în stat o categorie deosebită de cea a oamenilor liberi; dar că, feudele fiind la început revocabile, şi apoi acordate pe viaţă, această categorie nu putea forma o nobilime ereditară, căci privilegiile nu erau legate de o feudă ereditară. Această obiecţie l-a făcut, fără îndoială, pe Domnul de Valois[111] să creadă că la franci nu există decît o singură categorie de cetăţeni; părere pe care Domnul abate Dubos a luat-o de la el şi pe care numai a compromis-o folosindu-se de dovezi proaste. Oricum ar sta lucrurile, nu Domnul abate Dubos ar fi putut face această obiecţie. Căci, admiţînd existenţa a trei categorii de nobilime romană, şi atribuind titlul de conviv al regelui celor din prima categorie, el nu ar fi putut spune că acest titlu indica o nobilime ereditară într-o măsură mai mare decît cel de antrustion. Dar trebuie să dau un răspuns direct. Antrustionii sau fidelii nu erau aşa ceva fiindcă aveau o feudă, ci li se acorda o feudă

---

a *Omnes episcopi molesti fuerunt Ludovico, et maxime ii quos e servili conditione honoratos habebat, cum his qui ex barbaris nationibus ad hoc fastigium perducti sunt*[110]. *De gestis Ludovici Pii* (Despre faptele lui Ludovic Piosul), cap. XLIII şi XLIV.

pentru că erau antrustioni sau fideli. Vă reamintiți ce am spus în primele capitole ale acestei cărți: ei nu posedau încă pe atunci în mod constant aceeași feudă, cum s-a întîmplat mai tîrziu; dar dacă nu o mai aveau pe aceea primită la început, ei aveau alta, și pentru că feudele se acordau la naștere, și pentru că ele se acordau adesea în adunările poporului și, în sfîrșit, pentru că, după cum era în interesul nobililor să aibă feude, tot așa era și în interesul regelui să le acorde. Aceste familii se distingeau prin titlul lor de fideli și prin privilegiul de a se putea recomanda pentru o feudă. Voi arăta în cartea următoare[a] cum, datorită împrejurărilor din acele vremuri, oamenii liberi au putut uneori să se bucure de acest mare privilegiu, și prin urmare să intre în pătura nobilimii. Nu tot așa era pe timpul lui Gontran și al lui Childebert, nepotul său; dar așa era pe timpul lui Carol cel Mare. Însă, deși, chiar de pe vremea acestui principe, oamenii liberi nu erau declarați incapabili de a poseda feude, din pasajul lui Tégan, pomenit mai sus reiese că servii dezrobiți erau cu totul excluși de la aceasta. Domnul abate Dubos[b], care ne duce în Turcia pentru a ne da o idee despre ceea ce era vechea nobilime franceză, ne va spune el oare că în Turcia s-a plîns cineva vreodată de faptul că erau ridicați la onoruri și demnități oameni de origine umilă, după cum se auzeau asemenea plîngeri sub domniile lui Ludovic Debonarul și a lui Carol Pleșuvul? Nimeni nu se plîngea de așa ceva pe timpul lui Carol cel Mare, pentru că acest principe a făcut totdeauna deosebire între familiile vechi și cele noi, ceea ce Ludovic Debonarul și Carol Pleșuvul n-au făcut.

---

a Capitolul XXIII.

b *Histoire de l'Établissement de la Monarchie française* (Istoria instituirii monarhiei franceze), vol. III, cartea VI, cap. IV, p. 302.

Publicul nu trebuie să uite că îi datorează Domnului abate Dubos mai multe lucrări excelente. După aceste frumoase lucrări trebuie să-l judece el, iar nu după cea de față. Domnul abate Dubos a săvîrșit aici mari erori, pentru că el a avut înaintea ochilor mai mult pe Domnul comite de Boulainvilliers decît subiectul său. Ca încheiere a tuturor criticilor mele nu voi face decît această reflecție: dacă acest mare om a greșit, cît trebuie să mă tem eu!

CARTEA XXXI

TEORIA LEGILOR FEUDALE LA FRANCI, ÎN RAPORTUL PE CARE ÎL AU ELE CU PREFACERILE CE AU AVUT LOC ÎN MONARHIA LOR[1]

CAPITOLUL I

SCHIMBĂRI ÎN PRIVINȚA DEMNITĂȚILOR ȘI A FEUDELOR

La început comiții nu erau trimiși în districtele lor decît pentru un an; în curînd ei au început să cumpere dreptul de a-și menține funcțiile. Un asemenea exemplu găsim încă din timpul domniei nepoților lui Clovis. Un oarecare Peonius[a] era comite în orașul Auxerre; el a trimis pe fiul său Mummolus să ducă bani lui Gontran pentru a fi menținut în funcția sa; fiul a dat banii pentru el însuși și a obținut locul tatălui. Regii începuseră deja să speculeze favorurile pe care le acordau.

Cu toate că, potrivit legii regatului, feudele erau revocabile, totuși ele nu se acordau și nici nu se luau înapoi într-un mod capricios și arbitrar; și aceasta era de obicei una dintre principalele chestiuni care se rezolvau în adunările poporului. Ne putem lesne închipui că venalitatea și-a făcut loc și aici, după cum pătrunsese dincolo; și că a început să se obțină pe bani menținerea posesiunii feudelor, după cum se obținea menținerea posesiunii comitatelor.

Voi arăta în continuarea acestei cărți[b], că independent de donațiile pe care principii le făceau pentru un timp limitat, mai erau și donații pe care ei le făceau pentru totdeauna. S-a întîmplat că curtea a vrut să revoce do-

---

a Grégoire de Tours, cartea IV, cap. XLII.
b Cap. VII.

națiile făcute: aceasta a provocat o nemulțumire generală în sînul poporului și curînd s-a văzut producîndu-se, drept urmare, acel șir de răsturnări din istoria Franței a cărei primă fază a fost zguduitorul spectacol al supliciului Brunhildei.

Pare curios la început ca această regină, fiică, soră, mamă a atîtor regi, vestită și astăzi prin opere demne de un edil sau de un proconsul roman, născută cu un dar uimitor pentru treburile obștești, înzestrată cu calități care fuseseră atît de mult timp respectate, să se vadă[a] dintr-o dată supusă la chinuri atît de prelungite, atît de rușinoase, atît de crude, din partea unui rege[b] a cărui autoritate în mijlocul poporului său era destul de puțin consolidată. Acest lucru nu ar fi, în adevăr, de conceput dacă, dintr-o anumită cauză, ea nu ar fi pierdut sprijinul acestui popor. Clotar[c] a învinuit-o de moartea a zece regi; dar doi dintre ei fuseseră uciși de către el însuși; moartea altor cîțiva a fost lovitura soartei, sau a fost datorată răutății unei alte regine; și un popor care o lăsase pe Fredegunda să moară în patul ei, care chiar se împotrivise[d] pedepsirii crimelor ei îngrozitoare, ar fi trebuit să rămînă foarte nepăsător în fața celor ale Brunhildei.

Ea a fost suită pe o cămilă și plimbată în mijlocul întregii armate: semn sigur că ea pierduse sprijinul acelei armate. Fredegar spune că Protar[e], favoritul Brunhildei, lua avutul seniorilor și îmbogățea peste măsură.

---

a *Chronique de* Frédégaire[2] (Cronica lui Fredegar), cap. XLII.

b Clotar al II-lea, fiu al lui Chilperic și tată al lui Dagobert.

c *Chronique de* Frédégaire, cap. XLII.

d Vezi Grégoire de Tours, cartea VIII, cap. XXXI.

e *Saeva illi fuit contra personas iniquitas, fisco nimium tribuens, de rebus personarum ingeniose fiscum vellens implere . . . ut nullus reperiretur qui gradum quem arripuerat potuisset adsumere*[3]. *Chronique de* Frédégaire, cap. XXVII; pentru anul 605.

fiscul; că el umilea nobilimea şi că nimeni nu putea să fie sigur de postul pe care îl ocupa. În armată s-a urzit un complot împotriva lui şi el a fost străpuns cu pumnalul în cortul său; iar Brunhilda, fie din pricina actelor de răzbunare[a] săvîrşite de ea pentru acest omor, fie din cauză că a mers pe aceeaşi linie, a devenit din zi în zi tot mai odioasă în ochii poporului[b].

Clotar, avînd ambiţia de-a domni singur, fiind stăpînit de cea mai aprigă sete de răzbunare şi fiind sigur de pieirea sa dacă copiii Brunhildei ar fi ieşit învingători, a intrat într-o conspiraţie care era dăunătoare pentru el însuşi; şi, fie din pricină că a fost lipsit de iscusinţă, fie că a fost silit de împrejurări, el a devenit acuzator al Brunhildei şi a dat prin supliciul la care a fost supusă această regină un exemplu teribil.

Warnahar fusese sufletul conspiraţiei împotriva Brunhildei; el a fost numit majordom al Burgundiei şi a cerut[c] lui Clotar să-l asigure că nu i se va lua acest post în tot timpul vieţii sale. În acest fel, majordomul a încetat de a mai fi în situaţia în care fuseseră seniorii francezi; şi această autoritate a început să devină independentă de autoritatea regală.

Ceea ce îndeosebi revoltase poporul fusese regenţa nefastă a Brunhildei. Cît timp legile au fost respectate cu stricteţe, nimeni nu s-a putut plînge de faptul că i se lua înapoi o feudă, deoarece legea nu i-o dădea pentru totdeauna; dar atunci cînd lăcomia, practicile incorecte, corupţia, au început să stea la baza acordării feudelor, s-au ivit plîngeri pentru deposedare, pe căi incorecte, de lucruri care adeseori fuseseră dobîndite la fel. Poate că dacă binele public ar fi fost motivul revocării feudelor, nimeni n-ar fi murmurat; dar se invoca ordi-

---

a *Chronique de* F r é d é g a i r e, cap. XXVIII, anul 607.

b *Ibidem*, cap. XLI, anul 613. *Burgundiae farones, tam episcopi quam caeteri leudes, timentes Brunichildem et odium in eam habentes, consilium inientes, etc.*[4]

c *Ibidem*, cap. XLII, anul 613. *Sacramento a Clotario accepto ne unquam vitae suae temporibus degradaretur*[5].

nea, fără să se ascundă corupția; se revendicau drepturile tezaurului, pentru a se risipi după bunul plac bunurile tezaurului; feudele au încetat deci de-a mai fi acordate ca răsplată a unor servicii aduse sau în speranța unor servicii. Brunhilda, împinsă de propria ei corupție, a vrut să înlăture abuzurile vechii corupții. Capriciile ei nu erau acelea ale unui spirit slab; fidelii și marii demnitari s-au crezut sortiți pieirii; și i-au adus ei pieirea.

Sîntem departe de a avea toate actele legislative făcute în acele vremuri; iar cronicile, ai căror autori știau despre istoria epocii lor cam ce știu țăranii de astăzi despre a noastră, sînt foarte sărace în informații. Avem totuși o constituție a lui Clotar, dată în conciliul de la Paris[a], pentru suprimarea abuzurilor[b], care arată că acest principe a pus capăt plîngerilor ce dăduseră loc la răzvrătire. Pe de o parte, el confirmă prin ea toate donațiile[c] de feude care fuseseră făcute sau confirmate de către regii care îl precedaseră; pe de alta, el dispune[d] ca tot ce li se luase fidelilor să li se dea înapoi.

Aceasta nu a fost singura concesie pe care a făcut-o regele în acel conciliu. El a dispus să se înlăture toate știrbirile privilegiilor clericilor[e]; el a limitat influența curții în alegerea episcopilor[f]. Regele a făcut modificări și în privința chestiunilor fiscale: el a dispus ca

---

a La cîtva timp după executarea Brunhildei, în anul 615. Vezi ed. Baluze a *Capitulariilor*, p. 21

b *Quae contra rationis ordinem acta vel ordinata sunt, ne in antea, quod avertat divinitas, contingant, disposuerimus, Christo praesule, per huius edicti nostri tenorem generaliter emendare*[6]. *In praemio* (În precuvîntare). *Ibidem*, art. 16.

c *Ibidem*, art. 16.

d *Ibidem*, art. 17.

e *Et quod per tempora ex hoc praetermissum est, vel de hinc perpetualiter observetur*[7].

f *Ita ut episcopo decedente, in loco ipsius qui a metropolitano ordinari debet cum provincialibus, a clero et populo eligatur; et si persona condigna fuerit, per ordinationem principis ordinetur; vel certe si de palatio eligatur, per meritum personae et doctrinae ordinetur*[8]. *Ibidem*, art. 1.

toate dările noi să fie desființate[a] și să nu se perceapă nici o taxă de trecere introdusă după moartea lui Gontran, a lui Sigebert și a lui Chilperic[b], el a desființat, adică, tot ceea ce se făcuse în timpul regențelor Fredegundei și Brunhildei; el a interzis ca turmele sale să fie duse la păscut în pădurile particularilor[c]; și vom vedea îndată că reforma a fost încă mai cuprinzătoare, îmbrățișînd și chestiunile civile.

CAPITOLUL II

CUM A FOST REFORMAT GUVERNĂMÎNTUL CIVIL

Pînă atunci poporul fusese văzut dînd dovezi de iritare și de ușurință cu privire la alegerea sau față de comportarea suveranilor săi; fusese văzut punînd capăt neînțelegerilor dintre suveranii săi și silindu-i la pace. Dar, ceea ce nu se văzuse încă, poporul a făcut atunci: el și-a îndreptat atenția asupra situației sale prezente, a cercetat cu calm legile sale, le-a înlăturat lipsurile, a curmat silnicia, a moderat puterea.

Regențele energice, îndrăznețe și insolente ale Fredegundei și Brunhildei nu zguduiseră atîta acest popor cît îl puseseră în gardă. Fredegunda își apărase ticăloșiile prin noi ticăloșii; ea justificase otrăvirea și asasinatele prin otrăviri și asasinate; ea se comportase în așa fel încît faptele sale criminale erau mai mult încă particulare decît publice. Fredegunda a săvîrșit mai mult rău, Brunhilda s-a făcut mai temută. În această criză, poporul nu s-a mulțumit să pună ordine în guvernămîntul feudal; el a voit să o asigure și în guvernămîntul

---

a *Ut ubicumque census novus impie additus est, emendetur*[9], art. 8.

b *Ibidem*, art. 9.

c *Ibidem*, art. 21.

civil: căci acesta era și mai corupt decît celălalt; și această corupție era cu atît mai primejdioasă cu cît era mai veche și oarecum legată mai mult de abuzul moravurilor decît de abuzul legilor.

Istoria lui Grégoire de Tours și celelalte documente istorice ne înfățișează, pe de o parte, un popor crud și barbar, și, pe de alta, regi care nu erau mai prejos în această privință. Acești principi erau ucigași, nedrepți și cruzi, pentru că tot poporul era astfel. Dacă s-a părut că uneori creștinismul i-a îmblînzit, aceasta s-a datorat numai spaimei pe care creștinismul o insuflă celor vinovați. Bisericile s-au apărat împotriva lor prin minunile sfinților lor. Regii nu făptuiau sacrilegii, pentru că se temeau de pedepsele pe care le atrăgeau sacrilegiile; altminteri însă, ei au săvîrșit, fie la mînie, fie cu sînge rece, tot felul de nelegiuiri și de nedreptăți, pentru că îndărătul acestor nelegiuiri și acestor nedreptăți ei nu vedeau tot atît de prezentă mîna amenințătoare a divinității. Francii, după cum am spus, tolerau regi ucigași pentru că ei înșiși erau ucigași; nu erau surprinși de nedreptățile și de jafurile regilor lor, pentru că ei înșiși erau jefuitori și nedrepți ca și aceștia. În adevăr, erau statornicite legi, dar regii le zădărniceau prin anumite dispoziții scrise purtînd denumirea de *precepții (préceptions)*[a], care răsturnau aceste legi; ele erau aproape la fel ca rescriptele împăraților romani, fie că regii au luat de la ei acest obicei, fie că le-au născocit ei înșiși, potrivit propriului lor fel de a fi. Vedem, în Grégoire de Tours, că ei săvîrșeau omoruri cu sînge rece și trimiteau la moarte acuzați care nici măcar nu fuseseră audiați; ei dădeau precepții[b] pentru încheie-

a Acestea erau ordine pe care regii le trimiteau judecătorilor, pentru a face sau a tolera anumite lucruri contrare legii.

b Vezi Grégoire de Tours, cartea IV, p. 227. Istoria și hrisoavele sînt pline de asemenea cazuri; iar întinderea acestor abuzuri se vede mai ales în edictul lui Clotar al II-lea, din anul 615, dat pentru a le înlătura. Vezi *Capitulariile*, ed. Baluze, vol. I, p. 22.

rea căsătoriilor interzise de lege; pentru cedarea succesiunilor, pentru suprimarea dreptului rudelor de-a moşteni, pentru luarea în căsătorie a călugăriţelor. Nu făceau, este adevărat, legi de la ei, dar suspendau aplicarea celor existente.

Edictul lui Clotar a înlăturat tot ceea ce constituise motive de plîngere. Nimeni[a] nu mai putea fi condamnat fără să fie ascultat; s-a stabilit că rudele aveau totdeauna dreptul[b] să moştenească potrivit ordinei prevăzută de legi; au fost anulate toate precepţiile care încuviinţau luarea în căsătorie a propriilor fiice, a văduvelor sau a călugăriţelor şi au fost pedepsiţi cu asprime cei care le obţinuseră şi se folosiseră de ele[c]. Am şti poate mai exact ceea ce a dispus edictul cu privire la aceste precepţii dacă articolul 13 şi următoarele două din el nu s-ar fi pierdut de atunci încoace. Nu cunoaştem decît primele cuvinte din acest articol 13, care dispune ca precepţiile să fie respectate, ceea ce nu se poate referi la acelea pe care aceeaşi lege tocmai le anulase. Avem totuşi o altă constituţie[d] a aceluiaşi principe, care se referă la edictul său şi care înlătură la fel, punct cu punct, toate abuzurile precepţiilor.

Este adevărat că Domnul Baluze, văzînd această constituţie fără dată şi fără menţiunea locului în care a fost emisă, i-a atribuit-o lui Clotar I. Ea aparţine însă lui Clotar al II-lea. Voi aduce pentru aceasta trei argumente:

1° În ea se spune că regele va lăsa mai departe bisericilor imunităţile[e] acordate de către tatăl său şi de către bunicul său. Ce imunităţi ar fi putut să acorde bisericilor Childeric, bunicul lui Clotar I, el care nu era creştin, şi care

---

a Art. 22.

b *Ibidem*, art. 6.

c Vezi *Capitulariile*, ed. Baluze, art. 18.

d În ed. Baluze a *Capitulariilor*, vol. I, p. 7.

e Am vorbit în cartea precedentă, cap. XXI, despre aceste imunităţi, care erau concesiuni de drepturi jurisdicţionale şi care interziceau judecătorilor regali să exercite vreo funcţie pe teritoriul lor şi erau echivalente cu întemeierea sau concesiunea unei feude.

trăia mai înainte ca monarhia să fi fost întemeiată? Dacă însă atribuim acest decret[10] lui Clotar al II-lea, va reieşi că bunicul era însuşi Clotar I, care a făcut bisericilor donaţii imense pentru a ispăşi moartea fiului său Cramn, ars pe rug, din porunca sa, împreună cu soţia şi cu copiii lui.

2° Abuzurile pe care această constituţie le înlătură au dăinuit după moartea lui Clotar I şi au fost chiar împinse la culme în timpul slabei domnii a lui Gontran, a celei crude a lui Chilperic şi a detestabilelor regenţe ale Fredegundei şi Brunhildei. Or, cum ar fi putut poporul să rabde nedreptăţi atît de solemn interzise, fără să se fi plîns vreodată de repetarea necontenită a acestor nedreptăţi? De ce oare nu ar fi făcut el atunci ceea ce a făcut cînd l-a constrîns pe Chilperic al II-lea[a], care reluase silniciile dinainte, să dispună[b] ca, la judecăţi, să se respecte legea şi cutumele, aşa cum se făcea în vechime?

3° În sfîrşit, această constituţie, făcută pentru a pune capăt nedreptăţilor, nu-i poate aparţine lui Clotar I, deoarece în timpul domniei lui nu existau în regat plîngeri în această privinţă şi autoritatea sa era bine consolidată, mai ales în momentul în care se socoteşte că a fost emisă această constituţie; în timp ce ea se potriveşte foarte bine cu evenimentele petrecute în timpul domniei lui Clotar al II-lea, care au pricinuit o revoluţie în situaţia politică a regatului. Trebuie să lămurim istoria cu ajutorul legilor, iar legile cu ajutorul istoriei[11].

CAPITOLUL III

AUTORITATEA MAJORDOMILOR

Am spus că Clotar al II-lea se legase să nu-i ia lui Warnahar funcţia de majordom[12] pînă la sfîrşitul vie-

a El a început să domnească pe la anul 670.
b Vezi *Vie de saint Léger* (Viaţa sfîntului Léger).

ții. Revoluția a avut un alt efect. Înainte, majordomul era majordom al regelui; acum el a devenit majordom al regatului; înainte îl alegea regele, acum a început să-l aleagă poporul[a]. Înainte de revoluție, Protar fusese numit majordom de către Teoderic[b], iar Landeric de către Fredegunda[c]; dar după aceea dreptul de-a alege pe majordom a trecut în mîinile poporului.

Așadar nu trebuie să confundăm, cum au făcut unii autori, pe acești majordomi cu aceia care dețineau această demnitate înainte de moartea Brunhildei, adică pe majordomii regelui cu majordomii regatului. Din legea burgunzilor se vede că la ei funcția de majordom nu făcea parte dintre cele mai de frunte din stat[d]; ea nu a fost una dintre cele mai înalte nici la primii regi franci[e].

Clotar a redat încrederea celor ce dețineau demnități și feude, încît după moartea lui Warnahar, acest principe[f] întrebîndu-i pe seniorii adunați la Troyes pe cine voiau să aleagă majordom în locul lui, ei au strigat cu toții că nu vor mai alege pe nimeni; și, rugîndu-l să le arate bunăvoință, s-au încredințat lui.

---

a *Instigante Brunichilde, Theodorico iubente*[13], etc. Fredegar, cap. XXVII, cu privire la anul 605.

b *Gesta regum Francorum* (Faptele regilor franci), cap. XXXVI.

c Vezi Fredegar, *Chronique*, cap. LIV, cu privire la anul 626; și continuatorul său anonim, cap. CI, cu priivre la anul 695, și cap. CV, cu privire la anul 715. Aimoin, cartea IV, cap. XV. Eginhard, *Vie de Charlemagne* (Viața lui Carol cel Mare), cap. XLVIII; *Gesta regum Francorum*, cap. XLV.

d Vezi *Legea burgunzilor, in praefat.* (în prefață) și al doilea supliment la această *Lege*, titlul XIII.

e Vezi *Grégoire de Tours*, cartea IX, cap. XXXVI.

f *Eo anno, Clotarius cum proceribus et leudibus Burgundiae Trecassinis coniungitur, cum eorum esset sollicitus, si vellent iam, Warnachario discesso, alium in eius honoris gradum sublimare: sed omnes unanimiter denegantes se nequaquam velle maiorem domus eligere, regis gratiam obnixe petentes, cum rege transegere*[14]. *Chronique de* Frédégaire, cap. LIV, cu privire la anul 626.

Dagobert, la fel ca tatăl său, a cîrmuit toată monarhia: națiunea s-a lăsat în seama lui și nu i-a mai desemnat majordom. Acest principe se simți liber și, fiind, pe lîngă aceasta, încurajat de victoriile sale, a reluat sistemul Brunhildei. Dar acest lucru a ieșit pentru el atît de rău, încît fidelii din Austrasia s-au lăsat[a] bătuți de către sclavoni, s-au întors acasă și mărcile Austrasiei au rămas pradă barbarilor.

El s-a hotărît atunci să propună austrasienilor de-a ceda Austrasia, împreună cu un tezaur, fiului său Sigebert și de-a da cîrmuirea regatului și a palatului în mîna lui Cunibert, episcop de Colonia, și ducelui Adalgiz. Fredegar nu intră în amănuntele convențiilor care s-au încheiat atunci; dar regele le-a confirmat pe toate prin hrisoavele sale, și Austrasia a fost pusă de îndată[b] în afară de orice primejdie.

Dagobert, simțind că i se apropie sfîrșitul, a încredințat lui Ega pe soția sa, Nantehilda, și pe fiul său, Clovis. Fidelii din Neustria și din Burgundia l-au ales[c] pe acest tînăr principe ca rege al lor. Ega și Nantehilda au condus palatul[d]; ei au restituit[e] toate bunurile pe care și le însușise Dagobert și plîngerile au încetat în Neustria și în Burgundia, după cum încetaseră în Austrasia.

După moartea lui Ega, regina Nantehilda[f] i-a convins pe seniorii din Burgundia să-l aleagă pe Floachatus ca

---

a *Istam victoriam quam Vinidi contra Francos meruerunt, non tantum Sclavinorum fortitudo obtinuit, quantum dementatio Austrasiorum, dum se cernebant cum Dagoberto odium incurrisse, et assidue expoliarentur*[15]. *Chronique* de Frédégaire, cap. LXVIII, cu privire la anul 630.

b *Deinceps Austrasii eorum studio limitem et regnum Francorum contra Vinidos utiliter defensasse noscuntur*[16]. *Ibidem*, cap. LXXV, cu privire la anul 632.

c *Chronique* de Frédégaire, cap. LXXIX, cu privire la anul 638.

d *Ibidem*.

e *Ibidem*, cap. LXXX, cu privire la anul 639.

f *Chronique de* Frédégaire, cap. LXXXIX, cu privire la anul 641.

majordom al lor. Acesta a trimis episcopilor şi principalilor seniori din regatul Burgundiei scrisori prin care le făgăduia să le lase pentru totdeauna[a], adică pînă la sfîrşitul vieţii lor, onorurile şi demnităţile pe care le deţineau. El şi-a întărit cuvîntul dat printr-un jurămînt. Această împrejurare[b] constituie după autorul *Cărţii despre majordomii regali*, începutul cîrmuirii regatului de către majordomi.

Fredegar, care era burgund, a dat mai multe amănunte cu privire la majordomii Burgundiei în timpul prefacerii despre care vorbim decît cu privire la majordomii Neustriei şi Austrasiei; dar convenţiile care au fost încheiate în Burgundia au fost încheiate, din aceleaşi motive, şi în Neustria şi în Austrasia.

Poporul a crezut că era pus la adăpost dacă lăsa puterea în mîinile unui majordom pe care îl alegea el şi căruia putea să-i impună condiţii, decît în mîinile unui rege a cărui putere era ereditară.

CAPITOLUL IV

CARE ERA SPIRITUL POPORULUI CU PRIVIRE LA MAJORDOMI

O formă de guvernămînt în care un popor ce avea un rege îl alegea pe cel ce trebuia să exercite puterea regală pare ceva foarte ciudat; dar, independent de împrejurările momentului, eu cred că francii veneau cu ideile lor, în această privinţă, dintr-o epocă foarte îndepărtată.

---

a *Ibidem. Floachatus cunctis ducibus a regno Burgundiae, seu et pontificibus, per epistolam etiam et sacramentis firmavit unicuique gradum honoris et dignitatem, seu et amicitiam, perpetuo conservare*[17].

b *Deinceps a temporibus Clodovei, cui fuit filius Dagoberti inclyti regis, pater vero Theoderici, regnum Francorum decidens per maiores domus coepit ordinari*[18]. *De major. domus regiae.* (Despre majordomii regali).

Ei se trăgeau din germani, despre care Tacitus[a] spune că, la alegerea regelui, ţineau seama de nobleţea originii sale, iar la alegerea căpeteniei lor, de virtutea sa. Iată deci pe regii din prima dinastie, şi iată pe majordomi: cei dintîi erau ereditari, cei din urmă erau electivi.

Nu poate fi îndoială că aceşti principi, care în adunarea poporului, se ridicau şi se ofereau să le fie comandanţi în vreo acţiune militară tuturor celor ce voiau să-i urmeze, nu întruneau de cele mai multe ori, în persoana lor, atît autoritatea regelui cît şi puterea majordomului. Originea lor nobilă le adusese calitatea de rege, iar vitejia lor, făcînd să fie urmaţi de mai mulţi voluntari, ce se puneau sub comanda lor, le aducea puterea majordomului. Aşadar, în virtutea demnităţii regale au fost primii noştri regi în fruntea tribunalelor şi a adunărilor şi cu consimţămîntul acestor adunări au dat ei legi; şi în virtutea demnităţii de duce sau de căpetenie au făcut ei expediţiile lor şi şi-au comandat armatele.

Pentru a cunoaşte spiritul primilor franci, în această privinţă, nu avem decît să vedem care a fost comportarea lui Arbogast[b], de neam franc, căruia Valentinian îi dăduse comanda armatei. El l-a închis pe împărat în palat şi nu a îngăduit nimănui să vorbească cu el despre vreo chestiune civilă sau militară. Arbogast a făcut atunci ceea ce au făcut după aceea Pepinii.

CAPITOLUL V

CUM AU OBŢINUT MAJORDOMII COMANDA ARMATELOR

Cîtă vreme regii au comandat ei înşişi armatele, poporul nu s-a gîndit să-şi aleagă un comandant. Clovis şi

---

a *Reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt*[19]. *De moribus Germanorum* [cap. VII].

b Vezi Sulpicius Alexander, în Grégoire de Tours, cartea II.

cei patru fii ai săi s-au aflat mereu în fruntea francezilor şi i-au dus din victorie în victorie. Teobald, fiul lui Teodebert, principe tînăr, slab şi bolnav, a fost primul[a] dintre regi care a rămas în palatul său. El a refuzat să facă o expediţie în Italia împotriva lui Narses, şi a avut[b] mîhnirea de a-i vedea pe franci alegîndu-şi doi comandanţi care i-au condus acolo. Dintre cei patru fii ai lui Clotar I, Gontran[c] a fost acela care a lăsat cel mai mult din mîinile sale comanda armatelor; alţi regi i-au urmat exemplul şi pentru a încredinţa fără risc altora comanda oastei, ei au dat-o mai multor căpetenii sau duci[d].

De aici s-au născut nenumărate neajunsuri: a pierit disciplina, a dispărut supunerea; armatele nu au mai adus nenorociri decît propriei lor ţări; ele erau încărcate cu prăzi înainte de a ajunge la inamic. În Grégoire de Tours[e] se găseşte un tablou viu al tuturor acestor rele: „Cum vom putea obţine victoria, spunea Gontran[f], noi care nu păstrăm ceea ce au dobîndit părinţii noştri? Poporul nostru nu mai este acelaşi. ." Lucru ciudat! El se afla în decadenţă încă de pe timpul nepoţilor lui Clovis.

Era deci firesc să se ajungă la instituirea unui comandant unic; un comandant care să aibă autoritate asupra acestei nesfîrşite mulţimi de seniori şi de fideli care nu

---

a Anul 552.

b *Leutheris vero et Butilinus, tametsi id regi ipsorum minime placebat, belli cum eis societatem inierunt*[20]. A g a t h i a s, cartea I; G r é g o i r e d e T o u r s, cartea IV, cap. IX.

c Gontran nu a făcut nici măcar expediţia împotriva lui Gondovald, care se pretindea fiu al lui Clotar şi cerea partea sa din regat.

d Uneori în număr de douăzeci. Vezi G r é g o i r e d e T o u r s, cartea V, cap. XXVIII; cartea VIII, cap. XVIII şi XXX; cartea X, cap. III. Dagobert, care nu avea majordom în Burgundia, a dus aceeaşi politică şi a trimis împotriva gasconilor zece duci şi mai mulţi comiţi care nu aveau duci peste ei. *Chronique de* F r é d é g a i r e, cap. LXXVIII, cu privire la anul 636.

e G r é g o i r e d e T o u r s, cartea VIII, cap. XXX; cartea X, cap. III; cartea VIII, cap. XXX.

f *Ibidem.*

mai voiau să-şi respecte îndatoririle; un comandant care să restabilească disciplina militară şi care să conducă împotriva duşmanilor un popor care nu mai ştia să poarte război decît împotriva lui însuşi. S-a acordat deci puterea majordomilor.

Prima funcţiune a majordomilor a fost aceea de administrare a caselor regale. Ei aveau şi conducerea politică a feudelor, pe care au exercitat-o la început împreună cu alţi dregători, iar în cele din urmă singuri[a]. Ei aveau de asemenea atribuţia de-a se ocupa de chestiunile războiului şi deţineau comanda armatelor; aceste două din urmă funcţiuni erau în mod necesar legate de celelalte două. Pe acele vremuri era mai greu de-a strînge armatele decît de-a le comanda: şi cine altul decît cel căruia îi stătea în putinţă să acorde favoruri putea să aibă autoritate în această privinţă? La acest popor independent şi războinic trebuia să se facă uz mai degrabă de îndemn decît de constrîngere; trebuia să se acorde feude, ori să se trezească nădejde în obţinerea feudelor care deveneau disponibile prin moartea posesorilor lor, să se acorde neîncetat recompense, să se trezească teama că vor fi preferaţi alţii: cel care era şef al administraţiei palatului trebuia deci să fie şi comandant al armatei.

CAPITOLUL VI

A DOUA EPOCĂ A DECLINULUI REGILOR DIN PRIMA DINASTIE

După supliciul Brunhildei, majordomii deveniseră administratori ai regatului, subordonaţi fiind regilor; şi cu toate că aveau în mîinile lor conducerea războiului, regii stăteau totuşi în fruntea oştilor, iar majordomul şi

a Vezi al doilea supliment la *Legea burgunzilor*, titlul XIII şi Grégoire de Tours, cartea IX, cap. XXXVI.

poporul luptau sub comanda lor. Dar victoria ducelui Pepin[a] asupra lui Teodoric şi a majordomului său a dus pînă la capăt declinul regilor[b]; cea pe care a cîştigat-o[c] Carol Martel asupra lui Chilperic şi a majordomului său, Rainfroy, a confirmat acest declin. Austrasia a înfrînt de două ori Neustria şi Burgundia; şi întrucît dregătoria de majordom al Austrasiei era oarecum legată de familia Pepinilor, aceşti majordomi s-au impus tuturor celorlalţi, şi această familie tuturor celorlalte familii. Învingătorii s-au temut ca nu cumva vreo persoană influentă să-i răpească pe regi pentru a stîrni tulburări. Ei i-au ţinut[d] închişi într-un palat regal ca într-un fel de închisoare. O dată pe an îi arătau poporului. De acolo, regii dădeau ordonanţe[e], dar acestea erau ordonanţele majordomului; răspundeau solilor, dar acestea erau răspunsurile majordomului. În acea vreme ne vorbesc istoricii[f] despre conducerea de către majordomi a regilor care le erau supuşi.

Entuziasmul poporului pentru familia lui Pepin a mers atît de departe, încît l-a ales ca majordom pe unul dintre nepoţii acestuia, care încă era copil[g]; l-a pus peste un oarecare Dagobert: o fantomă peste altă fantomă.

---

a Vezi *Annales de Metz*, cu privire la anii 687 şi 688.

b *Illis quidem nomina regum imponens, ipse totius regni habens privilegium*, etc[21]. *Ibidem*, cu privire la anul 695.

c *Ibidem*, cu privire la anul 719.

d *Sedemque illi regalem sub sua ditione concessit*[22] *Ibidem*, cu privire la anul 719.

e *Ex Chronico Centulensi* (Din Cronica din Centulum), cartea II. *Ut responsa quae erat edoctus, vel potius iussus, ex sua velut potestate redderet*[23].

f *Annales de Metz*, cu privire la anul 691: *Anno principatus Pippini super Theodoricum*[24]... *Annales de Fulda ou de Laurishan* (Analele de la Fulda sau de la Laurishan): *Pippinus, dux Francorum, obtinuit regnum Francorum per annos 27, cum regibus sibi subiectis*[25].

g *Posthaec Theudoaldus, filius eius (Grimoaldi) parvulus, in loco ipsius, cum praedicto rege Dagoberto, major domus palatii effectus est*[26]. Continuatorul anonim al lui Fredegar, cu privire la anul 714, cap. CIV.

CAPITOLUL VII

DESPRE ÎNALTELE DREGĂTORII ȘI DESPRE FEUDE ÎN TIMPUL MAJORDOMILOR

Majordomii nu s-au gîndit să restabilească principiul amovibilității slujbașilor și dregătorilor; dominația lor se baza numai pe protecția pe care o acordau în această privință nobilimii: așa că înaltele dregătorii au continuat să fie încredințate pe viață și acest obicei s-a înrădăcinat din ce în ce mai mult.

Am de făcut însă unele observații particulare cu privire la feude. Nu pot avea nici o îndoială că, pe vremea aceea, ele deveniseră în cea mai mare parte ereditare.

În tratatul de la Andély[a][27], Gontran și nepotul său Childebert se obligă să mențină liberalitățile făcute fidelilor și bisericilor de către regii precedenți; iar reginelor, fiicelor și văduvelor regilor, li se îngăduie[b] să dispună prin testament, și pentru totdeauna de bunurile primite de ele de la fisc.

Marculf își scria formulele sale pe timpul majordomilor[c]. Printre ele se găsesc mai multe[d] în care regii fac donații și unei persoane și moștenitorilor ei; și, întrucît formulele sînt oglinda acțiunilor obișnuite din viață, ele dovedesc că, spre sfîrșitul primei dinastii, o parte dintre

---

a Despre care ne relatează Grégoire de Tours, cartea IX. Vezi, de asemenea, edictul lui Clotar al II-lea, din anul 615, art. 16.

b *Ut si quid de agris fiscalibus vel speciebus atque praesidio, pro arbitrii sui voluntate, facere, aut cuiquam conferre voluerint, fixa stabilitate perpetuo conservetur*[28].

c Vezi pe a XXIV-a și a XXXIV-a din cartea I.

d Vezi formula XIV din cartea I, care se aplică deopotrivă fie bunurilor fiscale date de-a dreptul pentru totdeauna, fie date mai întîi în folosință și apoi pentru totdeauna: *Sicut ab illo, aut a fisco nostro, fuit possessa*[29]. Vezi și formula XVII, *ibidem*.

feude treceau deja la moștenitori. Nici vorbă să fi existat pe acea vreme ideea unui Domeniu inalienabil; acesta este un lucru foarte recent și care nu era cunoscut pe atunci nici în teorie, nici în practică.

Vom vedea îndată dovezi concrete în această privință; și, dacă indic o epocă în care nu mai existau beneficii pentru armată și nici fonduri pentru întreținerea ei va trebui desigur să admitem că vechile beneficii fuseseră înstrăinate. Această epocă este aceea a lui Carol Martel; el a întemeiat noi feude, pe care trebuie să le distingem bine de cele dintîi.

Atunci cînd regii au început să facă donații pentru totdeauna, fie datorită corupției care și-a făcut loc în conducerea statului, fie datorită însăși structurii acestuia care făcea ca regii să fie nevoiți să acorde neîncetat recompense, era firesc ca ei să înceapă a acorda pentru totdeauna mai degrabă feudele decît comitatele. Să se lipsească de cîteva pămînturi nu era mare lucru; să dea din mînă de tot înaltele dregătorii însemna să piardă însăși puterea.

CAPITOLUL VIII

ÎN CE FEL AU FOST TRANSFORMATE ALODIILE ÎN FEUDE

Modul în care se transforma o alodie în feudă este înfățișat într-o formulă a lui Marculf[a]. Proprietarul dona regelui pămîntul său; regele îl restituia donatorului în folosință sau cu titlul de beneficiu, iar acesta îi indica regelui pe moștenitorii săi.

Pentru a descoperi motivele care i-au făcut pe cei ce aveau alodii să schimbe astfel natura acestora, trebuie să caut, în hăul vremii, vechile prerogative ale acestei no-

---

a Cartea I, formula XIII.

bilimi, care, de unsprezece veacuri, e plină de praf, de sînge și de sudoare.

Cei care dețineau feude se bucurau de avantaje foarte mari. Compoziția care le revenea pentru prejudiciile ce li se aduceau era mai mare decît aceea cuvenită oamenilor liberi. Din formulele lui Marculf se vede că era un privilegiu al vasalului regelui ca cel ce îl ucidea să plătească drept compoziție șase sute de solizi. Acest privilegiu era stabilit prin legea salică[a] și prin cea a ripuarilor[b]; căci, în timp ce amîndouă aceste legi fixau drept compoziție șase sute de solizi pentru omorîrea vasalului regelui, ele nu acordau[c] decît două sute pentru omorîrea unui om liber din naștere, franc, barbar, sau om trăind sub autoritatea legii salice; și numai o sută de solizi pentru omorîrea unui roman.

Acesta nu era singurul privilegiu pe care îl aveau vasalii regelui. Trebuie să se știe că atunci cînd un om[d] era chemat în judecată, și nu se prezenta, ori nu se supunea dispozițiilor judecătorilor, el era chemat înaintea regelui; și dacă el continua să nu se prezinte, era scos de sub protecția regelui[e] și nimeni nu avea voie să-l primească în casa sa, și nici măcar să-i dea de mîncare; ei bine! dacă era vorba de un om de rînd, i se confiscau bunurile[f]; dar dacă era vorba de un vasal al regelui, ele nu i se confiscau[g]. Pentru cel dintîi, faptul neprezentării la judecată era socotit ca dovadă a vinovăției sale, iar pentru cel din

---

a Titlul LXIV. Vezi, de asemenea, titlul LXVI, §§ 3 și 4, și titlul LXXIV.

b Titlul XI.

c Vezi *Legea ripuarilor*, titlul VII; și *Legea salică*, titlul XLIV, art. 1 și 4.

d *Legea salică*, titlurile LIX și LXXVI.

e *Extra sermonem regis*[30]. *Legea salică*, titlurile LIX și LXXVI.

f *Ibidem*, titlul LIX, § 1.

g *Ibidem*, titlul LXXVI, § 1.

urmă, nu. Primul[a], pentru cea mai mică acuzaţie, era supus la proba cu apă clocotită; cel din urmă nu era supus la această probă decît în cazul acuzaţiei de omor[b]. În sfîrşit, un vasal[c] al regelui nu putea fi constrîns să depună jurămînt în justiţie împotriva altui vasal. Numărul acestor privilegii a sporit mereu; iar Capitulara lui Carloman[d] cinsteşte pe vasalii regelui prin acordarea dreptului de a nu putea fi siliţi să depună ei înşişi jurămînt, ci numai prin gura propriilor lor vasali. Mai mult încă, atunci cînd posesorul unei feude nu se prezentase la oaste, pedeapsa lui era de-a se abţine să mănînce carne şi să bea vin tot atît de mult timp cît lipsise şi de la oaste; dar omul liber[e] care nu-l urmase pe comite trebuia să plătească o compoziţie de şaizeci de solizi[f] şi era redus în stare servilă şi ţinut astfel pînă ce-o plătea.

Este deci lesne să ne imaginăm că francii care nu erau vasali ai regelui, şi cu atît mai mult romanii, au căutat să devină vasali; şi că, pentru a nu fi lipsiţi de domeniile lor, a fost născocit procedeul de-a ceda regelui alodia pe care cineva o avea, de a o primi de la el ca feudă şi de a-i indica moştenitorii. Această practică s-a menţinut necontenit; ea a căpătat o deosebită răspîndire în vremurile tulburi ale celei de-a doua dinastii cînd fiecare avea nevoie de un protector şi voia să facă corp comun cu alţi seniori[g], intrînd, ca să spunem aşa, în monarhia feudală, căci monarhia politică nu mai exista.

---

a *Ibidem*, titlurile LVI şi LIX.

b *Legea salică*, titlul LXXVI, § 1.

c *Ibidem*, titlul LXXVI, § 2.

d *Apud Vernis palatium*, din anul 883, art 4 şi 11.

e *Capitulara* lui Carol cel Mare, care este a doua din anul 812, art. 1 şi 3.

f *Heribannum*.

g *Non infirmis reliquit haeredibus*[31], spune Lambert d'Ardres, în Du Cange, la cuvîntul *alodis*.

Aceasta a continuat și în vremea celei de-a treia dinastii, după cum se vede din mai multe hrisoave[a], fie că cel ce avea o alodie o dona și o lua înapoi prin același act, fie că o declara alodie și după aceea o recunoștea ca feudă. Aceste feude se numeau *feude de reluare* (fiefs de reprise).

Aceasta nu înseamnă că cei care aveau feude le administrau cu grijă și chibzuială; și, cu toate că oamenii liberi țineau mult să aibă feude, ei tratau acest fel de bunuri așa cum se administrează astăzi bunurile uzufructuare. Aceasta l-a determinat pe Carol cel Mare, cel mai vigilent și mai grijuliu dintre principii pe care i-am avut, să statornicească numeroase rînduieli[b] pentru a împiedica pe posesorii de feude de-a le degrada pe acestea în favoarea proprietăților lor. Aceasta dovedește numai că pe timpul lui cea mai mare parte a beneficiilor erau încă acordate pe viață; și că, prin urmare, li se purta mai multă grijă alodiilor decît beneficiilor; cu toate acestea însă, situația de vasal al regelui era preferată aceleia de om liber. Puteau exista motive care să-l determine pe posesorul unei feude să înstrăineze o anumită porțiune din ea; dar nimeni nu voia să-și piardă însuși înaltul său titlu.

Știu, de asemenea, că, în adevăr, Carol cel Mare se plînge, într-o Capitulară[c], de faptul că, în unele locuri, existau oameni care își donau feudele în proprietate și apoi le răscumpărau în proprietate. Dar eu nu spun că nu era preferată o proprietate unui bun uzufructuar; spun numai că atunci cînd se putea transforma o alodie într-o feudă transmisibilă la moștenitori, și acesta este cazul prezentat în formula despre care am vorbit mai sus, era foarte avantajos să se facă acest lucru.

---

a Vezi cele pe care le citează Du Cange, la cuvîntul *alodis*, și cele pe care le prezintă Galland, *Traité du francaleu* (Tratat despre alodie), p. 14 și urm.

b *Capitulara II* din anul 802, art. 10; și *Capitulara VII* din anul 803, art. 35; și *Capitulara I, incerti anni* (anul nesigur), art. 49; și *Capitulara* din anul 806, art. 7.

c *Capitulara V* din anul 806, art. 8.

CAPITOLUL IX

CUM AU FOST TRANSFORMATE ÎN FEUDE BUNURILE BISERICEȘTI

Bunurile fiscale nu ar fi trebuit să aibă altă menire decît pe aceea de-a fi folosite ca donații pe care regii puteau să le facă pentru a-i determina pe franci să ia parte la noi campanii, care sporeau, pe de altă parte, bunurile fiscale; și aceasta era, după cum am spus, spiritul națiunii; donațiile au luat însă un alt curs. Ni s-a păstrat[a] o cuvîntare a lui Chilperic, nepot al lui Clovis, care se plîngea chiar pe atunci de faptul că bunurile sale fuseseră donate, aproape toate, bisericilor. „Fiscul nostru a sărăcit, spunea el; avuțiile noastre au fost trecute în mîna bisericilor[b]; numai episcopii domnesc; ei se bucură de mărire, noi am pierdut-o".

Aceasta i-a determinat pe majordomi, care nu îndrăzneau să se atingă de seniori, să despoaie bisericile de avutul lor: și unul din motivele pe care le-a invocat Pepin pentru a intra în Neustria a fost acela că fusese chemat acolo de către clerici pentru a pune capăt încălcărilor regilor, adică ale majordomilor, care deposedau biserica de toate bunurile ei[c].

Majordomii din Austrasia, adică familia Pepinilor, trataseră biserica cu mai multă moderație decît majordomii din Neustria și din Burgundia; acest lucru reiese foarte limpede din cronicile[d] noastre, în care călugării nu se pot

a În Grégoire de Tours, cartea VI, cap XLVI.

b Aceasta l-a determinat să anuleze testamentele făcute în favoarea bisericilor și chiar donațiile făcute de către tatăl său; Gontran le restabili și a făcut chiar noi donații. Grégoire de Tours, cartea VII, cap. VII.

c Vezi *Annales de Metz*, cu privire la anul 687. *Excitor imprimis querelis sacerdotum et servorum Dei, qui me saepius adierunt ut pro sublatis iniuste patrimoniis*, etc.[32].

d Vezi *Annales de Metz* [cu privire la anul 687].

sătura admirînd evlavia și dărnicia Pepinilor. Aceștia ocupaseră ei înșiși demnitățile de frunte ale bisericii. „Corb la corb nu-și scoate ochii", cum spunea Chilperic episcopilor[a].

Pepin a supus Neustria și Burgundia; dar întrucît recursese, pentru a-i distruge pe majordomi și pe regi la pretextul persecuției bisericilor nu mai putea să le despoaie de avutul lor fără a se contrazice și fără a arăta astfel că-și bătea joc de popor. Dar cucerirea celor două mari regate și distrugerea taberei potrivnice i-au procurat destule mijloace pentru a-și putea mulțumi căpitanii.

Pepin a pus mîna pe putere în monarhie protejînd clerul; fiul său, Carol Martel, nu s-a putut menține la putere decît asuprindu-l. Acest principe, văzînd că o parte din bunurile regale și din bunurile fiscale fuseseră donate nobilimii pe viață sau în proprietate și că clerul, căpătînd și de la bogați și de la săraci, dobîndise o mare parte chiar din bunurile alodiale, a despuiat bisericile de avutul lor; și deoarece feudele provenite din împărțeala inițială nu mai existau, a format noi feude[b]. El a luat pentru sine și pentru căpitanii săi, bunurile bisericilor și chiar bisericile, și a pus capăt unui abuz care, spre deosebire de relele obișnuite, era cu atît mai lesne de înlăturat cu cît era extrem de mare.

CAPITOLUL X

AVUȚIILE CLERULUI

Clerul primea atît de multe donații, încît trebuie ca în timpul celor trei dinastii să-i fi fost donate de mai multe ori toate bunurile regatului. Dar dacă regii, nobi-

---

a În Grégoire de Tours [cartea V, cap. XIX].

b *Karolus plurima iuri ecclesiastico detrahens, praedia fisco sociavit, ac deinde militibus dispertivit*[33]. *Ex Chronico Centulensi,* cartea II.

limea şi poporul au găsit mijlocul de a-i da toate bunurile, l-au găsit tot atît de lesne şi pe acela de a i le lua înapoi. Cucernicia a făcut să se înalţe biserici în vremea primei dinastii; dar spiritul războinic a făcut ca ele să fie donate ostaşilor, care le-au împărţit copiilor lor. Cîte moşii nu au ieşit din avutul destinat întreţinerii clerului! Regii din a doua dinastie s-au arătat darnici, făcîndu-i iarăşi donaţii nemăsurate. Dar iată că vin normanzii, care jefuiesc şi pustiesc, persecută mai ales pe preoţi şi pe călugări, caută abaţiile, scotocesc să găsească orice loc bisericesc; căci ei puneau pe seama clericilor distrugerea idolilor lor, precum şi toate violenţele lui Carol cel Mare, care îi silise să se refugieze, unii după alţii, în nord. Era vorba de o duşmănie pe care trecerea a patruzeci sau cincizeci de ani n-o putuse stinge. În această stare de lucruri, cîte bunuri a pierdut clerul! Abia mai existau clerici care să le ceară înapoi. Aşadar, evlaviei celei de-a treia dinastii i-au mai rămas destule fundaţii de creat şi pămînturi de dăruit: ideile răspîndite pe acea vreme, credinţa, i-ar fi putut face pe laici să rămînă fără nici un avut, dacă ei ar fi fost oameni destul de cinstiţi. Dar, dacă oamenii bisericii erau stăpîniţi de ambiţie, aceasta nu le lipsea nici laicilor: dacă muribundul dona ceva, moştenitorul voia să ia înapoi ce donase cel dintîi. Nu se mai vedeau decît litigii între seniori şi episcopi, între nobili şi abaţi; şi clericii trebuie să fi fost tare hărţuiţi de vreme ce au fost nevoiţi să se pună sub protecţia unor seniori, care îi apărau o clipă, iar după aceea îi persecutau.

O rînduială mai bună, care s-a statornicit în timpul celei de-a treia dinastii, a îngăduit clericilor să-şi sporească avutul. Au apărut însă calviniştii, care au pus să se bată monedă din toate obiectele de aur şi de argint care s-au găsit în biserici. Cum ar fi putut oare clerul să fie sigur de avere, dacă el nu era sigur de existenţa sa? El se adîncea în controverse, în vreme ce i se ardeau arhivele. La ce i-a servit să ceară unei nobilimi mereu

ruinată să-i restituie ceea ce ea nu mai avea sau ceea ce ea ipotecase în mii de chipuri? Clerul a dobîndit mereu, a dat mereu înapoi și dobîndește încă.

CAPITOLUL XI

STAREA EUROPEI PE VREMEA LUI CAROL MARTEL

Carol Martel, care a început să despoaie clerul de bunurile sale, s-a bucurat de condiițile cele mai prielnice: el era temut și iubit de către ostași, cărora le purta de grijă; avea un pretext pentru războaiele sale împotriva sarazinilor[a]; oricît de urît era de către cler, nu-i păsa, căci nu avea de fel nevoie de el; papa, căruia el îi era necesar, îi întindea brațele: este cunoscută celebra solie[b] pe care i-a trimis-o Grigore al III-lea. Aceste două puteri au fost strîns unite, pentru că ele nu se puteau lipsi una de cealaltă: papa avea nevoie de franci pentru a-l susține împotriva longobarzilor și a grecilor; Carol Martel avea nevoie de papă pentru a-i umili pe greci, pentru a-i ține în frîu pe longobarzi, pentru a-și spori prestigiul[c] în țara sa și pentru a da greutate titlurilor pe care le avea și acelora pe care el

---

a Vezi *Annales de Metz* [anno 732 și anno 737].

b *Epistolam quoque, decreto Romanorum principum, sibi praedictus praesul Gregorius miserat, quod sese populus Romanus, relicta imperatoris dominatione, ad suam defensionem et invictam clementiam convertere voluisset*[34]. *Annales de Metz*, cu privire la anul 741. *Eo pacto patrato, ut a partibus imperatoris recederet*[35]. Fredegar.

c Se poate vedea, în autorii din acea epocă, impresia pe care autoritatea atîtor papi a făcut-o asupra spiritului francezilor. Cu toate că regele Pepin fusese deja încoronat de către arhiepiscopul de Maiența, el a privit ungerea sa de papa Ștefan ca ceva care îl întărea în toate drepturile sale.

sau fiii lui le-ar fi putut obţine. El nu putea, aşadar, să dea greş în acţiunea sa.

Sfîntul Eucher, episcop de Orléans, a avut o viziune care i-a uimit pe principi. Trebuie să redau, în această privinţă, scrisoarea[a] pe care episcopii adunaţi la Reims i-au trimis-o lui Ludovic Germanicul, care intrase pe domeniile lui Carol Pleşuvul, deoarece ea este foarte potrivită pentru a ne arăta care era, pe acele timpuri, starea de lucruri şi starea de spirit. Ei spun[b] că „sfîntul Eucher fiind dus în cer, a văzut cum Carol Martel era supus la chinuri în fundul iadului din porunca sfinţilor care trebuie să asiste împreună cu Iisus Hristos la judecata din urmă; că el fusese condamnat la această pedeapsă înainte de moarte, pentru că a despuiat bisericile de bunurile lor, atrăgînd prin aceasta asupra lui păcatele tuturor celor ce le înzestraseră; că regele Pepin a întrunit pentru această chestiune un conciliu; că el a dispus să se restituie bisericilor tot ce a putut să mai ia înapoi dintre bunurile bisericeşti; că, deoarece el nu a putut să redobîndească decît o parte din ele, din pricina neînţelegerilor sale cu Vaifre, duce al Aquitaniei, el a dispus ca, pentru restul bunurilor, să se emită, în favoarea bisericilor acte de precaritate[c36] *(lettres précaires)*, şi a rînduit ca laicii să plătească o zeciuială pentru bunurile bisericeşti pe care le deţineau, şi doisprezece dinari de fiecare casă; că, apoi, Carol cel Mare nu a împărţit bunurile bisericii; ci că, dimpotrivă, el a emis o Capitulară prin care şi-a luat, în numele său şi al

---

a *Anno 858, apud Carisiacum* (Din anul 858, la Carisiacus), ed. Baluze, vol. II, p. 101.

b *Ibidem*, vol. II, art. 7, p. 109.

c *Precaria, quod precibus utendum conceditur*[37], spune Cujas în notele sale la cartea I din lucrarea *Despre feude*. Dintr-o diplomă a regelui Pepin, purtînd data celui de-al treilea an al domniei sale, rezultă că nu acest principe a introdus aceste acte de precaritate; el citează unul făcut de către majordomul Ebroin, exemplu urmat după aceea. Vezi diploma acestui rege în vol. V din *Historiens de France* (Istoricii Franţei), lucrare a benedictinilor, art. 6.

urmaşilor săi, obligaţia de-a nu le împărţi niciodată; că tot ceea ce afirmă ei se dovedeşte prin mărturii scrise şi că mulţi dintre ei înşişi le auziseră toate acestea povestite de Ludovic Debonarul, tatăl celor doi regi".

Rînduiala regelui Pepin, despre care vorbesc episcopii, a fost statornicită în conciliul ţinut la Leptines[a]. Biserica era avantajată prin aceea că cei ce primiseră bunuri de ale sale nu le deţineau decît cu titlu precar, şi că, în afară de aceasta, ea primea de la aceştia zeciuială şi doisprezece dinari de fiecare casă ce îi aparţinuse. Dar acesta era un paliativ iar răul dăinuia.

Chiar şi această măsură a întîmpinat împotriviri şi Pepin a fost nevoit să emită o altă Capitulară[b] prin care a dispus ca cei ce deţineau beneficii de acestea să plătească zeciuiala şi darea aici arătate şi chiar să întreţină clădirile episcopilor sau ale mănăstirii, sub sancţiunea pierderii bunurilor donate. Carol cel Mare a confirmat rînduielile lui Pepin[c].

Ceea ce spun episcopii în aceeaşi scrisoare, că a promis Carol cel Mare, în numele său şi al urmaşilor săi, adică să nu mai împartă ostaşilor bunurile bisericilor, corespunde cu Capitulara acestui principe, care a fost dată la Aix-la-Chapelle, în anul 803, în scopul de a potoli temerile clericilor în această privinţă; dar donaţiile făcute dinainte au rămas mai departe în vigoare[d].

---

a Anul 743. Vezi cartea V a *Capitulariilor*, art. 3, ed. Baluze, p. 825.

b Cea de la Metz din anul 756, art. 4.

c Vezi *Capitulara* lui din anul 803, dată la Worms, ed. Baluze, p. 411, în care el reglementează contractul de posesiune precară; şi cea de la Frankfurt din anul 794, p. 267, art. 24, cu privire la repartiţiile clădirilor; şi cea din anul 800, p. 330.

d După cum rezultă din nota precedentă şi din *Capitulara* lui Pepin, rege al Italiei, în care se spune că regele va da mănăstirile ca feudă celor care s-ar recomanda pentru feude. Această *Capitulară* e anexată la *Legea longobarzilor*, cartea III, titlul I, § 30 şi la *Legile salice*, colecţia legilor lui Pepin, în Echard, p. 195, titlul XXXI, art. 4.

Episcopii adaugă, şi pe bună dreptate, că Ludovic Debonarul a urmat linia de conduită a lui Carol cel Mare şi nu a donat de fel soldaţilor bunurile bisericii.

Totuşi vechile abuzuri au căpătat o întindere atît de mare, încît în timpul domniei[a] fiilor lui Ludovic Debonarul, laicii instalau preoţi în bisericile lor sau îi alungau fără consimţămîntul episcopilor. Bisericile erau împărţite între moştenitori[b]; iar cînd nu erau întreţinute aşa cum se cuvine, episcopii nu aveau alt mijloc de a interveni decît să ia de acolo moaştele[c].

Capitulara de la Compiègne[d] a stabilit că trimisul regelui va putea face inspecţie, împreună cu episcopul, la toate mănăstirile, cu încuviinţarea[e] şi în prezenţa celui care o deţinea; iar această regulă generală dovedeşte că abuzul era general.

Nu se poate spune că ar fi lipsit legi pentru restituirea bunurilor bisericeşti. În adevăr, cînd papa le-a adus episcopilor învinuirea de neglijenţă în refacerea mănăstirilor, ei i-au scris[f] lui Carol Pleşuvul că această imputare nu-i atinsese de fel, pentru că ei nu erau vinovaţi de acest lucru; şi l-au încunoştiinţat despre ceea ce se promisese, se hotărîse şi se rînduise în atîtea adunări ale poporului. Şi, în adevăr, ei citează nouă.

Neînţelegerile se ţineau lanţ. Au venit normanzii şi i-au pus pe toţi de acord[40].

---

a Vezi Constituţia lui Lothar I, în *Legea longobarzilor*, cartea III, legea I, § 43.

b *Ibidem*, § 44.

c Vezi Constituţia lui Lothar I, în *Legea longobarzilor*, cartea III, legea I, § 44.

d Dată în cel de-al douăzeci şi optulea an al domniei lui Carol Pleşuvul, în anul 868, ed. Baluze, p. 203.

e *Cum consilio et consensu ipsius qui locum retinet*[38].

f *Consilium apud Bonoilum* (Conciliul de la Bonoilum), anul al şaisprezecelea al domniei lui Carol Pleşuvul, anul 856, ed. Baluze, p. 78.

CAPITOLUL XII

ÎNFIINȚAREA DIJMELOR

Rînduielile statornicite sub domnia regelui Pepin dăduseră bisericii mai degrabă speranța unei ușurări decît o ușurare efectivă; și, după cum Carol Martel a găsit întregul patrimoniu public în mîinile clericilor, Carol cel Mare a găsit bunurile bisericilor în mîinile ostașilor. Aceștia nu puteau fi constrînși să restituie ceea ce li se donase; iar împrejurările de pe atunci făceau ca acest lucru să fie și mai irealizabil decît era prin natura sa. Pe de altă parte, creștinismul nu trebuia lăsat să piară, din lipsa de slujitori ai bisericii[a], de lăcașuri de închinare și de îndrumări pastorale.

Aceasta l-a determinat pe Carol cel Mare să instituie[b] dijmele, un nou fel de avuție, care a prezentat pentru cler avantajul că, fiind acordat în mod exclusiv bisericii, a fost mai lesne după aceea să se recunoască uzurpările în această privință.

Unii au voit să situeze această instituire la date mult mai îndepărtate; dar izvoarele citate în sprijinul acestor susțineri mi se par a fi mărturii împotriva celor care le invocă. Constituția[c] lui Clotar spune doar că

---

a În războaiele civile care s-au iscat pe timpul lui Carol Martel, bunurile bisericii din Reims au fost date laicilor. Clerul a fost lăsat să *se întrețină cum putea,* după cum se spune în *La vie de Saint Rémi* (Viața Sfîntului Remi). S u r i u s[39], vol. I, p. 279.

b *Legea longobarzilor,* cartea III, titlul III, §§ 1 și 2.

c Este aceea despre care am vorbit atît de mult în capitolul IV de mai sus, pe care o găsim în ed. B a l u z e a *Capitulariilor,* vol. I, art. 11, p. 9.

nu se vor percepe anumite dijme[a] pentru bunurile acordate bisericii. Aşadar, biserica era departe de a percepe dijme pe acea vreme şi tot ceea ce caută să obţină era de a fi scutită de ele. Al doilea conciliu[b] de la Macôn, ţinut în anul 585, care porunceşte să se plătească dijmele, spune, într-adevăr, că ele s-au plătit în vechime, dar, spune, de asemenea, că atunci ele nu se mai plăteau.

Cine se îndoieşte că înainte de Carol cel Mare nu s-a deschis *Biblia* şi nu au fost propovăduite darurile și ofrandele despre care se vorbeşte în Levitic[42]? Eu susţin însă că înainte de acest principe dijmele puteau fi propovăduite, dar că ele nu erau încă introduse.

Am spus că rînduielile statornicite în vremea regelui Pepin supuseseră la plata dijmelor şi la repararea bisericilor pe cei care deţineau, cu titlul de feude, bunurile bisericilor. Era mare lucru ca fruntaşii naţiunii să fie constrînşi, printr-o lege, a cărei justețe nu putea fi contestată, să dea exemplu.

Carol cel Mare a făcut mai mult încă, şi, din Capitulara *de Villis*[c], vedem că el a supus la obligaţia de plată a dijmelor propriile sale bunuri: acesta era iarăși un mare exemplu.

Poporul de jos nu prea este însă în stare să lase la o parte interesele sale sub imboldul unor exemple. Si-

---

a *Agraria et pascuaria, vel decimas porcorum, Ecclesiae concedimus; ita ut actor aut decimator in rebus Ecclesiae nullus accedat*[41]. *Capitulara* lui Carol cel Mare din anul 800, ed. Baluze, p. 336, explică foarte bine ce era acest fel de dijmă de care Clotar scuteşte biserica: ea era a zecea parte din porcii care erau ţinuţi la îngrășat în pădurile regelui; și Carol cel Mare dispune ca judecătorii săi să plătească această zeciuială la fel cu ceilalţi, pentru ca să dea exemplu. Se vede că era vorba de un drept seniorial sau economic.

b *Canone V, ex tomo I, Conciliorum antiquorum Galliae, opera Jacobi Sirmundi* (Canonul V, în vol. I din Vechile concilii ale Galiei, operele lui Jacob Sirmond).

c Articolul 6, ed. Baluze, p. 332. Ea a fost dată în anul 800.

nodul de la Frankfurt[a] i-a prezentat un argument mai puternic pentru a-l face să plătească dijmele. Cu acel prilej s-a emis o Capitulară în care se spunea că, la ultima foamete, spicele de grîu fuseseră găsite goale[b]; că boabele fuseseră devorate de către demoni și că se auziseră glasuri care dojeneau pe oameni pentru neplata dijmei[44]; și, drept urmare, s-a poruncit tuturor celor ce dețineau bunuri bisericești să plătească dijma; și, iarăși, drept urmare, s-a poruncit acest lucru tuturor.

Carol cel Mare nu și-a atins de la început țelul: această dare a părut peste măsură de mare[c]. La evrei, plata dijmelor intrase de la întemeiere, în organizarea statului lor; dar aici, plata dijmelor era o sarcină independentă de acelea statornicite o dată cu instituirea monarhiei. Din dispozițiile adăugate la legea longobarzilor[d] se poate vedea cît de greu a fost să se impună plata dijmelor prin legile civile; iar după diferitele canoane ale conciliilor ne putem da seama cît de dificilă a fost introducerea lor prin legile bisericești.

Poporul a consimțit în sfîrșit să plătească dijmele cu condiția de a le putea răscumpăra. Constituția lui Ludovic Debonarul[e] și cea a împăratului Lothar[f], fiul său, nu au îngăduit acest lucru.

Legile lui Carol cel Mare asupra înființării dijmelor au fost opera necesității; numai religia și-a avut aici partea, superstiția, nu.

---

a Ținut sub Carol cel Mare, în anul 794.

b *Experimento enim didicimus in anno quo illa valida fames irrepsit, ebullire vacuas annonas a daemonibus devoratas, et voces exprobationis auditas, etc*[43]., ed. B a l u z e, p. 267, art. 23.

c Vezi între altele *Capitulara* lui Ludovic Debonarul, din anul 829, ed. B a l u z e, p. 663, împotriva celor care, pentru a nu plăti dijma, nu-și cultivau pămînturile; și art. 5. *Nonis quidem et decimis, unde et genitor noster et nos frequenter in diversis placitis admonitionem fecimus*[45].

d Între altele cea a lui Lothar, cartea III, titlul III, cap. VI.

e Din anul 829, art. 7 în B a l u z e, vol. I, p. 663.

f *Legea longobarzilor*, cartea III, titlul III, § 8.

Faimoasa lui împărţire în patru a dijmelor: pentru întreţinerea bisericilor, pentru săraci, pentru episcopi, pentru clerici[a], dovedeşte că el urmărea să redea bisericii acea stabilitate şi trăinicie pe care aceasta o pierduse.

Testamentul său[b] arată că el a vrut să ducă pînă la capăt înlăturarea relelor pe care le pricinuise Carol Martel, bunicul său. El a făcut trei părţi egale din bunurile sale mobile: a dispus ca două din aceste părţi să fie împărţite în douăzeci şi una de porţiuni pentru cele douăzeci şi una de arhiepiscopii din imperiul său; fiecare parte trebuia să fie subîmpărţită între arhiepiscopie şi episcopiile care depindeau de ea. Treimea care a rămas a împărţit-o în patru: o parte a donat-o copiilor şi nepoţilor săi; alta a fost adăugată celor două treimi deja donate; celelalte două au fost destinate operelor pioase. Se părea că ar considera imensul dar făcut de el bisericilor nu atît ca un act de cucernicie cît ca un act politic.

CAPITOLUL XIII

DESPRE ALEGEREA EPISCOPILOR ŞI ABAŢILOR

Bisericile devenind sărace, regii au renunţat[c] la desemnarea episcopilor şi a demnitarilor pentru alte beneficii eclesiastice. Principii s-au îngrijit mai puţin de numirea slujitorilor bisericii, iar candidaţii au recurs mai puţin la sprijinul autorităţii lor. Aşa că biserica

---

a *Ibidem*, § 4.

b Acesta e un fel de codicil prezentat de către Eginhard[46] şi care e deosebit de testamentul propriu-zis, care se găseşte în Goldast[47] şi Baluze.

c Vezi *Capitulara* lui Carol cel Mare din anul 803, art. 2, ed. Baluze, p. 379; şi edictul lui Ludovic Debonarul din anul 834, în Goldast, *Constitutions impériales* (Constituţii imperiale), vol. I.

primea un fel de compensaţie pentru bunurile care îi fuseseră luate.

Şi dacă Ludovic Debonarul[a] a lăsat poporului roman dreptul de a alege pe papi, aceasta a fost o urmare a spiritului general din vremea lui: comportarea faţă de scaunul papal a fost la fel cu comportarea faţă de celelalte scaune.

CAPITOLUL XIV

DESPRE FEUDELE LUI CAROL MARTEL

Nu pot spune dacă, donînd bunurile bisericii ca feude, Carol Martel le-a donat pe viaţă sau pe vecie. Tot ce ştiu este că pe timpul lui Carol cel Mare[b] şi al lui Lothar I[c] existau bunuri de acest fel care se transmiteau la moştenitori şi se împărţeau între ei.

Văd, în afară de aceasta, că o parte[d] au fost donate ca alodii, iar cealaltă parte ca feude.

Am spus că proprietarii de alodii erau supuşi la serviciul militar ca şi posesorii de feude. Fără îndoială, aceasta a fost cauza datorită căreia Carol Martel a donat deopotrivă şi cu titlu de alodie şi cu titlu de feudă.

---

a Aceasta se spune în vestitul canon *Ego Ludovicus* (Eu Ludovic), care este în chip vădit apocrif. El se află în ed. Baluze, p. 591, cu privire la anul 817.

b Cum rezultă din *Capitulara* sa din anul 801, art. 17, în Baluze, vol. I, p. 360.

c Vezi Constituţia sa, inserată în *Codul longobarzilor*, cartea III, titlul I, § 44.

d Vezi Constituţia de mai sus şi *Capitulara* lui Carol Pleşuvul din anul 846, cap. XX, *in villa Sparnaco*, ed. Baluze, vol. II, p. 31; şi cea din anul 853, cap. III şi V, în sinodul de la Soissons, ed. Baluze, vol. II, p. 54; şi cea din anul 854, *apud Attiniacum*, cap. X, ed. Baluze, vol. II, p. 70. Vezi de asemenea prima *Capitulară* a lui Carol cel Mare, *incerti anni*, art. 49 şi 56, ed. Baluze, vol. I, p. 519.

CAPITOLUL XV

CONTINUAREA ACELUIAŞI SUBIECT

Trebuie să relevăm că feudele fiind transformate în bunuri bisericeşti, iar bunurile bisericeşti fiind transformate în feude, feudele şi bunurile bisericești au împrumutat cîte ceva, în mod reciproc, unele din natura celorlalte. Astfel bunurile bisericești au început să se bucure de privilegiile feudelor, iar feudele de cele ale bunurilor bisericeşti: aşa au fost drepturile[a] onorifice în biserici[48], care au apărut pe acele vremuri. Şi, deoarece aceste drepturi au fost întotdeauna legate mai mult de jurisdicția superioară[49] decît de ceea ce noi numim astăzi feudă, urmează că jurisdicţiile patrimoniale au fost statornicite odată cu aceste drepturi.

CAPITOLUL XVI

CONTOPIREA TITLULUI DE REGE CU DEMNITATEA DE MAJORDOM. A DOUA DINASTIE

Ordinea chestiunilor de discutat m-a făcut să nu urmez ordinea cronologică; astfel că am vorbit despre Carol cel Mare înainte de a vorbi despre acea faimoasă epocă a trecerii, sub regele Pepin, a coroanei la Carolingieni: fapt care, spre deosebire de evenimentele obişnuite, poate că trezeşte mai mult luarea aminte astăzi decît pe vremea cînd s-a petrecut.

Regii nu aveau nici o autoritate, dar aveau un nume; titlul de rege era ereditar, iar cel de majordom era electiv. Cu toate că, în ultimul timp, majordomii puse-

---

a Vezi *Capitulariile*, cartea V, art. 44; şi edictul de la Pistes din anul 864, art. 8 şi 9, în care se arată drepturile onorifice ale seniorilor, statornicite aşa cum sînt în vigoare şi astăzi.

seră pe tron pe cine voiseră dintre Merovingieni, ei nu luaseră niciodată pe rege dintr-o altă familie; și vechea lege, care acorda coroana unei anumite familii, nu era de fel ștearsă din inimile francilor. Persoana regelui era aproape necunoscută în monarhie, dar nu tot așa era și demnitatea de rege. Pepin, fiul lui Carol Martel, a socotit că era nimerit să contopească aceste două titluri; contopire care făcea să existe o continuă incertitudine dacă noua regalitate era ereditară sau nu; și aceasta îi era de ajuns celui ce alipea la titlul de rege o mare putere. Atunci autoritatea majordomului a fost îmbinată cu autoritatea regală. În contopirea acestor două autorități, s-a înfăptuit un fel de conciliere. Majordomul fusese electiv, iar regele ereditar; la începutul celei de-a doua dinastii, coroana a devenit electivă, pentru că poporul alegea; ea era totodată ereditară, pentru că el alegea mereu din sînul aceleiași familii[a].

Părintele Le Cointe[51], în ciuda mărturiei tuturor documentelor istorice[b], contestă[c] că papa ar fi autorizat această importantă schimbare; unul dintre argumentele sale este că prin aceasta el ar fi săvîrșit o nedreptate. Și este de mirare să vedem că un istoric stabilește ce au făcut oamenii după ce ar fi trebuit ei să facă! Cu acest fel de a raționa nu ar mai exista istorie.

Oricum ar sta lucrurile, este sigur că, din momentul victoriei ducelui Pepin, familia sa a devenit domnitoare, iar cea a Merovingienilor a încetat de a mai fi astfel. Cînd nepotul său Pepin a fost încoronat ca rege nu a fost vorba decît de o ceremonie mai mult și de o fan-

---

a Vezi testamentul lui Carol cel Mare și împărțeala pe care Ludovic Debonarul a făcut-o între fiii săi în adunarea statelor, ținută la Quierzy, relatată de către G o l d a s t: *Quem populus eligere velit, ut patri suo succedat in regni haereditate*[50].

b Anonimul, cu privire la anul 752, și *Chron Centul.* (Cronica din Centulum) cu privire la anul 754.

c *Fabella quae post Pippini mortem excogitata est, aequitati ac sanctitati Zachariae papae plurimum adversatur*[52]... *Annalles ecclesiastici Francorum* (Analele eclesiastice ale francilor), vol. II, p. 319.

tomă mai puţin: căci prin aceasta, el nu a dobîndit nimic altceva decît însemnele regalităţii; în sînul naţiunii nu s-a schimbat însă nimic.

Am spus toate acestea în scopul de a stabili momentul revoluţiei care a avut loc, pentru a nu se mai face eroarea de a se socoti revoluţie ceea ce nu era decît o urmare a revoluţiei.

Cînd Hugues Capet a fost încoronat ca rege, la începutul celei de-a treia dinastii, a avut loc o schimbare mai importantă, deoarece statul a trecut de la anarhie la o formă oarecare de guvernămînt; dar cînd s-a suit pe tron Pepin, s-a menţinut forma de guvernămînt existentă.

Cînd Pepin a fost încoronat ca rege, el nu şi-a schimbat decît titlul; dar cînd a fost încoronat ca rege Hugues Capet, a avut loc o schimbare de esenţă, deoarece o mare feudă, îmbinată cu coroana, a pus capăt anarhiei.

Cînd Pepin a fost încoronat ca rege, titlul de rege a fost îmbinat cu cea mai înaltă demnitate; cînd a fost încoronat Hugues Capet, titlul de rege a fost îmbinat cu cea mai mare dintre feude.

CAPITOLUL XVII

O PARTICULARITATE ÎN ALEGEREA REGILOR DIN CEA DE-A DOUA DINASTIE

În formula de investitură a lui Pepin[a], vedem că Carol şi Carloman au fost de asemenea unşi şi binecuvîntaţi şi că seniorii francezi s-au obligat, sub amenin-

---

a Volumul V din *Historiens de France* par les P.P. bénédictins, p. 9.

țarea pedepsei cu interdicția și cu excomunicarea să nu aleagă[a] niciodată ca rege pe cineva din altă familie.

Din testamentul lui Carol cel Mare și din cel al lui Ludovic Debonarul reiesc că francii alegeau pe urmașii la tron dintre fiii regilor: ceea ce corespunde în totul cu clauza de mai sus. Iar atunci cînd domnia a trecut în mîinile altei familii decît aceea a lui Carol cel Mare, dreptul de a alege, care era limitat și condițional, a devenit pur și simplu; și, s-a schimbat, astfel, vechea organizare a statului.

Simțind că i se apropie sfîrșitul, Pepin i-a adunat[b] pe seniorii eclesiastici și laici la Saint-Denis și a împărțit regatul între cei doi fii ai săi, Carol și Carloman. Nu avem actele acestei adunări; dar ceea ce s-a petrecut acolo este descris de autorul vechii colecții istorice dată la lumină de către Canisius[c54], precum și de cel al *Analelor* de la Metz, după cum a remarcat[d] Domnul Baluze. Și, în acestea, eu găsesc două lucruri oarecum contrare: că Pepin a făcut împărțeala cu consimțămîntul marilor seniori și, apoi, că a făcut aceasta în virtutea dreptului său patern. Aceasta dovedește ceea ce am mai spus, anume că, în timpul acestei dinastii, dreptul poporului consta în a alege pe rege din sînul aceleiași familii: era vorba la drept vorbind, mai degrabă de un drept de a exclude decît de a alege.

Acest fel de drept de alegere este confirmat de documentele istorice provenind de la cea de-a doua dinastie. Astfel este Capitulara lui Carol cel Mare privitoare la împărțirea imperiului între cei trei fii ai săi, în care, după ce stabilește partea fiecăruia, el spune[e]

a *Ut nunquam de alterius lumbis regem in aevo praesumant eligere, sed ex ipsorum*[53] Vol. V din *Historiens de France*, p. 10.

b În anul 768.

c Vol. II. *Lectionis antiquae* (Lecții vechi).

d Ediția *Capitulariilor*, vol. I, p. 188.

e În prima *Capitulară* din anul 806, ed. Baluze, p. 439, art. 5.

că „dacă unul dintre cei trei fraţi va avea un fiu pe care poporul va voi să-l aleagă ca urmaş la tronul tatălui său, unchii săi vor trebui să consimtă la aceasta"

Aceeaşi dispoziţie se află în actul împărţelii[a] făcută de către Ludovic Debonarul între cei trei fii ai săi, Pepin, Ludovic şi Carol, în anul 837, în adunarea de la Aix-la-Chapelle, precum şi într-un alt act de împărţeală al aceluiaşi împărat[b], făcută cu douăzeci de ani mai înainte între Lothar, Pepin şi Ludovic. Poate fi citat de asemenea şi jurămîntul lui Ludovic Gîngavul, depus la Compiègne, cînd a fost încoronat acolo: „Eu, Ludovic[c], înscăunat ca rege, prin mila lui Dumnezeu şi prin alegerea poporului, făgăduiesc. ." Cele spuse de mine sînt confirmate de actele conciliului de la Valence[d], ţinut în anul 890, pentru alegerea lui Ludovic, fiul lui Boson, la tronul regatului Arles. Acolo este ales Ludovic; şi se aduc ca argumente principale pentru alegerea sa faptul că el era din familia imperială[e], că demnitatea de rege îi fusese acordată de către Carol cel Gros şi că împăratul Arnoul îl investise prin sceptru şi prin mijlocirea solilor săi. Regatul Arles, ca şi celelalte regate, desprinse din imperiul lui Carol cel Mare, sau dependente de el, era electiv şi ereditar.

---

a În Goldast, *Constitutions impériales* (Constituţii imperiale), vol. II, p. 19.

b Ed. Baluze, p. 574, art. 14. *Si vero aliquis illorum decedens, legitimos filios reliquerit, non inter eos potestas ipsa dividatur; sed potius populus, pariter conveniens, unum ex eis, quem Dominus voluerit, eligat; et hunc senior frater in loco fratris et filii suscipiat*[55].

c *Capitulara* din anul 877, ed. Baluze, p. 272.

d În Dumont, *Corps diplomatique*[56] (Corpusul diplomatic), vol. I, art. 36.

e În linie feminină.

CAPITOLUL XVIII

CAROL CEL MARE

Carol cel Mare și-a propus să mențină puterea nobilimii în limitele sale și să împiedice asuprirea clerului și a oamenilor liberi. El a potrivit așa de bine păturile sociale din sînul statului încît acestea s-au contrabalansat reciproc, iar el a rămas stăpînul. Totul a fost unit prin forța geniului său. A dus neîncetat nobilimea din expediție în expediție; nu i-a lăsat timp să-și facă planuri și a făcut să fie cu totul absorbită de îndeplinirea alor sale. Imperiul s-a menținut datorită măreției conducătorului său: mare ca principe și încă mai mare ca om. Regii, fiii săi, au fost cei dintîi supuși, instrumente ale puterii sale și modele de ascultare. El a statornicit rînduieli minunate; a făcut însă și mai mult: a impus aplicarea lor. Geniul său s-a manifestat în toate părțile imperiului. În legile acestui principe găsim un spirit de prevedere care îmbrățișează totul și o anumită forță care trage după sine totul. Pretextele[a] de sustragere de la îndatoriri sînt înlăturate, neglijențele sînt sancționate, abuzurile suprimate sau prevenite. El știa să pedepsească; știa și mai bine încă să ierte. Vast în planurile sale, simplu în execuție, nimeni nu a avut într-un grad mai înalt arta de a săvîrși cele mai mari lucruri cu ușurință și pe cele grele cu promptitudine. Străbătea neîncetat vastul său imperiu, făcîndu-și simțită prezența oriunde călca. În toate părțile se iveau neîncetat încurcături; în toate părțile el le punea capăt. Nicicînd vreun principe nu a știut să înfrunte mai bine primejdiile; nicicînd vreun principe nu a știut să le evite mai bine. El a sfidat toate pericolele și îndeosebi pe acelea prin

a Vezi *Capitulara III* a sa din anul 811, p. 486, art. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 și 8, *Capitulara I* din anul 812, p. 490, art. 1, *Capitulara II* din același an, p. 494, art. 9 și 11; și altele.

care trec aproape întotdeauna marii cuceritori: adică conspirațiile. Acest principe extraordinar era extrem de moderat; caracterul său era blînd, felul său de purtare simplu; îi plăcea să trăiască în mijlocul curtenilor săi. El a fost poate prea sensibil la farmecele feminine; dar un principe care a cîrmuit totdeauna personal și care și-a petrecut viața în fapte mari, merită mai multă îngăduință. El a pus o admirabilă ordine în cheltuielile sale: și-a exploatat domeniile cu înțelepciune, cu grijă, cu chibzuială; capul unei familii ar putea învăța[a] din legile lui cum să-şi conducă casa. În *Capitulariile* sale vedem izvorul curat și sacru din care și-a scos bogățiile. Nu voi mai spune decît atîta: el a poruncit[b] să se vîndă ouăle de la păsările de curte de pe domeniile sale și ierburile de prisos din grădinile sale; iar mai înainte distribuise popoarelor sale toate bogățiile longobarzilor și uriașele comori ale hunilor care jefuiseră lumea întreagă.

CAPITOLUL XIX

CONTINUAREA ACELUIAŞI SUBIECT

Carol cel Mare și primii săi succesori s-au temut ca slujbași trimiși de ei în regiuni îndepărtate să nu fie cumva porniți spre răzvrătire; ei au socotit că vor găsi mai multă supunere la clerici; așa că au înființat în Germania un mare număr de episcopii[c] și acestora le-au alipit mari feude. Din unele hrisoave se vede că clau-

---

a Vezi Capitulara *de Villis*, din anul 800; *Capitulara II* din anul 813, art. 6 și 19; și cartea V a *Capitulariilor*, art. 303.

b Vezi Capitulara *de Villis*, art. 39. Vezi în întregime această *Capitulară*, care este o capodoperă de înțelepciune, de bună administrație și de chibzuială.

c Vezi, între altele, întemeierea arhiepiscopiei de la Bremen, în *Capitulara* din 789, ed. Baluze, p. 245.

zele care indicau prerogativele acestor feude nu se deosebeau de cele care se treceau de obicei în actele unor asemenea concesiuni[a], cu toate că astăzi îi vedem pe clericii cei mai importanţi din Germania investiţi cu puterea suverană. Oricum ar sta lucrurile, acestea erau bastioane înaintate pe care împăraţii le instalau pentru a se apăra împotriva saxonilor. Ceea ce nu puteau aştepta de la nepăsarea sau neglijenţele unui fidel socoteau ei că pot aştepta de la zelul şi atenţia plină de sîrg a unui episcop; pe lîngă faptul că un astfel de vasal, departe de a se servi împotriva lor de popoarele subjugate, avea dimpotrivă nevoie el însuşi de ei pentru a ţine piept acestor popoare.

CAPITOLUL XX

LUDOVIC DEBONARUL

Augustus, aflîndu-se în Egipt, a pus să i se deschidă mormîntul lui Alexandru. El a fost întrebat dacă nu voia să i se deschidă şi mormintele Ptolemeilor; a răspuns că voia să vadă pe rege, nu pe morţi. Tot aşa şi în istoria celei de-a doua dinastii îi căutăm pe Pepin şi pe Carol cel Mare; am vrea să-i vedem pe regi, iar nu pe morţi.

Un principe, jucărie a pasiunilor sale şi victimă chiar a virtuţilor sale; un principe care nu şi-a cunoscut niciodată nici forţa, nici slăbiciunea; care nu a ştiut să inspire nici teamă, nici dragoste; care, alături de puţine scăderi ale inimii, avea tot felul de cusururi ale minţii,

---

a De exemplu, interdicţia pentru judecătorii regali de a intra în teritoriul lor pentru a percepe *freda* şi alte dări. Am vorbit mult despre ele în cartea precedentă [cap. XX, XXI, şi XXII].

— acest principe a luat în mîini frînele imperiului, frîne pe care le ţinuse Carol cel Mare.

În vreme ce întreaga lume plînge moartea tatălui său; în clipa de cutremurare cînd toţi îl caută pe Carol şi nu-l mai găsesc; în vreme ce îşi grăbeşte paşii pentru a ocupa locul său, el trimite înainte oameni de încredere pentru a-i aresta pe cei ce fuseseră părtaşi la destrăbălarea surorilor sale. Faptul acesta a pricinuit cumplite tragedii[a]: căci era un act de tare nesocotită pripeală. El a început prin a răzbuna nelegiuirile din familie înainte de a fi ajuns la palat şi prin a răzvrăti împotriva lui spiritele mai înainte de a deveni stăpîn.

A poruncit să i se scoată ochii lui Bernard, rege al Italiei, nepot al său, care venise la el să implore îndurare şi care a murit la cîteva zile după aceea: aceasta a dus la înmulţirea duşmanilor săi. Teama de ei l-a determinat să-i călugărească pe fraţii săi: ceea ce a făcut să sporească şi mai mult numărul duşmanilor. Aceste două din urmă fapte i-au atras după aceea imputări aspre[b]: nu s-a omis de a i se spune că îşi călcase jurămîntul şi făgăduinţele[c] solemne pe care le făcuse tatălui său în ziua încoronării sale.

După moartea împărătesei Hirmengarda, de la care avea trei copii, s-a căsătorit cu Iuditha; a avut de la ea un fiu; şi la puţină vreme după aceea, îmbinînd îngăduinţa unui soţ bătrîn cu toate slăbiciunile unui rege bătrîn, el a introdus în familia sa un desfrîu care a atras după sine căderea monarhiei.

El a modificat necontenit partajul pe care l-a făcut între copiii săi. Şi aceasta cu toate că împărţelile succesive au fost confirmate rînd pe rînd prin jurămintele

a Autorul incert al biografiei *Vie de Louis le Dêbonnaire* (Viaţa lui Ludovic Debonarul), în *Colecţia* lui Duchesne, vol. II, p. 295.

b Vezi procesul-verbal al degradării sale, în *Colecţia* lui Duchesne, vol. II, p. 333.

c El i-a poruncit să aibă faţă de surori, fraţi şi nepoţi o milă fără margini, *indeficientem misericordiam*. Tégan, în *Colecţia* lui Duchesne, vol. II, p. 276.

sale, acelea ale fiilor săi și acelea ale seniorilor. Aceasta însemna a pune la încercare fidelitatea supușilor săi; însemna a căuta să semeni confuzie, îndoieli și echivocuri în privința cîrmuirii; însemna a încurca diferitele drepturi ale principilor, mai ales într-o epocă în care, fortărețele fiind rare, reazemul principal al autorității era jurămîntul de credință depus dintr-o parte și primit din cealaltă.

Pentru a-și păstra ceea ce li se atribuise prin partaj, fiii împăratului au căutat să cîștige clerul de partea lor și i-au acordat drepturi nemaiauzite pînă atunci. Aceste drepturi erau amăgitoare; clerul era făcut garant pentru un lucru pe care ei voiseră ca el să-l încuviințeze. Agobard[a] i-a amintit lui Ludovic Debonarul că el îl trimisese pe Lothar la Roma pentru a fi proclamat ca împărat; că el făcuse împărțeala între fiii săi, după o reculegere întru Domnul de trei zile de post și rugăciune. Ce putea face un principe superstițios în care lovea de altfel însăși superstiția? Ne dăm lesne seama ce pierdere a suferit autoritatea supremă de două ori prin întemnițarea acestui principe și prin penitența sa publică. Se urmărise înjosirea regelui, și a fost înjosită regalitatea.

Este greu la început să pricepem cum de s-a putut ca un principe care avea multe calități, care nu era lipsit de inteligență, care de la natură iubea binele, și, ca să spunem în sfîrșit totul, care era fiul lui Carol cel Mare, să aibă dușmani atît de numeroși[b], atît de violenți, atît de neîmpăcați, atît de înfocați în a-l lovi, atît de insolenți cu prilejul umilirii lui, atît de hotărîți să-l piardă; și acești dușmani l-ar fi pierdut în două rînduri, pentru totdeauna, dacă fiii săi, în fond oameni mai cinstiți decît ei, ar fi putut urma un anumit plan și ar fi putut cădea de acord în vreo privință.

---

a Vezi scrisorile sale.

b Vezi procesul-verbal al degradării sale, în *Colecția* lui

CAPITOLUL XXI

CONTINUAREA ACELUIAŞI SUBIECT

Tăria pe care Carol cel Mare o sădise în sînul poporului s-a menţinut îndeajuns în timpul lui Ludovic Debonarul pentru ca statul să se poată menţine în măreţia lui şi să fie respectat mai departe de către străini. Principele era slab de fire; dar poporul era războinic. Autoritatea se prăbuşea în interior, fără să se vadă în afară că puterea scade.

Carol Martel, Pepin şi Carol cel Mare au cîrmuit monarhia unul după altul. Cel dintîi a căutat să satisfacă lăcomia ostaşilor; ceilalţi doi, lăcomia clerului: Ludovic Debonarul a nemulţumit şi pe unii şi pe alţii.

Potrivit orînduirii politice franceze, regele, nobilimea şi clerul aveau în mîinile lor toată puterea de stat. Carol Martel, Pepin şi Carol cel Mare s-au unit uneori din interes cu una din aceste două părţi pentru a ţine în frîu pe a treia şi aproape întotdeauna cu amîndouă; Ludovic Debonarul a îndepărtat însă de el amîndouă aceste pături sociale. El i-a nemulţumit pe episcopi prin rînduieli care li s-au părut a fi prea aspre, pentru că el mergea mai departe decît doreau ei să meargă. Există legi foarte bune dar făcute în momente nepotrivite. Episcopii, obişnuiţi pe acele vremuri să meargă în război

---

Duchesne, vol. II, p. 331. Vezi de asemenea *Vie* (Viaţa sa), scrisă de Tégan. *Tanto enim odio laborabat, ut taederet eos vita ipsius*[57], spune autorul incert al biografiei sale în Duchesne, vol. II, p. 307.

împotriva sarazinilor[a] și saxonilor, erau tare străini de spiritul monahal. Pe de altă parte, pierzînd orice fel de încredere în nobilimea sa, el a ridicat oamenii de jos de tot[b]. El a lipsit nobilimea de funcțiile sale[c], a înlăturat-o de la curte, a adus străini. El se îndepărtase de aceste două pături sociale, și a fost părăsit de ele.

CAPITOLUL XXII

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Dar ceea ce îndeosebi a slăbit monarhia a fost faptul că acest principe i-a risipit domeniile[d]. Aici trebuie să ascultăm noi pe Nitard, unul dintre cei mai judicioși istorici ai noștri; Nitard, nepot al lui Carol cel Mare, care era atașat partidei lui Ludovic Debonarul și care scrie istoria din ordinul lui Carol Pleșuvul.

El spune că „un anume Adelhard exercitase un timp influență atît de mare asupra împăratului, încît acest principe îi urma voința în orice chestiune; că la îndemnul acestui favorit, el dăruise bunurile fiscale[e] tuturor celor care au dorit să ia; și prin aceasta ruinase statul"[f].

---

a „Pe atunci episcopii și preoții au început să lepede centurile și eșarfele de aur, cuțitele bătute în pietre scumpe care erau atîrnate de ele, veșmintele de un gust ales, pintenii a căror bogăție le îngreuia călcîile. Dar dușmanul neamului omenesc nu a îngăduit o astfel de cucernicie, care a ridicat împotriva ei pe clericii din toate ordinele și ea a dus război cu sine însăși". Autorul incert al biografiei *Vie de Louis le Débonnaire,* în *Colecția* lui Duchesne, vol. II, p. 298.

b Tégan spune că aceasta se făcea foarte rar sub Carol cel Mare, dar că se făcea în mod obișnuit sub Ludovic.

c Voind să țină în frîu nobilimea, el și-a luat drept cămăraș pe un anume Bénard, ceea ce a exasperat-o cu totul.

d *Villas regias, quae erant sui et avi et tritavi, fidelibus suis tradidit eas in possessiones sempiternas: fecit enim hoc diu tempore*[58]. Tégan, *De gestis Ludovici Pii* (Despre faptele lui Ludovic cel Pios).

e *Hinc libertates, hinc publica in propriis usibus distribuere suasit*[59]. Nitard, cartea IV, la sfîrșit.

f *Republicam penitus annulavit*[60]. *Ibidem.*

Așadar, el a făcut în tot imperiul ceea ce am spus[a] că făcuse în Aquitania: lucru pe care Carol cel Mare l-a îndreptat atunci și pe care nimeni nu l-a mai îndreptat iarăși.

Statul a fost adus în starea de sleire în care l-a găsit Carol Martel cînd a devenit majordom; iar împrejurările erau acum astfel încît nu mai putea fi vorba de a-l restabili printr-un act de autoritate.

Tezaurul public a devenit atît de sărac încît sub Carol Pleșuvul nimeni nu mai era menținut în vreo demnitate[b], nimeni nu putea avea siguranță decît pentru bani; cînd normanzii[c] puteau fi distruși, ei erau lăsați să scape nevătămați în schimbul banilor; iar primul sfat pe care Hincmar[61] îl dă lui Ludovic Gîngavul este de a cere într-o adunare mijloacele cu care să-și susțină cheltuielile casei sale.

CAPITOLUL XXIII

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Clerul a avut motiv să se căiască de protecția pe care o acordase fiilor lui Ludovic Debonarul. Acest principe, după cum am spus, nu dăduse niciodată laicilor precepții[62] cu privire la bunurile bisericești[d]; peste puțină vreme însă, Lothar, în Italia, și Pepin, în Aquitania, au renunțat la sistemul lui Carol cel Mare și l-au reluat pe cel al lui Carol Martel. Clericii au făcut apel la împărat împotriva fiilor săi; dar ei înșiși slăbiseră autoritatea la ajutorul căreia apelau acum. În Aquitania s-a arătat oarecare bunăvoință de a ceda; în Italia, s-a refuzat orice ascultare.

---

a Vezi cartea XXX, cap. XIII.

b H i n c m a r, prima scrisoare către Ludovic Gîngavul.

c Vezi fragmentul din *Cronica* mănăstirii Saint-Serge d'Angers, în D u c h e s n e, vol. II, p. 401.

d Vezi ceea ce spun episcopii în sinodul din anul 845, *apud Teudonis villam*, art. 4.

Războaiele civile, care tulburaseră viața lui Ludovic Debonarul, au fost germenul celor care au urmat după moartea sa. Cei trei frați, Lothar, Ludovic și Carol, au căutat, fiecare în parte, să-i atragă pe cei mari în tabăra sa și să-și facă partizani. Ei au dat celor care i-au urmat precepții cu privire la bunurile bisericești; și, pentru a-și cîștiga nobilimea, i-au dat pe mînă clerul.

Vedem, în Capitularii[a], că acești principi au fost nevoiți să cedeze de plictiseală cererilor și că adesea li s-a smuls ceea ce n-ar fi voit să dea; vedem în ele că clerul se credea mai asuprit de nobilime decît de regi. Se pare apoi că cel ce a lovit cel mai mult în patrimoniul clerului a fost Carol Pleșuvul[b], fie pentru că a fost cel mai pornit împotriva lui, din pricină că, la vremea sa, îl degradase pe tatăl său, fie pentru că a fost cel mai fricos. Oricum ar sta lucrurile, în Capitularii[c]

a Vezi sinodul din anul 845, *apud Teudonis villam*, art. 3 și 4, care descrie foarte bine starea de lucruri; de asemenea cel din același an, ținut la palatul din Vernes, art. 12; și sinodul de la Beauvais, tot din același an, art. 3, 4 și 6; Capitulara *in villa Sparnaco*, din anul 846, art. 20; și scrisoarea pe care episcopii, adunați la Reims, i-au trimis-o, în anul 858, lui Ludovic Germanicul, art. 8.

b Vezi Capitulara *in villa Sparnaco*, din anul 846. Nobilimea îl ațîțase pe rege împotriva episcopilor, încît el i-a alungat din adunare: s-au ales cîteva canoane de ale sinoadelor și li s-a declarat episcopilor că ele singure vor fi respectate; nu li s-a acordat decît ceea ce era imposibil să li se refuze. Vezi art. 20, 21 și 22. Vezi, de asemenea, scrisoarea pe care episcopii întruniți i-au trimis-o în anul 858, lui Ludovic Germanicul, art. 8 si edictul de la Pistes, din anul 864, art. 5.

c Vezi aceeași *Capitulară*, din anul 846, *in villa Sparnaco*. Vezi, de asemenea, *Capitulara* adunării ținute *apud Marsnam*, din anul 847, art. 4, în care clerul s-a mărginit să ceară de a fi pus din nou în posesia a tot ceea ce avusese sub domnia lui Ludovic Debonarul. Vezi, de asemenea, *Capitulara, din anul* 851, *apud Marsnam*, art. 6 și 7, care menține nobilimea și clerul în posesiunile lor; și Capitulara *apud Bonoilum*, din anul 856, care este un protest adresat regelui de către episcopi cu privire la faptul că, deși fuseseră făcute atîtea legi, prejudiciile suferite de ei nu fuseseră reparate; și, în sfîrșit, scrisoarea pe care episcopii întruniți la Reims i-au trimis-o, în anul 858, lui Ludovic Germanicul, art. 8.

vedem necontenite conflicte între clerul care îşi reclama bunurile, şi nobilimea care refuza, evita sau amîna de a i le restitui; iar la mijloc, pe regi.

Ni se înfăţişează un spectacol vrednic de milă, dacă privim starea de lucruri de pe vremea aceea. În vreme ce Ludovic Debonarul făcea bisericilor donaţii imense din domeniile sale, fiii săi distribuiau laicilor bunurile clerului. Adeseori, aceeaşi mînă care întemeia noi abaţii, le despuia de avut pe cele vechi. Clerul nu se bucura de o situaţie stabilă. I se lua; redobîndea; coroana pierdea însă mereu.

Către sfîrşitul domniei lui Carol Pleşuvul, şi după această domnie, aproape că nu a mai fost vorba despre conflicte între cler şi laici pentru restituirea bunurilor bisericii. Episcopii au mai oftat în adevăr de cîteva ori în protestele adresate de ei lui Carol Pleşuvul, pe care le găsim în Capitulara din anul 856, şi în scrisoarea[a] pe care i-au trimis-o lui Ludovic Germanicul, în anul 858; dar ei propuneau, referindu-se la făgăduieli nesocotite de atîtea ori, lucruri pe care este vădit că nu aveau nici o nădejde să le obţină.

Nu a mai fost vorba[b] decît de a repara în general prejudiciile aduse bisericii şi statului. Regii se angajau să nu le mai ia fidelilor oamenii lor liberi şi să nu mai doneze bunurile bisericeşti prin precepţii[c]; încît clerul şi nobilimea au părut că se unesc prin interese.

Grozavele pustiiri ale normanzilor au contribuit în mare măsură, după cum am spus, la lichidarea acestor conflicte.

Regii, din zi în zi tot mai discreditaţi, atît din cauzele pe care le-am arătat, cît şi din acelea pe care le voi arăta, au socotit că nu le rămîne altceva de făcut

a Art. 8.

b Vezi *Capitulara* din anul 851, art. 6 şi 7.

c Carol Pleşuvul, în sinodul de la Soissons, spune că el „făgăduise episcopilor să nu mai dea precepţii cu privire la bunurile bisericeşti". *Capitulara* din anul 853, art. 11, ed. Baluze, vol. II, p. 56.

decît să se lase în seama clericilor. Dar clerul îi slăbise pe regi, iar regii slăbiseră clerul.

În zadar au apelat Carol Pleşuvul şi urmaşii săi la cler[a] pentru a susţine statul, împiedicîndu-i prăbuşirea; în zadar s-au servit ei[b] de respectul pe care popoarele îl purtau faţă de această pătură socială, pentru a-l menţine pe cel care trebuia să le fie purtat lor; în zadar au încercat ei[c] să dea autoritate legilor cu ajutorul autorităţii canoanelor; în zadar au contopit ei pedepsele bisericeşti cu cele civile[d]; în zadar, pentru a contrabalansa autoritatea comitelui, au acordat ei[e] fiecărui episcop calitatea de trimis al lor în provincii: i-a fost cu neputinţă clerului să îndrepte răul pe care îl făcuse; iar o nenorocire extraordinară, despre care voi vorbi îndată, a adus coroana la pămînt.

---

a Vezi în N i t a r d, cartea IV, cum după fuga lui Lothar, regii Ludovic şi Carol i-au consultat pe episcopi, pentru ca să stie dacă ar putea să ia şi să împartă regatul pe care îl părăsiseră. Într-adevăr, deoarece episcopii formau un corp mai strîns unit decît fidelii, acestor principi le convenea să-şi asigure drepturile printr-o hotărîre a episcopilor, care îi puteau determina pe toţi ceilalţi seniori să le urmeze exemplul.

b Vezi *Capitulara* lui Carol Pleşuvul, *apud Saponarias*, din anul 859, art. 3. „Venilon, pe care îl făcusem arhiepiscop de Sens, m-a uns ca rege; şi eu nu trebuie să fiu alungat din regat de nimeni, *saltem sine audientia et iudicio episcoporum, quorum ministerio in regem sum consecratus, et qui throni Dei sunt dicti, in quibus Deus sedet, et per quos sua decernit iudicia; quorum paternis correctionibus et castigatoriis iudiciis me subdere fui paratus et in praesenti sum subditus*[63].

c Vezi *Capitulara* lui Carol Pleşuvul, *de Carisiaco*, din anul 857, ed. B a l u z e, vol. II, p. 88, art. 1, 2, 3, 4 şi 7.

d Vezi sinodul de la Pistes, din anul 862, art. 4; şi *Capitulara* lui Carloman şi a lui Ludovic II[64], *apud Vernis palatium*, din anul 883, art. 4 şi 5.

e *Capitulara* din anul 876, în timpul lui Carol Pleşuvul, *in synodo Pontigonensi*, ed B a l u z e [vol. II, p. 242], art. 12.

CAPITOLUL XXIV

OAMENII LIBERI AU DOBÎNDIT DREPTUL DE A POSEDA FEUDE

Am spus[65] că oamenii liberi mergeau la război sub comanda comitelui lor, iar vasalii sub cea a seniorului lor. Aceasta făcea ca păturile sociale existente în stat să se echilibreze între ele; și, cu toate că fidelii aveau vasali subordonați lor, ei puteau fi ținuți în frîu de către comite, care se afla în fruntea tuturor oamenilor liberi din monarhie.

La început[a] acești oameni liberi nu au putut să se recomande pentru o feudă, dar mai tîrziu ei au putut face aceasta; și eu sînt de părere că această schimbare s-a făcut în timpul care s-a scurs între domnia lui Gontran și cea a lui Carol cel Mare. Dovedesc lucrul acesta prin comparația care se poate face între tratatul de la Andély[b], — încheiat între Gontran, Childebert și regina Brunhilda — și actul partajului[c] făcut de către Carol cel Mare între copiii săi, precum și actul unui partaj asemănător făcut de către Ludovic Debonarul. Aceste trei acte conțin dispoziții aproape identice în privința vasalilor; și, întrucît prin ele se reglementează aceleași chestiuni și aproape în aceleași împrejurări, spiritul și litera acestor trei documente sînt aproape aceleași în această privință.

În ceea ce îi privește însă pe oamenii liberi, ele prezintă o deosebire esențială. Tratatul de la Andély nu spune de fel că ei puteau să se recomande pentru o feudă; în timp ce în actele partajelor făcute de Carol cel

a Vezi ce am spus mai sus, în cartea XXX, ultimul capitol, către sfîrșit.

b Din anul 587, în Grégoire de Tours, cartea IX.

c Vezi capitolul următor, în care vorbesc mai pe larg despre aceste partaje, precum și notele în care ele sînt citate.

Mare şi de Ludovic Debonarul se află clauze exprese stabilind că ei se pot recomanda pentru o feudă; ceea ce demonstrează că, după tratatul de la Andély, s-a introdus un nou obicei, în virtutea căruia oamenii liberi au devenit capabili de a se bucura de această însemnată prerogativă.

Aceasta trebuie să se fi întîmplat atunci cînd, — după ce Carol Martel a împărțit ostașilor săi bunurile bisericești, dîndu-le parte ca feude, parte ca alodii — s-a petrecut un fel de revoluție în legile feudale. Este probabil că nobilii, care aveau deja feude, au găsit că e mai avantajos să primească noile daruri sub formă de alodii și că oamenii liberi s-au simțit prea fericiți să le primească sub formă de feude.

CAPITOLUL XXV

PRINCIPALA CAUZĂ A SLĂBIRII CELEI DE-A DOUA DINASTII. SCHIMBARE ÎN PRIVINȚA ALODIILOR

Carol cel Mare, în actul de partaj[a] despre care am vorbit în capitolul precedent, a stabilit că, după moartea sa, oamenii fiecărui rege vor primi beneficii în regatul regelui lor, iar nu în regatul altuia[b], pe cînd cei ce aveau alodii și le vor păstra în orice regat s-ar fi aflat. Dar adaugă[c] că orice om liber va putea, după moartea seniorului său, să se recomande pentru o feudă în care dintre cele trei regate va voi, la fel ca cel ce nu avusese niciodată un senior. Aceleași dispoziții se află

a În anul 806, între Carol, Pepin și Ludovic. El este redat de Goldast și Baluze, vol. I, p. 439.

b Art. 9, p. 443. Ceea ce corespunde cu tratatul de la Andély, în Grégoire de Tours, cartea IX.

c Art. 10. Despre aceasta nu se vorbește de loc în tratatul de la Andély.

în actul partajului pe care l-a făcut Ludovic Debonarul între fiii săi în anul 817[a].

Dar, cu toate că oamenii liberi se recomandau pentru o feudă, oastea comitelui nu era de loc slăbită prin aceasta: omul liber tot trebuia să contribuie pentru alodia sa și să pregătească oameni care să îndeplinească serviciul militar pentru ea, în proporție de un om la patru gospodării; ori să pregătească un om care să îndeplinească acest serviciu în locul lui pentru feudă; și, întrucît și-au făcut loc unele abuzuri în această privință, ele au fost înlăturate, după cum se vede din constituțiile[b] lui Carol cel Mare și din cea a lui Pepin, rege al Italiei[c], care se lămuresc una pe alta.

Ceea ce au spus istoricii, că, adică, bătălia de la Fontenay[68] a adus prăbușirea monarhiei, este foarte adevărat; dar fie-mi îngăduit să arunc o privire asupra nenorocitelor urmări ale acestei zile.

La cîtva timp după această bătălie, cei trei frați, Lothar, Ludovic și Carol, au încheiat un tratat[d] în care găsesc clauze ce trebuie să fi modificat întregul guvernămînt politic la francezi.

---

a În Baluze, vol. I, p. 174. *Licentiam habeat unusquisque liber homo qui seniorem non habuerit, quicumque ex his tribus fratribus voluerit, se commendandi*[66], art. 9. Vezi și actul partajului făcut de același împărat în anul 837, art. 6, ed. Baluze, p. 686.

b Din anul 811, ed. Baluze, vol. I, p. 486, art. 7 și 8; și cea din anul 812, *ibidem*, p. 490, art. 1. *Ut omnis liber homo qui quatuor mansos vestitos de proprio suo, sive de alicuius beneficio habet, ipse se praeparet, et ipse in hostem pergat, sive cum seniore suo*, etc[67]. Vezi și *Capitulara* din anul 807, ed. Baluze, vol. I, p. 458.

c Din anul 793, inserată în *Legea longobarzilor*, cartea III, titlul IX, cap. IX.

d Din anul 847, redat de Aubert le Mire și Baluze, vol. II, p. 42, *Conventus apud Marsnam* (Pactul de la Marsna).

În proclamația[a] prin care Carol a adus la cunoștința poporului partea acestui tratat care îl privea[b], el spune: 1° Că orice om liber va putea să aleagă ca senior pe cine va voi, fie pe rege, fie pe unul dintre ceilalți seniori. Înainte de acest tratat, omul liber se putea pune sub protecția cuiva pentru o feudă; dar alodia sa rămînea mai departe sub autoritatea nemijlocită a regelui, adică sub jurisdicția comitelui; și el nu depindea de seniorul sub protecția căruia se pusese decît în raport cu feuda pe care o obținuse prin acest act. După acest tratat, orice om liber a putut să supună alodia sa regelui sau oricărui alt senior, după placul său. Nu este vorba despre cei care se puneau sub protecția cuiva pentru o feudă, ci despre cei care își transformau alodia în feudă și ieșeau, ca să spunem așa, de sub jurisdicția civilă pentru a intra sub autoritatea regelui sau a seniorului pe care voiau să și-l aleagă.

În acest fel cei care odinioară erau sub puterea directă a regelui, în calitate de oameni liberi sub comite, au devenit pe nesimțite vasali, unii ai altora, căci fiecare om liber putea să-și aleagă ca senior pe cine voia, fie pe rege, fie pe unul dintre ceilalți seniori.

2° Că dacă un om (liber) transforma în feudă un domeniu pe care îl avea în posesiune pe veci, aceste noi feude nu mai puteau să fie pe viață. De aceea, întîlnim noi, puțin mai tîrziu, o lege[c] generală care acordă feudele fiilor posesorului; ea este de la Carol Pleșuvul, unul dintre cei trei principi care au încheiat tratatul arătat mai sus.

---

a *Adnunciatio*[69].

b *Ut unusquisque liber homo in nostro regno seniorem quem voluerit, in nobis et in nostris fidelibus, accipiat*[70], art. 2 din proclamația lui Carol.

c *Capitulara* din anul 877, titlul LIII, art. 9 și 10, *apud Carisiacum*[71]: *Similiter et de nostris vassalis faciendum est*[72], *etc.*

Ceea ce am spus despre libertatea pe care au avut-o toți oamenii liberi din monarhie, după tratatul celor trei frați, de a alege ca senior pe cine voiau ei, fie pe rege, fie pe unul dintre ceilalți seniori este confirmat de actele încheiate de atunci încoace.

Pe vremea lui Carol cel Mare, o dată ce un vasal primise din partea unui senior un lucru, chiar dacă nu ar fi valorat decît un solid, el nu-l mai putea părăsi[a]. Sub Carol Pleșuvul însă, vasalii au putut[b] să-și urmeze nestingheriți interesele sau capriciul; și acest principe se exprimă cu atîta tărie în această privință, încît pare mai degrabă să-i invite la folosirea acestei libertăți, decît să o restrîngă. Pe timpul lui Carol cel Mare, beneficiile erau mai mult personale decît reale; mai tîrziu ele au devenit mai mult reale decît personale.

CAPITOLUL XXVI

SCHIMBARE ÎN PRIVINȚA FEUDELOR

În privința feudelor au avut loc schimbări nu mai puțin însemnate decît în privința alodiilor. Din Capitulara de la Compiègne, emisă sub regele Pepin[c], vedem

---

Această *Capitulară* se referă la alta din același an și din același loc, art. 3.

a *Capitulara* de la Aix-la-Chapelle, din anul 813, art. 16. *Quod nullus seniorem suum dimittat, postquam ab eo acciperit valente solidum unum*[73]. Vezi și *Capitulara* lui Pepin, din anul 783, art. 5.

b Vezi Capitulara *de Carisiaco*, din anul 856, art. 10 și 13, ed. Baluze, vol. II, p. 83, în care regele și seniorii ecleziastici și laici au căzut la înțelegere asupra următoarelor: *Et si aliquis de vobis talis est cui suus senioratus non placet, et illi simulat ut ad alium seniorem melius quam ad illum acaptare possit, veniat ad illum, et ipse tranquille et pacifico animo donat illi commeatum... et quod Deus illi cupierit, et ad alium seniorem acaptare potuerit, pacifice habeat*[74].

c Din anul 757, art. 6, ed. Baluze, p. 181.

că cei cărora regele le acorda un beneficiu acordau ei înșiși o parte din acest beneficiu unor vasali; dar aceste părți nu erau separate de întreg. Regele le lua înapoi și pe ele cînd lua întregul; iar, la moartea fidelului, vasalul acestuia pierdea și el subfeuda sa; venea un nou posesor de beneficiu care instituia și el noi subvasali. Așa că subfeuda nu depindea de feudă; persoana era cea care depindea de altă persoană. Pe de o parte, subvasalul revenea la rege, deoarece el nu era legat pentru totdeauna de vasal, și, pe de altă parte, subfeuda revenea de asemenea la rege, deoarece ea era însăși feuda și nu o anexă a feudei.

Așa era subvasalitatea[75] pe vremea cînd feudele erau revocabile; la fel era și pe timpul cînd feudele se acordau pe viață. Aceasta s-a schimbat însă atunci cînd feudele au început să treacă la moștenitori și cînd subfeudele au început și ele să treacă astfel. Ceea ce ținea de rege în mod nemijlocit a devenit dependent de el numai în mod indirect; și puterea regală s-a aflat, ca să spunem așa, mai departe cu o treaptă, uneori cu două și adesecori cu mai multe.

În *Cărțile Feudelor*[a] vedem că, deși vasalii regelui puteau să doneze pămînturi ca feude, cu alte cuvinte subfeude ale regelui, totuși acești subvasali ai lor sau mici vasali ai vasalilor nu puteau să doneze și ei cu titlu de feudă; încît ei puteau să ia înapoi totdeauna ceea ce dăduseră. De altminteri, o astfel de concesiune nu se transmitea fiilor ca feudele, deoarece ea nu era considerată ca fiind acordată după legea feudelor.

Dacă facem comparație între aspectul pe care îl avea subvasalitatea pe vremea cînd cei doi senatori din Milano[76] au scris aceste Cărți, și acela pe care îl avea ea pe timpul regelui Pepin, vom vedea că subfeudele și-au păstrat mai mult timp natura lor inițială decît feudele[b].

---

a Cartea I, cap. I.

b Cel puțin în Italia și în Germania.

Dar pe cînd scriau acești senatori, se introduseseră excepții atît de generale la această regulă, încît ele aproape o desființaseră[77]. Căci, dacă cel ce primise o feudă de la un mic vasal al altui vasal îl însoțise la Roma într-o expediție, el dobîndea toate drepturile de vasal; la fel, dacă dăduse bani micului vasal al unui vasal pentru a obține feuda, acesta nu i-o putea lua înapoi și nici nu îl putea împiedica să i-o transmită fiului său, pînă cînd nu-i restituia banii[a]. În cele din urmă, această regulă a încetat de a mai fi respectată în senatul din Milano[b].

CAPITOLUL XXVII

ALTĂ SCHIMBARE CARE A AVUT LOC ÎN PRIVINȚA FEUDELOR

Pe vremea lui Carol cel Mare[c] toți erau obligați, sub amenințarea unor pedepse grele, să se prezinte la chemare, de orice război ar fi fost vorba; nu se admiteau scuze; iar comitele care ar fi scutit pe cineva ar fi fost el însuși pedepsit. Dar tratatul celor trei frați a introdus, în această privință, o restricție[d] care a scos, ca să spunem așa, nobilimea din mîna regelui[e]: îndatorirea de a urma la război pe rege a rămas numai cînd acest război era defensiv. În celelalte războaie, i s-a lăsat fiecăruia libertatea de a-l urma pe seniorul său, ori de a-și vedea de treburile sale. Acest tratat se leagă cu altul, încheiat cu cinci

a *Des fiefs* (Despre feude), cartea I, cap. I.

b *Ibidem*.

c *Capitulara* din anul 802, art. 7, ed. Baluze, p. 365.

d *Apud Marsnam* (La Marsna) din anul 847, ed. Baluze, p. 42.

e *Volumus ut cuiuscumque nostrum homo, in cuiuscumque regno fit, cum seniore suo in hostem, vel aliis suis utilitatibus pergat; nisi talis regni invasio quam Lamtuveri dicunt, quod absit, acciderit, ut omnis populus illius regni ad eam repellendam communiter pergat*[78]. Art. 5, *ibidem*, p. 44.

ani mai înainte între cei doi frați Carol Pleșuvul și Ludovic, rege al Germaniei, prin care cei doi frați i-au eliberat pe vasalii lor de îndatorirea de a-i urma la război în cazul în care ei ar fi întreprins vreo acțiune unul împotriva celuilalt, lucru pentru care cei doi principi au făcut jurămînt și pentru care au pus să jure cele două armate[a].

Moartea a o sută de mii de francezi în bătălia de la Fontenay a făcut ca nobilimea ce mai rămăsese[b] să-și dea seamă că ea ar putea fi exterminată pînă la urmă prin conflictele personale dintre regii săi pentru împărțeală; și că ambiția și invidia lor ar putea face să se verse tot sîngele care mai rămăsese de vărsat. S-a făcut deci legea aceasta potrivit căreia nobilimea nu mai era obligată să urmeze pe principi la război decît atunci cînd era vorba de apărarea statului împotriva unei invazii străine. Și această lege a rămas în vigoare timp de mai multe secole[c].

CAPITOLUL XXVIII

SCHIMBĂRI CARE AU AVUT LOC ÎN PRIVINȚA ÎNALTELOR DEMNITĂȚI ȘI A FEUDELOR

Se părea că totul este atins de un anumit viciu și, în același timp, se descompune. Am spus că în primele timpuri, unele feude erau acordate pe vecie; dar acestea erau cazuri izolate, și, în general, feudele își păstrau mereu propria lor natură; iar dacă coroana pierduse unele feude, ea le înlocuise cu altele. Am spus, de asemenea,

---

a *Apud Argentoratum* (La Argentoratum), în B a l u z e, *Capitulaires*[79] (Capitularii), vol. II, p. 39.

b De fapt, nobilimea a încheiat acest tratat. Vezi N i t a r d[80], cartea IV.

c Vezi legea lui Guido, rege al romanilor, printre cele care au fost adăugate la *Legea salică* și la *Legea longobarzilor*, titlul VI, § 2, în E c h a r d[81].

că coroana nu acordase niciodată pentru totdeauna înaltele demnităţi[a].

Carol Pleşuvul a statornicit însă o rînduială generală, care a atins deopotrivă şi înaltele demnităţi şi feudele: el a stabilit în Capitulariile sale, că comitatele[b] vor reveni fiilor comitelui; şi a dispus ca această rînduială să se aplice şi pentru feude.

Vom vedea îndată că această rînduială a căpătat o aplicare şi mai largă, în aşa fel că înaltele demnităţi şi feudele au trecut la rude şi mai îndepărtate. Drept urmare, cea mai mare parte a seniorilor, care depindeau în mod nemijlocit de coroană, n-au mai depins de ea decît în mod indirect. Aceşti comiţi, care altădată împărţeau dreptatea în tribunalele regale, aceşti comiţi, care conduceau pe oamenii liberi la război, s-au situat între rege şi oamenii săi liberi; iar puterea regală s-a aflat mai departe cu încă o treaptă.

Mai mult încă: din Capitularii[c] reiese că comiţii aveau beneficii legate de comitatele lor şi vasali depinzînd de ei. Cînd comitatele au devenit ereditare, aceşti vasali ai comitelui au încetat de a fi vasalii direcţi ai regelui; beneficiile legate de comitate au încetat de a mai fi beneficii ale regelui; comiţii au devenit mai puternici, deoarece vasalii pe care îi aveau deja le dădeau posibilitatea de a dobîndi şi alţii.

Pentru a ne da bine seama de slăbirea coroanei care a rezultat de aici la sfîrşitul celei de-a doua dinastii, nu

---

a Unii autori au spus că comitatul de Toulouse fusese acordat de către Carol Martel şi că a trecut din moştenitor în moştenitor pînă la ultimul Raymond; dar dacă lucrul acesta e adevărat, el a fost efectul unor împrejurări care au putut să ducă la alegerea comiţilor de Toulouse dintre fiii ultimului posesor.

b Vezi *Capitulara* sa din anul 877, titlul LIII, art. 9 şi 10, *apud Carisiacum*. Această *Capitulară* se referă la alta din acelaşi an şi din acelaşi loc, art. 3.

c *Capitulara III* din anul 812, art. 7 şi cea din anul 815, art. 6, cu privire la spanioli; colecţia *Capitulariilor*, cartea V, art. 228; *Capitulara* din anul 869, art. 2 şi cea din anul 877, art. 13, ed. Baluze.

avem decît să vedem ce s-a petrecut la începutul celei de-a treia dinastii, cînd înmulţirea subfeudelor i-a adus pe marii vasali la disperare.

În regat exista obiceiul[a] ca, după ce primul născut dădea porţiuni din feudă fraţilor săi mai tineri, aceştia făceau actul de omagiu faţă de cel dintîi, astfel că seniorul dominant nu mai stăpînea aceste porţiuni decît ca subfeude. Filip August, ducele de Burgundia, comiţii de Nevers, de Boulogne, de Saint-Paul, de Dampierre, şi alţi seniori au declarat[b] că pe viitor, fie că feuda ar fi împărţită prin succesiune, fie în alt chip, totul va depinde mereu de acelaşi senior, fără vreun senior intermediar. Această ordonanţă nu a fost aplicată în mod general, căci, după cum am spus în altă parte[83], era cu neputinţă, pe vremea aceea, să se facă ordonanţe generale; dar multe din obiceiurile noastre s-au întemeiat pe ele.

CAPITOLUL XXIX

DESPRE NATURA FEUDELOR DUPĂ DOMNIA LUI CAROL PLEŞUVUL

După cum am spus, Carol Pleşuvul a dispus ca în cazul în care deţinătorul unei înalte demnităţi sau al unei feude va lăsa la moartea sa un fiu, demnitatea sau feuda să treacă la acesta din urmă. Ar fi greu să urmărim mersul abuzurilor care au rezultat de aici şi extinderea pe care a căpătat-o aplicarea acestei legi în fiecare ţară. În *Cărţile Feudelor*[c] văd că la începutul dom-

---

a Cum rezultă din Othon de Frissingue, *Des Gestes de Frédéric*[82] (Faptele lui Friedrich), cartea II cap. XXIX.

b Vezi ordonanţa lui Filip August, din anul 1209, în noua colecţie[84].

c Cartea I, titlul I.

niei împăratului Conrad al II-lea, feudele din țările aflate sub stăpînirea sa nu treceau la nepoți; ele treceau numai la acela dintre fiii[a] ultimului posesor pe care îl alesese însuși seniorul: așadar feudele se acordau printr-un fel de alegere pe care o făcea seniorul dintre fiii acestui ultim posesor.

Am explicat, în capitolul XVII din această carte, cum, în timpul celei de-a doua dinastii, coroana era în anumite privințe electivă, iar în alte privințe ereditară. Ea era ereditară pentru că regii se alegeau numai din această dinastie; ea era astfel și pentru că fiii aveau drept de succesiune asupra ei; ea era electivă, pentru că poporul alegea pe succesor dintre fiii regelui. Cum lucrurile se întîlnesc totdeauna între ele și cum o lege politică are întotdeauna legătură cu altă lege politică, s-a urmat[b] în ceea ce privește succesiunea feudelor aceeași direcție care se urmase în ceea ce privește succesiunea coroanei. Așa că feudele au trecut la fii, și potrivit dreptului de succesiune și potrivit dreptului de alegere; și fiecare feudă a devenit ca și coroana, electivă și ereditară.

Acest drept de alegere pe care îl avea seniorul nu mai exista[c] pe vremea autorilor *Cărților Feudelor*[d], adică sub domnia împăratului Friedrich I[87].

CAPITOLUL XXX

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

În *Cărțile Feudelor*[e] se spune că atunci cînd împăratul Conrad a plecat la Roma, fidelii care se aflau în

---

a *Sic progressum est, ut ad filios deveniret in quem dominus hoc vellet beneficium confirmare*[85]. *Ibidem*.

b Cel puțin în Italia și în Germania.

c *Quod hodie ita stabilitum est, ut ad omnes aequaliter veniat*[86]. Cartea I, *Des Fiefs*, titlul I.

d Gerardus Niger și Aubertus de Orto[88]

e Cartea I, *Des Fiefs*, titlul I.

serviciul său i-au cerut să facă o lege dispunînd ca feudele ce treceau la fii să poată trece şi la nepoţi şi ca cel al cărui frate murise fără moştenitori legitimi să poată moşteni feuda ce aparţinuse tatălui lor comun: cererea aceasta a fost satisfăcută.

Acolo se adaugă (şi trebuie să ne amintim că cei ce vorbesc trăiau[a] pe timpul împăratului Friedrich I) că „vechii jurisconsulţi[b] susţinuseră întotdeauna că succesiunea feudelor în linie colaterală nu trecea dincolo de fraţii buni, deşi, în timpurile moderne, ea a fost extinsă pînă la al şaptelea grad, iar, după dreptul nou, ea a fost extinsă în linie directă la infinit". În felul acesta, a căpătat legea lui Conrad aplicare din ce în ce mai largă.

Dacă ţinem seama de toate acestea, simpla lectură a istoriei Franţei ne arată că perpetuitatea feudelor s-a introdus în Franţa mai înainte decît în Germania. Cînd a început să domnească împăratul Conrad al II-lea, în 1024, starea de lucruri din Germania era încă aşa cum era deja în Franţa sub domnia lui Carol Pleşuvul, care a murit în 877. În Franţa însă, după domnia lui Carol Pleşuvul, s-au produs schimbări atît de însemnate încît Carol cel Simplu nu a fost în stare să-şi apere în faţa unei familii străine drepturile sale incontestabile la imperiu, iar, în cele din urmă, pe vremea lui Hugues Capet, familia domnitoare, despuiată de toate domeniile sale, nu a mai putut nici măcar să-şi păstreze coroana.

Slăbiciunea minţii lui Carol Pleşuvul a adus în Franţa o egală slăbiciune a statului. Cum însă Ludovic Germanicul, fratele său, şi cîţiva dintre cei ce au venit după el, au avut însuşiri superioare faţă de ale sale, forţa statului lor s-a menţinut mai multă vreme.

Ce spun eu? Poate că temperamentul flegmatic, şi, dacă mi-e permis să spun aşa, lipsa de mobilitate a spiritului poporului german, s-a împotrivit mai mult timp decît spiritul poporului francez acestei întocmiri a lucru-

---

a Cujas a dovedit foarte bine acest lucru[89].
b Cartea I, *Des Fiefs*.

rilor ce făcea ca feudele, parcă printr-o tendinţă naturală, să se menţină în aceleaşi familii.

Adaug că regatul Germaniei nu a fost devastat, şi, ca să spun aşa, nimicit, cum a fost cel din Franţa, prin acest gen aparte de război pe care l-au purtat împotriva lui normanzii şi sarazinii. În Germania existau mai puţine bogăţii, mai puţine oraşe de prădat, mai puţine coaste de cutreierat, mai multe mlaştini de trecut, mai multe păduri de străbătut. Principii, care nu erau ameninţaţi că statul se putea prăbuşi în fiecare clipă, au avut mai puţină nevoie de vasalii lor, adică au depins mai puţin de ei. Şi probabil că, dacă împăraţii din Germania nu ar fi fost obligaţi să se ducă la Roma, pentru a fi încoronaţi, şi să facă necontenite expediţii în Italia, feudele şi-ar fi păstrat la ei mai multă vreme caracterul lor iniţial.

CAPITOLUL XXXI

CUM A PIERDUT COROANA IMPERIULUI CASA DOMNITOARE A LUI CAROL CEL MARE

Imperiul, care, în dauna ramurii lui Carol Pleşuvul, fusese dat deja în mîna bastarzilor din ramura lui Ludovic Germanicul[a], a trecut chiar în mîinile unei familii domnitoare străine, prin alegerea lui Conrad, duce al Franconiei, în anul 912. Ramura care domnea în Franţa şi care abia putea să se impună la sate era şi mai puţin în stare să se lupte pentru coroana Imperiului. Ne-a rămas un acord încheiat între Carol cel Simplu şi împăratul Henric I, care urmase la tron lui Conrad, numit pactul de la Bonn[b]. Cei doi principi s-au întîlnit pe o corabie aşezată în mijlocul Rinului şi şi-au jurat prie-

a Arnoul şi fiul său, Ludovic al IV-lea.

b Din anul 926, redat de Aubert le Mire, *Cod. donationum piarum* (Codul donaţiilor pioase), cap. XXVII.

tenie veșnică. S-a folosit un *mezzo termine*[90] destul de bun. Carol a luat titlul de rege al Franței occidentale, iar Henric pe cel de rege al Franței orientale. Carol a încheiat acordul cu regele Germaniei, iar nu cu împăratul.

CAPITOLUL XXXII

CUM A TRECUT COROANA FRANȚEI ÎN MÎINILE FAMILIEI DOMNITOARE A LUI HUGUES CAPET

Ereditatea feudelor și instituirea generală a subfeudelor au distrus guvernămîntul politic[91] și au dat ființă guvernămîntului feudal. În locul acestei nenumărate mulțimi de vasali pe care îi avuseseră pînă atunci regii, nu le-au mai rămas decît cîțiva, de care depindeau ceilalți. Regii aproape că au încetat de a mai avea vreo autoritate directă: o astfel de putere, care trebuie să treacă prin atîtea alte puteri, și încă prin puteri atît de mari, s-a oprit ori s-a pierdut înainte de a ajunge la ținta sa. Asemenea vasali, atît de mari, nu s-au mai supus; și s-au servit chiar de subvasalii lor pentru a nu mai asculta. Regii, lipsiți de propriile domenii, reduși la orașele Reims și Laon, au rămas la bunul lor plac. Arborele și-a întins prea departe ramurile și vîrful i s-a uscat. Regatul a ajuns fără domeniu, cum este astăzi Imperiul. S-a acordat deci coroana unuia dintre cei mai puternici vasali.

Normanzii pustiau regatul; ei veneau pe un fel de plute sau de mici luntri, intrau pe gura rîurilor, se duceau pe ele în sus și pustiau țara pe amîndouă malurile. Orașele Orléans și Paris îi opreau pe acești tîlhari[a]; și ei nu puteau să înainteze nici pe Sena, nici pe Loara. Hugues Capet, care stăpînea aceste două orașe, ținea în

---

a Vezi *Capitulara* lui Carol Pleșuvul, din anul 877, *apud Carisiacum*, în ceea ce privește importanța orașelor Paris, Saint-Denis și a castelelor de pe Loara, pe acele vremuri.

mîinile sale cele două chei ale jalnicei rămăşiţe a regatului; i s-a acordat deci o coroană pe care numai el era în stare să o apere. Tot aşa, mai tîrziu, coroana Imperiului a fost acordată unei case domnitoare care ţine neclintite hotarele turcilor[92].

Coroana Imperiului fusese pierdută de către casa lui Carol cel Mare în vremea în care ereditatea feudelor nu era admisă decît ca o favoare. Aceasta a intrat chiar în uz la germani mai tîrziu decît la francezi[a]: de aceea, coroana Imperiului, considerată ca o feudă, a fost electivă. Dimpotrivă, cînd coroana Franţei a fost pierdută de către casa lui Carol cel Mare, feudele erau în mod efectiv ereditare în acest regat: coroana, ca o mare feudă, a devenit şi ea ereditară.

De altminteri, s-a făcut o mare greşală punîndu-se pe seama momentului acestei prefaceri toate schimbările care se petrecuseră sau care s-au petrecut după aceea. Totul s-a redus la două evenimente: familia domnitoare s-a schimbat şi coroana s-a unit cu o mare feudă.

CAPITOLUL XXXIII

UNELE CONSECINŢE ALE PERPETUITĂŢII FEUDELOR

Ca urmare a perpetuităţii feudelor s-a statornicit la francezi dreptul de moştenire al celui mai în vîrstă sau dreptul de primogenitură. El nu era cunoscut de loc în timpul primei dinastii[b]: coroana se împărţea între fraţi, alodiile se împărţeau la fel; iar feudele, revocabile sau pe viaţă, nefiind obiect de succesiune, nu puteau fi obiect de partaj.

---

a Vezi mai sus cap. XXX.

b Vezi *Legea salică* şi *Legea ripuarilor*, la titlul despre alodii.

În timpul celei de-a doua dinastii, titlul de împărat pe care îl avea Ludovic Debonarul, și care l-a cinstit pe fiul său mai mare, Lothar, l-a făcut să-i dea prin gînd de a acorda acestui principe un fel de întîietate față de frații săi mai mici. Cei doi regi[a] trebuiau să-l viziteze în fiecare an pe împărat, să-i ducă daruri și să primească din partea lui altele și mai mari; ei trebuiau să se sfătuiască cu el asupra treburilor comune. De aici s-au născut la Lothar acele pretenții în privința cărora a ieșit atît de rău. Cînd Agobard a scris în apărarea acestui principe[b], el s-a sprijinit pe dispoziția împăratului însuși, care îl asociase pe Lothar la coroana imperiului, după o reculegere întru Domnul prin trei zile de post și prin slujbe bisericești, prin rugăciuni și milostenii; el a amintit că poporul îi făcuse jurămînt lui Lothar și că nu putea să calce acest jurămînt, că tatăl său îl trimisese pe Lothar la Roma pentru a fi uns de către papă. El stăruie asupra tuturor acestor lucruri, iar nu asupra dreptului de primogenitură. El spune în adevăr că împăratul fixase partea fiecăruia dintre frații mai mici și că îi dăduse precădere celui mai mare; dar, spunînd că îi dăduse precădere celui mai mare însemna totodată a spune că împăratul ar fi putut să dea precădere celor mai mici.

Cînd însă feudele au devenit ereditare, dreptul de primogenitură s-a introdus în privința succesiunii feudelor și, din aceeași cauză, în privința succesiunii coroanei, care era marea feudă. Legea veche, pe baza căreia se făceau împărțelile, nu s-a mai menținut: cum feudele atrăgeau pentru cei ce le posedau anumite îndatoriri, trebuia ca posesorul unei feude să fie în stare să le îndeplinească. S-a statornicit deci un drept de primogenitură; iar principiul legii feudale s-a impus față de cel al legii politice sau civile.

---

a Vezi *Capitulara* din 817, care cuprinde primul partaj pe care Ludovic Debonarul l-a făcut între fiii săi.

b Vezi cele două scrisori ale sale asupra acestei chestiuni, dintre care una are ca titlu *De divisione imperii* (Despre împărțirea imperiului).

Prin faptul că feudele treceau la fiii posesorului, seniorii pierdeau libertatea de a dispune de ele; şi pentru a se despăgubi de aceasta, ei au introdus o taxă care a fost numită taxă de răscumpărare[93], despre care vorbesc cutumele noastre; taxă care la început se plătea în linie directă, şi care, cu vremea, nu s-a mai plătit decît în linie colaterală.

În curînd feudele au putut să fie transferate unor persoane străine, ca un bun patrimonial. Aceasta a dat naştere taxei de aprobare a vînzării *(le droit de lods et ventes)*[94], introdusă aproape în tot regatul. Aceste taxe au fost la început arbitrare; dar cînd practica acestor aprobări a devenit generală, ele au fost fixate în fiecare ţinut.

Taxa de răscumpărare trebuia să se plătească la fiecare schimbare de moştenitor şi, la început, ea s-a plătit chiar în linie directă[a]. Cutuma cea mai generală îi fixase mărimea la aceea a venitului pe un an. Aceasta era ceva împovărător pentru vasal şi aducea atingere, ca să spunem aşa, feudei. Adeseori, vasalul obţinea[b] să se prevadă în actul de omagiu că seniorul nu va mai cere drept taxă de răscumpărare decît o anumită sumă de bani, care, în urma schimbărilor suferite de monedă, a ajuns neînsemnată: aşa că taxa de răscumpărare este astăzi redusă aproape la zero, în timp ce taxa de aprobare a vînzării s-a menţinut în toată mărimea ei. De vreme ce această din urmă taxă nu îl privea nici pe vasal, nici pe moştenitorii săi, ci era vorba despre un caz fortuit care nu trebuia să fie nici prevăzut, nici aşteptat, nu s-au mai făcut stipulaţii de acest fel şi s-a continuat a se plăti o anumită porţiune din preţul de vînzare.

---

a Vezi ordonanţa lui Filip August, din anul 1209, cu privire la feude.

b Se găsesc în hrisoave multe convenţii de acest fel, de pildă, în *Capitulara* de la Vendôme şi în cea de la abaţia din Saint-Cyprien, în Poitou, din care a dat extrase G a l l a n d, p. 55.

Cînd feudele erau acordate pe viață, cineva nu putea să dea altuia o parte din feuda sa ca să o țină pentru totdeauna cu titlu de subfeudă; ar fi fost absurd ca un simplu uzufructuar să dispună de proprietatea lucrului. Dar atunci cînd ele au devenit perpetui, s-a îngăduit acest lucru[a], cu oarecare îngrădiri pe care le-au statornicit cutumele[b]: aceasta s-a numit *se jouer de son fief*[95].

Perpetuitatea feudelor făcînd să se introducă taxa de răscumpărare, fiicele au început să poată moșteni feuda, în lipsa urmașilor de sex masculin. Căci seniorul acordînd fiicei feuda, înmulțea numărul cazurilor în care putea obține taxa de răscumpărare, pentru că soțul trebuia să o plătească întocmai ca și soția[c]. Această dispoziție nu putea să se aplice coroanei; căci, întrucît aceasta nu depindea de nimeni, nu putea fi supusă vreunei taxe de răscumpărare.

Fiica lui Wilhelm al V-lea, comite de Toulouse, nu a moștenit comitatul. Mai tîrziu Alienor a moștenit Aquitania și Matilda a moștenit Normandia; dreptul de moștenire al fiicelor a apărut, pe vremea aceea, atît de bine stabilit, încît Ludovic cel Tînăr, după desfacerea căsătoriei sale cu Alienor, nu a făcut nici o dificultate ca să-i restituie Guyenne. Deoarece aceste două cazuri s-au petrecut la foarte scurtă vreme după cel dintîi, trebuie ca legea generală ce chema pe femei la succesiunea feudelor să fi fost introdusă mai tîrziu[d] în comitatul Toulouse decît în celelalte provincii ale regatului.

Orînduirea de stat a diferitelor regate din Europa a urmat situația efectivă în care se aflau feudele atunci cînd au fost întemeiate aceste regate. Femeile nu au pu-

---

a Dar nu se putea reduce feuda, adică să se înstrăineze o porțiune din ea.

b Ele au fixat porțiunea de care se putea dispune în acest fel[96].

c Din acest motiv o constrîngea seniorul pe văduvă să se recăsătorească.

d Cea mai mare parte dintre marile familii aveau legile lor de succesiune proprii. Vezi ceea ce ne spune De La Thaumassière despre familiile din Berry.

tut moşteni nici coroana Franţei, nici coroana Imperiului, pentru că, în momentul întemeierii acestor două monarhii, femeile nu puteau să moştenească feudele; dar ele au putut moşteni coroana în regatele a căror întemeiere a avut loc după ce s-a introdus perpetuitatea feudelor, cum au fost cele întemeiate în urma cuceririlor normanzilor[97] şi cele care au fost întemeiate în urma cuceririlor făcute împotriva maurilor[98]; în sfîrşit, în altele care, dincolo de hotarele Germaniei şi în timpuri destul de recente, s-au născut, oarecum, a doua oară prin introducerea creştinismului[99].

Cînd feudele erau revocabile, ele se acordau unor oameni care erau în stare să îndeplinească îndatoririle legate de ele şi nu era nici vorbă de minori. Dar[a] cînd ele au devenit perpetui, seniorii au luat în mîinile lor feuda pînă la majorat, fie pentru a-şi spori veniturile, fie pentru a-l învăţa pe pupil meşteşugul armelor. Aceasta este ceea ce obiceiurile noastre numesc *la garde noble*[100]; ea se bazează pe alte principii decît acelea ale tutelei şi este cu totul distinctă de ea.

Cînd feudele erau acordate pe viaţă, cel care voia să obţină o feudă făcea actul de recomandare; şi tradiţia reală, care se făcea prin sceptru, stabilea feuda, cum se face astăzi prin omagiu. Nu întîlnim cazuri în care comiţii, sau chiar trimişii regelui să primească omagiul în provincii; această atribuţie nu se află în împuternicirile acestor demnitari, care ni s-au păstrat în Capitularii. Ei îi puneau în adevăr uneori să presteze jurămînt de credinţă pe toţi supuşii[b]; dar acest jurămînt nu era un omagiu de natura celor care s-au introdus mai tîrziu; căci, în acestea din urmă, jurămîntul de credinţă era un

---

a În *Capitulara* din anul 877, *apud Carisiacum*, art. 3, ed. Baluze, vol. II, p. 269, vedem momentul în care regii au dispus administrarea feudelor în scopul de a le conserva pentru minori; exemplu care a fost urmat de către seniori şi a dat naştere la ceea ce noi numim „la garde noble".

b Formula acestui jurămînt în *Capitulara II* din anul 802. Vezi şi pe cea din anul 854, art. 13 şi celelalte.

act[a] ce constituia o anexă a omagiului, act care uneori urma, alteori preceda omagiul, care nu avea loc în toate omagiile, care era mai puțin solemn decît omagiul și care era cu totul distinct de el.

Comiții ca și trimișii regelui îi puneau totuși, în anumite împrejurări, pe vasalii a căror fidelitate era îndoielnică, să dea o asigurare ce se numea *firmitas*[b]; dar această asigurare nu putea fi un omagiu, de vreme ce regii și-o dădeau reciproc[c].

Iar dacă abatele Suger[d] vorbește despre județul lui Dagobert, în care, potrivit mărturiilor din vechime, regii Franței aveau obiceiul să primească omagiile seniorilor, este limpede că el folosește aici ideile și limbajul vremii sale.

Atunci cînd feudele au început să treacă la moștenitori, recunoașterea vasalului, care nu era, în primele timpuri decît ceva ocazional, a devenit o acțiune regulată: ea a început să fie îndeplinită într-un mod mai solemn, a fost încărcată cu mai multe formalități, deoarece ea trebuia să păstreze amintirea îndatoririlor reciproce ale seniorului și vasalului de-a lungul tuturor generațiilor.

Aș fi înclinat să cred că omagiul a început să se practice pe vremea regelui Pepin, epocă în care, după cum

---

a Du Cange, la cuvîntul *Hominium*, p. 1163; și la cuvîntul *Fidelitas*[101], p. 474, citează documentele vechilor omagii, unde se găsesc aceste deosebiri și un mare număr de mărturii cu autoritate care se pot vedea. În omagiu, vasalul punea mîna sa în cea a seniorului și jura; jurămîntul de fidelitate se presta jurînd pe Evanghelie. Omagiul se făcea în genunchi: jurămîntul de fidelitate, în picioare. Numai seniorul putea să primească omagiul; dar slujbașii săi puteau să primească jurămîntul de fidelitate Vezi Littleton[102], sect. XCI și XCII. *Foi et hommage* înseamnă fidelitate și omagiu.

b *Capitulara* lui Carol Pleșuvul, din anul 860, *post reditum a Confluentibus* (După întoarcerea de la întîlnire), art. 3, ed. Baluze, p. 145.

c *Ibidem*, art. 1.

d Suger, *Lib. de administratione sua*[103] (Carte despre administrația sa).

tut moşteni nici coroana Franţei, nici coroana Imperiului, pentru că, în momentul întemeierii acestor două monarhii, femeile nu puteau să moştenească feudele; dar ele au putut moşteni coroana în regatele a căror întemeiere a avut loc după ce s-a introdus perpetuitatea feudelor, cum au fost cele întemeiate în urma cuceririlor normanzilor[97] şi cele care au fost întemeiate în urma cuceririlor făcute împotriva maurilor[98]; în sfîrşit, în altele care, dincolo de hotarele Germaniei şi în timpuri destul de recente, s-au născut, oarecum, a doua oară prin introducerea creştinismului[99].

Cînd feudele erau revocabile, ele se acordau unor oameni care erau în stare să îndeplinească îndatoririle legate de ele şi nu era nici vorbă de minori. Dar[a] cînd ele au devenit perpetui, seniorii au luat în mîinile lor feuda pînă la majorat, fie pentru a-şi spori veniturile, fie pentru a-l învăţa pe pupil meşteşugul armelor. Aceasta este ceea ce obiceiurile noastre numesc *la garde noble*[100]; ea se bazează pe alte principii decît acelea ale tutelei şi este cu totul distinctă de ea.

Cînd feudele erau acordate pe viaţă, cel care voia să obţină o feudă făcea actul de recomandare; şi tradiţia reală, care se făcea prin sceptru, stabilea feuda, cum se face astăzi prin omagiu. Nu întîlnim cazuri în care comiţii, sau chiar trimişii regelui să primească omagiul în provincii; această atribuţie nu se află în împuternicirile acestor demnitari, care ni s-au păstrat în Capitularii. Ei îi puneau în adevăr uneori să presteze jurămînt de credinţă pe toţi supuşii[b]; dar acest jurămînt nu era un omagiu de natura celor care s-au introdus mai tîrziu; căci, în acestea din urmă, jurămîntul de credinţă era un

---

a În *Capitulara* din anul 877, *apud Carisiacum*, art. 3, ed. Baluze, vol. II, p. 269, vedem momentul în care regii au dispus administrarea feudelor în scopul de a le conserva pentru minori; exemplu care a fost urmat de către seniori şi a dat naştere la ceea ce noi numim „la garde noble".

b Formula acestui jurămînt în *Capitulara II* din anul 802. Vezi şi pe cea din anul 854, art. 13 şi celelalte.

act[a] ce constituia o anexă a omagiului, act care uneori urma, alteori preceda omagiul, care nu avea loc în toate omagiile, care era mai puțin solemn decît omagiul și care era cu totul distinct de el.

Comiții ca și trimișii regelui îi puneau totuși, în anumite împrejurări, pe vasalii a căror fidelitate era îndoielnică, să dea o asigurare ce se numea *firmitas*[b]; dar această asigurare nu putea fi un omagiu, de vreme ce regii și-o dădeau reciproc[c].

Iar dacă abatele Suger[d] vorbește despre județul lui Dagobert, în care, potrivit mărturiilor din vechime, regii Franței aveau obiceiul să primească omagiile seniorilor, este limpede că el folosește aici ideile și limbajul vremii sale.

Atunci cînd feudele au început să treacă la moștenitori, recunoașterea vasalului, care nu era, în primele timpuri decît ceva ocazional, a devenit o acțiune regulată: ea a început să fie îndeplinită într-un mod mai solemn, a fost încărcată cu mai multe formalități, deoarece ea trebuia să păstreze amintirea îndatoririlor reciproce ale seniorului și vasalului de-a lungul tuturor generațiilor.

Aș fi înclinat să cred că omagiul a început să se practice pe vremea regelui Pepin, epocă în care, după cum

---

a Du Cange, la cuvîntul *Hominium*, p. 1163; și la cuvîntul *Fidelitas*[101], p. 474, citează documentele vechilor omagii, unde se găsesc aceste deosebiri și un mare număr de mărturii cu autoritate care se pot vedea. În omagiu, vasalul punea mîna sa în cea a seniorului și jura; jurămîntul de fidelitate se presta jurînd pe Evanghelie. Omagiul se făcea în genunchi: jurămîntul de fidelitate, în picioare. Numai seniorul putea să primească omagiul; dar slujbașii săi puteau să primească jurămîntul de fidelitate Vezi Littleton[102], sect. XCI și XCII. *Foi et hommage* înseamnă fidelitate și omagiu.

b *Capitulara* lui Carol Pleșuvul, din anul 860, *post reditum a Confluentibus* (După întoarcerea de la întîlnire), art. 3, ed. Baluze, p. 145.

c *Ibidem*, art. 1.

d Suger, *Lib. de administratione sua*[103] (Carte despre administrația sa).

am spus, multe beneficii se acordau pe vecie; dar aș admite lucrul acesta cu oarecare precauție și numai în ipoteza că autorii vechilor Anale ale francilor nu au fost niște ignoranți, care, descriind ceremoniile actului de supunere pe care Tassilo, duce de Bavaria, l-a făcut față de Pepin[a], să fi vorbit de fapt pe temeiul obiceiurilor pe care le vedeau aplicîndu-se în vremea lor[b].

CAPITOLUL XXXIV

CONTINUAREA ACELUIAȘI SUBIECT

Cîtă vreme feudele erau revocabile sau pe viață, ele intrau aproape numai în cîmpul legilor politice; din această cauză se vorbește atît de puțin, în legile civile din acele vremuri, despre legile feudelor. Atunci însă cînd ele au devenit ereditare, cînd au putut să fie donate, vîndute, lăsate prin testament au început să fie obiect și al legilor politice și al celor civile. Feuda, considerată ca o obligație la serviciul militar, ținea de dreptul politic; considerată ca un fel de bun ce se afla în circulație, ea ținea de dreptul civil. Aceasta a dat naștere legilor civile asupra feudelor.

Feudele devenind ereditare, legile privitoare la ordinea succesiunilor au trebuit să se adapteze perpetuității feudelor. Astfel s-a statornicit, în pofida dispoziției dreptului roman și a legii salice[c], această regulă a dreptului francez: *Propres ne remontent point*[d][104]. Trebuiau

a *Anno* 757, cap. XVII.

b *Tassillo venit in vassatico se commendans, per manus sacramenta iuravit multa et innumerabilia, reliquiis sanctorum manus imponens, et fidelitatem promisit Pippino*[103 bis]. S-ar părea că aici ar fi un omagiu și un jurămînt de fidelitate. Vezi mai sus nota c din pagina precedentă.

c La titlul despre alodii.

d Cartea IV, *De feudis*, titlul LIX.

să fie îndeplinite îndatoririle legate de posesiunea feudei; dar un bunic, un frate al bunicului, ar fi fost niște vasali nepotriviți pentru senior: de aceea această regulă nu s-a aplicat la început decît pentru feude, după cum aflăm din Boutillier[a].

Feudele devenind ereditare, seniorii, care trebuiau să aibă grijă de îndeplinirea îndatoririlor legate de posesiunea feudei, au cerut ca fetele cărora le revenea moștenirea feudei[b] și, eu cred, uneori și moștenitorii de sex masculin, să nu se poată căsători fără consimțămîntul lor, încît contractele de căsătorie au devenit pentru nobili o îmbinare de dispoziții feudale și de dispoziții civile. Într-un asemenea act, întocmit sub ochii seniorului, se stabileau dispoziții relative la succesiunea viitoare, în scopul de a asigura îndeplinirea de către moștenitori a îndatoririlor pe care le atrăgea asupra lor posesiunea feudei: de aceea numai nobilii au avut la început libertatea de a dispune cu privire la succesiunile viitoare prin contractul de căsătorie, după cum au remarcat Boyer[c105] și Aufrerius[d106].

Este de prisos să mai spunem că retractul bunurilor familiale *(le retrait lignager)*, bazat pe vechiul drept al rudelor, care este un mister al vechiului nostru drept francez, pe care nu am timpul să-l dezvolt, nu s-a putut aplica în privința feudelor decît atunci cînd ele au devenit perpetui.

Italiam, Italiam[e107] Închei acest tratat despre feude acolo unde cea mai mare parte a autorilor l-au început.

---

a *Somme rurale*, cartea I, titlul LXXVI, p. 447.

b Potrivit unei ordonanțe a lui Ludovic cel Sfînt, din anul 1246, emisă pentru a înregistra cutumele din Anjou și din Maine, cei care aveau paza avutului unei fete moștenitoare a unei feude trebuie să dea seniorului asigurarea că ea nu se va mărita fără consimțămîntul lui.

c Deciziile 155, nr. 8 și 204, nr. 38.

d *In Capell. Thol.*, decizia 453.

e *Eneida*, cartea III, v. 523.

APĂRAREA „SPIRITULUI LEGILOR"[1]

PARTEA ÎNTÎI

Această apărare a fost împărțită în trei părți. În prima parte, s-a răspuns la învinuirile generale care au fost aduse autorului *Spiritului legilor*. În a doua parte, s-a răspuns învinuirilor de amănunt. Cea de-a treia cuprinde reflecții asupra felului în care a fost criticat autorul. Publicul va vedea cum stau lucrurile în realitate, va putea judeca.

I

Cu toate că *Spiritul legilor* este o lucrare de pură politică și de pur drept, autorul a avut adeseori prilejul să vorbească în ea despre religia creștină: el a făcut acest lucru în așa fel încît să se vadă toată măreția ei; și, dacă el nu și-a fixat scopul de a cîștiga de partea ei credința cititorului, el a căutat să-i cîștige dragostea pentru ea.

Cu toate acestea, în două numere ale unui periodic, care au apărut unul după altul[a], i s-au adus cele mai grave acuzații. Nu este vorba nici mai mult, nici mai puțin decît de a stabili dacă el este spinozist și deist; și,

---

[a] Unul din 9 octombrie 1749, celălalt din 16, aceeași lună.

în ciuda faptului că aceste două acuzații sînt prin ele însele contradictorii, autorul este supus neîncetat cînd uneia, cînd alteia. Amîndouă, deoarece sînt incompatibile una cu alta, nu îl pot face mai vinovat decît una singură; dar amîndouă îl pot face mai odios.

Așadar, este spinozist, el care, începînd de la primul alineat al cărții sale, a făcut deosebire între lumea materială și cea a substanțelor spirituale.

Este deci spinozist, el care, în al doilea alineat, a atacat ateismul: „Cei care au afirmat că o fatalitate oarbă a produs toate efectele pe care le vedem în lume au spus o mare absurditate; căci ce poate fi mai absurd decît o fatalitate oarbă care ar fi produs ființe raționale?“

Este deci spinozist, el care a continuat cu aceste cuvinte: „Dumnezeu are cu universul raporturi în calitate de creator și de conservator[a]: legile după care a creat sînt acelea potrivit cărora conservă. El acționează potrivit acestor reguli, pentru că le cunoaște; le cunoaște, pentru că el le-a făcut; le-a făcut, pentru că ele corespund cu înțelepciunea și cu puterea sa“.

Este deci spinozist, el care a adăugat: „Întrucît, după cum vedem, lumea, formată prin mișcarea materiei și lipsită de facultatea de a cunoaște, dăinuiește necontenit, etc.“.

Este deci spinozist, el care a demonstrat, împotriva lui Hobbes și Spinoza, că „raporturile de dreptate și de echitate sînt anterioare tuturor legilor pozitive“[b].

Este deci spinozist, el care a spus, la începutul celui de-al doilea capitol: „Această lege, care, întipărind în ființa noastră ideea unui creator, ne îndreaptă către dînsul, este prima dintre legile naturale prin însemnătatea ei“.

Este deci spinozist, el care a combătut din toate puterile paradoxul lui Bayle, după care este mai bine să fii

a Cartea I, cap. I.
b *Ibidem*.

ateu decît idolatru? Paradox din care ateii ar putea trage cele mai primejdioase concluzii.

Ce se mai putea spune după pasaje atît de explicite? Iar echitatea naturală cere ca dovezile să fie proporționate cu gravitatea acuzației.

Prima obiecție

„Autorul se poticnește de la primul pas. Legile, în înțelesul cel mai larg al lor sînt raporturile necesare care derivă din natura lucrurilor. Legile, raporturi! E de conceput așa ceva? Totuși autorul nu a schimbat definiția obișnuită a legilor fără nici un scop. Care este deci țelul lui? Iată-l. Potrivit noului sistem, există între toate lucrurile care alcătuiesc ceea ce Pope[2] numește Marele Tot o înlănțuire atît de necesară, încît cea mai mică neorînduială duce tulburarea pînă la tronul Ființei supreme. Aceasta îl face pe Pope să spună că lucrurile nu au putut fi altfel decît sînt și că totul este bine așa cum este. Acestea fiind stabilite, se înțelege semnificația acestui nou limbaj potrivit căruia legile sînt raporturi necesare care derivă din natura lucrurilor. La care se adaugă că, în acest sens, tot ce există are legile sale: divinitatea are legile sale; lumea materială are legile sale, substanțele spirituale superioare omului au legile lor, animalele au legile lor, omul, legile sale".

Răspuns

Bezna însăși nu este mai obscură decît această obiecție. Criticul a auzit spunîndu-se că Spinoza admitea un principiu orb și necesar care conduce universul, și nu i-a trebuit mai mult: de îndată ce va da peste cuvîntul ***necesar***, aceasta va însemna spinozism. Autorul a spus că legile sînt un raport necesar; iată deci spinozism, pentru că apare cuvîntul necesar. Și ceea ce e surprinzător este faptul că pentru critic, autorul este spinozist tocmai din cauza acestui pasaj, deși acest pasaj combate în chip

răspicat sistemele primejdioase. Autorul şi-a propus să atace sistemul lui Hobbes, sistem teribil, care, făcînd să depindă toate virtuţile şi toate viciile de statornicirea legilor pe care şi le-au dat oamenii, şi voind să demonstreze că oamenii se nasc, toţi, în stare de război, şi că prima lege naturală este războiul tuturor împotriva tuturor, nimiceşte, ca și Spinoza, și orice religie şi orice morală. În această privință autorul a stabilit, în primul rînd, că existau legi de dreptate și de echitate înainte de statornicirea legilor pozitive: el a dovedit că toate lucrurile aveau legi; că, înainte chiar de a fi fost create, ele aveau legi posibile; că însuși Dumnezeu are legi, adică legi pe care și le dăduse el însuși. El a demonstrat că este neîntemeiată afirmația că oamenii se nasc în stare de război[a]; el a arătat că starea de război nu a început decît după formarea societăţilor; el a formulat în această privință principii clare. De unde reiese că autorul a atacat erorile lui Hobbes și consecinţele celor ale lui Spinoza; și că i s-a întîmplat de a fi atît de puțin înțeles, încît au fost luate drept opinii ale lui Spinoza obiecțiile pe care le face el împotriva spinozismului: Înainte ca cineva să înceapă o dispută, ar trebui să se pună la curent cu problema dezbătută, și să știe cel puțin dacă cel pe care îl atacă este amic sau inamic.

A doua obiecție

Criticul continuă: „În această privință autorul îl citează pe Plutarh, care spune că legea este regina tuturor, muritori și nemuritori. Dar oare de la un păgîn, etc. ."

Răspuns

Este adevărat că autorul l-a citat pe Plutarh, care spune că legea este regina tuturor, muritori și nemuritori.

---

a Cartea I, cap. II.

A treia obiecţie

Autorul a spus că „creaţiunea, care pare a fi un act arbitrar, presupune reguli tot atît de invariabile ca şi fatalitatea ateilor". Din aceste cuvinte, criticul trage concluzia că autorul admite fatalitatea ateilor.

Răspuns

O clipă mai înainte, autorul a distrus această fatalitate prin următoarele cuvinte: „Cei care au spus că o fatalitate oarbă a produs toate efectele pe care le vedem în lume au spus o mare absurditate: căci ce absurditate mai mare poate fi decît să susţii că o fatalitate oarbă a produs fiinţe înzestrate cu facultatea de a cunoaşte?" Mai mult încă, nu-l poţi pune pe autor să vorbească, într-un pasaj pe care-l critici, decît despre ceea ce el vorbeşte efectiv. Şi el nu vorbeşte de fel despre cauze şi nu compară de fel cauzele, ci vorbeşte despre efecte şi compară efectele. Întregul alineat, precum şi cel care precede şi cel care urmează, arată că aici nu este vorba decît despre regulile mişcării, despre care autorul spune că au fost stabilite de către Dumnezeu: aceste reguli sînt invariabile, şi toată fizica spune acelaşi lucru împreună cu el; ele sînt invariabile pentru că Dumnezeu a voit ca ele să fie aşa şi pentru că el a voit să conserve lumea. El nu spune despre aceasta nici mai mult, nici mai puţin.

Voi continua să spun că criticul nu pătrunde niciodată sensul lucrurilor, şi că nu se leagă decît de cuvinte. Cînd autorul a spus că creaţiunea, care părea să fie un act arbitrar, presupunea reguli tot atît de invariabile ca şi fatalitatea ateilor, vorbele sale nu aveau cum să fie înţelese ca şi cum el ar fi spus că creaţiunea ar fi fost un act necesar ca şi fatalitatea ateilor, de vreme ce el combătuse deja această fatalitate. Mai mult încă, cei doi termeni ai unei comparaţii trebuie să fie corespunzători unul cu altul; aşa că trebuie neapărat ca fraza să însemne: creaţiunea, care pare la prima vedere că trebuie să dea naş-

tere unor reguli de mișcare variabile, are reguli tot atît de invariabile ca și fatalitatea ateilor. Criticul, încă o dată, nu a văzut și nu vede decît cuvintele.

II

Nu există deci nicidecum spinozism în *Spiritul legilor*. Să trecem la o altă acuzație și să vedem dacă este adevărat că autorul nu recunoaște religia revelată. Autorul, la sfîrșitul primului capitol, vorbind despre om, care este o ființă rațională limitată, supusă ignoranței și erorii, a spus: „O astfel de ființă putea, în orice clipă, să uite pe creatorul său. Dumnezeu l-a readus la el prin legile religiei".

În capitolul întîi din cartea a douăzeci și patra, el a spus: „Nu voi cerceta deci diferitele religii din lume decît în raport cu binele pe care îl pot aduce vieții în societate, fie că vorbesc despre religia care își are originea în cer, fie despre acelea care și-o au pe pămînt".

„Nu va fi nevoie decît de foarte puțină echitate pentru a vedea că niciodată nu am căutat să subordonez interesele sale intereselor politice, ci am urmărit să le îmbin; or, pentru a le îmbina, trebuie să le cunoști. Religia creștină, care poruncește oamenilor să se iubească, pretinde, fără îndoială, ca fiecare popor să aibă cele mai bune legi politice și cele mai bune legi civile, pentru că ele sînt, după ea, cel mai mare bun pe care oamenii îl pot da și primi".

Iar în capitolul doi din aceeași carte, a spus: „Un principe care iubește religia și care se teme de ea este ca un leu ce ascultă de mîna care îl dezmiardă sau de glasul care îl îmblînzește; un principe care se teme de religie și o urăște este ca o fiară sălbatică ce mușcă lanțul care o împiedică să se arunce asupra trecătorilor; un principe care nu are nici o religie este ca acel animal feroce care nu se simte liber decît atunci cînd sfîșie și devorează".

În capitolul trei al aceleiași cărți: „În timp ce principii mahomedani seamănă neîncetat în jurul lor moartea sau pier ei înșiși de o moarte violentă, la creștini, religia îi face pe principi mai puțin temători și, drept urmare, mai puțin cruzi. Principele se bizuie pe supușii săi, iar supușii pe principe. Lucru minunat! religia creștină, care pare să nu aibă alt scop decît fericirea supremă din cealaltă viață, face fericirea noastră și în cea de aici“.

În capitolul patru al aceleiași cărți: „Dat fiind caracterul religiei creștine și cel al religiei mahomedane, se cuvine ca, fără altă examinare, să îmbrățișăm pe una și să respingem pe cealaltă“. Citiți mai departe, vă rog.

În capitolul șase: „După ce a insultat toate religiile, Domnul Bayle defăimează religia creștină; el îndrăznește să afirme că niște creștini adevărați nu ar fi în stare să întemeieze un stat care să poată dăinui. Și de ce nu? Aceștia ar fi niște cetățeni extrem de luminați în ceea ce privește îndatoririle lor și ar avea o foarte mare rîvnă ca să le îndeplinească; ei ar fi foarte conștienți de drepturile de apărare naturală; cu cît ar socoti că datorează mai mult religiei lor, cu atît ar gîndi că datorează mai mult patriei. Principiile creștinismului, adînc întipărite în inimă, ar fi nemăsurat mai puternice decît această falsă onoare din monarhii, decît aceste virtuți omenești din republici și decît această teamă slugarnică din statele despotice.

„Este surprinzător că acest mare om nu a știut să deosebească rînduielile făcute pentru statornicirea creștinismului de creștinismul însuși și nici poruncile Evangheliei de sfaturile ei și că este cazul să i se impute faptul de a se fi înșelat în privința spiritului propriei sale religii. Atunci cînd, în loc de legi, legiuitorul a dat sfaturi, înseamnă că el a înțeles că sfaturile lui, dacă ar fi impuse ca legi, ar fi contrare spiritului legilor sale“.

În capitolul zece: „Dacă aș putea să uit o clipă că sînt creștin, nu m-aș putea opri de a trece distrugerea

sectei lui Zenon printre nenorocirile care au lovit neamul omenesc, etc. Faceţi o clipă abstracţie de adevărurile revelate; căutaţi în întreaga natură, şi nu veţi găsi în ea o imagine mai măreaţă decît a Antoninilor etc“.

Şi în capitolul treisprezece: „Religia păgînă, care nu interzicea decît cîteva crime grosolane, care oprea mîna şi lăsa inima în voia ei, putea să aibă crime de neispăşit; dar o religie care îmbrăţişează toate patimile, care nu se interesează mai mult de fapte decît de dorinţe şi de intenţii; care nu ne ţine legaţi prin cîteva lanţuri, ci prin nenumărate fire; care lasă deoparte justiţia umană şi introduce o altă justiţie; care este alcătuită în aşa fel că duce neîncetat de la căinţă la dragoste şi de la dragoste la căinţă, care aşază între judecător şi criminal un mare mediator, între cel drept şi mediator un mare judecător; o astfel de religie nu trebuie să aibă crime de neispăşit. Dar, deşi trezeşte temeri şi speranţe în toate sufletele, ea ne face îndeajuns să înţelegem că dacă nu există crimă care, prin natura sa, să fie de neispăşit, o viaţă întreagă poate fi astfel; că ar fi foarte primejdios de a cerca neîncetat îndurarea Domnului prin noi crime şi prin noi ispăşiri; că, îngrijoraţi de vechile datorii, niciodată achitate faţă de Domnul, trebuie să ne ferim de a contracta altele, de a întrece măsura şi de a merge pînă la capătul bunătăţii părinteşti“.

În capitolul nouăsprezece, la sfîrşit, autorul, după ce a arătat greşelile diferitelor religii păgîne în legătură cu starea sufletelor în cealaltă viaţă, spune: „Nu este destul ca o religie să statornicească o dogmă, mai trebuie ca ea să o şi îndrumeze. Aceasta a făcut în chip minunat religia creştină în privinţa dogmelor despre care vorbim: ea ne face să nădăjduim într-o stare în care credem, iar nu într-una pe care o simţim sau pe care o cunoaştem; totul, pînă şi învierea trupurilor, ne conduce la idei spirituale“.

Iar în capitolul douăzeci şi şase, la sfîrşit: „De aici reiese că aproape întotdeauna este potrivit ca o religie

să aibă dogme particulare și un cult general. Legile privitoare la practicile cultului trebuie să cuprindă puține amănunte: de exemplu, să indice mortificări, iar nu o anumită mortificare. Creştinismul este plin de bun simț; abstinența este de drept divin; dar o abstinență de un anumit fel este de drept uman și poate fi modificată".

În ultimul capitol din cartea a douăzeci și cincea: „Dar de aici nu rezultă că o religie adusă dintr-o țară foarte îndepărtată și cu totul deosebită în privința climei, a legilor, a moravurilor și a obiceiurilor, ar avea întreg succesul pe care sfințenia ei ar trebui să i-l asigure".

Iar în capitolul trei din cartea a douăzeci și patra: „Religia creștină a împiedicat, în ciuda mărimii imperiului și a climei dăunătoare, statornicirea despotismului în Etiopia și a dus în mijlocul Africii moravurile Europei și legile sale, etc... Foarte aproape de acolo vedem cum în Senaar, unde stăpînește mahomedanismul, copiii regelui sînt ținuți închiși; la moartea acestuia, consiliul dispune ca ei să fie omorîți în interesul celui ce se urcă pe tron".

„Să ne gîndim, pe de o parte, la masacrele continui ale regilor și conducătorilor greci și romani, iar pe de alta, la distrugerea popoarelor și a cetăților tot de către acești conducători; la Timur și Genghis-han, care au pustiit Asia, și atunci vom vedea că datorăm creștinismului, în cîrmuirea internă, un anumit drept politic, iar, în vreme de război, un anumit drept al ginților, pentru care ființa umană nu ar putea avea destulă recunoștință". Rog să se citească întregul capitol.

În capitolul opt din cartea a douăzeci și patra: „Într-o țară în care din nenorocire oamenii au o religie pe care nu au căpătat-o de la Dumnezeu este totdeauna necesar ca aceasta să corespundă cu morala, deoarece religia, chiar falsă, este cea mai bună garanție pe care o pot avea oamenii pentru probitatea oamenilor".

Acestea sînt pasaje precise: în ele se vede un scriitor care nu numai că crede în religia creștină, dar o și iubește. Ce argumente se aduc pentru a dovedi contra-

riul? Și repetăm încă o dată că dovezile trebuie să fie proporționate cu acuzația: cum această acuzație nu este neînsemnată, nici dovezile nu trebuie să fie astfel. Și deoarece aceste dovezi sînt prezentate într-o formă destul de neobișnuită, fiind mereu pe jumătate dovezi, pe jumătate insulte, și fiind aproape ascunse în întortochierile unei expuneri foarte nedeslușite, voi încerca să le deslușesc.

Prima obiecție

Autorul a lăudat pe stoici, care admiteau o fatalitate oarbă, o înlănțuire necesară, etc[a]. Acesta este fundamentul religiei naturale.

Răspuns

Presupun, pentru o clipă, că acest fel greșit de a judeca e bun. Oare autorul a lăudat fizica și metafizica stoicilor? El a lăudat morala lor; el a afirmat că popoarele au tras mari foloase de pe urma ei: a spus aceasta și nimic mai mult; ba mă înșel, a spus mai mult, căci, din prima pagină a cărții, el a atacat această fatalitate a stoicilor; el nu a lăudat-o deci, atunci cînd i-a lăudat pe stoici.

A doua obiecție

Autorul l-a lăudat pe Bayle, numindu-l un mare om[b].

Răspuns

Presupun, tot pentru o clipă, că în general acest fel de a judeca este bun: în cazul de față cel puțin el nu este însă bun. Este adevărat că autorul l-a calificat pe Bayle drept un mare om, dar i-a criticat părerile: iar

a Pagina 165 din al doilea număr din 16 octombrie 1749.
b Pagina 165 din al doilea număr.

dacă le-a criticat înseamnă că nu le admite. Și de vreme ce i-a combătut părerile nu îl califică drept un mare om datorită părerilor sale. Toată lumea știe că Bayle avea o minte superioară, de care s-a folosit rău; dar această minte superioară, de care s-a folosit rău, el o avea. Autorul a combătut sofismele sale și a deplîns rătăcirile sale. Nu-mi plac de fel oamenii care răstoarnă legile patriei lor; dar mi-ar fi greu să cred că Caesar și Cromwell au fost minți mărginite. Nu-mi plac de fel cuceritorii; dar nu prea va putea cineva să mă convingă că Alexandru și Genghis-han au fost capete obișnuite. Nu i-ar fi trebuit multă minte autorului pentru a spune că Bayle era un om ticălos; dar probabil că nu-i place să adreseze insulte, fie că are de la natură această înclinare, fie că a primit-o prin educație. Am motiv să cred că dacă ar pune mîna pe pana de scris, el nu ar adresa insulte nici măcar celor care au căutat să-i facă unul din cele mai mari rele pe care un om îl poate face altui om, străduindu-se să-l facă odios în ochii tuturor celor care nu îl cunosc și suspect în ochii tuturor celor care îl cunosc.

Mai mult încă, am observat că sforăielile oamenilor violenți nu fac aproape de loc impresie decît asupra celor ce sînt ei înșiși violenți. Cea mai mare parte a cititorilor sînt oameni moderați; aproape nimeni nu ia în mînă o carte decît atunci cînd este calm; oamenilor cu judecată le plac argumentele. Chiar dacă autorul i-ar fi adresat mii de insulte lui Bayle, nu ar fi rezultat din aceasta nici că Bayle a judecat bine, nici că Bayle a judecat greșit; tot ceea ce s-ar fi putut deduce de aici ar fi fost că autorul știe să insulte.

A treia obiecție

Ea se sprijină pe faptul că autorul nu a vorbit, în primul său capitol, despre păcatul originar[a].

---

a Numărul din 9 octombrie 1749, p. 162.

Răspuns

Întreb pe orice om cu bun simţ dacă acest capitol este un Tratat de teologie. Dacă autorul ar fi vorbit despre păcatul originar, i s-ar fi putut imputa, tot aşa, că nu a vorbit despre mîntuire: şi astfel, din punct în punct de credinţă, la nesfîrşit.

A patra obiecţie

Ea se bazează pe faptul că Domnul Domat[3] şi-a început lucrarea sa altfel decît autorul, şi că a vorbit mai întîi despre revelaţie.

Răspuns

Este adevărat că Domnul Domat şi-a început lucrarea altfel decît autorul şi că a vorbit mai întîi despre revelaţie.

A cincea obiecţie

Autorul a urmat sistemul poemului lui Pope.

Răspuns

În toată lucrarea nu există nici un cuvînt din sistemul lui Pope.

A şasea obiecţie

„Autorul spune că legea care prescrie omului îndatoririle sale faţă de Dumnezeu este cea mai importantă; el tăgăduieşte însă că ea este cea dintîi: el pretinde că cea dintîi lege a naturii este pacea; că oamenii au început prin a se teme unii de alţii, etc. Că copiii ştiu că

prima lege este să iubești pe Dumnezeu, iar a doua este să iubești pe aproapele tău".

Răspuns

Iată cuvintele autorului: „Această lege, care, întipărind în ființa noastră ideea unui creator, ne îndreaptă către dînsul, este prima dintre legile naturale prin însemnătatea ei, nu în ordinea de succesiune a acestor legi. În starea de natură, omul ar avea mai curînd facultatea de a cunoaște decît cunoștințe. Este vădit că primele sale idei nu ar fi de fel idei speculative: înainte de a cerceta originea ființei sale, el s-ar gîndi la conservarea ei. Un astfel de om nu ar simți la început decît slăbiciunea sa: el ar fi din cale-afară de fricos; și dacă ar fi nevoie, în privința aceasta, de exemple doveditoare, apoi s-au găsit în păduri oameni sălbatici; orice îi face să tremure, orice îi pune pe fugă"[a].

Autorul a spus deci că legea care, imprimînd în noi ideea creatorului, ne îndreaptă către dînsul stă în fruntea legilor naturale. Nu i s-a interzis, după cum nu li s-a interzis filozofilor și scriitorilor dreptului natural, de a-l considera pe om sub diferite aspecte: i-a fost îngăduit să presupună un om ca picat din nori, lăsat să se descurce singur și lipsit de educație, înainte de constituirea societăților. Ei bine! autorul a spus că prima lege naturală, cea mai importantă, și, prin urmare, cea esențială, ar fi pentru el, ca și pentru toți oamenii, de a se îndrepta către creatorul său. I-a fost de asemenea îngăduit autorului să cerceteze care ar fi prima impresie care s-ar produce asupra acestui om, și să vadă ordinea în care aceste impresii ar fi primite în creierul său; și el a crezut că acest om ar avea sentimente înainte de a face reflecții; că, cea dintîi dintre acestea, în succesiunea lor în timp, ar fi frica; apoi nevoia de a se hrăni, etc. Autorul a spus că legea care, imprimînd în noi

---

a Cartea I, cap. II.

ideea creatorului, ne îndreaptă către dînsul, este cea dintîi dintre legile naturale: criticul susține că prima dintre legile naturale este să-l iubim pe Dumnezeu. Nu-i despart deci decît insultele.

A șaptea obiecție

Ea se sprijină pe primul capitol din cartea întîi, în care autorul, după ce a spus că „omul este o ființă mărginită“, a adăugat: „O astfel de ființă putea, în orice clipă, să uite pe creatorul său. Dumnezeu l-a readus la el prin legile religiei“. Or, spune criticul, care este această religie, despre care vorbește autorul? El vorbește fără îndoială despre religia naturală; el nu crede deci decît în religia naturală.

Răspuns

Presupun, iarăși pentru o clipă, că acest fel de a judeca este bun; și că, prin faptul că autorul nu a vorbit acolo decît despre religia naturală s-ar putea trage concluzia că el nu crede decît în religia naturală și că respinge religia revelată. Eu spun că în acest pasaj el a vorbit despre religia revelată, iar nu despre religia naturală; căci dacă ar fi vorbit despre religia naturală, ar fi un idiot. Aceasta ar fi în adevăr ca și cum ar spune: O astfel de ființă putea cu ușurință să uite pe creatorul său, adică religia naturală; Dumnezeu l-a readus la el prin legile religiei naturale: încît Dumnezeu i-ar fi dat religia naturală pentru a desăvîrși în el religia naturală. Așadar, pentru a se pregăti să arunce invective la adresa autorului, criticul începe prin a lua cuvintelor spuse de el înțelesul cel mai limpede cu putință pentru a le da înțelesul cel mai absurd cu putință; și pentru a-l învinge mai lesne, face din el un om lipsit de judecată sănătoasă.

A opta obiecție

Vorbind despre om, autorul a spus[a]: „O astfel de ființă putea, în orice clipă, să uite pe creatorul său. Dumnezeu l-a readus la el prin legile religiei. O astfel de ființă putea, în orice clipă, să se uite pe sine: filozofii l-au îndrumat prin legile moralei. Făcut să trăiască în societate, el putea aici să uite pe semenii săi: legiuitorii l-au readus la îndatoririle sale prin legile politice și civile". Deci, spune criticul[b], după autor, conducerea lumii este împărțită între Dumnezeu, filozofi și legiuitori, etc. De unde au învățat filozofii legile moralei? Și de unde au aflat legiuitorii ceea ce trebuie să prescrie pentru cîrmuirea societăților în spirit de dreptate?

Răspuns

Și acest răspuns este foarte lesne de dat. Ei au aflat acest lucru din revelație, dacă au fost destul de norocoși pentru aceasta, sau din legea care, întipărind în noi ideea unui creator, ne îndreaptă către dînsul. Autorul *Spiritului legilor* a spus el oare ca Vergiliu: *„Caesar împarte puterea cu Iupiter?"* Dumnezeu, care conduce universul, oare nu a dat unora dintre oameni o minte mai luminată, iar altora mai multă putere? Autorul a afirmat — se va spune — că, întrucît Dumnezeu a voit ca oamenii să fie conduși de oameni, el nu a voit ca ei să-i dea ascultare, și a renunțat la puterea pe care o avea asupra lor, etc. Iată la ce ajung cei care, fiind foarte slabi cînd e vorba să judece, sînt foarte tari cînd e vorba să defăimeze.

---

a Cartea I, cap. I.

b Pagina 162 din foaia din 9 octombrie 1749.

A noua obiecție

Criticul continuă: „Să mai observăm că autorul, care socotește că Dumnezeu nu poate să guverneze ființele libere tot atît de bine ca și pe celelalte, deoarece, fiind libere, trebuie ca ele să acționeze din propriul lor imbold (voi face în treacăt observația că autorul nu se servește de loc de expresia „Dumnezeu nu poate"), nu găsește alt remediu acestei dezordini decît legile, care pot desigur să arate omului ceea ce este dator să facă, dar care nu-l lasă să facă acest lucru: așadar, în sistemul autorului, Dumnezeu creează ființe a căror dezordine nu o poate împiedica și nici înlătura. Ori, care nu vede că Dumnezeu face ceea ce vrea, servindu-se chiar și de cei care nu fac ceea ce vrea el!"

Răspuns

Criticul i-a imputat deja autorului că nu a vorbit despre păcatul originar: acum îl prinde din nou în greșală: nu a vorbit nici despre grație. Este un lucru trist să ai de-a face cu un om care critică toate pasajele dintr-o carte și nu e stăpînit decît de o idee. Este povestea cu preotul de țară căruia astronomii îi arătau Luna la un telescop și care nu vedea prin el decît clopotnița sa.

Autorul *Spiritului legilor* a crezut că se cuvenea să înceapă prin a da o oarecare idee despre legile generale atît ale dreptului naturii cît și ale dreptului ginților. Acest subiect era extrem de vast, și el l-a tratat în două capitole; el a fost nevoit să lase deoparte o mulțime de lucruri care țineau de subiectul său; cu atît mai mult le-a lăsat deoparte pe cele care nu aveau nici o legătură cu acest subiect.

A zecea obiecție

Autorul a spus că în Anglia sinuciderea este efectul unei boli; și că ea nu poate fi pedepsită, după cum nu

sînt pedepsite efectele demenței. Un adept al religiei naturale nu uită că Anglia este leagănul sectei sale; el trece cu buretele peste toate crimele pe care le află acolo.

Răspuns

Autorul nu știe dacă Anglia este leagănul religiei naturale; dar știe că Anglia nu este leagănul său. Dacă a vorbit despre un efect fizic care se observă în Anglia, nu înseamnă că el are aceleași concepții religioase ca englezii; după cum, dacă un englez ar vorbi despre un efect fizic care are loc în Franța, nu înseamnă că ar avea aceleași concepții religioase ca francezii. Autorul *Spiritului legilor* nu este cîtuși de puțin adept al religiei naturale, dar ar voi ca criticul său să fie un adept al logicii naturale.

Socot că l-am silit deja pe critic să lase din mîini armele îngrozitoare de care s-a servit: voi căuta acum să dau o idee despre începutul criticii sale, care este astfel încît mă tem să nu se creadă că vorbesc în derîdere aici despre acest început.

El spune din capul locului, și acestea sînt cuvintele lui, că „cartea *Spiritul legilor* este una din acele producții imorale .care nu s-au înmulțit atît de mult decît de la apariția bulei *Unigenitus*". Dar a lega apariția *Spiritului legilor* de constituția *Unigenitus* nu înseamnă oare a voi să stîrnești rîsul? Bula *Unigenitus* nu este de fel cauza ocazională a cărții *Spiritul legilor;* dar bula *Unigenitus* și cartea *Spiritul legilor* au fost cauze ocazionale care au determinat pe critic să facă un raționament atît de pueril. Criticul continuă: „Autorul spune că el a început și a părăsit de multe ori lucrarea sa.. Totuși, atunci cînd arunca în foc primele sale producții, el era mai aproape de adevăr, decît atunci cînd a început a fi mulțumit de lucrul său" Ce știe el în această privință? El adaugă: „Dacă autorul ar fi voit să urmeze un drum bătut, lucrarea lui l-ar fi costat mai puțină muncă". Și în acest caz, ce știe el în această privință? El pronunță apoi această

sentință: „Nu este nevoie de multă pătrundere pentru a vedea că lucrarea *Spiritul legilor* se bazează pe sistemul religiei naturale.. În scrisorile împotriva poemului lui Pope intitulat *Eseu asupra Omului*[1], s-a arătat că sistemul religiei naturale corespunde cu cel al lui Spinoza: este de ajuns pentru a trezi unui creştin dezgust față de noua carte pe care o anunțăm". Răspund că aceasta este nu numai de ajuns, ci chiar că ar fi mult prea mult. Am dovedit însă adineaori că sistemul autorului nu este cel al religiei naturale; și, admițînd că sistemul religiei naturale ar corespunde cu cel al lui Spinoza, sistemul autorului nu ar corespunde cu cel al lui Spinoza, de vreme ce el nu este cel al religiei naturale.

Criticul vrea deci să trezească dezgust mai înainte de a fi dovedit că se cuvine să fim dezgustați.

Iată cele două formule care se repetă în raționamentele cuprinse în cele două scrieri la care răspund: „Autorul *Spiritului legilor* este un adept al religiei naturale: deci trebuie să explicăm ceea ce spune el aici prin principiile religiei naturale; or, dacă ceea ce spune el aci se bazează pe principiile religiei naturale, el este adept al religiei naturale".

Cealaltă formulă este aceasta: „Autorul *Spiritului legilor* este un adept al religiei naturale; deci ceea ce spune el în cartea sa în favoarea revelației nu spune decît pentru a ascunde că el este un adept al religiei naturale: or, dacă se ascunde astfel, el este un adept al religiei naturale".

Înainte de a termina această primă parte, aş fi ispitit să fac o obiecție celui care a făcut atît de multe obiecții. El l-a înspăimîntat atîta pe cititor cu cuvîntul adept al religiei naturale, încît eu, care îl apăr pe autor, aproape că nici nu îndrăznesc să pronunț acest cuvînt: totuși îmi voi lua inima în dinți. Cele două scrieri ale lui nu ar avea oare nevoie de mai multe lămuriri decît cea pe care o apăr eu? Oare face el bine, vorbind despre religia naturală și despre revelație că scoate mereu în evidență numai o singură latură a chestiunii și că face să se piardă ur-

mele celeilalte? Oare face el bine că nu distinge niciodată pe cei care nu recunosc decît religia naturală de cei care recunosc și religia naturală și revelația? Oare face el bine că se indignează ori de cîte ori autorul îl consideră pe om în starea de religie naturală, și ori de cîte ori explică ceva pe baza principiilor religiei naturale? Oare face el bine cînd confundă religia naturală cu ateismul? Nu am auzit eu oare spunîndu-se mereu că noi toți avem o religie naturală? Nu am auzit eu oare spunîndu-se că creștinismul este perfecțiunea religiei naturale? Nu am auzit eu oare spunîndu-se că religia naturală e folosită pentru a dovedi revelația împotriva deiștilor și că aceeași religie naturală e folosită pentru a dovedi existența lui Dumnezeu împotriva ateilor? El spune că stoicii erau adepți ai religiei naturale, iar eu îi răspund că ei erau atei[a], deoarece ei credeau că universul e condus de o fatalitate oarbă și că cu ajutorul religiei naturale se combat stoicii. Criticul spune că sistemul religiei naturale corespunde cu cel al lui Spinoza[b], iar eu îi răspund că ele sînt contradictorii, și că cu ajutorul religiei naturale se spulberă sistemul lui Spinoza. Eu îi spun că a confunda religia naturală cu ateismul înseamnă a confunda dovada cu lucrul pe care vrei să-l dovedești și obiecția împotriva erorii cu eroarea însăși; că aceasta înseamnă a ne lipsi de armele puternice de care dispunem pentru a lupta împotriva acestei erori. Ferească Dumnezeu să mă gîndesc cumva să-i atribui criticului vreo intenție rea și nici să exploatez concluziile care s-ar putea trage din principiile sale; cu toate că el este foarte puțin îngădu-

---

a Vezi p. 165 a numărului din 9 octombrie 1749. „Stoicii nu admiteau decît un Dumnezeu; dar acest Dumnezeu nu era altceva decît sufletul lumii. Ei susțineau că toate ființele, începînd cu prima dintre ele, sînt în mod necesar legate unele de altele; o necesitate fatală cîrmuia totul. Tăgăduiau nemurirea sufletului și susțineau că fericirea supremă constă în a trăi în conformitate cu natura. Și acesta este fondul sistemului religiei naturale“.

b Vezi p. 161 a primului număr din 9 octombrie 1749, la sfîrșitul primei coloane.

itor, se cuvine ca lui să i se arate îngăduință. Spun numai că ideile metafizice sînt extrem de confuze în capul său; că îi lipsește cu totul facultatea de a distinge; că nu ar fi în stare să facă aprecieri juste, deoarece, dintre diferitele lucruri pe care trebuie să le vadă, el nu vede niciodată decît unul singur. Și chiar aceasta nu i-o spun pentru a-i aduce învinuiri, ci pentru a le spulbera pe ale sale.

PARTEA A DOUA

IDEE GENERALĂ

Am disculpat cartea *Spiritul legilor* de cele două învinuiri generale care îi fuseseră aduse; mai există și învinuiri de amănunt la care trebuie să răspund. Pentru a lămuri însă și mai bine ceea ce am spus și ceea ce voi spune mai departe, voi explica ce a prilejuit sau ce a servit ca pretext invectivelor.

Oamenii cei mai plini de bun-simț din diferite țări ale Europei, oamenii cei mai luminați și cei mai înțelepți, au privit cartea *Spiritul legilor* ca pe o lucrare utilă; ei au socotit că morala ei este curată, principiile juste; că ea este proprie să formeze oameni de treabă; că în ea sînt nimicite opiniile dăunătoare, și că sînt susținute cele bune.

Pe de altă parte, iată un om care vorbește despre ea ca despre o carte primejdioasă; el face din ea ținta celor mai violente invective. Trebuie să explic acest fapt.

Tare departe de a fi înțeles pasajele izolate pe care le critică în această carte, el nu a știut cel puțin ce materie era tratată acolo: așa că, declamînd de-a surda și luptîndu-se cu vîntul, el a cîștigat biruințe de același fel; el a criticat în adevăr cartea pe care o avea în cap, nu a criticat-o pe cea a autorului. Dar cum a putut să-i scape astfel subiectul și scopul unei lucrări pe care o avea înaintea ochilor? Cei care sînt întrucîtva luminați vor vedea

dintr-o aruncătură de ochi că această lucrare are ca obiect legile, obiceiurile și diferitele uzanțe ale tuturor popoarelor pămîntului. Se poate spune că subiectul ei este extrem de vast, căci îmbrățișează toate instituțiile statornicite în mijlocul oamenilor; căci autorul face distincții între aceste instituții; căci el cercetează pe cele care convin cel mai mult societății în general, și fiecărei societăți în parte, căci le cercetează originea și le descoperă cauzele fizice și morale; căci le examinează pe cele care sînt în sine bune într-o anumită măsură și pe cele care nu sînt bune de loc; căci, din două obiceiuri dăunătoare, caută să vadă care este astfel în măsură mai mare și care în măsură mai mică; căci el examinează în carte pe cele care pot avea efecte bune într-o privință și rele în alta. El a socotit că cercetările sale sînt utile, deoarece judecata sănătoasă constă în bună parte în cunoașterea nuanțelor lucrurilor. Or, într-un subiect atît de vast, a fost necesar ca autorul să trateze despre religie: căci, deoarece pe pămînt există o religie adevărată și nenumărate alte religii false, o religie trimisă din cer și nenumărate altele născute pe pămînt, el nu a putut considera toate religiile false decît ca instituții umane: așa că el a trebuit să le examineze ca pe toate celelalte instituții umane. Iar cît despre religia creștină, el nu a avut de făcut altceva decît să o slăvească, fiind o instituție divină. Nu despre această religie trebuia el să trateze, căci, prin natura sa, ea nu poate fi supusă nici unei examinări: încît, atunci cînd a vorbit despre ea, autorul nu a făcut niciodată lucrul acesta pentru a o introduce în planul lucrării sale, ci pentru a-i aduce tributul de respect și de dragoste pe care i-l datorează orice creștin; și pentru ca, în comparațiile pe care autorul le putea face între ea și celelalte religii, să o poată ridica deasupra tuturor celorlalte.

Ceea ce spun se vede în toată lucrarea; dar autorul a explicat aceasta în mod special la începutul cărții a douăzeci și patra, care este prima din cele două cărți în care a tratat despre religie. El începe această carte ast-

fel: „După cum între o întunecime și alta poți să apreciezi care e mai puțin deasă, iar între prăpăstii care e mai puțin adîncă, tot astfel poți căuta să afli pe acelea dintre religiile greșite, care corespund în cea mai mare măsură binelui obștesc; pe acelea care, deși nu-i conduc pe oameni spre fericirea supremă din cealaltă viață, pot să contribuie cel mai mult la fericirea lor din viața de aici.

„Nu voi cerceta deci diferitele religii din lume decît în raport cu binele pe care îl pot aduce vieții în societate, fie că vorbesc despre religia care își are originea în cer, fie despre acelea care și-o au pe pămînt".

Autorul, neprivind deci religiile omenești decît ca pe niște instituții omenești, a trebuit să vorbească despre ele, deoarece ele intrau în mod necesar în planul lucrării sale. Nu le-a introdus el dinadins, ci fiindcă ele i s-au impus. Iar întrucît privește religia creștină, el nu a vorbit despre ea decît în mod ocazional; căci ea neputînd fi, prin natura sa, modificată, îndulcită, îndreptată, ea nu intra de fel în planul pe care și-l propusese.

Ce s-a făcut pentru a se da curs liber declamațiilor și pentru a se deschide poarta cea mai largă invectivelor? Autorul a fost luat ca și cum, imitînd pe Domnul Abbadie[5], ar fi voit să facă un Tratat privitor la religia creștină; a fost atacat ca și cum cele două cărți ale sale asupra religiei ar fi fost două tratate de teologie creștină; a fost mustrat ca și cum, vorbind despre o religie oarecare, alta decît cea creștină, ar fi trebuit să o examineze potrivit cu principiile și cu dogmele religiei creștine; a fost judecat ca și cum, în cele două cărți ale sale, ar fi luat asupra lui sarcina de a stabili pentru creștini, și de a propovădui mahomedanilor și idolatrilor, dogmele religiei creștine. Ori de cîte ori a vorbit despre religie în general, ori de cîte ori a întrebuințat cuvîntul de religie, s-a spus: „Este vorba despre religia creștină". Ori de cîte ori a făcut comparație între practicile religioase ale vreunor națiuni și a spus că o practică este mai potrivită cu guvernămîntul politic dintr-o anumită țară decît ar fi cutare altă practică, s-a spus: „Așadar le aprobi și părăsești cre-

dința creștină". Cînd a vorbit de vreun popor care nu a îmbrățișat creștinismul, sau care a precedat venirea lui Iisus Hristos, i s-a spus: „Așadar nu recunoști morala creștină" Cînd a examinat ca scriitor politic o practică oarecare, i s-a spus: „Aici trebuia să fi vorbit despre cutare dogmă din teologia creștină. Spui că ești jurist; iar eu te voi face teolog fără voia dumitale. Ne spui de altminteri lucruri foarte frumoase cu privire la religia creștină; dar o faci pentru a înșela, căci îți cunosc inima și îți citesc gîndurile. Este adevărat că nu îți pricep de fel cartea; dar nu interesează dacă am deslușit bine sau rău scopul în care a fost scrisă; căci îți cunosc în fond toate gîndurile. Nu pricep nici un cuvînt din ceea ce spui; dar înțeleg foarte bine ceea ce nu spui".

Și acum să intrăm în materie.

DESPRE SFATURILE RELIGIEI

În Cartea asupra religiei autorul a combătut eroarea lui Bayle; iată cuvintele sale[a]: „După ce a insultat toate religiile, Domnul Bayle defăimează religia creștină; el îndrăznește să afirme că niște creștini adevărați nu ar fi în stare să întemeieze un stat care să poată dăinui. Și de ce nu? Aceștia ar fi niște cetățeni extrem de luminați în ceea ce privește îndatoririle lor și ar avea o foarte mare rîvnă ca să le îndeplinească; ei ar fi foarte conștienți de drepturile de apărare naturală; cu cît ar socoti că datorează mai mult religiei lor, cu atît ar gîndi că datorează mai mult patriei. Principiile creștinismului, adînc întipărite în inimă, ar fi nemăsurat mai puternice decît această falsă onoare din monarhii, decît aceste virtuți omenești din republici și decît această teamă slugarnică din statele despotice.

„Este surprinzător că acest mare om nu a știut să deosebească rînduielile făcute pentru statornicirea creștinis-

a Cartea XXIV, cap. VI.

mului de creştinismul însuşi, şi că este cazul să i se impute faptul de a se fi înşelat în privinţa spiritului propriei sale religii. Atunci cînd, în loc de legi, legiuitorul a dat sfaturi, înseamnă că el a înţeles că sfaturile lui, dacă ar fi impuse ca legi, ar fi contrare spiritului legilor sale“

Ce s-a făcut pentru a-l lipsi pe autor de gloria de a fi combătut astfel eroarea lui Bayle? S-a luat capitolul următor[a], care nu are nici o legătură cu Bayle: „Legile omeneşti, se spune acolo, menite să vorbească spiritului, trebuie să dea porunci, iar nu sfaturi; religia, menită să vorbească inimii, trebuie să dea multe sfaturi şi puţine porunci“. Şi de aici s-a tras concluzia că autorul consideră toate poruncile Evangheliei ca sfaturi. Autorul ar putea spune, la rîndul său, că cel ce face această critică consideră el însuşi toate sfaturile Evangheliei ca porunci; dar nu acesta este felul său de a judeca, şi mai puţin încă felul său de a acţiona. Să trecem la fapte: trebuie să lungim puţin ceea ce autorul a prescurtat. Domnul Bayle susţinuse că o societate de creştini nu s-ar putea menţine; şi el a adus în sprijinul acestei susţineri poruncile Evangheliei de a întoarce şi obrazul celălalt cînd primeşti o palmă pe un obraz; de a renunţa la lume, de a te retrage în pustiu, etc. Autorul a spus că Bayle lua drept poruncă ceea ce nu era decît sfat, drept regulă generală ceea ce nu era decît regulă particulară: prin aceasta autorul a apărat religia. Ce se întîmplă însă? Se stabileşte ca prim punct al credinţei sale că toate cărţile Evangheliei nu cuprind decît sfaturi.

DESPRE POLIGAMIE

Alte pasaje au procurat şi ele subiecte care se pretează la declamaţii. Poligamia era unul excelent. Autorul i-a consacrat un capitol special, în care a condamnat-o: iată-l

a Este cap. VII din cartea XXIV.

DESPRE POLIGAMIE ÎN SINE (cartea XVI, cap. VI)

„Privită în general, independent de împrejurările care o pot face să fie tolerată în oarecare măsură, poligamia nu este de vreun folos neamului omenesc și nici unuia dintre cele două sexe, fie celui care abuzează, fie celui de care se abuzează. Ea nu este de folos nici copiilor; și unul dintre marile ei neajunsuri este acela că tatăl și mama nu pot avea aceeași afecțiune față de copiii lor; un tată nu poate să iubească douăzeci de copii așa cum iubește o mamă doi copii. Mult mai rău este atunci cînd o femeie are mai mulți soți; căci, în acest caz, dragostea părintească nu mai atîrnă decît de părerea pe care un tată o poate avea dacă vrea — și pe care străinii și-o pot însuși — că anumiți copii îi aparțin.

„Pluralitatea soțiilor — cine ar spune! — duce la acel amor pe care natura îl respinge: căci întotdeauna un desfrîu atrage după sine altul, etc.

„Mai mult încă: faptul de a avea multe soții nu înlătură întotdeauna dorințele pentru soția altuia: cu desfrîul se întîmplă ca și cu setea de cîștig: ea sporește o dată cu dobîndirea bogățiilor.

„Pe vremea lui Iustinian, mai mulți filozofi, stînjeniți de creștinism, s-au retras în Persia pe lîngă Chosroes. Ceea ce i-a izbit cel mai mult, spune Agathias, a fost faptul că poligamia le era îngăduită unor oameni care nu se abțineau chiar de la adulter“.

Autorul a stabilit deci că poligamia este, prin natura ei și în sine, ceva rău; trebuia deci să țină seama în primul rînd de acest capitol, și totuși tocmai despre acest capitol nu s-a spus nimic. Autorul a examinat în afară de aceasta pe plan filozofic, în ce țări, în ce climă, în ce împrejurări ea avea efecte mai puțin rele; el a comparat climele între ele și țările între ele; și el a găsit că există țări în care ea are efecte mai puțin rele decît în altele; căci, potrivit descrierilor de călătorie, numă-

rul bărbaţilor şi al femeilor nefiind egal în toate ţările, este limpede că dacă există ţări în care sînt mai multe femei decît bărbaţi, poligamia, rea în sine, este mai puţin rea în acele ţări decît în altele. Autorul a dezbătut această chestiune în capitolul patru al aceleiaşi cărţi. Dar pentru că titlul acestui capitol sună astfel: „Legea poligamiei este o chestiune de calcul"[6], criticul s-a agăţat de acest titlu. Cu toate acestea, întrucît titlul unui capitol se referă la capitolul însuşi, şi nu poate spune nici mai mult, nici mai puţin decît acest capitol, să-l vedem.

„Potrivit calculelor ce se fac în diferite părţi din Europa, aici se nasc mai mulţi băieţi decît fete; dimpotrivă, descrierile de călătorie privitoare la Asia şi la Africa ne arată că acolo se nasc mai multe fete decît băieţi. Prin urmare, şi legea soţiei unice în Europa, şi aceea care îngăduie mai multe soţii în Asia şi în Africa au o anumită legătură cu clima.

„În regiunile reci din Asia se nasc, la fel ca în Europa, mai mulţi băieţi decît fete. Acesta este, spun preoţii budişti-lama, temeiul legii care îngăduie ca la ei o femeie să aibă mai mulţi soţi.

„Eu nu cred însă că există multe ţări în care disproporţia dintre numărul bărbaţilor şi al femeilor să fie atît de mare încît să impună a se introduce acolo legea mai multor soţii sau a mai multor soţi. Aceasta înseamnă numai că pluralitatea soţiilor sau chiar pluralitatea soţilor, se îndepărtează de la natură mai puţin în unele ţări decît în altele.

„Recunosc că dacă ar fi adevărat ceea ce ne spun descrierile de călătorie, anume că în Bantam există zece femei la un singur bărbat, acesta ar fi un caz cu totul aparte de poligamie.

„În toate cele spuse mai sus eu nu justific obiceiurile, ci arăt cauzele lor".

Să ne întoarcem la titlu: *Poligamia este o chestiune de calcul*. Da, ea este, cînd vrem să ştim dacă e mai mult sau mai puţin dăunătoare în anumite clime, în

anumite ţări, în anumite împrejurări, decît în altele; ea nu este o chestiune de calcul atunci cînd trebuie să decidem dacă este în sine bună sau rea.

Ea nu este o chestiune de calcul cînd discutăm despre natura sa; ea poate fi o chestiune de calcul, cînd îi cîntărim efectele; în fine, ea nu este niciodată o chestiune de calcul, cînd examinăm scopul căsătoriei; şi ea este încă şi mai puţin, cînd, examinînd căsătoria, o considerăm ca instituită de către Iisus Hristos.

Voi adăuga aici că întîmplarea l-a servit foarte bine pe autor. El nu prevedea, fără îndoială, că nu se va ţine seama de un capitol explicit, pentru a atribui înţelesuri echivoce altuia; el are norocul că l-a terminat pe acesta din urmă, prin următoarele cuvinte: „În toate cele spuse mai sus eu nu justific obiceiurile, ci arăt cauzele lor".

Autorul a spus adineaori că el nu socoteşte posibilă existenţa unor clime în care numărul femeilor să poată depăşi în aşa de mare măsură numărul bărbaţilor, sau numărul bărbaţilor pe cel al femeilor, încît aceasta să ducă la instituirea poligamiei în vreo ţară; şi el a adăugat: „Aceasta înseamnă numai că pluralitatea soţiilor sau chiar pluralitatea soţilor se îndepărtează de la natură mai puţin în unele ţări decît în altele"[a]. Criticul s-a agăţat de expresia „se îndepărtează de la natură mai puţin", pentru a pune în seama autorului afirmaţia că el aprobă poligamia. Dar dacă eu aş spune că îmi plac mai mult frigurile decît scorbutul, aceasta ar însemna oare că îmi plac frigurile, sau numai că scorbutul îmi este mai neplăcut decît îmi sînt frigurile?

Iată acum, cuvînt cu cuvînt, o obiecţie foarte ciudată:

„Poligamia unei femei care are mai mulţi soţi este o groaznică destrăbălare, care nu a fost îngăduită în nici un caz, şi pe care autorul nu o distinge în nici un fel de poligamia unui bărbat care are mai multe soţii[b].

a. Cartea XVI, cap. IV.
b Pagina 164 a numărului din 9 octombrie 1749.

Acest mod de a vorbi, la un adept al religiei naturale, nu are nevoie de comentarii“.

Vă rog fierbinte să luaţi aminte la legătura dintre ideile criticului. După el, din faptul că autorul este un adept al religiei naturale rezultă că nu a vorbit despre ceea ce nu avea nevoie să vorbească; sau ,după el, rezultă că autorul nu a vorbit despre ceea ce nu avea nevoie să vorbească, pentru că este adept al religiei naturale. Aceste două raţionamente sînt de acelaşi gen şi concluziile se află la amîndouă în premisele lor. De obicei, se critică ceea ce s-a scris; aici criticul se pierde în consideraţii despre ceea ce nu s-a scris.

Spun toate acestea, presupunînd, împreună cu criticul, că autorul nu ar fi făcut nici o distincţie între poligamia unei femei care are mai mulţi soţi şi aceea a unui bărbat care are mai multe soţii. Dar dacă autorul a făcut această distincţie, ce va spune el? Dacă autorul a arătat că în primul caz abuzurile sînt mai mari, ce va spune el? Rog stăruitor pe cititor să recitească capitolul şase din cartea a şaisprezecea; eu l-am redat mai sus. Criticul i-a adresat autorului invective pentru că păstrase tăcerea asupra acestei chestiuni; nu mai rămîne altceva decît să i se răspundă la fel pentru că n-a păstrat el tăcerea.

Dar iată un lucru pe care nu-l pot înţelege. În cel de-al doilea număr, la pagina 166, criticul spune: „Autorul ne-a spus mai sus că religia trebuie să îngăduie poligamia în ţările calde şi nu în ţările reci“. Dar autorul nu a spus aceasta nicăieri. Acum nu mai este vorba despre argumente şubrede, în disputa dintre critic şi el, ci este vorba de un fapt. Şi deoarece autorul nu a spus nicăieri că religia trebuie să îngăduie poligamia în ţările calde şi nu în ţările reci, dacă învinuirea este falsă, cum şi este, şi gravă, cum şi este, îl rog pe critic să se judece singur. Acesta nu este singurul punct cu privire la care autorul are a se plînge. La sfîrşitul primului număr, se spune: „Capitolul patru are drept titlu afirmaţia că poligamia este o chestiune de calcul: că, adică, în regiu-

nile în care se nasc mai mulţi băieţi decît fete, cum este în Europa, bărbatul nu trebuie să se căsătorească decît cu o singură femeie; în acelea în care se nasc mai multe fete decît băieţi, trebuie să se introducă poligamia". Aşa că, atunci cînd autorul explică unele obiceiuri, sau arată temeiul unor practici, se afirmă că le-a enunțat ca reguli de urmat și, ceea ce este încă mai trist, ca precepte religioase; şi, întrucît el a vorbit despre nenumărate obiceiuri și practici din toate țările lumii, cu o astfel de metodă i se pot pune în sarcină toate erorile şi chiar nelegiuirile întregii lumi. Criticul spune, la sfîrşitul celui de-al doilea număr, că Dumnezeu i-a dăruit un oarecare zel religios. Ei bine! eu răspund că Dumnezeu nu i-a dăruit aşa ceva.

CLIMA

Ceea ce autorul a spus cu privire la climă este de asemenea un subiect care se pretează foarte bine la retorică. Dar toate efectele, oricare ar fi ele, au cauze: clima și toate celelalte cauze fizice produc nenumărate efecte. Dacă autorul ar fi spus contrariul, ar fi fost socotit un om prost. Toată chestiunea se reduce la a şti dacă în ţări îndepărtate între ele, dacă în clime diferite, există trăsături de spirit naționale. Or, că există asemenea deosebiri este un lucru stabilit de către aproape totalitatea cărţilor care s-au scris. Și, deoarece trăsăturile de spirit înrîuresc mult asupra dispoziţiilor inimii, nu ne-am putut îndoi de asemenea că anumite însușiri ale inimii sînt mai frecvente într-o țară decît în alta; și acest lucru este dovedit de nenumăraţi scriitori din toate locurile şi din toate timpurile. Întrucît acestea sînt lucruri omeneşti, autorul a vorbit despre ele într-un mod omenesc. El ar fi putut să adauge aici multe chestiuni care sînt dezbătute în şcoli cu privire la virtuţile omeneşti și la virtuţile creştine; dar nu cu

asemenea chestiuni se alcătuiesc cărţi de ştiinţe ale naturii, de politică şi de drept. Într-un cuvînt, această natură a climei poate da naştere în suflet la diferite dispoziţii; aceste dispoziţii pot înrîuri asupra acţiunilor omeneşti: aduce oare aceasta vreo atingere puterii Celui care a creat sau meritelor Celui care a mîntuit lumea?

Dacă autorul a cercetat ce pot face dregătorii din diferite ţări pentru a conduce naţiunea lor în chipul cel mai nimerit şi cel mai potrivit cu firea sa, ce rău a făcut el prin aceasta?

În acelaşi chip se va raţiona cu privire la diferitele practici locale religioase. Autorului nu-i revenea să le considere nici ca bune, nici ca rele: el a spus numai că există clime în care anumite practici religioase sînt mai lesne de adoptat, adică mai lesne de pus în aplicare de către popoarele din aceste clime decît de popoarele din alte clime. Este inutil să dăm exemple în această privinţă. Sînt nenumărate.

Ştiu prea bine că religia este în sine independentă de orice efect fizic; că cea care este bună într-o ţară este bună şi în alta, şi că ea nu poate fi rea într-o ţară fără să fie rea în toate; dar spun că, deoarece ea este practicată de către oameni şi pentru oameni, există locuri în care o religie oarecare găseşte mai multă înlesnire de a fi practicată fie în întregime, fie în parte, în anumite ţări decît în altele, şi în anumite împrejurări mai mult decît în altele; şi deîndată ce va susţine cineva contrariul va renunţa la bunul-simţ.

Autorul a remarcat că clima din Indii dă naştere la o anumită blîndeţe a moravurilor: dar, spune criticul, acolo femeile sînt arse la moartea soţilor. Această obiecţie nu e prea înţeleaptă. Oare îi sînt străine criticului contradicţiile spiritului omenesc şi felul în care ştie el să separe lucrurile cele mai unite şi să le unească pe cele mai lipsite de legătură între ele? Vedeţi în această privinţă reflecţiile autorului, în capitolul trei din cartea a paisprezecea.

TOLERANȚA

Tot ceea ce a spus autorul cu privire la toleranță se referă la această propoziție din capitolul nouă, cartea a douăzeci și cincea: „Eu vorbesc aici ca scriitor politic, nu ca teolog; și, chiar pentru teologi, este o mare deosebire între a tolera o religie și a o aproba.

„Atunci cînd legile unui stat cred că e cazul să tolereze mai multe religii, trebuie să le oblige, de asemenea, să se tolereze unele pe altele". Rog să se citească restul capitolului.

S-a făcut mare caz de faptul că autorul a adăugat la capitolul zece, cartea a douăzeci și cincea: „Iată[7] deci principiul fundamental al legilor politice în ceea ce privește religia: atunci cînd statul este liber să admită ori să nu admită introducerea în sînul său a unei noi religii, el nu trebuie să-i admită statornicirea; dacă ea e statornicită acolo, trebuie s-o tolereze".

I se reproșează autorului că, prin aceasta, el va sugera principilor idolatri să împiedice pătrunderea religiei creștine în statele lor: acesta este cu adevărat un secret pe care el s-a dus să-l spună la ureche regelui din Cochinchina. Întrucît acest argument a oferit prilej pentru multe declamații voi da două răspunsuri. Primul este că, în cartea sa, autorul a exceptat, indicînd-o pe nume, religia creștină. În cartea a douăzeci și patra, la sfîrșitul capitolului întîi, el a spus: „Religia creștină, care poruncește oamenilor să se iubească, pretinde, fără îndoială, ca fiecare popor să aibă cele mai bune legi politice și cele mai bune legi civile, pentru că ele sînt, după ea, cel mai mare bun pe care oamenii îl pot da și primi". Dacă deci religia creștină este primul dintre bunuri, iar legile politice și civile cel de-al doilea, nu există într-un stat legi politice și civile care să poată ori să trebuiască să împiedice pătrunderea în el a religiei creștine.

Al doilea răspuns al meu este că religia cerească nu se statornicește pe aceleași căi pe care se statornicesc religiile pămîntești. Citiți Istoria bisericii, și veți vedea minunile religiei creștine. Cînd ea a hotărît să pătrundă într-o țară, ea știe să facă în așa fel ca să i se deschidă porțile; toate instrumentele sînt bune pentru aceasta; uneori Dumnezeu vrea să se servească de niște pescari; alteori el va lua un împărat de pe tron și îl va face să se supună legii Evangheliei. Se ascunde în catacombe religia creștină? Așteptați o clipă și veți vedea Majestatea Imperială susținînd-o. Ea străbate, cînd vrea, mările, rîurile și munții; nu obstacolele din lumea de aici o împiedică să se răspîndească. Treziți în suflete silă față de ea: ea va ști s-o învingă; statorniciți obiceiuri, formați uzanțe, publicați edicte, faceți legi: ea va birui și clima, și legile care rezultă din ea și pe legiuitorii care le vor fi făcut. Dumnezeu urmînd planuri pe care nu le cunoaștem lărgește sau restrînge hotarele religiei sale.

Se spune: „E ca și cum v-ați duce să le spuneți regilor din Orient că nu trebuie să primească la ei religia creștină". Înseamnă să fii tare păcătos ca să vorbești astfel! Oare Irod trebuia să fie Mesia? Se pare că Iisus Hristos este privit ca un rege care, voind să cucerească o țară vecină, își ascunde uneltirile și înțelegerile secrete. Să recunoaștem deschis: oare purtarea noastră cînd e vorba de chestiunile omenești este destul de neîntinată pentru a ne gîndi să ne purtăm la fel și cînd e vorba de convertirea popoarelor?

CELIBATUL

Iată-ne la chestiunea celibatului. Tot ce a spus autorul în această privință se poate rezuma în următoarea propoziție, care se află în cartea a douăzeci și cincea, capitolul patru: „Nu voi vorbi de loc aici despre urmările legii celibatului; se înțelege că ea ar putea deveni

vătămătoare în măsura în care numărul clericilor ar fi prea mare și, prin urmare, cel al laicilor ar fi prea mic".

Este limpede că autorul nu vorbește aici decît despre cea mai mare sau despre cea mai mică extindere care trebuie dată celibatului, în raport cu numărul cel mai mare sau cel mai mic al celor care trebuie să-l îmbrățișeze; și, după cum a spus în altă parte autorul, această lege de perfecțiune nu poate fi făcută pentru toți oamenii: se știe, de altminteri, că legea celibatului, așa cum o avem noi, nu este decît o lege de disciplină clericală. Niciodată nu a fost vorba în *Spiritul legilor* despre natura însăși a celibatului și despre gradul perfecțiunii sale; și, în orice caz, aceasta nu este o chestiune care să fie tratată într-o carte privitoare la legile politice și civile. Criticul nu admite niciodată ca autorul să trateze subiectul pe care și l-a ales; el vrea necontenit să i-l trateze pe al său; și, întrucît el este mereu teolog, nu admite ca, chiar într-o carte de drept, autorul să fie jurist. Se va vedea totuși îndată că, în privința celibatului, autorul este de părerea teologilor, adică recunoaște că este bun.

Trebuie să se știe că în cartea a douăzeci și treia, unde se tratează despre raportul pe care legile îl au cu numărul locuitorilor, autorul a expus o teorie asupra efectelor pe care le-au avut în această privință legile politice și civile ale diferitelor popoare. El a arătat, cercetînd istoria diferitelor popoare ale pămîntului, că au fost împrejurări în care aceste legi au fost mai necesare decît în altele, popoare care au avut mai multă nevoie de ele, că au fost anumite epoci în care aceste popoare au avut încă și mai mare nevoie de ele: și, întrucît a socotit că romanii au fost poporul cel mai înțelept din lume și care a avut cea mai mare nevoie de asemenea legi pentru a înlocui pierderile în oameni pe care le-a suferit, el a adunat cu migală legile făcute de romani în această privință; el a arătat cu exactitate în ce împrejurări au fost ele făcute și în ce alte împrejurări au

fost abrogate. Nu există nici un pic de teologie în toate acestea și nu este de loc nevoie de ea pentru toate acestea. Totuși, autorul a socotit că este potrivit să-i facă loc și ei cînd a tratat această chestiune. Iată cuvintele sale: „Ferească Dumnezeu să vorbesc aici împotriva celibatului pe care l-a adoptat religia! Dar cine ar putea să nu spună nimic împotriva celui pe care l-a statornicit desfrîul, împotriva celui în care cele două sexe, corupîndu-se prin înseși simțămintele naturale, fug de o unire menită să-i facă mai buni, pentru ca să trăiască în cea care îi face întotdeauna mai răi?

„Este o regulă desprinsă chiar din natură că, cu cît se reduce mai mult numărul căsătoriilor ce s-ar putea încheia, cu atît se corup mai mult cele care sînt încheiate; cu cît există mai puțini oameni căsătoriți, cu atît există mai puțină fidelitate în căsătorii; după cum, atunci cînd există mai mulți hoți, se săvîrșesc mai multe furturi"[a].

Autorul nu a dezaprobat deci de fel celibatul care are ca motiv religia. Nimeni nu se putea plînge că el se ridica împotriva celibatului introdus de către libertinaj; că el găsea că e rău ca nenumărați oameni bogați și desfrînați să fugă de jugul căsătoriei pentru tihna dezmățului lor, ca acestea să acapareze desfătările și voluptățile, și să lase grijile pe seama celor sărmani: nimeni, spun eu, nu se putea plînge de așa ceva. Criticul însă, după ce citează spusele autorului, rostește aceste cuvinte: „Se dezvăluie aici toată dușmănia autorului care vrea să arunce asupra religiei creștine destrăbălări pe care ea le detestă". Nu pare să existe temei de a-l acuza pe critic că nu a voit să-l înțeleagă pe autor; voi spune numai că nu l-a înțeles de fel și că a socotit ca fiind îndreptat împotriva religiei ceea ce autorul a spus împotriva libertinajului. Lucru de care acesta trebuie să fie foarte supărat.

---

a Cartea XXIII, cap. XXI, la sfîrșit.

O EROARE DEOSEBITĂ A CRITICULUI

S-ar spune că criticul s-a jurat să nu fie la curent cu problema dezbătută, și să nu înțeleagă nici unul din pasajele pe care le atacă. Întreg capitolul doi din cartea a douăzeci și cincia se ocupă de motivele mai mult sau mai puțin puternice care îi determină pe oameni să-și păstreze religia: criticul găsește în închipuirea sa alt capitol ce ar avea ca subiect motivele care îi împing pe oameni să treacă de la o religie la alta. Primul subiect comportă o atitudine pasivă; cel de-al doilea, o atitudine activă; și, aplicînd unui subiect ceea ce autorul a spus despre celălalt, criticul vorbește cu totul fără șir.

În alineatul al doilea din capitolul doi al cărții a douăzeci și cincia, autorul a spus: „Noi sîntem extrem de înclinați spre idolatrie și totuși nu sîntem tare atrași de religiile idolatre; noi nu sîntem prea înclinați către principiile spirituale și totuși sîntem foarte atrași de religiile care ne fac să adorăm o ființă spirituală. Acesta e un simțămînt fericit care vine în parte de la mulțumirea pe care o aflăm în noi înșine de a fi fost destul de inteligenți să alegem o religie care scoate divinitatea din situația umilitoare în care o așezaseră celelalte religii“. Autorul nu scrisese acest alineat decît pentru a explica de ce mahomedanii și evreii, care nu se bucură de același har ca și noi, sînt atît de puternic atașați de religia lor, precum se știe din experiență: criticul înțelege acest alineat altfel. „Orgoliului, spune el, i se atribuie meritul de a-i fi făcut pe oameni să treacă de la idolatrie la credința într-un Dumnezeu unic“[a]. Dar nici aici, nici în întregul capitol, nu este vorba despre trecerea de la o religie la alta: iar dacă un creștin simte

a Pagina 166 din numărul al doilea.

mulțumire la ideea gloriei lui Dumnezeu și la vederea măreției sale, și dacă aceasta se numește orgoliu, atunci acesta este un minunat orgoliu.

CĂSĂTORIA

Iată o altă obiecție care nu este obișnuită. Autorul a alcătuit, în cartea a douăzeci și treia, două capitole, unul cu titlul: „Despre oameni și animale în privința înmulțirii speciei lor", iar celălalt intitulat: „Despre căsătorii". În cel dintîi el a spus aceste cuvinte: „La animale, femelele au o fecunditate aproape constantă. La oameni însă, felul de a gîndi, caracterul, pasiunile, fanteziile, toanele, dorința de a-și menține frumusețea, neplăcerile sarcinii și acelea ale unei familii prea numeroase tulbură înmulțirea speciei în mii de chipuri". Iar în celălalt a spus: „Îndatorirea naturală a tatălui de a-și hrăni copiii a dus la instituirea căsătoriei, care desemnează pe cel căruia îi revine această îndatorire".

La acestea s-a obiectat: „Un creștin ar raporta instituția căsătoriei la Dumnezeu însuși, care i-a dat o tovarășă lui Adam, și care a unit pe primul om cu prima femeie printr-o legătură indisolubilă, mai înainte ca ei să fi avut copii de crescut; dar autorul ocolește tot ce are legătură cu revelația". Acesta va răspunde că el este creștin, dar că nu este de fel un imbecil; că se închină acestor adevăruri, dar că nu vrea să înșire în lucrarea sa fără nici o socoteală toate adevărurile în care crede. Împăratul Iustinian era creștin, iar compilatorul[8] său la fel. Ei bine! în cărțile lor de drept, care se predau tinerilor în școli, ei definesc căsătoria ca fiind unirea dintre bărbat și femeie ce constituie o tovărășie unitară de viață[a]. Nimănui nu i-a trecut prin cap să le reproșeze că nu au vorbit despre revelație.

---

a *Maris et feminae coniunctio, individuam vitae societatem continens*[9].

CAMĂTA

Iată-ne la chestiunea cametei. Mă tem să nu obosesc pe cititor tot spunîndu-i că criticul nu este niciodată în cunoștință de cauză și că nu prinde niciodată înțelesul pasajelor pe care le critică. În legătură cu camăta în comerțul maritim, el spune: „Autorul nu vede nimic care să nu fie drept în camăta din comerțul maritim; acestea sînt înseși cuvintele sale". Într-adevăr, această lucrare despre *Spiritul legilor* are parte de un grozav interpret! Autorul a tratat despre camătă în comerțul maritim în capitolul douăzeci din cartea a douăzeci și doua; în acest capitol el a spus că uzura în comerțul maritim este justă. Să-l vedem.

DESPRE CAMATA ÎN COMERȚUL MARITIM

„În comerțul maritim, camăta este mare din două motive: mai întîi, primejdia navigației pe mare, ceea ce face ca nimeni să nu se expună riscului de a-și da banii cu împrumut decît pentru a dobîndi mult mai mulți, și, apoi, ușurința pe care acest comerț o prezintă pentru împrumutător de a face în scurt timp afaceri importante și în număr mare; în timp ce pe uscat, camăta, nesprijinindu-se pe nici unul din aceste două temeiuri este fie oprită de către legiuitori, fie, ceea ce este mai judicios, redusă la limite rezonabile".

Întreb pe orice om cu judecată sănătoasă dacă autorul a afirmat în acest pasaj că în comerțul maritim camăta este justă, sau dacă el nu a spus decît că o camătă foarte mare în comerțul maritim este mai puțin potrivnică echității naturale decît o camătă terestră foarte mare. Criticul nu cunoaște decît calitățile pozitive și absolute; el nu știe ce sînt termeni ca *mai mult* sau *mai puțin*. Dacă i s-ar spune că un mulatru este mai puțin negru decît un negru, aceasta ar însemna, după

el, că este alb ca zăpada; dacă i s-ar spune că este mai negru decît un european, el ar crede iarăși că vrei să-i spui că este negru ca tăciunele. Dar să continuăm.

În *Spiritul legilor* există, în cartea a douăzeci și doua, patru capitole despre camătă. În primele două, adică al nouăsprezecelea și cel pe care l-ați citit adineaori, autorul cercetează camăta[a] în legătura pe care ea o poate avea cu comerțul, la diferitele popoare și în diferitele state din lume; aceste două capitole nu se referă decît la aceasta; următoarele două nu sînt menite decît să explice variațiile cametei la romani. Dar iată că dintr-o dată autorul este transformat în cazuist, canonist și teolog, sau două din trei, sau una din trei, sau poate, în fond, nici una din trei. Autorul știe că dacă împrumutul cu dobîndă este privit în legătura pe care el o are cu religia creștină, această materie prezintă distincții și limitări fără sfîrșit: el știe că juriștii și multe tribunale nu sînt întotdeauna de acord cu cazuiștii și cu canoniștii; că unii admit anumite limitări la principiul general de a nu cere niciodată dobîndă, și că ceilalți admit limitări mai largi. Chiar dacă toate aceste chestiuni ar fi ținut de subiectul său, ceea ce nu e cazul, oare în ce fel le-ar fi putut el trata? Cu mare greutate știi ceea ce ai studiat multă vreme; și mai puțin încă știi ceea ce nu ai studiat în viața ta. Dar înseși capitolele care au fost folosite împotriva autorului dovedesc îndeajuns că el nu este decît istoric și jurist. Să citim capitolul nouăsprezece[b]:

„Banii sînt semnul valorilor. Este limpede că cel care are nevoie de acest semn trebuie să-l închirieze, așa cum face cu toate lucrurile de care se întîmplă să aibă nevoie. Singura deosebire este că toate celelalte lucruri pot să fie ori închiriate, ori cumpărate, pe cînd banii, care sînt prețul lucrurilor, se închiriază și nu se cumpără.

---

a Camăta sau dobînda însemnau același lucru la romani.
b Cartea XXII.

„Este desigur o faptă foarte lăudabilă să împrumuţi cuiva bani fără dobîndă; dar ne dăm seama că aceasta nu poate fi decît obiectul unui sfat religios, iar nu al unei legi civile.

„Pentru ca negoţul să poată înflori, trebuie ca banii să aibă un anumit preţ, dar acest preţ să nu fie prea mare. Dacă este prea mare, negustorul, care vede că ar avea mai mult de dat pentru dobînzile banilor împrumutaţi decît ar putea să cîştige din comerţul său, nu întreprinde nimic. Dacă banii nu au nici un preţ, nimeni nu-i dă cu împrumut, iar negustorul nu întreprinde nici el nimic.

„Greşesc cînd spun că nimeni nu împrumută bani. Treburile obşteşti trebuie în orice caz să-şi urmeze cursul; se statorniceşte camăta, dar cu excesele ce s-au văzut în toate timpurile.

„Legea lui Mahomed nu face deosebire între camătă şi împrumutul cu dobîndă. În ţările mahomedane camăta creşte în proporţie cu severitatea opreliştei; cel care dă cu împrumut se despăgubeşte pe această cale de riscurile ce decurg din încălcarea legii.

„În aceste ţări din Orient, cea mai mare parte a oamenilor nu au nimic care să se afle în siguranţă; acolo nu este aproape de loc întemeiată speranţa de a recăpăta, după ce ai împrumutat-o, o sumă pe care o ai acum; camăta creşte deci acolo în proporţie cu riscul de a nu putea reintra în posesiunea sumei împrumutate".

Urmează capitolul *Despre camăta în comerţul maritim*, pe care l-am redat mai sus, şi capitolul douăzeci şi unu, care tratează *Despre împrumutul prin contract şi despre camătă la romani*, care sună astfel:

„Pe lîngă împrumutul făcut pentru comerţ, mai există şi un fel de împrumut făcut printr-un contract civil, de unde rezultă o dobîndă sau camătă.

„La romani, întrucît poporul şi-a sporit zi de zi puterea, magistraţii au căutat să-l linguşească, făcîndu-l

să întocmească legile cele mai convenabile pentru el. Poporul a redus datoriile; a micşorat dobînzile; a interzis apoi de a se mai lua vreo dobîndă; a desfiinţat măsura de privare de libertate a datornicilor pentru a-i constrînge să-şi achite datoriile; în sfîrşit, ori de cîte ori un tribun voia să se facă popular, se punea în discuţie chestiunea anulării datoriilor.

„Aceste necontenite schimbări, fie prin legi, fie prin plebiscite, au împămîntenit camăta la Roma; căci creditorii, văzînd că poporul le este debitor, legiuitor şi judecător, au încetat de a mai avea încredere în contracte. Poporul, ca un debitor care şi-a pierdut creditul, nu ispitea pe nimeni să-i dea bani cu împrumut, decît prin profituri mari; cu atît mai mult cu cît, dacă legile nu veneau din timp în timp, plîngerile poporului nu mai conteneau şi îi speriau mereu pe creditori. Drept urmare, toate mijloacele cinstite de a da şi de a lua cu împrumut au fost desfiinţate la Roma, statornicindu-se acolo o camătă îngrozitoare, mereu doborîtă şi mereu renăscîndă.

„Cicero ne spune că pe vremea sa dobînzile împrumuturilor erau la Roma de treizeci şi patru la sută, iar în provincii de patruzeci şi opt la sută. Răul izvora, încă o dată, din faptul că lucrurile nu fuseseră tratate cu măsură. Legile care nu păstrează măsura în bine dau naştere unui rău nemăsurat: a trebuit să se plătească şi pentru împrumutarea banilor şi pentru riscul de a suferi pedepsele prevăzute de lege".

Autorul nu a vorbit deci despre împrumutul cu dobîndă decît în raport cu comerţul diferitelor popoare sau cu legile civile ale romanilor; şi lucrul acesta este atît de adevărat încît, în alineatul al doilea din capitolul nouăsprezece, el a făcut deosebire între rînduielile statornicite de legiuitorii din domeniul religiei şi cele ale legiuitorilor politici. Dacă el ar fi vorbit acolo anume despre religia creştină, ar fi avut un alt subiect de tratat şi ar fi folosit ca atare alţi termeni şi ar fi pus

religia creştină să poruncească ceea ce ea porunceşte şi să sfătuiască ceea ce ea sfătuieşte; împreună cu teologii, el ar fi făcut distincţie între diferitele cazuri; ar fi stabilit toate limitările pe care principiile religiei creştine le admit la această lege generală, statornicită la romani uneori şi totdeauna la mahomedani: „niciodată, în nici un caz şi în nici o împrejurare nu trebuie să luăm dobîndă pentru banii împrumutaţi". Autorul nu avea să trateze acest subiect, ci pe acesta: că o interdicţie generală, nelimitată, fără distincţie şi fără restricţie ruinează comerţul la mahomedani şi a fost cît pe ce să aducă prăbuşirea republicii la romani; de unde rezultă că, deoarece creştinii nu sînt supuşi unor îngrădiri atît de severe, comerţul nu este ruinat la ei şi că în statele lor nu se întîlneşte această camătă îngrozitoare care se pretinde la mahomedani şi care se storcea altădată la romani.

Autorul a examinat în capitolele douăzeci şi unu şi douăzeci şi doi[a] care au fost la romani, în diferitele epoci ale republicii lor, legile privitoare la împrumutul prin contract: criticul său părăseşte un moment terenul teologiei şi trece pe cel al erudiţiei. Se va vedea că el greşeşte şi în erudiţia sa şi că nu este nici în cunoştinţă de cauză asupra chestiunilor pe care le tratează. Să cităm capitolul douăzeci şi doi[b]:

„Tacitus spune că Legea celor Douăsprezece Table a fixat dobînda la unu la sută pe an. Este vădit că s-a înşelat şi că a luat drept Lege a celor Douăsprezece Table o altă lege despre care voi vorbi. Dacă Legea celor Douăsprezece Table ar fi reglementat această chestiune nu s-ar fi făcut oare uz de autoritatea ei în disputele care s-au iscat după aceea între creditori şi debitori? Nu se găseşte nici o urmă a acestei legi privitoare la împrumutul cu dobîndă; şi cît de puţin versat ar fi cineva în istoria Romei, îşi dă seama că o asemenea lege nu putea să fie

a Cartea XXII.
b *Ibidem.*

nicidecum opera decemvirilor". Și puțin mai departe autorul adaugă: „În anul 398 de la întemeierea Romei, tribunii Duellius și Menenius au obținut votarea unei legi care reducea dobînzile la unu la sută pe an. Aceasta este legea pe care o confundă Tacitus cu Legea celor Douăsprezece Table; și ea este prima lege care a fost făcută la romani pentru a fixa mărimea dobînzii, etc.". Să vedem acum despre ce este vorba:

Autorul spune că Tacitus s-a înșelat afirmînd că Legea celor Douăsprezece Table fixase dobînda la romani; el spune că Tacitus a luat drept Lege a celor Douăsprezece Table o lege care a fost făcută de către tribunii Duellius și Menenius cam cu nouăzeci și cinci de ani după Legea celor Douăsprezece Table, și că această lege a fost prima lege care a fixat la Roma nivelul dobînzii. Ce i se răspunde? Tacitus nu s-a înșelat; el a vorbit despre dobînda de unu la sută pe lună, iar nu de dobînda de unu la sută pe an. Dar nu este vorba aici despre nivelul dobînzii; este vorba de a ști dacă Legea celor Douăsprezece Table cuprinde vreo dispoziție, oricare ar fi ea, asupra dobînzii. Autorul spune că Tacitus s-a înșelat, pentru că el a spus că decemvirii, în Legea celor Douăsprezece Table, statorniciseră o rînduială pentru fixarea nivelului dobînzii; iar criticul spune, în această privință, că Tacitus nu s-a înșelat, pentru că el a vorbit despre dobînda de unu la sută pe lună, iar nu de unu la sută pe an. Aveam deci dreptate să spun că criticul nu este în cunoștință de cauză asupra chestiunii dezbătute.

Dar mai rămîne o altă chestiune, aceea de a ști dacă legea, oricare ar fi ea, despre care vorbește Tacitus, a fixat dobînda la unu la sută pe an, cum spune autorul, sau la unu la sută pe lună, cum spune criticul. Prudența cerea ca el să nu intre cu autorul într-o dispută asupra legilor romane fără să cunoască legile romane; ca el să nu conteste față de el un fapt pe care nu îl cunoștea și în privința căruia ignora pînă și mijloacele de a se lămuri. Chestiunea era de a ști ce a înțeles Ta-

citus prin cuvintele *unciarium foenus*[a]: nu avea decît să deschidă dicționarele; ar fi găsit, în acela al lui Calvinus sau Kahl[b], că dobînda unciară era de unu la sută pe an, și nu de unu la sută pe lună. Dacă voia să-i consulte pe savanți, ar fi aflat același lucru în Saumaise[c]:

Testis mearum centimanus Gyas
Sententiarum[14].

H o r a ț i u s, *Ode*, IV, cartea IV, V, 69..

Voia poate să se întoarcă pînă la izvoare? Ar fi găsit în această privință texte clare în cărțile de drept[d]; el nu ar fi încurcat toate ideile; el ar fi deosebit momentele și împrejurările în care dobînda unciară însemna unu la

---

a *Nam primo duodecim Tabulis sanctum ne quis unciario foenore amplius exerceret*[10]. *Annales* (Anale), cartea VI, § 16.

b *Usurarum species ex assis partibus denominantur: quod ut intelligatur, illud scire oportet sortem omnem ad centenarium numerum revocari: summam autem usuram esse cum pars sortis centesima singulis mensibus persolvitur. Et quoniam ista ratione summa haec usura duodecim aureos annuos in centenos efficit, duodenarius numerus iurisconsultos movit ut assem hunc usurarium appellarent. Quemadmodum hic as, non ex menstrua, sed ex annua pensione aestimandus est; similiter omnes eius partes ex anni ratione intelligendae sunt; ut, si unus in centenos annuatim pendatur, unciaria usura; si bini, sextans; și terni, quadrans; si quaterni, triens; si quini, quinquunx; si semi, semis; si septeni, septunx; si octoni, bes; si novem, dodrans; si deni, dextrans; si undeni, deunx; si duodeni as*[11]. *Lexicon* J o a n n i s C a l v i n i, alias K a h l, Coloniae Allobrogum, anno 1622, apud Petrum Balduinum, in verbo *usura*, p. 960 [Lexiconul lui Ioan Calvin, altfel numit Kahl, în (orașul) Colonia Allobrogum, în anul 1622, la Petru Balduin (librarul editor), la cuvîntul *dobîndă*][12].

c *De modo usurarum*, Lugduni Batavorum, ex officina Elzeviriorum, anno 1639. (Despre felul dobînzilor, Leyda, în tiparnița Elzevirilor, în anul 1639), pp. 269, 270 și 271; și mai ales aceste cuvinte: *Unde verius sit unciarium feonus eorum, vel uncias usuras, ut eas quoque appellatas infra ostendam, non unciam dare menstruam in centum, sed annuam*[13].

d *Argumentum legis 47* (Argumentul legii 47), § *Praefectus legionis* (Prefectul legiunii), *Dig.* [XXVI, VII], *De administr. et periculo tutoris* (Despre administrația și răspîndirea tutorilor).

sută pe lună de momentele și împrejurările în care ea însemna unu la sută pe an; și nu ar fi luat a douăsprezecea parte dintr-o dobîndă centesimă, drept dobîndă centesimă.

Pe timpul cînd la romani nu existau legi asupra nivelului dobînzii, practica cea mai obișnuită era ca cei ce împrumutau cu dobîndă să ia douăsprezece uncii de aramă la o sută de uncii pe care le dădeau cu împrumut, adică doisprezece la sută pe an; și, cum un as valora douăsprezece uncii de aramă, cămătarii cîștigau în fiecare an un as la o sută de uncii; și, cum deseori era necesar să se socotească dobînda pe lună, dobînda pe șase luni a fost numită *semis*, adică jumătate de as; dobînda pe patru luni a fost numită *triens*, adică o treime de as; dobînda pe trei luni a fost numită *quadrans*, adică un sfert de as; și, în sfîrșit, dobînda pe o lună a fost numită *unciaria*, adică a douăsprezecea parte dintr-un as; așa că, deoarece se încasa o uncie pe fiecare lună la o sută de uncii împrumutate, această dobîndă unciară, adică de unu la sută pe lună sau de doisprezece la sută pe an, a fost numită dobîndă *centesimă*. Criticul a avut cunoștință despre această semnificație a dobînzii centesime și a aplicat-o foarte greșit.

Este vădit că aceasta nu era decît un fel de metodă, de formulă sau de procedeu, între debitor și creditor, pentru a calcula dobînzile, în ipoteza că dobînda era de doisprezece la sută pe an, cum era practica cea mai obișnuită: și, dacă cineva împrumutase cu optsprezece la sută pe an, s-ar fi făcut uz de aceeași metodă, sporind cu o treime dobînda pe fiecare lună, în așa fel că dobînda unciară ar fi fost de o uncie și jumătate pe lună.

Cînd romanii au făcut legi privitoare la dobîndă nu au ținut seama de această metodă, care servise și care servea încă debitorilor și creditorilor pentru împărțirea timpului și ușurința plății dobînzilor lor. Legiuitorul avea de făcut o rînduială publică; nu era vorba de a împărți dobînda pe luni, el avea de fixat, și a fixat, dobînda pe an. S-a continuat a se face uz de termenii re-

zultaţi din diviziunea asului, fără de a li se da acelaşi înţeles: astfel, dobînda unciară a început să însemne unu la sută pe an; dobînda *ex quadrante* a început să însemne trei la sută pe an; dobînda *ex triente*, patru la sută pe an; dobînda *semis*, şase la sută pe an. Şi, dacă dobînda unciară ar fi însemnat unu la sută pe lună, legile care au fixat dobînzile *ex quadrante, ex triente, ex semisse* ar fi fixat dobînda la trei la sută, la patru la sută, la şase la sută pe lună; ceea ce ar fi fost absurd, deoarece legile făcute pentru a stăvili camăta ar fi fost mai crude decît cămătarii.

Criticul a confundat deci categoriile de lucruri. Dar am interes să redau aici propriile sale cuvinte, pentru a fi bine încredinţaţi că siguranţa cu care vorbeşte el nu trebuie să impună nimănui; iată-le: „Tacitus nu s-a înşelat: el vorbeşte despre dobînda de unu la sută pe lună, iar autorul şi-a închipuit că el vorbeşte de unu la sută pe an. Nimic nu este mai cunoscut decît centesima care se plătea în fiecare lună celui care împrumuta cu dobîndă. S-ar cuveni oare ca un om ce scrie două volume in-4° asupra legilor să nu ştie acest lucru?“[a]

Că acest om a ignorat sau nu această centesimă, este un lucru de foarte mică însemnătate: dar el nu a ignorat-o, deoarece a vorbit despre ea în trei locuri. Dar cum a vorbit? Şi unde a vorbit despre ea?[b] Aş putea în adevăr să fac prinsoare cu criticul că nu va ghici, deoarece el nu ar da de fel acolo peste aceiaşi termeni şi aceleaşi expresii pe care le cunoaşte.

Nu este vorba aici de a şti dacă autorului *Spiritului legilor* i-a lipsit sau nu erudiţia, ci de a-şi apăra altarele[c]. El a trebuit totuşi să arate publicului că criticul, luînd un ton atît de hotărît cu privire la lucruri pe care nu le cunoaşte şi de care se îndoieşte atît de puţin în-

---

a Numărul din 9 octombrie 1749, p. 164.

b A treia şi ultima notă, capitolul XXII, cartea XXII şi textul notei a treia.

c *Pro aris*[15].

cît nici măcar nu deschide un dicționar pentru a se verifica, ignorînd lucrurile și învinuind pe alții că ignoră propriile sale erori, nu merită să i se acorde mai multă încredere în privința celorlalte acuzații ale sale. Nu se poate oare crede că aroganța și trufia tonului pe care îl adoptă peste tot nu ascund nicidecum că el nu are dreptate? Că, atunci cînd se înfierbîntă, aceasta nu înseamnă că el nu greșește? Că atunci cînd îl înfierează pe autor cu cuvintele de nelegiuit și de adept al religiei naturale, el iarăși nu are dreptate? Că cititorii trebuie să se ferească de a primi impresiile pe care le-ar putea produce efervescența minții sale și violența stilului său? Că, în cele două scrieri ale sale, este bine să separăm insultele de argumente, să punem apoi de o parte argumentele care sînt șubrede, după care nu va mai rămîne nimic?

Autorul, în capitolul asupra împrumutului cu dobîndă și în cel asupra cametei la romani, tratînd acest subiect, fără îndoială cel mai însemnat din istoria lor, acest subiect care era atît de strîns legat de regimul politic, încît acesta a fost de nenumărate ori pe punctul de a fi răsturnat din această cauză; autorul, spun eu, vorbind despre legile pe care romanii le-au făcut cînd nu mai aveau altă ieșire, despre acelea în care au urmat înțelepciunea lor, despre rînduielile introduse pentru un timp oarecare, și despre acelea pe care ei le-au statornicit pentru totdeauna, afirmă, către finele capitolului douăzeci și doi: „În anul 398 de la întemeierea Romei, tribunii Duellius și Menenius au obținut votarea unei legi care reducea dobînzile la unu la sută pe an . Zece ani după aceea, această dobîndă a fost redusă la jumătate, iar mai tîrziu, ea a fost cu totul desființată.

„Cu această lege s-a întîmplat așa cum se întîmplă cu toate legile în care legiuitorul a depășit măsura: s-a găsit un mijloc de a o eluda. A trebuit deci să se facă multe alte legi pentru a o întări, a o îndrepta, a o atenua. Uneori au fost părăsite legile, pentru a se urma obiceiurile, alteori au fost părăsite obiceiurile pentru a se

urma legile; în acest caz însă, era firesc ca obiceiul să învingă cu ușurință. Căci atunci cînd un om se împrumută, el găsește o piedică în însăși legea care este făcută în favoarea lui; această lege are împotriva ei și pe cel pe care ea îl apără și pe cel pe care ea îl osîndește. Cînd praetorul Sempronius Asellus a îngăduit debitorilor să acționeze conform legilor, el a fost ucis de către creditori pentru că a vrut să reînvie amintirea unei stricteți în aplicarea legilor care nu mai putea fi suportată.

„Sub Sylla, Lucius Valerius Flaccus a făcut o lege care permitea dobînda de trei la sută pe an. Această lege, cea mai echitabilă și cea mai moderată dintre cele pe care le-au făcut romanii în această privință, este dezaprobată de către Paterculus. Dar dacă această lege era necesară republicii, dacă ea era folositoare tuturor particularilor, dacă ea crea un mijloc de transmitere a îndestulării între debitor și creditor, ea nu era de fel nedreaptă.

„Plătește mai puțin, spune Ulpianus, cel care plătește mai tîrziu". Aceasta rezolvă chestiunea legitimității dobînzii, adică dacă creditorul poate să vîndă timpul, iar debitorul să-l cumpere.

Iată cum raționează criticul cu privire la acest ultim pasaj, care se referă numai la legea lui Flaccus și la rînduielile politice ale romanilor. Autorul, spune el, rezumînd tot ceea ce a spus despre camătă, susține că unui creditor îi este îngăduit să vîndă timpul. Auzindu-l pe critic, s-ar spune că autorul a alcătuit un Tratat de teologie sau de drept canonic și că el rezumă apoi acest Tratat de teologie și de drept canonic; în timp ce, este limpede că el nu vorbește decît despre rînduielile politice ale romanilor, despre legea lui Flaccus și despre opinia lui Paterculus: în așa fel că această lege a lui Flaccus, opinia lui Paterculus, reflecția lui Ulpianus, cea a autorului sînt legate una de alta și nu se pot despărți.

Aş avea încă multe lucruri de spus, dar prefer să fac trimitere la înseşi articolele în chestiune. „Credeţi-mă, scumpii mei Pisoni: ele seamănă cu o lucrare care, ca şi visurile unui bolnav, nu ne înfăţişează decît vedenii înşelătoare"[a].

PARTEA A TREIA

În primele două părţi, s-a văzut că tot ce rezultă din atîtea critici jignitoare este aceasta: întîi că autorul *Spiritului legilor* nu şi-a făcut lucrarea după planul şi vederile criticilor săi; şi apoi că dacă criticii săi ar fi făcut o lucrare cu acelaşi subiect, ei ar fi introdus în ea un foarte mare număr de lucruri pe care ei le cunosc. Mai rezultă iarăşi că ei sînt teologi şi că autorul este jurist; că ei se cred în stare să facă meseria lui şi că el nu se simte apt să o facă pe a lor. Mai rezultă, în sfîrşit, că în loc să-l atace cu atîta răutate, ei ar fi făcut mai bine să-şi dea seama ei înşişi de valoarea celor spuse de el în favoarea religiei, pe care el deopotrivă a respectat-o şi a apărat-o. Îmi rămîne să fac cîteva reflecţii.

Nu este bună acea metodă de analiză care, fiind folosită împotriva unei cărţi bune, o poate face să apară la fel de rea ca şi orice carte rea; şi care, fiind aplicată împotriva unei cărţi rele, o poate face să apară la fel de bună ca şi orice carte bună.

Nu este bună acea metodă de analiză care, alătură lucrurilor despre care se tratează altele care nu sînt legate de loc cu cele dintîi, şi care confundă diferitele ştiinţe, precum şi ideile fiecărei ştiinţe.

---

a *Credite, Pisones, isti tabulae fore librum*
Persimilem, cuius velut aegri somnia, vanae
Fingentur species[16].
Horaţiu *De arte poetica*, v. 6).

Nu trebuie să se folosească de fel în examinarea unei lucrări privitoare la o știință argumente care ar putea aduce atingere însăși științei.

Cînd cineva critică o lucrare, și încă o mare lucrare, trebuie să-și dea silința de a ajunge la o cunoaștere amănunțită a științei care e tratată acolo și de a citi cu luare-aminte pe scriitorii consacrați care au scris deja cu privire la această știință, pentru a vedea dacă autorul s-a îndepărtat de felul în mod general admis și obișnuit de a o trata.

Atunci cînd un autor își expune părerile prin cuvintele sau prin scrierile sale, care le reprezintă, este împotriva rațiunii să se lase la o parte semnele exterioare ale gîndurilor sale și să i se caute gîndurile, căci numai el își cunoaște gîndurile. Acest lucru este și mai grav atunci cînd gîndurile lui sînt bune, și i se atribuie unele rele.

Cînd cineva scrie împotriva unui autor, și se aprinde de mînie, trebuie să facă prin lucruri dovada calificărilor, iar nu a lucrurilor prin calificări.

Cînd cineva vede la un autor o intenție generală bună va greși mai rar dacă, în privința anumitor pasaje pe care le socotește echivoce, el judecă ținînd seama de intenția generală, decît dacă îi atribuie o rea intenție într-un anumit loc.

În cărțile menite să distreze, trei sau patru pagini ne dau o idee despre stilul și meritele lucrării; în cărțile de gîndire, nu cuprinzi nimic dacă nu cuprinzi întreg ansamblul.

Fiind foarte greu să faci o lucrare bună, și foarte ușor să o critici, deoarece autorul a avut de păzit toate defileurile, în vreme ce criticul nu a avut decît pe unul de forțat, nu trebuie ca acesta din urmă să fie neîntemeiat în ce afirmă; iar de s-ar întîmpla să fie mereu neîntemeiat, el nu ar avea nici o scuză.

De altminteri, critica putînd fi considerată ca o afișare a propriei superiorități față de alții, iar efectul ei obișnuit fiind de a oferi momente foarte plăcute pentru orgoliul oamenilor, cei care i se dedică merită desigur

să fie judecați întotdeauna echitabil, dar rareori cu indulgență.

Și cum, dintre toate genurile de scrieri, ea e genul în care este cel mai greu să arăți că ești bun din fire, trebuie să fii cu băgare de seamă să nu sporești prin asprimea cuvintelor supărarea pricinuită de faptul în sine.

Cînd scriem despre chestiuni importante, nu este destul să ne cercetăm zelul, ci trebuie să ne cercetăm și inteligența; iar dacă Cerul nu ne-a înzestrat cu daruri deosebite, putem să le suplinim prin neîncredere în noi înșine, prin migală, prin muncă și meditare.

Acest meșteșug de a descoperi într-un lucru, care are prin natura lui un sens bun, toate sensurile rele pe care o minte ce nu judecă așa cum trebuie poate să i le atribuie, nu le este de nici un folos oamenilor: cei care îl practică se aseamănă cu corbii, care se feresc de corpurile vii și zboară pretutindeni în căutarea mortăciunilor.

Un asemenea mod de a critica aduce două mari neajunsuri. Primul este faptul că el deformează spiritul cititorilor printr-un amestec de adevăr și de neadevăr, de bine și de rău: ei se deprind să caute un înțeles rău în lucrurile care prin natura lor au unul foarte bun; de aici le este ușor să treacă la înclinarea de a căuta un înțeles bun în lucrurile care prin natura lor au unul rău: ei sînt aduși în situația de a-și pierde facultatea de a raționa cum trebuie, pentru a fi aruncați în brațele subtilităților unei dialectici de proastă calitate. Al doilea rău este că făcînd suspecte, prin acest fel de a judeca, cărțile bune, nu mai rămîn alte arme pentru a ataca lucrările rele: așa că publicul nu mai are nici un criteriu pentru a le deosebi. Dacă îi calificăm ca spinoziști și deiști pe cei care nu sînt așa ceva, ce vom mai spune despre cei care sînt?

Deși noi ar trebui să credem lesne că cei ce scriu împotriva noastră, despre chestiuni care îi interesează pe toți oamenii, sînt determinați la aceasta de puterea dragostei creștinești de aproapele lor, totuși, — deoarece natura acestei virtuți este de a nu se putea mai de loc

ascunde, cum ea se dă pe față în noi fără voia noastră și cum ea izbucnește și strălucește din toate părțile, — dacă s-ar întîmpla ca, în două scrieri îndreptate, una după alta împotriva aceleiași persoane să nu se afle nici o urmă din această dragoste de aproapele, dacă s-ar întîmpla ca ea să nu apară în nici o frază, în nici un pasaj, în nici o vorbă, în nici o expresie, cel care ar fi scris asemenea lucrări ar avea un motiv temeinic să se teamă că nu a fost mînat la aceasta de dragostea creștinească.

Și, deoarece virtuțile pur omenești sînt în noi efectul a ceea ce se cheamă un suflet bun, dacă ar fi cu neputință să se descopere în cele două scrieri vreo urmă din acest suflet bun, publicul ar putea să tragă de aici concluzia că aceste scrieri nu ar fi nici măcar efectul virtuții omenești.

În ochii oamenilor, faptele sînt întotdeauna mai sincere decît motivele; și le este mai ușor să creadă că faptul de a adresa insulte groaznice este un rău, decît să se convingă că motivul care l-a determinat pe cineva să le adreseze este un bine.

Cînd un om face parte dintr-o pătură socială care impune respectarea religiei și a cărei respectare o impune religia și cînd el atacă în fața laicilor pe un om care trăiește printre laici, este foarte important ca el să-și afirme, prin felul său de a acționa, superioritatea caracterului său. Lumea laică este foarte coruptă: dar există în sînul ei unele patimi foarte înăbușite; căci există patimi favorite, care le împiedică pe celelalte să apară. Observați pe oamenii de lume în raporturile dintre ei; veți vedea că sînt cum nu se poate mai rezervați; căci orgoliul se abține de a-și mărturisi tainele și tot el, din considerație față de ceilalți, intră în umbră ca să iasă apoi iarăși la lumină. Creștinismul ne deprinde să înfrîngem acest orgoliu; lumea ne deprinde să-l ascundem. Cu puțina virtute pe care o avem, ce am deveni oare dacă tot sufletul nostru s-ar dezvălui fără vreo reținere și dacă nu am fi cu luare-aminte la cele mai neînsemnate cuvinte, la cele mai mici semne, la cele mai mici gesturi? Or, a-

tunci cînd oamenii cu o poziție respectată manifestă porniri pe care oamenii de lume s-ar abține de a le da la iveală, aceștia încep să se creadă mai buni decît sînt în realitate; și acesta este un foarte mare rău.

Noi laicii sîntem oameni atît de slabi, încît se cuvine să fim tratați cu foarte mare băgare de seamă. Așa că, atunci cînd cineva ne prezintă toate semnele exterioare ale unor pasiuni violente, ce vrea el să gîndim despre cele ce se petrec înlăuntrul său? Se poate aștepta el oare ca noi, cu **obișnuita noastră** ușurință de a judeca aspru, să nu judecăm?

Poate că s-a observat, în dispute și în convorbiri, ce li se întîmplă oamenilor a căror fire este aspră și cîrcotașă: deoarece ei nu luptă pentru a se ajuta unii pe alții, ci pentru a se doborî, ei se îndepărtează de adevăr, nu în proporție cu adîncimea sau îngustimea spiritului lor, ci cu ciudățenia și inflexibilitatea mai mare sau mai mică a caracterului lor. Contrariul li se întîmplă celor pe care natura sau educația i-a înzestrat cu blîndețe: deoarece disputele lor sînt ajutoare mutuale, deoarece ei țintesc spre același scop și nu gîndesc în chip diferit decît pentru a ajunge să gîndească la fel, ei descoperă adevărul în proporție cu inteligența lor: aceasta este răsplata unui suflet bun.

Cînd un om scrie despre chestiuni referitoare la religie, el nu trebuie să se bizuie pînă într-atîta pe evlavia celor care îl citesc încît să spună lucruri contrare bunului-simț; căci altminteri, pentru a cîștiga vază în ochii celor care au mai multă evlavie decît inteligență, el își pierde considerația în ochii celor care au mai multă inteligență decît evlavie.

Și, deoarece religia se apără foarte bine ea singură, pierde mai mult atunci cînd este rău apărată, decît atunci cînd nu este de loc apărată.

Dacă s-ar întîmpla ca un om, după ce și-a pierdut cititorii, să atace pe cineva care are oarecare reputație și să găsească astfel mijlocul de a se face citit, ar fi poate

permis de a bănui că, sub pretext de a aduce ca jertfă religiei această victimă, el ar jertfi-o amorului său propriu.

Felul de a critica despre care vorbim poate, mai mult decît orice altceva pe lume, să limiteze întinderea și să reducă, dacă mi-e îngăduit să mă servesc de acest termen, suma geniului național. Teologia are limitele sale, are formulele sale; adevărurile pe care ea le formulează fiind cunoscute, trebuie ca oamenii să li se conformeze; și trebuie ca ei să fie împiedicați de a se îndepărta de ele: tocmai în acest domeniu nu trebuie deci ca puterea creatoare să-și ia libertatea: ea este circumscrisă, ca să spunem așa, într-un anumit cadru. Dar înseamnă că îți bați joc de lume dacă vrei să impui același cadru și celor care se ocupă de științele umane. Principiile geometriei sînt foarte adevărate; dar dacă le-am aplica în chestiuni de artă, am face ca însăși rațiunea să aiureze. Nimic nu înnăbușă mai mult știința decît faptul de a îmbrăca toate chestiunile în haină doctorală. Oamenii care vor să învețe mereu pe alții împiedică în mare măsură învățătura. Nu există geniu care să nu fie micșorat atunci cînd îl copleșim cu nenumărate îndoieli fără rost. Ai cele mai bune intenții din lume? Vei fi constrîns să te îndoiești tu însuți de ele. Nu mai poți fi preocupat de a spune lucruri juste cînd ești cuprins de teama de a spune lucruri greșite și cînd, în loc de a-ți urma gîndirea, nu te ocupi decît de termeni, pentru a folosi pe aceia care pot scăpa subtilității criticilor. Ni se pune pe cap o scufiță de copilaș, pentru a ni se spune la fiecare cuvînt: „Ia seama să nu cazi în greșală; dumneata vrei să vorbești în felul dumitale, eu vreau să vorbești în felul meu". Ești gata cumva să-ți iei avînt? Ei te trag de mînecă. Ai putere și viață? Ei ți le spulberă prin mici înțepături. Te înalți puțin? Iată că se ivesc niște oameni care, luîndu-se ca unitate de măsură, ridică capul și îți strigă să cobori pentru a te măsura. Alergi pe drumul tău? Ei vor pretinde să iei seama la toate pietricelele pe care furnicile ți le-au pus în cale. Nu există nici știință, nici literatură care să poată rezista acestei pedanterii. Veacul nostru a

creat Academii, şi parcă s-ar urmări să fim readuşi la școlile veacurilor întunecate. Descartes este foarte potrivit să liniștească pe cei care, cu o minte infinit mai slabă decît a sa, au intenţii tot atît de bune ca și el: acest mare om a fost necontenit acuzat de ateism; şi nu se folosesc astăzi împotriva ateilor argumente mai puternice decît ale sale.

De altminteri, nu trebuie să privim criticile ca personale, în afară de cazurile în care cei care le-au adus au vrut să fie astfel. Este întru totul îngăduit să se critice lucrările care au fost date publicului; căci ar fi ridicol ca cei ce au voit să-i lumineze pe alţii să nu voiască să fie ei înșiși luminaţi. Cei care ne dau sfaturi sînt tovarăși la munca noastră. Dacă criticul și autorul caută amîndoi adevărul, ei au același interes; căci adevărul este bunul comun al tuturor oamenilor: ei vor fi deci aliați, iar nu vrăjmași.

Cu mare plăcere las din mînă pana de scris: aş fi păstrat mai departe tăcerea, dacă din faptul acesta mai multe persoane nu ar fi dedus că eram redus la tăcere.

LĂMURIRI ASUPRA „SPIRITULUI LEGILOR“[1]

I

Oarecari persoane au făcut următoarea obiecție: În cartea despre *Spiritul legilor*, onoarea sau teama constituie principiul anumitor guvernăminte, nu virtutea; iar virtutea nu este principiul decît al altor cîtorva: deci virtuțile creștinești nu sînt socotite necesare în cea mai mare parte a guvernămintelor[2].

Iată răspunsul: autorul a făcut următoarea notă la capitolul cinci din partea a treia: „Vorbesc aici despre virtutea politică, care este virtutea morală, avînd ca țel binele general, foarte puțin despre virtuțile morale particulare, și de loc despre acea virtute care se referă la adevărurile revelate". La capitolul următor, se află o altă notă care face trimitere la aceasta; iar în capitolele doi și trei din cartea a cincea, autorul a definit virtutea în înțelesul acordat de el cuvîntului, ca fiind „dragostea de patrie". El definește dragostea de patrie ca fiind „dragostea de egalitate și de cumpătare". Toată cartea a cincea se bazează pe aceste principii. Cînd un scriitor a definit un cuvînt în lucrarea sa; cînd el a dat, ca să mă folosesc de această expresie, dicționarul său, nu trebuie oare să luăm aceste cuvinte în înțelesul pe care el li l-a dat?

Cuvîntul virtute, ca și majoritatea cuvintelor din toate limbile, este luat în diferite accepții: el însemnează cînd virtuți creștinești, cînd virtuți păgîne; adesea, o anumită

virtute creștină sau deopotrivă o anumită virtute păgînă; uneori forța; alteori, în unele limbi, o anumită aptitudine pentru un meșteșug sau pentru anumite meșteșuguri. Ceea ce precede sau ceea ce urmează acest cuvînt îi stabilește înțelesul. Aici autorul a făcut mai mult: el a dat de mai multe ori definiția sa. Obiecția nu a fost deci făcută decît pentru că lucrarea a fost citită cu prea mare iuțeală.

II

În cartea a doua, capitolul trei, autorul a spus: „Cea mai bună aristocrație este aceea în care partea poporului care nu participă la executarea puterii este atît de mică și atît de săracă, încît partea care domină nu are nici un interes să o asuprească. Astfel, cînd Antipatros a rînduit la Atena că cei ce nu vor avea două mii de drahme vor fi lipsiți de dreptul de vot[a], el a creat cea mai bună aristocrație cu putință; căci acest cens era atît de mic încît el nu înlătura de la vot decît puțini oameni și pe nimeni care avea oarecare vază în cetate. Familiile aristocratice trebuie deci să fie pe cît e cu putință din popor. Cu cît o aristocrație se va apropia mai mult de democrație, cu atît va fi mai desăvîrșită; și ea va deveni tot mai puțin desăvîrșită pe măsură ce se va apropia de monarhie".

Într-o scrisoare publicată în „Journal de Trévoux", din luna aprilie 1749, i s-a obiectat autorului chiar citatul său. Avem, se spune, înaintea ochilor, pasajul citat: și vedem în el că numai nouă mii de persoane aveau censul prescris de către Antipatros și că douăzeci și două de mii nu îl aveau: de unde se trage concluzia că autorul aplică rău citatele sale; căci, în această republică a lui Antipatros, numărul mic avea censul cerut, iar cel mare nu.

---

a Diodor, cartea XVIII, p. 601, ed. Rhodoman.

Răspuns

Ar fi fost de dorit ca cel ce a făcut această critică să fi fost mai atent şi la ceea ce a spus autorul şi la ceea ce a spus Diodor.

1° Nu erau de loc douăzeci şi două de mii de persoane care nu aveau censul cerut în republica lui Antipatros: cele douăzeci şi două de mii de persoane despre care vorbeşte Diodor au fost exilate şi aşezate în Tracia; şi nu au rămas, pentru a forma această republică decît cei nouă mii de cetăţeni, care aveau censul cerut, şi aceia din rîndurile poporului de jos care nu au vrut să plece în Tracia. Cititorul îl poate consulta pe Diodor.

2° Chiar dacă ar fi rămas la Atena douăzeci şi două de mii de persoane care nu ar fi avut censul cerut, obiecţia despre care e vorba tot nu ar fi mai justă. Termenii *mare* şi *mic* sînt relativi. Nouă mii de suverani, într-un stat, reprezintă un număr imens; iar douăzeci şi două de mii de supuşi, în acelaşi stat, reprezintă un număr infinit de mic.

RĂSPUNSURI ȘI EXPLICAȚII DATE FACULTĂȚII DE TEOLOGIE

Explicații date Facultății de Teologie asupra celor 17 propoziții pe care ea le-a extras din cartea intitulată *Spiritul legilor* și pe care ea le-a criticat.

Propoziția întîia

„Domnia climei este cea dintîi dintre toate domniile"[a]. „Există climate în care vocea naturii are o asemenea forță încît acolo morala este aproape cu totul neputincioasă"[b]. Atunci cînd religia, bazată pe climă, a fost în contradicție prea puternică cu clima altei țări, ea nu s-a putut statornici acolo; iar dacă a fost introdusă, a fost izgonită după aceea. Se pare, vorbind din punct de vedere omenesc, că clima este aceea care a fixat limite religiei creștine și religiei mahomedane"[c].

Răspuns și explicație

Această propoziție are trei părți, care se referă la toate efectele pe care deosebirea de climă le poate produce asupra oamenilor.

---

a Vol. II, p. 170, cartea XIX, cap. XIV.
b Vol. II, p. 76, cartea XVI, cap. VIII.
c Vol. III, p. 40, cartea XXIV, cap. XXVI.

Autorul din „Nouvelles ecclésiastiques“ îmi imputase deja că atribuiam climei toate efectele. I-am răspuns la paginile 102, 103, 4, 5, 6, și 7 din *Apărarea* mea și i-am explicat ce gîndeam eu în această privință. Rog, de asemenea, să vedeți paginile 112, 113, 14, 15, ale aceleiași *Apărări*, unde am explicat ce gîndeam despre statornicirea religiei creștine.

Partea întîia a propoziției: „Domnia climei este cea dintîi dintre toate domniile“.

În capitolul din care este extrasă această propoziție (care este capitolul XIV din cartea XIX), nu este vorba nicidecum despre religie. Acolo se examinează dacă țarul Petru I, voind să schimbe uzanțele și obiceiurile națiunii sale, trebuia să facă acest lucru cu ajutorul legilor civile sau al moravurilor, adică prin exemplu și prin introducerea unor uzanțe contrarii; și eu spun că în acest caz nu era necesar să se facă legi, cu atît mai mult cu cît uzanțele pe care le introducea erau conforme cu natura climei din acea țară. La care adaug (aceasta nu este decît o expresie metafizică): „Domnia climei este cea dintîi dintre toate domniile“. De unde se vede că aici nu este vorba decît de lucruri omenești, de acțiuni omenești. Cînd se spune, în vorbirea obișnuită: „Nu este nimic mai puternic decît cutare lucru“, se presupune totdeauna că facem abstracție de religie și că nici măcar nu ne gîndim la religie.

Partea a doua a propoziției: „Există climate în care vocea naturii are o asemenea forță încît acolo morala este aproape cu totul neputincioasă“.

Se pare că autorul *Spiritului legilor* ar trebui să fie ultimul care să fie acuzat că ignorează puterea cauzelor morale și, prin urmare, a moralei însăși. Întrucît el a vorbit pe larg despre climă în cîteva cărți care aveau ca subiect clima, el a vorbit pe larg despre cauzele morale în aproape toată lucrarea sa, pentru că acolo era vorba despre cauzele morale și se poate spune că cartea *Spiritul legilor* constituie un triumf continuu al moralei asupra climei, sau mai degrabă, în general, asupra cauzelor fizice. Este de ajuns să se vadă ce a spus el despre forța

acestor cauze asupra spiritului lacedemonienilor, grecilor și romanilor[1]. Din acest motiv a protestat autorul atît de puternic împotriva autorului articolelor din „Nouvelles ecclésiastiques", care, luînd două sau trei cărți drept întreaga lucrare care are treizeci și una de cărți, argumenta împotriva lui ca și cum ar fi tăgăduit influența cauzelor morale, politice și civile; deși întreaga lucrare aproape că nu are alt obiect decît pe acela de a le determina. Acestea spuse în general, să trecem la cel de-al doilea punct al propoziției condamnate.

El se întemeiază pe fapte și, pentru a-l contesta, trebuie să fie arse toate cărțile care atestă că există țări în care oamenii sînt mai înclinați decît în altele spre plăcerea senzuală, spre excesele băuturii, etc.; și, mai mult încă, propoziția este moderată prin cuvîntul *aproape*. Dacă morala nu poate face aproape nimic, ea poate să facă deci ceva, și autorul a arătat în capitolul X, din cartea XVI, că ea poate face aici infinit de mult, atunci cînd este ajutată de anumite uzanțe pe care le introduce ea însăși: ca, de pildă, izolarea femeilor. — Vedeți capitolul din care este extrasă propoziția și capitolul X din cartea XVI (p. 79).

Partea a treia a propoziției: „Atunci cînd religia, bazată pe climă, a fost în contradicție prea puternică cu clima altei țări, ea nu s-a putut statornici acolo; iar dacă a fost introdusă, a fost izgonită după aceea. Se pare, vorbind din punct de vedere omenesc, că clima este aceea care a fixat limite religiei creștine și religiei mahomedane". Pentru a lichida această chestiune, am scos în întregime acest articol din noua ediție[2].

Propoziția a doua

„Din moment ce aproape numai religiile intolerante manifestă un mare zel de a se extinde în alte părți, ... va fi o lege civilă foarte bună atunci cînd statul este mulțumit cu religia deja statornicită, aceea de a nu îngădui statornicirea alteia. Iată deci principiul fundamen-

tal al legilor politice în ceea ce privește religia: atunci cînd statul este liber să admită ori să nu admită introducerea în sînul său a unei noi religii, el nu trebuie să-i admită statornicirea; dacă ea e statornicită acolo, trebuie s-o tolereze"[a].

Răspuns și explicație

La cuvîntul *statornicire* am introdus următoarea notă: „În tot acest capitol nu vorbesc de fel despre religia creștină, deoarece, așa cum am spus în altă parte, religia creștină este primul dintre bunuri. A se vedea sfîrșitul capitolului I al cărții precedente și *Défense de l'Esprit des Loix*, partea a doua.

Propoziția a treia

„În diferitele religii există multe legi cu caracter local. Cînd Montezuma se încăpățîna atît de mult în a susține că religia spaniolilor era bună pentru țara lor, iar cea a Mexicului, pentru țara lui, el nu susținea o absurditate, pentru că, în adevăr, legiuitorii n-au putut să nu țină seama de ceea ce natura statornicise înaintea lor"[b].

Răspuns și explicație

Niciodată n-am vrut să spun altceva decît că Montezuma spunea un neadevăr, nu o absurditate. Se vede lesne deosebirea. Dar, pentru a pune capăt oricărei discuții, am înlăturat acest alineat[3].

Propoziția a patra

„Trebuie să facem ca Divinitatea să fie venerată și nu trebuie niciodată s-o răzbunăm"[c].

---

a Vol. III, p. 58, cartea XXV, cap. X.
b Vol. III, p. 36, cartea XXIV, cap. XXIV.
c Vol. I, p. 374, cartea XII, cap. IV.

Răspuns şi explicaţie

Am înlăturat această frază[4].

Propoziţia a cincea

„Iulian însuşi, Iulian! (o laudă smulsă în acest fel nu mă va face complicele apostaziei lui). Nu, n-a existat după el vreun principe mai vrednic de a conduce omenirea[a].

Răspuns şi explicaţie

Am înlăturat această frază[5].

Propoziţia a şasea

„Legea poligamiei este o chestiune de calcul". — Eu nu cred însă că există multe ţări în care disproporţia dintre numărul bărbaţilor şi al femeilor să fie atît de mare încît să impună a se introduce acolo legea mai multor soţii sau a mai multor soţi. Aceasta înseamnă numai că pluralitatea soţiilor sau chiar pluralitatea soţilor este mai conformă cu natura în unele ţări decît în altele[b].

Răspuns şi explicaţie

Am modificat titlul[6], înlăturînd cuvintele: *poligamia este o chestiune de calcul*. De asemenea, în loc de cuvintele: *este mai conformă cu natura*, am pus: „se îndepărtează de la natură mai puţin". Iar, cu privire la cererea de a adăuga ceva pentru a arăta că socotesc poligamia bărbaţilor ca un desfrîu revoltător şi care înfioară natura, eu spun că este de prisos să fac această adăugire, deoarece e un lucru deja făcut; şi întrucît autorul din „Nouvelles ecclésiastiques" mi-a reproşat că n-am făcut dis-

a Vol. III, p. 16; cartea XXIV, cap. X.
b Vol. II, pp. 71 şi 72; cartea XVI, cap. IV.

tincţie între poligamia bărbaţilor şi acea a femeilor, i-am arătat în răspunsul meu, la paginile 95, 96, 97, 98, că nu ştie ce spune, deoarece în cartea XVI, capitolul VI, *Despre poligamie în sine*, făcusem distincţie între aceste două feluri de poligamie și arătasem că acea a bărbaţilor este mai rea. Aşadar, adăugirea propusă n-are rost şi nu ar servi decît să-l facă pe autorul din „Nouvelles ecclésiastiques" să se fălească cu raționamentele sale greşite. De altminteri, m-am declarat atît de categoric împotriva poligamiei în tot acest capitol VI, cartea XVI, încît nu poate rămîne nici o îndoială în privința felului meu de a gîndi în această privinţă. Rog să se citească acest capitol şi, pe lîngă aceasta, *Défense de l'Esprit des Loix*, capitolul *Despre poligamie*, de la pagina 85 pînă la pagina 102.

Voi adăuga următoarea reflecție. Cînd îl auzi pe autorul din „Nouvelles ecclésiastiques" strigînd împotriva poligamiei, ţi se pare că Hannibal este la porţi şi că există primejdia de a vedea introducîndu-se pluritatea soţiilor. Trebuie să fii tare iubitor de dispută şi de agitaţiile ei, pentru ca să te lansezi într-o asemenea chestiune. Dacă, în secolul nostru și cu moravurile noastre, cineva s-ar declara apărător al poligamiei, un strigăt general l-ar trimite de îndată la balamuc sau el ar trece drept un imbecil.

Propoziţia a şaptea

„Repudierea motivată prin sterilitatea soției nu ar putea avea loc decît în cazul existenţei unei singure soţii"[a].

Răspuns şi explicaţie

La cuvintele o *singură soţie* am introdus următoarea notă: „Aceasta nu dovedește de fel că repudierea pe motiv de sterilitate trebuie să fie îngăduită în creştinism"[7].

---

a Vol. II, p. 87; cartea XVI, cap. XV.

Propoziția a opta

„Cînd, de pildă, ea (religia) dă reguli, nu pentru bine, ci pentru ceea ce este cel mai bine, nu pentru ce este bun, ci pentru ce este desăvîrșit, e nimerit ca acestea să fie sfaturi, iar nu legi. Celibatul a fost un sfat al religiei. Atunci cînd s-a făcut din el o lege pentru o anumită categorie de oameni, a fost nevoie în fiecare zi de noi legi pentru a-i constrînge pe oameni s-o respecte pe cea dintîi. Legiuitorul s-a obosit pe el, a obosit și societatea, etc."[a].

Răspuns și explicație

Am suprimat partea din propoziție de la cuvintele: *celibatul a fost un sfat al religiei* pînă la sfîrșit. O dată eliminat acest exemplu, care a putut să displacă, restul nu va mai putea displace, neîntemeindu-se decît pe ideea că perfecțiunea, adică ceea ce este mai bun, nu privește totalitatea oamenilor și totalitatea lucrurilor[8].

Mi se propusese să adaug, după cuvintele *iar nu legi:* „pentru totalitatea oamenilor și totalitatea lucrurilor". N-am făcut această adăugire, pentru că ea era deja făcută în același capitol.

Propoziția a noua[9]

„Principiile religiei au influențat extrem de mult înmulțirea speciei umane; uneori au stimulat-o, ca la evrei, mahomedani, ghebri și chinezi; alteori au împiedicat-o, ca la romanii creștinați. Pretutindeni s-a predicat neîncetat înfrînarea, adică acea virtute care este mai înaltă, deoarece, prin natura ei, trebuie să fie practicată de foarte puțini oameni"[b].

---

a Vol. III, p. 13; cartea XXIV, capitolul VII.

b Vol. II, p. 412; cartea XXIII, cap. XXI.

Răspuns şi explicaţie

Nu se poate înţelege ce a putut să supere în această propoziţie. Poate faptul? Dar e adevărat: este de ajuns să citim pe Părinţii bisericii care au recomandat atît de mult celibatul. Poate că sînt cuvintele: *această virtute, care este mai înaltă, deoarece, prin natura ei, trebuie să fie practicată de foarte puţini oameni?* Dar şi acest lucru e adevărat, pentru că celibatul nu priveşte nici totalitatea, nici pe cea mai mare parte a oamenilor. Şi Sorbona nu a vrut să critice o altă propoziţie care corespundea cu aceasta, adică a şasea din propoziţiile trimise prima oară. Am modificat propoziţia punînd: „pentru că ea trebuie să fie practicată de puţini oameni", în loc de *foarte puţini oameni,* şi pentru a înlătura orice îndoială, în loc de *alteori au împiedicat-o*, am pus: *alteori au încetinit-o*[10]

Într-un document trimis autorului acum doi ani de către Sindicul de atunci[11], i s-a obiectat că niciodată nu trebuie să ne temem că numărul slujitorilor cultului hirotonisiţi, instruiţi, zeloşi, virtuoşi ar deveni prea mare. Voi răspunde că aceasta înseamnă a te abate de la subiect. Nu este îndoială că numărul preoţilor instruiţi şi zeloşi nu ar putea fi prea mare printre preoţi. Dar chestiunea este de a şti dacă nu este posibil ca numărul preoţilor să fie prea mare printre cetăţeni. Cu acest fel de a raţiona, un principe n-ar putea niciodată să reducă trupele sale. I s-ar spune totdeauna: „Sire, numărul soldaţilor curajoşi, îndrăzneţi, supuşi, disciplinaţi n-ar putea fi prea mare"[12]. Voi adăuga că biserica a apărat împotriva ereticilor cu acelaşi zel atît căsătoria cît şi castitatea.

Propoziţia a zecea

„La romani, această faptă (sinuciderea) era rezultatul educaţiei lor; ea ţinea de felul lor de a gîndi şi de obiceiurile lor; la englezi, ea este urmarea unei boli; ea ţine de starea fizică a organismului, fiind independentă de orice altă cauză . . Este limpede că legile civile din unele

ţări poate că au avut motive să înfiereze sinuciderea; în Anglia însă, ea poate fi pedepsită tot atît de puţin cît şi faptele rezultate din demenţă"[a].

„Pe timpul primilor împăraţi, marile familii din Roma au fost fără încetare exterminate prin hotărîri judecătoreşti. Atunci s-a introdus obiceiul de a preîntîmpina condamnarea printr-o moarte voluntară. Aceasta prezenta un mare avantaj: se obţineau onorurile înmormîntării, iar testamentele erau executate; aceasta se datora faptului că la Roma nu exista vreo lege civilă împotriva celor ce se sinucideau. Dar atunci cînd împăraţii au devenit tot atît de lacomi pe cît de cruzi, ei n-au mai lăsat celor de care voiau să scape posibilitatea de a-şi păstra bunurile, şi au stabilit că va fi o crimă să-ţi iei viaţa din remuşcare pentru săvîrşirea altei crime"[b].

Răspuns şi explicaţie

În cartea XIV, capitolul XII (pag. 23, rîndul 7, în titlu), la cuvintele *care se sinucid*, am făcut această notă: „Fapta celor care se sinucid este potrivnică legii naturale şi religiei revelate"[13].

În aceeaşi carte, acelaşi capitol (pag. 24, rîndul 12), în locul cuvintelor *poate că au avut motive*, am pus: „au avut motive".

Cît despre critica alineatului extras din cartea XXIX, cap. IX, autorul *Spiritului legilor* are puternic motiv să se plîngă; căci n-ar fi putut fi vorba de critică dacă cei care au extras alineatul criticat ar fi pus alături pe cel ce îl preceda. Voi dovedi aceasta. În aceste două alineate se tratează despre sinuciderea la romani: în cel dintîi se vorbeşte despre sinuciderea în timpul republicii, iar în cel de-al doilea, despre sinuciderea în timpul primilor împăraţi. Am spus că în timpul republicii, la Roma, nu existau legi împotriva celor care se sinucideau. Or, spunînd

a Vol. II, pp. 23 şi 24; cartea XIV, cap. XII.
b Vol. III, p. 286; cartea XXIX, cap. IX.

că la Roma nu exista nici o lege privitoare la sinucidere nu se poate înțelege că ar fi vorba decît despre o lege civilă, deoarece legea naturală nu poate fi o lege locală. Așa că, în alineatul care precede, și care se citește imediat înaintea alineatului criticat, se vede că am spus că în timpul republicii nu exista lege civilă la Roma împotriva celor care se sinucideau. În alineatul următor vorbesc despre timpul primilor împărați și spun că nu exista lege împotriva celor care se sinucideau. Este adevărat că n-am repetat cuvîntul *Roma;* dar dacă nu s-ar fi separat cele două alineate, această repetiție ar fi fost inutilă. Dar nu mai este vorba despre toate acestea. Am înlăturat obiecția modificînd astfel textul: „Aceasta se datora faptului că la Roma nu exista vreo lege civilă. . ."

La aceeași pagină, rîndurile 19 și 20 în loc de: *au devenit tot atît de lacomi pe cît de cruzi,* am pus: „au devenit tot atît de lacomi pe cît fuseseră de cruzi".

La aceeași pagină, rîndurile 23 și 24, în loc de: *ei au stabilit că va fi* o *crimă,* am pus: „ei au declarat că este o crimă".

La aceeași pagină, rîndul 5, la cuvintele: *care să pedepsească* am pus această notă: „Vezi nota cap. XII, cartea XIV".

Mărturisesc că n-am înțeles niciodată ce a vrut Facultatea de Teologie să critice în aceste propoziții. Căci, pe de o parte, religia creștină n-a fost niciodată însărcinată să apere moravurile și felul de a gîndi al romanilor idolatri, și, pe de altă parte, nu-mi este interzis (după mărturia medicilor englezi, potrivit căreia fapta celor care se sinucid în Anglia este rezultatul unei boli fizice și al unei demențe independente de dezlănțuirea pasiunilor)[14] să raționez asupra celor care au această boală cum se raționează, în Franța, asupra furioșilor care se aruncă pe fereastră.

Autorul articolului din „Nouvelles ecclésiastiques" îmi făcuse deja această obiecție. I-am răspuns la pagina 55.

Propoziția a unsprezecea

„*Virtutea nu este principiul guvernămîntului monarhic*". — „Statul se menține fără dragoste de patrie, fără năzuință către adevărata glorie, fără abnegație, fără capacitate de a-ți sacrifica cele mai scumpe interese și fără toate acele virtuți eroice, pe care le găsim la cei vechi și despre care noi numai am auzit vorbindu-se. Legile țin aici locul tuturor acestor virtuți, de care nu este de fel nevoie; statul te scutește de ele . . ."[a].

„Onoarea, adică prejudecata fiecărei persoane și a fiecărei categorii sociale, ia locul virtuții politice . . . și o reprezintă peste tot . . . — Drept urmare, în monarhiile bine rînduite, toți oamenii vor fi mai mult sau mai puțin buni cetățeni și rar se va găsi vreunul care să fie om virtuos; căci pentru a fi om virtuos, trebuie să ai intenția de a fi astfel"[b].

Răspuns și explicație

Ceea ce am numit *virtute* în republică este dragostea de patrie, adică dragostea de egalitate. Ea nu este o virtute morală, nici o virtute cetățenească; este virtutea politică. M-am folosit de cuvîntul *virtute* și l-am definit. Așa că trebuie să se țină seama de definiția mea. Am explicat aceasta în prima dintre *Lămuriri*, care sînt anexate *Apărării* mele împotriva autorului din „Nouvelles ecclésiastiques" (pagina 199), unde citez pasajele din cartea mea care explică acest lucru. Este deci de cea mai mare însemnătate ca această *Lămurire* să fie citită[15].

Această virtute politică, care este dragostea de patrie sau de egalitate în republică, este resortul care pune în mișcare guvernămîntul republican, după cum onoarea este resortul politic al guvernămîntului monarhic. Ceea ce face ca aceste resorturi politice să fie diferite este faptul că

---

a Vol. I, p. 44; cartea III, cap. V.
b Cartea III, cap. VI, p. 47.

în republică cel care impune aplicarea legilor îşi dă seama că va fi supus el însuşi acestor legi şi că va simţi apăsarea lor. Trebuie deci ca el să iubească patria sa şi egalitatea cetăţenilor, pentru a fi îndemnat să impună aplicarea legilor; şi, fără aceasta, legile nu vor fi aplicate. Lucrurile nu stau la fel şi în monarhie. Pentru ca legile să fie aplicate este de ajuns ca monarhul să vrea să le impună aplicarea. Iată principii de o fecunditate atît de mare încît alcătuiesc aproape întreaga mea carte. Dacă, la început, unele persoane care nu le înţeleseseră încă, au făcut oarecari obiecţii, s-au dat bătute curînd şi principiile mele sînt în prezent înţelese, cunoscute şi acceptate pretutindeni. Pentru a înlătura însă definitiv orice urmă de îndoială, voi adăuga această explicaţie la prima dintre *Lămuririle* mele.

2° Pentru a spulbera orice idee că însăşi virtutea politică din republică ar fi exclusă din monarhie, voi face o adăugire la capitolul V, al cărui titlu formează începutul propoziţiei extrase şi care sună astfel: *Virtutea nu este principiul guvernămîntului monarhic;* anume, voi adăuga la sfîrşitul capitolului, după cuvintele: *Iată cît este de adevărat că virtutea nu constituie principiul acestui guvernămînt* (cel monarhic), voi adăuga, spun eu: „de bună seamă, ea nu-i lipseşte cu desăvîrşire, dar nu este resortul său".

3° Pentru a explica cuvintele: *Onoarea, adică prejudecata fiecărei persoane şi a fiecărei categorii sociale, ia locul virtuţii şi o reprezintă peste tot,* am pus următoarele: „Onoarea, adică prejudecata fiecărei persoane şi a fiecărei categorii sociale, ia locul virtuţii politice despre care am vorbit şi o reprezintă peste tot".

4° Pentru a înlătura orice ambiguitate, după cuvintele: *Astfel în monarhiile bine rînduite, toţi oamenii vor fi mai mult sau mai puţin buni cetăţeni şi rar se va găsi vreunul care să fie om virtuos; căci, pentru a fi om virtuos, trebuie să ai intenţia de a fi astfel,* am adăugat în continuare: „şi să iubeşti statul nu atît pentru tine, cît pentru el însuşi". Această adăugire spulberă orice îndo-

ială, pentru că ea arată că omul virtuos despre care este vorba aici nu este omul virtuos din punctul de vedere creştinesc, ci omul virtuos din punctul de vedere politic, care posedă virtutea politică despre care am vorbit.

După cum am spus, omul virtuos despre care e vorba aici este departe de a fi omul virtuos din punct de vedere creştinesc, el este omul virtuos din punct de vedere politic, care iubeşte legile şi patria sa şi care acţionează din dragoste faţă de legi şi faţă de patrie. Această chestiune a fost discutată şi examinată în toate ţările; căci, în toate ţările, fie catolice, fie protestante, este preţuită morala. Or, din moment ce m-am explicat şi cartea mea a fost examinată cu atenţie, nu mai poate fi nici o neînţelegere în această privinţă.

A spune că este de ajuns să elimin cuvîntul *virtute* (ar trebui să-l înlocuiesc în două sute de locuri din carte) înseamnă a spune că atunci cînd stabilesc înţelesul unui termen nu-l stabilesc. Am avut idei noi, a trebuit negreşit să găsesc cuvinte noi, ori să dau celor vechi înţelesuri noi; dar am definit cuvintele mele.

Nu mă pot abţine de a mă plînge amarnic. Facultatea a adus autorului o gravă insultă, cuvintele teribile: *in odium Monarchiae* etc. Ea ar fi trebuit să fie înclinată să creadă că mintea mea se înşelase şi nu să citească în inima mea că aveam acolo ură. Trebuie să-mi atribui tot atîta virtute creştinească pentru a ierta acest procedeu, pe cîtă răutate îmi atribuie ea pentru a fi dat prilej la aceasta. Însăşi inchiziţia nu ar face asemenea presupuneri. Nicicînd vreun cetăţean n-a suferit în patria sa o insultă atît de gravă şi, ceea ce mă consolează, nicicînd vreun cetăţean n-a meritat-o atît de puţin. Voi repeta aici: „Platon mulţumea cerului că se născuse în timpul lui Socrate; iar eu îi aduc mulţumiri pentru că a făcut să mă nasc în vremea cîrmuirii sub care trăiesc şi că a vrut să mă supun acelora pe care m-a făcut să-i iubesc"[16]. Toată Europa a citit cartea mea şi toţi oamenii au fost de acord că nu se putea descoperi dacă eram mai înclinat spre guvernămîntul republican ori spre guvernămîntul monarhic.

Şi, de fapt, ar fi fost îngustime de minte să alegi, pentru că în adevăr aceste două guvernăminte sînt foarte bune şi că cel mai bun dintre amîndouă este cel sub care trăieşti. Dar, deoarece Facultatea îmi atribuie în mod gratuit ură faţă de guvernămîntul monarhic, ea va admite ca în acest caz să n-o iau drept judecător al meu; ea îmi va îngădui să privesc hotărîrea ei ca foarte abuzivă, să fac apel la public şi (ceea ce nu are mai mică valoare) la mine însumi pentru mine.

Propoziţia a douăsprezecea

„Onoarea are regulile sale supreme şi educaţia (în monarhii) este obligată să li se conformeze. Principala regulă e că ne este în adevăr îngăduit să punem preţ pe situaţia noastră, dar ne este cu desăvîrşire interzis să punem preţ pe viaţa noastră“[a].

Răspuns şi explicaţie

Aici nu este vorba despre drept: este un fapt; e un lucru care există, nu care ar trebui să existe. Dar pentru a preveni orice obiecţie am pus următoarea notă la cuvîntul *onoare:* „Aici se spune ceea ce este, nu ceea ce trebuie să fie: Onoarea este o prejudecată pe care religia se sileşte cînd să o spulbere, cînd să o modereze“.

Propoziţia a treisprezecea

„Unii scolastici au fost vrăjiţi într-un chip ridicol de ea (de filozofia lui Aristotel) şi au luat de la acest filozof multe argumente privitoare la împrumutul cu dobîndă; ei l-au confundat cu camăta şi l-au condamnat“[b].

Noi datorăm speculaţiilor scolasticilor toate nenorocirile care au însoţit nimicirea comerţului“[c].

---

a Vol. I, p. 62; cartea IV, cap. II.

b Vol. II, p. 290; cartea XXI, cap. XVI[17bis].

c P. 249; cartea XXI, cap. XVI.

Răspuns și explicație

Declar că ceea ce voi spune nu este decît apărarea unui jurist care cunoaște cărțile de drept și n-a citit decît opt cărți de teologie. Așadar, dacă sînt lipsit de acea precizie care se cere în expunerea adevărurilor revelate, nu trebuie să fie atribuită decît totalei mele nepriceperi în aceste chestiuni.

Facultatea condamnă aici un fapt, și un fapt care se află sub ochii întregii lumi[17]. Se vede că ea a înțeles propoziția ca și cum eu aș fi spus că camăta nu este condamnată de Evanghelie și de Scriptură, ceea ce desigur că n-am spus: cu atît mai mult cu cît n-aveam de tratat această chestiune. N-am spus nici că scolasticii n-au luat părerea lor din Scriptură, ci am spus că și-au scos explicațiile din Aristotel, că ei s-au servit de argumentele lui Aristotel, că ideile și cuvintele lor sînt acelea ale lui Aristotel. Știu bine că nu aveau nevoie de ele, pentru că aveau alături de ei Evanghelia și că explicațiile bazate pe caritatea creștină cîntăresc mai mult decît cele care se pot scoate din Aristotel și că, în sfîrșit, în această materie, este mai bine să mergi purtînd făclia teologiei decît pe aceea a filozofiei.

Or, pentru a vedea că scolasticii au scos din Aristotel explicațiile asupra cametei, este de ajuns să cităm cartea I din *Politica* lui Aristotel, capitolele V, VIII, IX și X, și a X-a din *Etici*[18], pe de altă parte, opusculul LXXIII al Sf. Toma, *Despre camete* (XVII, vol., in fol., pagina 139 *verso*, ediția de la Anvers, 1612). În capitolul IV al acestui opuscul, Sf. Toma citează mereu pe Aristotel și raționează pe baza principiilor sale. El spune că camăta este un rău *ex natura rei et materiae*[19], pentru că banii nu produc bani prin natura lor, după cum fructele produc fructe, și pentru că întrebuințarea banilor constă în transferarea lor, neconstituind hrana omului, ca fructele, ceea ce face ca împrumutul cu dobîndă să fie contrar naturii și întrebuințării naturale a banilor. Toate aceste idei sînt pur filozofice și tot acest capitol se învîrte în jurul

acestui fel de idei[a]. Numai la sfîrşitul capitolului dovedeşte Sf. Toma, întemeindu-se pe Ezechiel şi pe Sf. Ambroziu, că împrumutul cu dobîndă este contrar legii divine.

Cînd s-a ales un scolastic atît de vrednic de respect ca Sf. Toma, nu mai este nevoie să se mai vorbească despre alții. Or, se va găsi o asemenea asemănare între raționamentele lui Aristotel și acelea ale Sf. Toma, încît atunci cînd se vor fi citit ambele lucrări, nu mi se va mai putea obiecta că am spus că scolasticii au luat de la Aristotel doctrina lor asupra cametei; ceea ce poate să însemneze aici decît că au împrumutat de la el explicațiile lor.

Același Sf. Toma îmi va servi drept dovadă că scolasticii ar fi făcut poate mai bine să nu urmeze decît principiile Evangheliei, lăsînd la o parte pe cele ale lui Aristotel. El examinează, în capitolul VI din opusculul despre care am vorbit, care sînt cazurile de camătă și cele care nu sînt. Iată două dintre ele. După el, un împrumutător care consimte să se expună primejdiilor navigației pe mare şi își asumă riscurile capitalului nu poate pretinde dobînzi, și aceasta este conform, spune el, decretalei *Naviganti*. Dar decretala *Naviganti* nu mai este în vigoare, şi toți teologii sînt de acord astăzi că se poate lua dobîndă în acest caz, cu condiția ca ea să fie moderată, adică să fie proporțională cu riscul. Sf. Toma își apără părerea printr-un argument filozofic: „Căci, spune el, timpul neputînd fi un temei pentru stabilirea dobînzii, primejdia navigației pe mare nu putea corecta ceea ce era un viciu". Noi spunem astăzi că se pot încheia asemenea contracte din cauza primejdiei navigației pe mare, ceea ce face ca ele să nu fie contrarii carității creştine.

Sf. Toma, în același pasaj, presupune un caz în care un om poate să vîndă grîul mai scump decît costa în momentul vînzării: dacă acesta spera că grîul va ajunge la acel preț în momentul plății. „Pentru că, spune el, aici nu este vorba de timp, care, prin natura lui, nu poate

a Vezi, de asemenea, capitolul IX.

produce dobîndă, ci este vorba de speranţa împrumutătorului, care poate să producă". Noi spunem astăzi că un asemenea contract este foarte cămătăresc şi explicaţia este foarte firească: cel care vinde grîul său mai scump decît costă (şi, de obicei, e vîndut astfel nevoiaşilor) este foarte sigur, potrivit ipotezei făcute, că grîul său nu are preţul cu care îl vinde; dar nu este sigur că va avea, în momentul plăţii, preţul cu care îl vinde. Şi de ce legile noastre au declarat cămătăresc acest contract? Tocmai pentru că este contrar carităţii creştine.

Se vede, de asemenea, în Sf. Toma, în capitolul X al opusculului despre care am vorbit, că (în virtutea principiilor filozofice) ia camătă acel negustor care îşi vinde marfa mai scump decît face sub motiv că o vinde pe credit, deoarece camăta se bazează pe timp, şi el citează, din dreptul canonic, canonul *Extra eodem;* dar, spune el, *„est contra hoc consuetudo generalis, quae videtur et toleratur ab Ecclesia"*. Eu n-am afirmat nimic mai tare decît aceasta atunci cînd am spus că scolasticii au fost nevoiţi să modereze principiile lor (filozofice) din cauza consecinţelor pe care le-ar fi avut în privinţa rînduielilor politice şi civile.

Iată, am dat multe explicaţii. Ele vor deveni inutile, pentru că, în scopul de a înlătura orice umbră de îndoială, am modificat textul astfel: „Unii scolastici au fost vrăjiţi în chip ridicol de ea şi au luat de la acest filozof multe argumente privitoare la împrumutul cu dobîndă, în timp ce izvorul atît de firesc al lor se afla în Evanghelie; ei l-au condamnat fără vreo deosebire şi în toate cazurile".

A doua parte a propoziţiei condamnate. „Noi datorăm speculaţiilor scolasticilor toate nenorocirile care au însoţit nimicirea comerţului".

Răspuns: Facultatea de Teologie condamnă iarăşi un fapt. Acest fapt este adevărat; trebuie să-l dovedim. Împăratul Vasile făcuse o lege care interzicea să se ia dobînzi în vreun caz oricare ar fi fost el: *nequamquam empino in ullo negotio liceat usuras accipere*. Această

lege se găseşte. Această lege se găseşte în Hermenopulos[20], cartea III, titlul VII, § 27, pusă în Hermenopulos şi sub numele lui Leon, care a domnit împreună cu Vasile, tatăl său, nu este a lui Leon, ci a lui Vasile, cum ştie toată lumea şi cum se va vedea.

Legea lui Vasile interzicea deci, fără să fixeze vreo limită în timp şi în orice caz, să se primească dobînzi. Împăratul Leon a făcut altă lege[a] în care el slăveşte frumuseţea şi caracterul sublim al legii tatălui său; dar spune că ea a pricinuit cele mai mari rele, că împrumuturile au încetat peste tot şi că imperiul a suferit din această cauză atît de mult încît el este nevoit să revoce această lege sublimă şi să se mulţumească să reducă dobînda de la 12 %, la 4% pe an. El adaugă că ar fi în adevăr de dorit ca lucrurile omeneşti să fie cîrmuite de Spirit, dar că, dată fiind stricăciunea oamenilor, acest lucru este imposibil etc. Avem de a face cu un legiuitor care a cîntărit şi a examinat lucrurile, care ar vrea să urmeze şi să menţină legea lui Vasile, tatăl său, şi care nu poate face aceasta din cauza relelor pe care le-a pricinuit şi care o revocă din cauza acestor rele. Această lege este Novella LXXXIII a lui Leon, care se găseşte în Cursul de Drept roman şi pe care am anexat-o aici. Nu este vorba nicidecum de a şti dacă Leon a făcut bine îngăduind dobînda de 4% pe an, în toate cazurile, şi dacă n-ar fi făcut mai bine să le distingă pe cele în care se putea primi dobîndă de cele în care nu se putea primi potrivit legii Evangheliei. Sigur este însă că el a revocat legea tatălui său din cauza relelor pe care ea le pricinuise. Ceea ce spune Leon aici am spus şi eu, nu mai mult. El relatează un fapt istoric, întocmai ca şi mine; un fapt istoric atît de neîndoielnic încît din aceasta a rezultat o dispoziţie generală pentru întregul Imperiu de Răsărit.

Împăratul Leon domnea cam în vremea lui Ludovic Debonarul, şi nu se pare că legea lui Leon a depăşit hotarele Imperiului de Răsărit. Dar este sigur că rigiditatea

---

a Iată această lege în întregime.

scolasticilor a fost foarte mare; este sigur că comerțul a fost ruinat aproape pretutindeni, că popoarele au fost istovite de camete îngrozitoare, din motivele pe care le-am arătat în cartea XXI, cap. XVI[21], și în cartea XXII, cap. XIX; căci neexistînd pentru creștini nici un mod de a da pe față bani cu împrumut; iar cazurile în care dobînda este îngăduită astăzi (ca în cazul rentelor constituite, în cazul lui *lucrum cessans* și *damnum emergens)* nefiind stabilite pe atunci, decretala *Naviganti* și alte dispoziții fiind atunci în vigoare, totul a căzut în mîinile evreilor, care au făcut răul pe care îl știe toată lumea[22].

Este deci adevărat că eu n-am relatat aici decît un fapt istoric, și că acest fapt nu este calomnios, deoarece este adevărat.

Nu mă pot abține de a face următoarea reflecție: În Franța toată lumea este de acord asupra opiniei privitoare la camătă. Nimeni nu tăgăduiește aici că ea este contrară legilor Evangheliei. În această privință, există un acord admirabil între teologi și tribunale. Dacă toată lumea este liniștită, de ce să stricăm liniștea?

Propoziția a paisprezecea

„Banii sînt semnul valorilor. Este limpede că cel care are nevoie de acest semn trebuie să-l închirieze, așa cum face cu toate lucrurile de care se întîmplă să aibă nevoie. Este desigur o faptă foarte lăudabilă să împrumuți cuiva bani fără dobîndă; dar ne dăm seama că aceasta nu poate fi decît obiectul unui sfat religios, iar nu al unei legi civile"[a].

Răspuns și explicație

Am scos toată această propoziție, care formează primele două alineate ale capitolului XIX.[23]

---

a Vol. II, p. 360; cartea XXII, cap. XIX.

Propoziţia a cincisprezecea

„Legile din Indii care dau principilor pămînturile şi lipsesc pe particulari de spiritul de proprietate sporesc relele efecte ale climei, adică lenea naturală". — „Monahismul pricinuieşte acolo aceleaşi rele... — În Asia, numărul dervişilor, adică călugări, pare să sporească cu cît clima este mai caldă; Indiile, unde căldura este excesivă, sînt pline de ei; în Europa constatăm aceeaşi diferenţiere. Pentru a învinge lenea pe care o imprimă clima, ar trebui ca legile să caute a suprima toate mijloacele de a trăi fără muncă; în sudul Europei ele acţionează însă în sens cu totul opus"[a].

„Henric al VIII-lea, voind să reformeze biserica Angliei, a desfiinţat tagma călugărilor, breaslă trîndavă"[b].

Răspuns şi explicaţie

Nu pot crede că a spune despre călugări că ar trebui puşi să muncească cu braţele este un lucru care interesează religia, cum rezultă din critica făcută Domnului abate din La Trappe şi părintele Mabillon care au avut dispute foarte vii în această privinţă[24]. Nu ştiu ca biserica să fi luat parte cîtuşi de puţin la disputele lor. Domnul abate din La Trappe punea dezmăţul călugărilor şi slăbirea disciplinei lor pe seama încetării muncii cu braţele. Într-o biografie a Sf. Pacomie scrisă (cred) de Sf. Hieronymus, se arată că Sf. Pacomie[25] a avut vedenia unui înger, care i-a apărut cînd rugîndu-se lui Dumnezeu, cînd muncind cu braţele. „De unde, spune autorul, sfîntul sihastru a înţeles că Dumnezeu îi indica viaţa pe care trebuiau s-o ducă călugării".

În privinţa celei de-a VIII-a sesiuni a Conciliului de la Constanţa, citată în critica făcută, dacă Facultatea va examina chestiunea cu mai multă chibzuială va vedea că

---

a Vol. II, pp. 13 şi 14 [cartea XIV], cap. VI şi VII.
b Vol. II, p. 426; cartea XXIII, cap. XXIX.

hotărîrile acestei sesiuni nu sînt cîtuşi de puţin aplicabile aici; ea îşi va da seama de insulta pe care mi-a adus-o.

Această sesiune a VIII-a condamnă 45 propoziţii ale lui Wiclif care răsturnau întreaga ierarhie a bisericii şi însăşi biserica. Acesta susţinea că întreaga rînduială actuală, papa, biserica romană şi toţi clericii veneau de la diavol (a se vedea propoziţiile 36, 37, 38, 39, 40) şi, întrucît călugării făceau parte din această rînduială el susţinea că toţi călugării erau damnaţi; şi, cum el considera cerşetoria călugărilor ca un lucru diavolesc, îndemna la munca cu braţele:

„22 *Sancti, instituentes religiones privatas, sic instituendo peccaverunt*".

„23 *Religiosi viventes in religiones privatas non sunt de religione christiana*".

„24 *Fratres tenentur per labores manum victum acquirere, et non per mendicitatem*".

Se vede că cele două părţi ale propoziţiei din urmă se leagă una de alta; că, cuvintele: *fratres tenentur per labores manum victum acquirere* se leagă cu acestea: *et non per mendicitatem*. Or, în propoziţia mea, nu este nici un singur cuvînt despre cerşetorie. 2° Se vede că această propoziţie se leagă cu toate celelalte propoziţii, mai ales cu propoziţia a 45-a: că ordinele mănăstireşti au fost introduse de diavol, şi cu propoziţia a 34-a: „*Omnes de ordine mendicantum sunt haeretici*".

Conciliul nu condamnă deci munca manuală, ci numai ereziile lui Wiclif în care el vorbise despre munca manuală. În adevăr, cum ar fi condamnat oare Conciliul o practică despre care ştia că este aceea a tuturor călugărilor creştini de la început?

Cînd cei mai destoinici scriitori din acest ultim secol au spus că existau decretale false şi cînd aceste decretale au fost recunoscute ca atare prin consensul unanim al savanţilor, li s-a opus oare propoziţia a 38-a condamnată la Wiclif: „*Decretales epistolae sunt apocryphae?*" Fără îndoială că nu, căci se văzuse că Conciliul nu dis-

cutase dacă toate decretalele care se aflau în colecţia pe care o avem erau adevărate, ci numai condamnase o propoziţie care era împreună cu celelalte 44 ale lui Wiclif.

Să mergem la fapte, şi să distingem lucrurile! A spune că biserica n-a fost în drept să instituie ordine călugăreşti, că ea n-a putut să statornicească legămintele călugăreşti[26], că introducerea lor este contrară religiei lui Iisus Hristos: acestea sînt propoziţii care au fost condamnate, şi Facultatea de Teologie va face bine să le condamne. Dar ca ea să iasă din acest domeniu, pentru a intra în materii care nu ţin decît de ordinea statului, şi care sînt pur politice, desigur ea nu poate să facă acest lucru. Cine se poate îndoi, cu toate că ordinele călugăreşti sînt instituite de biserică, că principele nu poate statua cu privire la tot ceea ce ţine de binele statului şi de ordinea exterioară: limitarea numărului lor, a dreptului lor de a dobîndi; şi dacă principele poate să facă acest lucru scriitorii politici nu merită să fie condamnaţi pentru că au discutat despre aceste lucruri. Tot ceea ce trebuie să se ceară de la ei este să vorbească despre aceasta cu înţelepciune şi să respecte întotdeauna nişte instituţii pe care biserica le-a considerat utile pentru salvarea sufletelor, şi să le acorde consideraţia pe care o merită rugăciunile, moralitatea vieţii lor şi intenţiile lăudabile care au dus la înfiinţarea lor.

Se poate spune că autorul *Spiritului legilor* a vorbit despre aceasta cu moderaţie. De altminteri, cum el crede că, în momentul de faţă, ar fi bine să nu trateze aceste chestiuni, nu vorbeşte despre ele decît pentru că se află în legitimă apărare; şi el n-ar fi spus nimic în această privinţă dacă ele n-ar fi intrat în cadrul general al lucrării sale.

În sfîrşit, pentru a înlătura ceea ce poate să displacă, partea din urmă a propoziţiei a fost modificată astfel: „Henric al VIII-lea, voind să reformeze biserica Angliei, a desfiinţat tagma călugărilor, pe care el o considera ca o breaslă trîndavă“[27]

Propoziția a șaisprezecea

„Legea lui Henric al II-lea care condamnă la moarte pe o fată al cărei copil a murit, în cazul în care ea nu a declarat autorităților graviditatea sa, nu este mai puțin contrară dreptului natural de apărare“[a].

Răspuns și explicație

Există epoci în care anumite infracțiuni devin mai frecvente decît în altele: așa au fost avorturile pe timpul lui Henric al II-lea. Răul s-a extins atît de mult încît s-a socotit nimerit să fie stăvilit printr-o lege care a făcut cea mai puternică impresie asupra spiritelor. Henric al II-lea a dispus ca orice fată care nu ar fi dezvăluit autorităților graviditatea sa avea să fie condamnată la moarte dacă copilul murea. Așa că această lege nu condamna numai pe orice fată care își provoca avort, ci pe orice fată care nu declarase autorităților graviditatea sa dacă copilul murea. Această lege a fost numită mai tîrziu o *lege nebunească*, și deoarece cauzele datorită cărora ea fusese făcută atît de severă nu mai erau aceleași, practica a micșorat oarecum asprimea ei. Astfel că preotul fiecărei parohii fiind obligat să aducă această lege la cunoștința publică prin predica duminicală, dacă el a neglijat să facă acest lucru, parlamentele pronunță rareori pedeapsa cu moartea, pentru că se socotește că nu-i poate veni în minte unei fete să se ducă să declare singură propria ei rușine și că acest lucru este contra pudorii naturale; și, dacă apare din procesele-verbale ale chirurgilor sau din depozițiile martorilor că pe corpul copilului a fost vreun semn de violență, nu știu ca vreo fată să fi fost condamnată la moarte, cu toate că ea nu declarase autorităților graviditatea sa.

Despre ce este vorba? În aparență Facultatea n-a voit

---

a Vol. III, p. 74; cartea XXVI, cap. III.

să condamne propoziția decît în cazul în care ea ar cuprinde o aprobare a avortului sau o dezaprobare a faptului că se pedepsește avortul: ceea ce nu este; sau mai curînd a faptului că din propoziție s-ar putea deduce că fetelor le este permis să-și provoace avort: ceea ce iarăși nu este, și nici măcar nu este vorba despre aceasta. Nu se poate prezuma că Facultatea de Teologie a pretins că dispoziția legii lui Henric al II-lea — așa cum este cunoscută, și fără să poată fi modificată, — este atît de necesară încît principele n-o poate modifica, și că Facultatea a vrut sau a putut să hotărască acest lucru, din motivele care se cunosc. De altminteri, nu este o mare deosebire între a aproba o infracțiune și a spune că pedeapsa este prea mare sau că infracțiunea nu trebuie să fie pedepsită în acest chip, că este necesar cutare gen de pedeapsă, și nu altul. Dacă eu aș spune că furtul nu trebuie să fie pedepsit cu moartea, ci cu plata unei sume duble sau a unei sume de patru ori mai mare, ca la romani, aș fi oare considerat din această cauză că vreau să aprob furtul? Aceste lucruri nu fac parte oare dintre acelea care sînt lăsate discuției obișnuite a oamenilor? Dar calificarea Facultății pare să voiască a arunca ceva odios în spinarea autorului, cînd ea spune că propunerea în chestiune este injurioasă pentru principe. Principii nu numai că fac legile, dar le și schimbă, și niciodată vreun principe nu a găsit că e rău să se discute dacă o lege, bună cîndva, putea fi modificată într-un mod mai avantajos pentru el. Acestea sînt cercetări care pot fi folositoare oamenilor. Dacă raționamentele care se fac în această privință nu sînt întemeiate, ele sînt lăsate deoparte. Dacă sînt bune pot fi folosite. Nu se aduce nici o injurie principelui, spunînd că ar fi potrivit să se schimbe o lege: deoarece, dacă este schimbată, el o schimbă. Dacă însă, dimpotrivă, propoziția condamnată are toate însușirile atribuite în cenzură, înseamnă că principele nu mai poate face o lege pentru a desființa pedeapsa cu moartea și a o comuta în altă pedeapsă, fără a cădea sub toate învinuirile acestei calificări. Încît el va avea mîinile legate

în privința principalului atribut al suveranității sale, adică puterea sa de a face legi. Trec repede peste aceste lucruri.

Propoziția a șaptesprezecea

„Cananeenii au pierit pentru că erau organizați în mici monarhii care nu se uniseră într-o confederație și care nu s-au apărat în comun“[a].

Răspuns și explicație

Dumnezeu nu săvîrșește totdeauna minunile sale în același chip. Uneori el acționează direct: „Să se facă lumină! și lumină s-a făcut“. Alteori el se folosește de cauze secunde: „Te-am făcut să te naști pentru a arăta în tine puterea mea, pentru ca numele meu să se facă cunoscut pe întreg pămîntul“. Uneori, chiar Dumnezeu binevoiește să se supună cauzelor secunde: „Dacă ați fi bătut de cinci ori, etc“.

Toată Scriptura este plină de diferite căi ale lui Dumnezeu, și cum știm noi că Dumnezeu a întrebuințat o cale particulară pentru a da israeliților Pămîntul Făgăduinței? Noi știm acest lucru din două izvoare: și pentru că a spus-o și pentru că a făcut-o. Dar, aducîndu-și la îndeplinire planul, nu în mai mică măsură sînt israeliții învingători și pentru că Moise ține brațele ridicate spre cer.

Am spus că popoarele din Canaan nu erau confederate. Ei bine? Dumnezeu a voit ca ele să nu fie confederate.

Pentru a interpreta propoziția în felul în care s-a făcut acest lucru, adică pentru a-i da un înțeles potrivit căruia autorul *Spiritului legilor* nu ar crede nici în *Vechiul*, nici în *Noul Testament*, cartea lui ar trebui să

a Vol. I, p. 258; cartea IX, cap. II.

cuprindă lucruri care să dovedească foarte limpede că el nu crede în Providenţă, dar în ea se spune în mod formal contrariul, de n-ar fi decît în cartea I, capitolul I: „Dumnezeu acţionează şi ca creator şi ca conservator". Ar trebui să apară că el nu crede în căile particulare ale lui Dumnezeu, dar în ea se spune în mod formal contrariul, ca în volumul III (cartea XXX, capitolul XI), pagina 331, unde, după un mare număr de citate din *Vieţile Sfinţilor*, autorul afirmă: „Deşi s-ar putea imputa autorilor acestor biografii că au fost uneori cam prea creduli în privinţa unor fapte pe care desigur Dumnezeu le-a săvîrşit dacă au intrat în planurile sale, din ele se pot totuşi scoate informaţii bogate etc.".

Or, dacă autorul *Spiritului legilor* n-a respins minunile care nu sînt decît accesorii ale religiei care ar putea să nu fi fost săvîrşite, fără ca aceasta să atingă esenţa religiei, cu atît mai mult se presupune că a admis pe acelea care sînt fundamentale, precum vocaţia poporului evreiesc, împlinirea făgăduielilor care i s-au făcut, etc.

Deşi numele lui Dumnezeu a fost cinstit pe tot pămîntul, el a vrut ca să fie şi mai mult în acea parte a pămîntului pe care o alesese pentru poporul său, şi felul în care l-a aşezat acolo arată ocrotirea cea mai vădită. Dar oricît de multe minuni a făcut, nu totul a fost minune. În calea neobişnuită pe care a ales-o Dumnezeu nu totul a fost neobişnuit. Dumnezeu n-a schimbat cursul naturii decît atunci cînd acesta n-a venit în ajutorul planurilor sale. El a făcut minuni; dar nu le-a făcut decît atunci cînd înţelepciunea sa le-a cerut. Dacă mi s-ar pune întrebarea: „Pentru ce au intrat israeliţii în Ierihon?", aş răspunde că aceasta s-a întîmplat pentru că Dumnezeu a făcut să se prăbuşească zidurile Ierihonului. Dar dacă Ierihonul ar fi fost un oraş deschis, aş răspunde la întrebare spunînd că oraşul era fără apărare. N-aş răspunde că acest lucru s-a înfăptuit pe o cale particulară a lui Dumnezeu; pentru că, în acest fapt, n-ar fi fost o voinţă particulară. N-aş răspunde zicînd că Dumnezeu face totul; pentru că nu aş fi în-

trebat asupra unei cauze generale, ci mi s-ar cere să arăt o cauză secundă.

Am spus că Iosua a întîmpinat mai puţină rezistenţă, pentru că micile popoare din Canaan nu erau confederate. Ei bine! guvernămîntul politic al micilor popoare din Canaan intra în planul lui Dumnezeu, după cum Iordanul, munţii, văile, aşezarea ţării au intrat în planul lui Dumnezeu.

Ar trebui deci să se condamne însăşi Scriptura. „După moartea lui Iosua, se spune în capitolul I din *Cartea Judecătorilor* (versetele 1, 2, 18 şi 19), copiii lui Israel au întrebat pe Domnul, zicînd: „Cine va merge în fruntea noastră la luptă împotriva canaaneenilor?“ Domnul a răspuns: „Iuda va merge înaintea voastră. I-am dat pe mînă ţara duşmană“. — „Iuda a luat de asemenea Gaza, Ascalonul și Accaronul: căci Domnul a fost cu Iuda, şi el a luat în stăpînire munţii. Dar el nu a putut să nimicească pe locuitorii din văi, pentru că ei aveau multe care armate cu coase, etc.“.

Se va putea deci spune oare: „Dumnezeu voia să distrugă pe canaaneeni; dar carele armate cu coase l-au împiedicat să facă aceasta?“ Nicidecum! Dar carele armate cu coase ca şi destrămarea canaaneenilor, intrau în planul lui Dumnezeu. Dumnezeu întrebuinţa o armată; ea acţiona ca o armată.

În adevăr, nu se face nici un bine religiei prin asemenea critici. Înseamnă a pune prea mult mîna pe Arcă. Ea nu va cădea nicicum[28].

RĂSPUNS LA OBSERVAȚIILE LUI GROSLEY[1] ASUPRA „SPIRITULUI LEGILOR"

Sînt foarte mişcat, Domnule, de aprobarea pe care o daţi cărţii mele şi încă mai mult de faptul că aţi citit-o cu pana în mînă. Îndoielile sînt acelea ale unei persoane foarte inteligente. Iată, în goană, cîteva răspunsuri, care sînt așa cum mi-a îngăduit să le alcătuiesc puţinul timp pe care îl am.

„*Despre sclavie*, cartea XV, capitolul II și capitolul XX din cartea XVIII. Intră în dreptul ginţilor, la tătari, să răzbune prin sîngele învinșilor sîngele pe care l-au vărsat în expediţiile lor. La tătari, cel puţin, sclavia nu ţine oare de dreptul ginţilor și nu-și are oare ea originea în milă?"[2].

Sclavajul, care ar fi introdus pe calea dreptului ginţilor unei naţiuni care ar trece totul prin sabie, ar fi poate mai puţin crud decît moartea, dar el nu ar fi de loc corespunzător milei. Din două lucruri potrivnice omeniei, poate există unul care să-i fie mai potrivnic decît celălalt: am dovedit în altă parte că dreptul ginţilor sprijinit pe natură nu îngăduie uciderea decît în caz de necesitate. Or, de vreme ce un om este făcut sclav, înseamnă că n-a existat necesitatea de a-l ucide.

„Un om liber nu se poate vinde, căci libertatea are un preţ pentru cel care o cumpără și nu are nici un preţ pentru cel care o vinde; dar, în cazul debitorului care

se vinde creditorului său nu există un preț din partea debitorului care se vinde?".

Este rea vînzarea debitorului insolvabil care se vinde. El dă un lucru mai presus de orice pentru un lucru de nimic.

„Sclavii din cap. VI, cartea XV, se aseamănă mai puțin cu sclavii decît cu clienții romanilor, sau cu vechii vasali și subvasali".

Eu n-am cercetat în cap. VI din cartea XV originea sclaviei care a existat, ci originea sclaviei care poate fi sau trebuie să fie.

„Ar fi trebuit să se examineze (cartea XV, cap. XVIII) dacă nu este mai lesne să se întreprindă și să se facă mari construcții cu sclavi decît cu muncitori plătiți cu ziua".

Este mai bine să se folosească oameni plătiți cu ziua decît sclavi; orice s-ar spune despre piramide și despre construcțiile uriașe pe care le-au ridicat aceștia, noi am făcut fără sclavi construcții tot atît de mari.

Pentru a judeca bine sclavia nu trebuie să se examineze dacă sclavii ar fi de folos micii părți bogate și dedate plăcerilor a fiecărei națiuni; fără îndoială că acestei părți i-ar fi de folos: dar trebuie să se adopte un alt punct de vedere și să se presupună că în sînul fiecărei națiuni, în fiecare oraș, în fiecare sat, s-ar trage la sorți pentru ca a zecea parte care ar avea bilete albe să fie liberă, iar cele nouă zecimi care ar avea bilete negre să fie supuse sclaviei primei zecimi și să-i acorde acesteia dreptul de viață și de moarte asupra lor și proprietatea tuturor bunurilor lor. Cei care vorbesc cel mai mult în favoarea sclaviei ar fi cei care ar avea cea mai mare silă de aceasta, și celor mai nenorociți le-ar fi de asemenea silă. Strigătul în sprijinul sclaviei este deci strigătul bogățiilor și al goanei după plăceri și nu al binelui general al oamenilor sau cel al anumitor societăți.

Cine se poate îndoi că fiecare om nu este foarte mulțumit să fie stăpînul altuia? Așa este în guvernă-

mîntul politic, din motive de necesitate; acest lucru este intolerabil în guvernămîntul civil.

Am arătat că noi sîntem liberi în guvernămîntul politic datorită faptului că nu sîntem egali. Ceea ce face obscure şi ambigue anumite alineate ale cărţii în chestiune este faptul că ele sînt adeseori depărtate de altele care le lămuresc, că verigile lanţului pe care l-aţi remarcat sînt foarte deseori depărtate unele de altele.

„Cartea XIX, cap. IX. Orgoliul este un resort primejdios pentru un guvernămînt. Lenea, sărăcia, nepăsarea faţă de toate, sînt urmările şi efectele lui; dar orgoliul nu era el oare principalul resort al guvernămîntului roman? Oare nu orgoliul, semeţia, mîndria au adus întreaga lume sub stăpînirea romanilor? Se pare că orgoliul împinge la fapte mari şi că înfumurarea este concentrată în cele mici".

„Cartea XIX, cap. XXVII. Naţiunile libere sînt mîndre şi falnice, celelalte pot mai lesne să fie înfumurate".

Cît despre contradicţia dintre cartea XIX, cap. IX şi cartea XIX, cap. XXVII, ea nu vine decît din aceea că însuşirile morale au efecte diferite după cum sînt îmbinate cu altele. Orgoliul, îmbinat cu o foarte mare ambiţie şi cu măreţia ideilor, a produs anumite efecte la romani; orgoliul îmbinat cu o mare lene, cu o minte slabă, cu o mare dragoste de plăcerile vieţii, produce alte efecte la alte naţiuni. Cel care a exprimat îndoielile a avut mult mai multe cunoştinţe decît sînt necesare pentru a-şi da bine seamă de aceste diferenţe şi a face reflecţiile pe care nu am timp să le fac aici.

Este de ajuns să se ţină seama de diferitele feluri de superioritate pe care oamenii sînt înclinaţi să şi-o atribuie unii faţă de alţii, potrivit diferitelor împrejurări.

„Cartea XIX, cap. XXII. Cînd un popor nu este religios, nu se mai poate recurge la jurămînt decît atunci cînd cel ce jură nu este interesat în cauză la fel ca un judecător sau ca nişte martori".

În privinţa îndoielii referitoare la cap. XXII, cartea XIX, ea face mare cinste unui magistrat care o exprimă:

dar este totuși adevărat că există interese mai apropiate și mai îndepărtate.

„Nu s-ar putea oare obiecta împotriva efectelor diferite pe care climele diferite le produc, potrivit concepției autorului, că leii, tigrii, leoparzii, etc. sînt mai violenți și mai de neîmblînzit decît urșii noștri, mistreții noștri, etc.?".

În ceea ce privește îndoiala referitoare la cartea XXIV, cap. II această chestiune depinde de natura speciilor particulare de animale.

„Cartea XXIII, cap. XV. Să ne închipuim că toate morile dispar într-o zi, fără a mai fi cu putință să fie refăcute. De unde s-ar lua în Franța brațe pentru a compensa lipsa lor? Toate brațele pe care aceasta le-ar răpi meșteșugurilor, manufacturilor, ar fi tot atîtea brațe pierdute pentru ele, dacă morile n-ar exista. Cu privire la mașini, în general, care simplifică producția în manufacturi, micșorînd prețul, ele despăgubesc pe fabricant prin consumul pe care îl sporesc; și dacă ele prelucrează o materie primă pe care o produce țara respectivă, etc., sporesc consumul ei".

În privința morilor, ele sînt foarte folositoare în deosebi în starea actuală. Nu putem intra mai în amănunt; ceea ce s-a spus despre aceasta ține de următorul principiu care este aproape totdeauna adevărat: cu cît sînt mai multe brațe întrebuințate în meșteșuguri, cu atît sînt în mod necesar întrebuințate mai multe în agricultură. Eu vorbesc despre situația actuală a celor mai multe națiuni; toate aceste lucruri reclamă multe distincții, limitări, etc.

„Cartea XXVI, cap. III. Legea lui Henric al II-lea, care impune declararea gravidității în fața magistratului, nu este de fel contrară dreptului de apărare naturală. Această declarație este un fel de mărturisire. Este oare mărturisirea potrivnică dreptului natural de apărare? Iar magistratul care este obligat să păstreze secretul în această privință este un mai bun depozitar al acestui

secret decît o rudă de sex feminin, cum propune autorul să se procedeze".

Cît despre legea care obligă pe fete să destăinuiască graviditatea, apărarea pudorii naturale la o fată este tot atît de conformă naturii ca și apărarea vieții sale, iar educația a dat mai mare greutate ideii de apărare a pudorii sale și a întunecat ideea fricii de a-și pierde viața.

„Cartea XIV, cap. XIV. Aici se vorbește despre schimbările pe care le aduce clima în ceea ce privește legile popoarelor. Femeile, care aveau multă libertate la germanii și vizigoții din primele timpuri, au început să fie ținute de către aceștia din urmă într-o izolare strictă, atunci cînd ei s-au stabilit în Spania. Imaginația legiuitorilor s-a înfierbîntat pe măsură ce aceea a poporului s-a aprins. Punînd aceasta alături de cap. IX și X ale cărții XVI, privitoare la necesitatea izolării femeilor în țările calde, nu va pricinui oare mirare că aceeași vizigoți, care se temeau de femei, de intrigile lor, de indiscrețiile lor, de gusturile lor, de repulsiile lor, de pasiunile lor mari și mici, nu s-au temut să le dea frîu liber, declarîndu-le (cartea XVIII, cap. XXII) capabile de a moșteni tronul, nesocotind exemplul germanilor și al lor înseși? Clima nu trebuia oare, dimpotrivă, să îndepărteze pe femei de la tron?

În privința îndoielilor referitoare la cartea XIV, cap. XIV și la cartea XIII, cap. XXII, în amîndouă cazurile este vorba de fapte de care nu ne putem îndoi; dacă par a se contrazice, aceasta se datorește faptului că ele țin de cauze particulare.

„Cartea XXX, cap. V, VI, VII și VIII. Lăsați în seama francilor pămînturile domeniilor statului; ei vor avea pămînturi, iar galii nu vor fi de loc jefuiți".

Cartea XXX, cap. V, VI, VII și VIII. Se poate să fie așa, și patrimoniul public să fi fost de ajuns pentru a alcătui feude. Istoria nu dovedește altceva, în afară de faptul că a avut loc un partaj, iar documentele istorice dovedesc că nu s-a făcut împărțeala tuturor pămînturilor.

Iată, Domnule, lămuririle pe care mi s-a părut că le doriți; și deoarece scrisoarea Dv. arată o persoană care cunoaște foarte bine aceste chestiuni, și care îi alătură științei multă înțelegere, am scris toate acestea foarte iute. De altfel, cea mai exactă ediție este ultima ediție tipărită în trei volume in-12°, la Paris, la librarul Huart, str. Saint-Jacques, aproape de fîntîna Saint-Séverin.

Am onoare să fiu, Domnule, cu sentimente pline de stimă, al Dv. prea umil și prea supus servitor,

8 aprilie 1750 DE MONTESQUIEU

NOTE

CARTEA XXVII

[1] Cartea XXVII este singura care nu are decît un capitol. Împreună cu cărțile XXVIII, XXX și XXXI, ea constituie un adaos istoric la studiul propriu-zis pe care și-l constituie un

[2] *Ast si intestato moritur*... — „Dar dacă moare fără să fi făcut testament și nu se va ivi un *heres suus*, atunci agnatul cel mai apropiat să primească patrimoniul".

[3] În original: *héritiers-siens* (moștenitorii săi); acest termen neavînd corespondent în românește, am folosit termenul latin.

[4] Testamentul *in procinctu:* testamentul în fața armatei gata de luptă.

Vechiul drept roman cunoștea pe lîngă testamentul comițial (*testamentul calatiis comitiis*) și o altă formă de a testa, lesnicioasă, de care se putea folosi numai ostașul aflat în campanie. Cînd armata se găsea așezată în ordine de bătaie, ostașul putea declara camarazilor săi, care se aflau în preajma lui, ultima sa dorință. Această formă de testament era încă în uz în secolul VII ab U.c.; la sfîrșitul republicii dispăruse.

[5] *Sine libra et tabulis* = „fără balanță și fără tăblițe" (este vorba de tăblițele de lemn unse cu ceară și legate în formă de caiet pe care era scris testamentul, *tabulae ceratae*). Cicero, se referă în *De Oratore*, cartea I, cap. 53, la testamentul *per aes et libram* (prin muncă și balanță).

[6] Acesta este testamentul *per aes et libram* public, deoarece a existat și un testament de acest fel secret, introdus ceva mai tîrziu, și care a fost cel mai mult folosit.

Nondum agentum signatum erat = „Încă nu se bătuse monedă de argint".

[8] Nu putea pronunța termenii formulei din *nuncupatio*.

[9] În original: *ne pouvait pas vendre sa famille* (iar mai sus, cînd e vorba de surd: *l'acheteur de la famille);* prodigul (risipitorul) este lovit de incapacitatea de a-și vinde bunurile (averea = familia); el era pus sub curatela agnaților.

[10] *Verba directa* = „cuvinte fără înconjur".

[11] *Titius heres sit*, după formulele transmise de Ulpianus.

[12] Vezi, despre substituții, cartea XIX, cap. XXIV.

[13] Succesiunea *ab intestat:* succesiunea pe baza legii, în cazul lipsei testamentului.

[14] *Ad liberos matris . . .* = „După legea celor Douăsprezece Table, moștenirea mamei care nu a făcut testament nu revenea copiilor, deoarece femeile nu au moștenitori care să aibă precădere ca descendenți ce ar fi fost sub autoritatea părintească a mamei".

[15] În anul 585 ab U.c. (169 î.e.n.).

[16] *Sanxit ne quis haeredem* = „Hotărî ca nimeni să nu lase moștenitoare o fată sau o femeie".

[17] *Legem tulit, . .* — „Făcu o lege (prin care hotărî) ca nimeni să nu instituie moștenitoare o femeie".

[18] *Nemo censuit plus Fadiae . . .* = „Nimeni nu a socotit că trebuia să se dea Fadiei mai mult decît îi putea reveni prin legea *Voconia*". (Cicero, *Despre limitele binelui și ale răului).*

[19] *Cum lege Voconia* = „Deoarece prin legea *Voconia* era interzis femeilor să poată obține o moștenire mai mare de 100 000 de sesterți".

[20] *Qui census esset* = „Care se înscrisese în listele de recensămînt". Cicero, *In Verrem,* partea a II-a.

[21] *Census non erat* = „Nu era înscris în listele de recensămînt"; Cicero, *op. cit.*

[20] În original: *l'institution de Servius Tullius* (este vorba de reforma lui Servius Tullius).

[23] Proletarii erau *capite censi* (cei mai puţin avuţi — sub 11 000 de aşi) şi impuşi la impozitul pe cap de om — *capitatio;* ei nu formau o centurie decît de formă, adică nu prestau serviciul militar (Cf. Fr. Engels, *Originea familiei,* p. 130).

[24] *In caeritum tabulas* ... = „Să fie trecuţi în tabelele Ceriţilor, să devină *aerarius*" (adică impozabil pe cap, nu la cens, nu după avere). *(Caerites tabulae* = listele pe care censorii înscriau pe cetăţenii privaţi de dreptul de vot; *caeres-itis* — fără drept de vot).

[25] *Quod tibi filiolus* ... =

„Prin faptul că un fiu sau o fiică ţi se naşte graţie mie
Ai drepturile paterne; mulţumită mie vei putea fi instituit moştenitor"

(Iuvenal, *Satire*, IX, vv. 83, 87).

[26] *Pescennius Niger* (135—194), general roman care a fost proclamat împărat în anul 193, dar senatul a recunoscut pe Septimius Severus care l-a învins.

[27] De fapt, *Paulus* şi *Ulpianus* au fost contemporani, fiind amîndoi prefecţi ai praetoriului sub Alexandru Severus.

[28] *Unei bune republici:* unei republici bine administrate.

[29] Vezi şi cartea VII, cap. XV, al. 1.

[30] M. îl numeşte Adrian pe Antoninus Pius (el a venit în 138 e.n., după Hadrianus, care îl adoptase). — M. — peste tot, la note, pentru Montesquieu.

CARTEA XXVIII

1 Cartea XXVIII are tot un subiect de istoria dreptului; de data aceasta, M. se ocupă de vechile legi ale ţării sale. Această carte a fost redactată de M. în timpul tipăririi lucrării, în trei luni (ianuarie—martie 1748), printr-un efort epuizant.

Titlul cărţii *(De l'origine et des révolutions des loix civiles chez les français)* vorbeşte despre transformările legilor civile franceze: de fapt, legile civile „în Franţa" (este tratată îndeosebi evoluţia vechii proceduri).

[2] *In nova fert animus . . .* = „Gîndul mă îndeamnă să cînt ale lumii schimbări în noi chipuri" (O v i d i u s, *Metamorfozele*, invocație, trad. de Maria Val. Petrescu, E.S.P.L.A., București, 1957, p. 23).

[3] Potrivit prologului legii salice, au fost patru legislatori (probabil legendari, spune Sergio Cotta).

[4] *De origine Francorum disquisitio*, Hanovra, 1715.

[5] *Austrasia:* regat în estul Galiei sub franci, care a fost mereu în rivalitate cu Neustria, regatul de vest, față de care a triumfat.

[6] Este vorba de *lex romana Burgundionum* sau *lex Gundobalda* (numită de M. *Codul burgunzilor);* Sigismund a fost fiul lui Gondebaud și a făcut (în anul 517) o revizuire a *Codului*, alcătuit de tatăl său (probabil în anul 501).

— *Lex Angliorum Werinorum, hoc est Thuringorum* — „Legea anglilor werini, adică a turingilor".

[7] *Edictul lui Rotharis* (în anul 643) a fost primul corp de legi longobarde, cărora li s-au adăugat noi capitole de către *Grimoald* (în anul 688); *Luitprand* a mai adăugat un număr de legi (între anii 716 și 725), *Rachis*, 14 capitole (în anul 746), *Aistulf*, 21 de capitole (în anii 750—755).

[8] *Lex Visigothorum* sau *Liber iudiciorum* a fost începută de regele *Caindasuind* (642—653) și terminată în 654 de *Receswind* (649—672). Ea cuprinde multe dintre legile vechi ale regilor vizigoți: *Codul lui Euric* (din anul 475), legile lui *Leuvigild*, care revizuise legea lui Euric (pe la anul 572). Pe lîngă aceste legi vechi *(antiqua)*, în legea vizigoților erau împrumuturi din *Breviarum Alarici (lex romana Visigothorum)*, cod de legi romane dat de Alaric al II-lea (anul 506). Receswind a introdus cel dintîi *principiul teritorialității* legilor în statele barbare, interzicînd romanilor de pe teritoriul său să urmeze *Breviarum Alarici* și obligîndu-i să urmeze *lex Visigothorum.*

[9] Este vorba de decretul din anul 595.

[10] Principiul personalității legilor.

[11] *Marculfi monachi formularum libri duo* (Cele două cărți de formule ale călugărului Marculf).

[12] *Qui res in pago* ... = „Care are avere proprie în comitatul în care își are așezarea".

[13] *Qui in truste dominica est* ... = „Care este în garda regelui" (*trustis* era garda regelui, formată din leudele care-i erau credincioși și-l însoțeau).

[14] *Si romanus homo conviva* ... = „Dacă un (om) roman este părtaș la masa regelui".

[15] Cei ce se numeau *lidi* sau *liti* erau coloni de origine germanică ce făceau parte din populația cvasiservilă (persoane cu o situație semiliberă) și se deosebeau de liberți; sclavii puteau fi declarați *liti* în momentul dezrobirii (iobagii — *les serfs* — provin fie din vechii sclavi romani, fie din *liti* germani).

[16] Dubos, Jean Baptiste (1670—1742), *Histoire critique de l'établissement de la monarchie française dans les Gaules* (Istoria critică a instaurării monarhiei franceze în Galia), 1734. În această lucrare se susține că Galia n-ar fi fost cucerită de franci, că populația autohtonă n-ar fi fost supusă prin forță, ci că ar fi avut loc o asimilare pașnică.

[16 bis] Expediția lui *Arbogast* a avut loc în anul 388. Arbogast, franc, *magister militum* sub împărații romani Gratianus și Valentinian al II-lea, regent al Galiei. El a pus să fie omorît Valentinian al II-lea (375—392), dar apoi a fost învins de *Theodosius* și s-a sinucis (în anul 394).

[17] *Mai siguri de romani:* mai siguri de neputința acestora.

[18] În original: *ouvrages d'ostentation:* lucrări menite să impresioneze, deci lucrări care nu redau exact faptele.

[19] *Francum, aut barbarum* = „Franc, sau barbar, sau om care trăiește sub legea salică".

[20] *Agobard* (779—840), episcop al Lyonului în 816; a susținut drepturile fiilor lui Ludovic Debonarul împotriva acestuia. M. se referă aici la *Liber adversus legem Gundobaldi* (Scrisoare împotriva legii lui Gondebaud).

[21] *Facta pactione cum Francis*... = „Încheindu-se o înțelegere cu francii, ca goții să trăiască acolo după legile lor naționale, după obiceiurile lor strămoșești. Și astfel, provincia Narboneză se supune lui Pepin".

22 *Septimania:* teritoriu ocupat în Franța de vizigoți, după moartea lui Teodoric (anul 526), în partea de sud-vest a Galiei.

23 *In illa terra* . = „În ținuturile în care procesele sînt soluționate după legea romană, să se judece după acea lege, iar în ținutul în care . . ."

24 Adrien de Valois (1607—1692), istoric francez, autor al lucrărilor *Gesta Francorum* și *Notitia Galliarum*.

25 Jérôme Bignon (1589—1656), erudit; a publicat *Formulele lui Marculf;* a scris *De l'excellence des rois et du royaume de France* (Despre perfecțiunea regilor și regatului Franței).

26 Machiavelli, *Istorie fiorentine* (Istorii florentine), prefața.

27 *Ut tam Gotho Romanam* . = „Ca să fie îngăduit să se unească prin căsătorie atît o romană cu un got, cît și o gotă cu un roman".

28 *Gothi qui cladi superfuerant* . . . = „Goții care supraviețuiseră dezastrului, ieșind din Galia cu soțiile și cu copiii lor, se retraseră în Spania la Teudis, un tiran notoriu"

29 Benoît Lévite (Benedict Levitul), preot din Mainz, autor al unei colecții de Capitularii din secolul al IX-lea, cele mai multe false, care aveau ca scop extinderea drepturilor bisericii și mai ales a jurisdicției bisericești.

30 În original: *les arrière-fiefs s'étant étendus* (extinzîndu-se subfeudele, adică luînd extindere sistemul feudelor subordonate); *arrière-fief*, adică *fief servant* sau *fief mouvant* — feudă depinzînd de altă feudă numită *fief dominant* (feudă dominantă).

31 Gaspard Thaumas de la Thaumassière (1631—1712), autor a numeroase colecții de cutume din Berry.

32 *Missi dominici* = „trimiși regali"; sub Carol cel Mare, ei erau un fel de inspectori generali, reprezentanți ai regelui; ei vizitau circumscripția lor în anumite epoci ale anului, de obicei cîte doi (un comite și un episcop), împărțind dreptatea și controlînd administrația.

[33] *Denys le Petit (Dionisius exigus)* — călugăr care a trăit la Roma între 496 și 555 — autor al unei colecții de canoane și decretale numită *Corpus canonum* sau *Collectio Dionysiana.*

[34] Isidor Mercator, nume fictiv al autorului unei colecții de decretale false din secolul al IX-lea, alcătuită în scopul de a combate amestecul laicilor în chestiunile bisericești spori autoritatea papei asupra episcopilor.

[35] *Corpus iuris canonici* (1582).

[36] Vezi cartea XXX, cap. XIV.

[37] Este vorba despre *Pepin,* născut în anul 777, mort în anul 810, fiul lui Carol cel Mare, care a fost rege al Italiei.

[38] *Vita sancti Leodegardi.*

[39] *Se mulțumea cu probe negative:* nu cerea, adică, probe acuzatorilor.

[40] Așa-numiții *coiurantes sacramentales;* era procedura *cojurătorilor:* un număr de oameni care jurau că ceea ce spunea una dintre părți corespundea adevărului.

[41] Vezi cartea VI, cap. III.

[42] *Iudicium aquae calidae.*

[43] *Omnibus idem habitus* = „Au cu toții aceeași înfățișare". Ideea din textul lui M. rezultă din restul capitolului IV al lucrării lui Tacitus, în care se spune că „popoarele Germaniei, fără să se corcească de loc prin căsătorii cu alte seminții străine, au fost un neam deosebit, fără amestec și numai lui însuși asemene; de aici și chipul lor, același la toți"; trad. T. Naum.

[44] Paterculus, Velleius, tribun militar, a servit în Germania sub Tiberiu; a scris: *Historiae romanae ad M. Vicinium consulem libri II* și *Factorum et dictorum memorabilium libri IX;* aceasta din urmă este o colecție de exemple întocmită pentru folosința retorilor (exemplele sînt luate din istoria romană și din istoria celorlalte popoare).

[45] Tacitus, *op. cit.*, cap. X, arată însă că germanii, „punînd mîna cu orice chip pe un prins de război cu care se luptă, ei aleg apoi pe unul de-ai lor și-i pun pe amîndoi să se bată, fiecare cu armele țării sale; biruința unuia sau a celuilalt se ia drept o judecată de mai înainte făcută" (trad. T. Naum).

[46] Este vorba de *Liber adversus legem Gundobaldi.*

[47] *Iudicium ferii candentis.* — Asupra „probei focului", vezi și cartea XII, cap. V.

[48] *Si placeret domino nostro....* = „Dacă stăpînul nostru (regele nostru) ar găsi cu cale să-i treacă sub legea francilor".

[49] *Ab Italiae proceribus ...* = „Fruntașii Italiei au strigat tare ca sfîntul împărat, schimbînd legea, să stîrpească această rușinoasă nelegiuire".

[50] *Cum in hoc ...* = „Deoarece toți împuiau urechile împăratului în această chestiune".

[51] M u r a t o r i, L. A n t. (1672—1750), erudit italian, pe care M. l-a cunoscut la Modena în 1729. Printre lucrările lăsate figurează: *Rerum italicorum scriptores, Antiquitates italicae Medii Aevii* și *Annali d'Italia.*
— *Guido*, nepot al lui Pepin, a obținut prin război coroana regală la Pavia (890) și pe cea imperială la Roma (891).

[52] *In palatio quoque Bera ...* = „Chiar în palat, Bera, comite de Barcelona, fiind atacat și acuzat de nelealitate de un oarecare Sunila, s-a încăierat cu acesta — după legea lor, întrucît amîndoi erau goți — într-o luptă călare, și a fost învins".

[53] *Distrugerea ostrogoților de către greci;* distrugerea regatului ostrogoților de către Iustinian (552 e.n.), care era în fruntea Imperiului de Răsărit.

[54] În proba crucii, cei doi adversari erau puși în picioare lipiți de o cruce; care rezista mai mult, învingea.

[55] În *iudicium aquae frigidae,* acuzatul era introdus într-o groapă plină cu apă, avînd mîinile și picioarele legate: dacă se ducea la fund era nevinovat, dacă sta la suprafață însemna că apa îl respinsese ca impur (era vinovat).

[56] Prin *Charta divisionis* din anul 806.

[57] Cap. IX—XI din cartea de față.

[57] *bis — Le prévôt: prévôts* erau funcționari ai regelui, pe domeniile sale; ei aveau atribuții administrative și unele atribuții judecătorești.

[58] Este vorba de fapt de un edict al lui Ludovic al VII-lea cel Tînăr (1120—1180), care se referă la unele obiceiuri ale tatălui său, Ludovic al VI-lea cel Gros (1081—1137).

[59] Vezi în cap. XXIV. al. 2, ce spune M. despre această chestiune (ceea ce se găsește de fapt în Beaumanoir, în locul citat).

[60] Galland, Auguste, jurist francez, mort în 1645. Lucrarea la care se referă M. este: *Traité du franc-alleu sans titre* (Tratat despre alodiile fără titlu), Paris, 1629.

[61] *Lex salica reformata*, noul text al legii salice, datează din anul 768.

[62] La ce „romane grecești din evul mediu" se referă M.? Laboulaye socotește că e vorba despre romanele grecești din secolele II—III e.n., ca romanul pastoral: *Dafnis și Cloe*, de Longus (care, tradus de Amyot, avea mare circulație în evul mediu) etc.; Sergio Cotta crede că referirea la evul mediu ar trebui poate să ne facă să ne gîndim că e vorba despre: *Roman de Thèbes, Roman d'Enéas* (scrieri anonime) și despre *Roman de Troie* de Benoit de Sainte Maure care datează toate din secolul al XII-lea.

[63] Cînd era vorba, adică, de o crimă sancționată prin pedeapsa cu moartea, părțile aveau apărători; ele erau „puse într-un loc închis" (cum arată S. Cotta că spune Beaumanoir), pentru ca cea al cărei apărător era învins să fie ucisă (spînzurată).

[64] În original: *son seigneur-lige* — senior căruia vasalul îi jurase credință absolută (chiar împotriva celor de la care ar primi mai tîrziu alte feude).

[65] În original: *lorsqu'il s'agissait du douaire des femmes.*

[66] În original: *celui qui avait la baillie.*

[67] *Habeant bellandi* ... = „Să aibă libertatea de a se bate și de a face uz de martori".

[68] *Leur doit-on demander* = „Trebuie să li se ceară să arate, mai înainte de a face vreun jurămînt, pentru cine vor să depună mărturie, pentru ca acuzatul să-l poată acuza de mărturie falsă".

[69] În cap. XIV și XVII ale cărții de față.

[70] *Avit* (450—518) episcop de Vienne (în Dauphiné), în anul 490.

[71] *Car en la cour où l'on va...* = „Căci în fața tribunalului, înaintea căruia se prezintă, chemat pentru a susține provo-

carea la duel, dacă duelul a avut loc, s-a pus capăt disputei, încît nu mai există apel".

72 *Felonie:* încălcarea îndatoririlor de credință față de seniorul său.
Vezi cap. XXIX, în ceea ce privește apelul potrivit *Așezămintelor* lui Ludovic cel Sfînt.

73 *Renunța la omagiu:* îl dezlega pe om de jurămîntul de fidelitate și de îndatoririle sale.

74 În text: *Appeller son seigneur de faux jugement* (a provoca la duel pe propriul senior pentru a dovedi că e vinovat de hotărîre nedreaptă); termenii de mai tîrziu „apel" și „a apela", „a declara apel" își au originea în expresia *appel (appeller) de faux jugement*, astfel: *appel* = invitația cuiva pe teren, provocarea lui la duel, iar *appel de faux jugement* = provocarea la duel a judecătorilor pentru a-i dovedi vinovați de hotărîre nedreaptă; prin extinderea acestui ultim sens: *appel* = acțiunea de a cere să dovedești în fața unui tribunal superior că o hotărîre este nedreaptă, pentru a o anula.

75 Vezi cap. XXXI, unde se arată că la acest fel de apel nu aveau dreptul decît cei ce erau vasali ai unui senior (servii nu aveau acest drept).

76 În original: *Lorsqu'un des pairs* ou *homme de fief (pair, pair de fief* sau *homme de fief* înseamnă același lucru): vasalii principali ai unui senior, fiind de aceeași condiție ca și el și avînd dreptul de a judeca împreună cu el.

77 Judecătorii nu erau expuși la pierderea vieții sau a unui membru al corpului, ceea ce îi aștepta pe apărători, dacă duelul avea loc prin apărători (vezi cap. XXIV și cap. XXVI). Cel ce provoca la duel era pedepsit cu moartea dacă era învins în duel.

78 *Nul ne peut faire jugement en sa cour* = „Nimeni nu poate împărți dreptatea la curtea sa".

79 Vasalul participa la război cu oamenii săi, cînd era chemat de seniorul său.

80 *Ce jugement est faus et mauvès* = „Această hotărîre este nedreaptă și rea".

81 *Vous avez fait jugement...* = „Ai dat o hotărîre nedreaptă și rea, căci ești un om rău".

82 Vezi cap. XXIV al cărții de față.

83 În original: *dans leurs p l a i d s, a s s i s e s ou p l a c i t e s.* aceștia sînt trei termeni desemnînd diferitele curți (tribunale) organizate de seniori pentru a administra justiția.

84 În original: *le centenier* (lat. *centenarius)* era la germani șeful unui grup de o sută de războinici — *centena;* sub Merovingieni și Carolingieni era un subaltern al comitelui, numit de acesta pentru a-l înlocui în rezolvarea anumitor chestiuni, mai ales în împărțirea dreptății. Carol cel Mare a făcut — cum indică M. — distincție între competența comitelui și aceea a centurionului.

85 *Cum fidelibus* = „Cu fidelii".

86 *Placitum* — adunare judiciară (de aici vine cuvîntul francez *plaid,* sinonim cu *assise,* care figurează în text).

87 *Scabini:* aceștia au înlocuit în timpul lui Carol cel Mare pe *rahinburgi* („oameni buni și bătrîni", care erau aleși de părți), din epoca merovingiană. *Scabinii* erau un fel de judecători, prezidați de comite și controlați de trimișii regelui *(missi dominici);* vezi H a n g a, *Istoria generală a statului și dreptului,* vol I, Litografia Învățămîntului, Unitatea Iași, 1956, p. 183. Scabinii erau numiți de comite cu asistența poporului, adică în adunare publică; ei alcătuiau, în număr de cel puțin șapte, tribunalul comitelui (cf. S. C o t t a).

88 În text: *bonnes gens* este traducerea termenului latinesc *boni homines,* cum erau numiți aceștia.

89 *Li sire en aurait le recort de sa cour droit faisant* = „Pentru ca să facă dreptate, regele va judeca apelul la tribunalul său".

90 *Pays de l'obéissance-le-roi* și *pays hors l'obéissance-le-roi*

90 *bis* — *Les arrière-vassaux* (subvasalii): *l-arrier vassal* este vasalul unui senior care era subordonat, la rîndul său, altui senior.

91 În această ordonanță *(Établissement fait entre les clercs, le Roy et les Barons,* din 1209) se spune în mod explicit: *In hoc concordati sunt Rex et Barones.*

92 Această ordonanță nu este cea de mai sus, ci *Testament ou ordonnance* din 1190.

93 Vezi cap. XXV al cărții de față.

94 Vezi cap. XXVIII al cărții de față.

95 *Filip de Valois* este Filip al VI-lea (1328—1350).

96 *Ordonnance de Roussillion* (sau mai exact *Édit de Roussillon),* datează din anul 1563, emanînd de la Carol al IX-lea *(Ordonnance sur la justice du Royaume aditionnelle à celle d'Orléans),* din anul 1563. — Notăm despre ordonanțele regale că, începînd din secolul al XVI-lea, se deosebesc trei feluri de ordonanțe: a) *ordonanțe propriu-zise,* care se ocupau de mai multe chestiuni și se aplicau întregului regat; b) *edictele,* care reglementează o anumită chestiune de drept și c) *declarațiile,* prin care regele interpretează sau modifică ordonanțele sau edictele date.

97 Jean Boutillier, jurisconsult francez, din secolul al XIV-lea, mort de fapt la 1395. M. a luat data de 1402 din *Summa rurală,* dar ea e eronată (cf. S. Cotta).

98 *La Cour met l'appel au néant; La Cour met l'appel et ce dont a été appellé au néant.*

99 *La chambre des enquêtes* sau *Les enquêtes:* o secție a *Parlamentului* (din Paris) care era o curte feudală de judecată, prezidată de rege (pe lîngă competența în materie administrativă); camera de anchetă judeca apelurile împotriva sentințelor date de alte instanțe.

100 Bernard de la Roche-Flavin (1552—1627), președinte *à mortier* al Parlamentului din Toulouse. — Lucrarea se intitulează: *Treize livres des Parlements de France* (Treisprezece cărți despre parlamentele Franței), Bordeaux, 1617. Notăm că parlamentele din provincii erau socotite ca secții ale Parlamentului din Paris.

101 Procedura *par record: record,* derivat din engl. *record* (el însuși împrumutat din limba franceză mai veche).

102 Aceasta este *Ordonnance de Villers Cotterets* sau *Ordonnance sur le fait de justice* (Ordonanță asupra justiției), dată de Francisc I în 1639, prin care acesta a limitat competința tribunalelor bisericești.

103 De pildă, în cazul apelului neîntemeiat pentru tăgadă de dreptate, vezi cap. XXVIII al cărții de față.

104 *À présent...* = „Acum cînd oamenii sînt atît de înclinați să declare apeluri".

105 *Les suppôts de la justice.*

[106] Ordonanța dată de Carol IV cel Frumos (1322—1328) este: *Ordonnance portant que les dépens des Proces seront paiez par la partie qui succombera* (Ordonanță care stabilește că cheltuielile de judecată vor fi plătite de partea care va pierde procesul).

[107] În original: *De la partie publique:* este vorba despre „Ministerul public".

[108] *Advocatus de parte publica* = „Apărătorul (fr. *avoué*) părții publice".

[109] În lucrarea *Rerum Italicorum Scriptores*, Milano, 1723—1751.

[110] *L'avoué des églises* (împuternicitul sau apărătorul bisericilor) apăra dreptul de azil: hoțul se refugiase în biserică la picioarele altarului, făcînd uz de acest drept.

[111] Adică: *les centeniers* (centurionii).

[112] *Bailivi (baillis)* = funcționari care administrau justiția în numele regelui sau al unui senior.

— vasali *(hommes féodaux)* = posesori de feude, vasul care erau numiți în instanțele de judecată.

— sergenți *(sergents)* = slujbași ai justiției care îndeplineau funcția de executori judecătorești.

[113] Iacob al II-lea cel Drept, rege al Siciliei din 1286, apoi al Aragonului (1291—1327).

[114] Este vorba despre *Acta Sanctorum (Vies des Saints)*, Anvers, (1643—1794), începute de iezuitul Bolland (1596—1665); continuatorii săi au fost numiți *bollandiști* (termen întrebuințat de M. într-o notă la cartea XXX, cap. XXI).

[115] *Qui continue nostram* = „Să fie instituit (un magistrat) care să fie ținut a urma necontenit sacra noastră curie și care să pună în mișcare și să urmărească înaintea curiei faptele și procesele".

[116] Du Cange, Charles du Fresne (1610—1688) erudit francez, născut la Amiens. El a publicat în 1668 *Așezămintele* lui Ludovic cel Sfînt.

[117] *Nus luy en prit onques ...* = „Nimeni nu a întreprins înaintea mea lucrul acesta ca să am vreun model".

[118] Lucrarea lui Pierre de Fontaines *Conseil à un ami* (Sfat unui prieten), alcătuită probabil între 1254 și

1259, este formată dintr-o prezentare a cutumelor din Vermandois și a normelor procedurale ale tribunalelor laice și o parafrazare (uneori chiar o traducere) a *Codului lui Iustinian.* — Înaintea acestei culegeri de cutume au mai fost de fapt asemenea culegeri: de pildă, *Usage d'Orléanois* (Orléans), pierdută azi, dar din care s-a copiat cînd s-au alcătuit *Așezămintele* lui Ludovic cel Sfînt.

119 *Coutumes de Beauvoisis,* culegerea de cutume a lui Beaumanoir, a fost terminată în 1283, așa că ea n-a fost folosită pentru alcătuirea *Așezămintelor* lui Ludovic cel Sfînt.

120 Susținerile lui M. privitoare la *Așezăminte* au fost confirmate de cercetările moderne: aceste *Așezăminte* au fost redactate cu puțin înainte de 1272 (pe la 1270) fiind, în esență, nu o lege generală dată de Ludovic cel Sfînt pentru întreaga Franță, ci o culegere de cutume din Paris, Orléans și Anjou, iar autorul lucrării este un funcționar regal anonim, care s-a luat după culegerea lui Défontaines și după sistemul altor culegeri de cutume. Acestor cutume li s-au pus în frunte unele dispoziții date cu adevărat de Ludovic al IX-lea; pe lîngă acestea, ele au fost amestecate și cu unele dispoziții din dreptul roman și din dreptul canonic.

121 Du Tillet, Jean, *Recueil des roys de France, leur couronne et maison, ensemble les rangs de grands de France,* Paris, 1580.

122 La Roche-Flavin, *Des Parlaments de France.*

123 Paolo Emilio (umanist din Verona — mort în 1529, — a fost istoriograf al regelui Franței începînd din 1499), *De rebus gestis francorum,* Paris, 1517.

124 Filip cel Frumos i-a fixat sediul permanent la Paris, cu două sesiuni pe an. Mai tîrziu s-au înființat treptat pînă la 12 parlamente provinciale.

125 Jean de Montluc sau Jean de Montluçon, președinte al Parlamentului, a înființat registrele *Olim (Olim — lat.* = de demult, termenul vrea să indice probabil vechimea registrelor) Aceste registre cuprind perioada 1254—1318.

126 Hesnault, Charles-Jean (1685—177), *Abregé chronologique de l'Histoire de France*, Paris 1744.

127 *Decretalele* erau decrete (dispoziţii ale papilor) reglementînd chestiuni de drept (canonic).

128 Vezi nota 91, asupra acestei ordonanţe.

129 În original: *déconfés*.

130 Este vorba de fapt despre lucrarea lui Eusèbe de Laurière, *Glossaire du Droit français* (Glosar al dreptului francez), Paris, 1704, în care s-a folosit materialul lucrării lui François Ragueau, *Indice des droits royaux et seigneuriaux* (Indice al drepturilor regale şi senioriale), Paris, 1583.

131 De fapt, şcoala glosatorilor de la Bologna (creată de Irnerius), care a studiat în special *Digestele* lui Iustinian, a apărut înainte de sfîrşitul secolului al XI-lea, regăsite atunci.

132 Vezi cap. VI al cărţii de faţă.

133 Doi glosatori din şcoala de la Bologna au predat în Franţa: *Piacentino*, la Montpellier, şi *Azzo*, în Provence.

134 *Ordonnance touchant l'état du droit civil et canonique à Orléans.*

135 Vezi cap. XII al cărţii de faţă.

136 Comune, oraşe eliberate de jugul feudal, ai căror locuitori se administrau singuri printr-o magistratură electivă.

137 *Sire juge,...* = „Domnule judecător, este obiceiul ca în circumscripţia domniei-voastre".

138 *Boni homines.*

139 *Sire juge, en ma justice haute,.* = „Domnule judecător. în instanţa mea superioară, mijlocie, inferioară, pe care o am în cutare loc, tribunal, secţii, bailivi, vasali şi sergenţi".

140 *Le bailli est tenu ...* = „Bailivul este ţinut ca, în prezenţa oamenilor (înţelepţi — *boni homines*) să înregistreze ceea ce spun cei ce pledează şi trebuie să întrebe părţile dacă vor ca judecătorii să judece pe temeiul celor arătate de ei; şi dacă ele spun: *Sire oïl*, bailivul, trebuie să-i silească pe oamenii (înţelepţi) să pronunţe hotărîrea".

141 *Li juge, si ne doit pas faire le jugement* = „Judecătorul, dacă nu trebuie să dea hotărîrea (să judece)".

142 În text: *deux gradués* (doi titrați), aceștia erau la început consilieri temporari, mai tîrziu au devenit magistrați permanenți.

143 Este vorba de: *Ordonnance portant que les justices temporelles seront exercées par des personnes laïques*, ordonanță a lui Filip cel Frumos, rege al Franței (1285—1314); primul dintre suveranii Franței care s-a împotrivit puterii „temporale" a bisericii.

144 *Ut, si ibi delinquant*, . = „Pentru ca, dacă săvîrșesc acolo vreo infracțiune, superiorii lor să-i poată pedepsi".

145 Este vorba de: *Ordonnance sur la réforme de la justice* dată de Carol IX la Moulins, în 1566.

146 Principalele culegeri de cutume din Normandia sînt: *Très ancien coutumier de Normandie* (culegere alcătuită între 1200 și 1220) și *Grand coutumier de Normandie* (culegere alcătuită între 1234 și 1258).

147 *Thibault*, nu rege, ci comite de Champagne (vezi cartea XXI, cap. XXVI).

148 *Simon de Montfort* a acordat cutume generale, nu legi.

149 Vezi cartea XXX, cap. XI.

150 Menționăm printre altele: *Somme rurale* a lui Boutillier, despre care s-a vorbit, *Très ancienne coutume de Bretagne* (1330), *Practica forensis*, alcătuită în secolul al XV-lea de Jean Masuer, Grand Coutumier de France, redactat în forma lui definitivă de Jacques d'Ableiges, la sfîrșitul secolului al XIV-lea.

151 Textul aprobat de adunarea provincială respectivă era înregistrat apoi de parlament.

152 Cutumele au fost din nou redactate îndeosebi în a doua jumătate a secolului al XVI-lea; astfel că, în unele cazuri, există două texte: *L'Ancienne* și *La Nouvelle coutume.*

153 Este vorba de scriitorul englez Addison, Joseph care scrie despre aceasta într-un număr din „The Spectator" (din 1711).

CARTEA XXIX

1 Cartea XXIX constituie, împreună cu cartea XXVI, o completare de tehnică legislativă a *Spiritului legilor;* ea cuprinzînd considerații asupra modului de a alcătui legile. Cu această carte ar fi urmat să se încheie lucrarea, dar în timpul tipăririi ei s-a hotărît să adauge cărțile istorice (XXVIII, despre care am vorbit, XXX și XXXI).

2 Moderația este linia generală a concepției lui M.; această linie o recomandă și legiuitorului. — Vezi în același sens cartea XXII, cap. XXII și cartea XXVIII, cap. XLI, la sfîrșit.

3 Vezi cartea VI, cap. II și cartea XIII în întregime.

4 Vezi Plutarh, *Solon* (în *Vieți paralele).*

5 *Beneficiu:* funcție eclesiastică, însoțită de un anumit venit.

6 *Amfiction,* rege legendar al Atenei, socotit ca fundator al primei și celei mai importante amficționii pilo-delfică, despre care vorbește Eschine; amficționiile erau uniuni ale orașelor-state grecești, create în scopul apărării sanctuarelor comune. M. vorbește despre legea lui Amfiction în sensul de lege de bază a amficționiilor.

7 *Sistemul:* măsurile financiare luate de Law.

8 În *Viețile paralele* ale lui Plutarh nu se află viața lui Dionysios (este vorba de Dionysios, tiran al Siracuzei).

9 Vezi despre ostracism, cartea XXVI, cap. XVII.

10 *Sine sacris haereditas* = „Moștenire fără sarcina întreținerii cultului domestic“ (sarcina aceasta se afla sub controlul pontifilor și, la început, îi privea numai pe descendenții lui *de cuius;* mai tîrziu, ea a fost extinsă și la ceilalți erezi *ab intestat* și chiar la erezii testamentari (care puteau fi niște străini).
Cînd spune: „de unde vine expresia“, M. se referă la sensul de proverb, citat de Festus, cu privire la această formulă: *Sine sacris haereditas in proverbio dici solet, cum aliquid obvenit sine ulla incommodi appendice* („Moștenire fără cele sfinte se obișnuiește a se spune ca proverb, cînd survine ceva ce nu este însoțit de nici o neplăcere“).

[11] Nu avea acest scop, ca în dreptul francez (unde exista, tot în acest scop, dreptul de primogenitură).

[12] Vezi și cap. XVI, din cartea de față.

[13] Vezi cartea V, cap. VII.

[14] *Eorum qui de se statuebant*, = „Trupurile acelora care își luau viața erau înmormîntate și testamentele lor rămîneau în ființă, recompensă a grabei lor“ (de a muri) (Adică: aveau de ce să se grăbească).

[15] *Rapit in ius* = „Îl tîrăște la judecată, . .

[16] Vezi cartea IV, cap. VI.

[17] *Inutilis aetas occidatur* = „Generația inutilă să fie ucisă“. Syrian, *Comentarius*, în Hermogene, *De statibus*.

[18] *Ut carmen necessarium* = „Ca pe o poezie necesară“.

[19] Este vorba despre *Authenticum*.

[20] *Aut qualibet manumissione . . .* = „Sau ar fi vrut să tulbure pe acela care a fost gratificat cu o formă de dezrobire“ (adică pe un sclav care a fost dezrobit).

[21] Este vorba de ordonanța referitoare la procedura penală dată în anul 1670.

[22] Procesul-verbal despre care e vorba este acela al dezbaterilor care au avut loc în conferințele întrunite din ordinul regelui pentru întocmirea ordonanței (publicat în 1724, sub acest titlu, împreună cu acela referitor la ordonanța din 1667).

[23] Este vorba despre *Ordonnances ou Établissements pour la réformation de la justice.*

[24] Ordonanța din 1667 se referă la procedura civilă.

[25] În original „si un époux, qui a engagé à lui une femme seulement par un anneau, ne peut pas sans crime en épouser une autre, à plus forte raison *l'épouse de Dieu ou de la Sainte Vierge“ (călugăriță;* literal: „soția lui Dumnezeu sau a Sfintei Fecioare“).

[26] Simbolul este cuprins tocmai în expresia de mai sus; *l'épouse* (soția).

[27] Argumentul, împrumutat din heraldică, a fost invocat cu adevărat; coroana rotundă, sau închisă, însemna că regele nu recunoaște pe nimeni mai sus ca el în țara sa.

O ordonanță a lui Ludovic al XIV-lea a supus toate arhiepiscopatele Franței dreptului de regală (acesta era dreptul pe care îl avea regele de a percepe veniturile episcopatelor și abațiilor vacante).

28 D a v i l a, E n r i c o C a t e r i n o (1576—1631), istoric italian; lucrarea citată se ocupă despre războaiele religioase din Franța.

29 *Michel de l'Hôpital* (1506—1573), cancelar (șef suprem al justiției) al Franței sub Carol IX.

30 Vezi cap. IX al cărții de față.

31 Vezi cartea IV, cap. II, cazul asemănător al vicontelui d'Orte.

32 I u l i u s C a p i t o l i n u s, *Historiae Augustae Scriptores, in Macrino.*

33 Vezi cartea X, cap. XV.

34 *Ducele de Valentinois* este Cezar Borgia; titlu pe care i l-a acordat Ludovic al XII-lea, regele Franței, creînd ducatul cu acest nume. (Valentinois, veche regiune a Franței, în stînga Ronului. — Machiavelli și-a alcătuit cea mai importantă lucrare a sa, *Principele*, avînd în minte pe Cezar Borgia.

35 M. vrea să spună că Thomas Morus a avut ca punct de plecare al *Utopiei* sale *Republica* lui Platon. Dar, în timp ce statul lui Platon era o mică comunitate aristocratică, iar colectivismul lui era limitat la clasa conducătoare, *Utopia* lui Morus reprezenta o anumită apropiere de societatea fără clase, în care este înlăturată proprietatea privată, aici fiind vorba, așadar, de societatea socialistă. Și nu se poate spune că Morus vorbea mai degrabă despre ceea ce citise decît despre ceea ce gîndise, căci după cum remarcă A. L. M o r t o n (*Utopia engleză*, E.S.P.L.P., București, pp. 44—45): „*Utopia* este o carte a epocii sale, scrisă de un om care a studiat cu grijă și cu profunzime condițiile în cadrul cărora trăia. Și poate că tocmai datorită acestei studieri atente a realității, precum și tendințelor și direcției în care se dezvolta societatea în epoca lui, a putut Morus să privească atît de departe în viitor".

36 H a r r i n g t o n, J a m e s, în *Oceana* (1656), pleda pentru republică, în opoziție cu H o b b e s, care pleda pentru monarhia absolută (*Leviatan*, publicat în 1651).

C A R T E A XXX

1 Cărțile XXX și XXXI, care studiază legile feudale la franci (constituind, împreună cu cărțile XXVII și XXVIII, un adaos istoric), au fost alcătuite tîrziu de tot. Helvétius, care vedea în orice cercetare istorică asupra evului mediu o formă de conservatorism retrograd, i-a spus direct părerea sa lui M. (printre intimii căruia se număra), după ce le-a citit în manuscris.

2 *Quantum vertice ad auras* ... — „... Pe cît se înalță cu vîrful în văzduh, pe atît se coboară cu rădăcinile spre Tartar" (spre adîncimile iadului) (V e r g i l i u s, *Georgice*, I, vv. 290—291 și *Eneida*, IV, vv. 445—446).

3 *Nulli domus* = „Nici casă, nici țarină, nici grijă de ceva; la care cum ajung, capătă de mîncare".

4 T a c i t u s spune: „soții din jurul căpeteniei" (trad. T. Naum).

5 T a c i t u s, *op. cit.*, cap. XIII, spune: „Ba sînt și trepte în ceata soților, hotărîte de căpetenie, și de aceea este o mare întrecere și între soți, care să aibă locul întîi lîngă căpetenia sa, și între căpetenii care să aibă soți mai mulți și mai viteji" (trad. T. Naum).

6 Am redat fragmentul după traducerea lui T. Naum, incluzînd și două pasaje (care însumează în total vreo patru rînduri) ce nu figurează în citatul lui M. (care a contopit o parte din cap. III și IV).

7 *Gesta Dagoberti I regis Francorum* (Faptele lui Dagobert I, regele francilor).

8 Aluzie la istoricul francez H e n r i d e B o u l a i n v i l l i e r s (1658—1722), despre care M. va vorbi în cap. X.

9 În original: *des arrière-fiefs; l'arrière-fief* era feuda dependentă de altă feudă.

10 În original: *la servitude de la glèbe* (lat. *adscriptio glebae*); vezi și cap. XI, la început.

10 bis *Roricon*, autor legendar al unei istorii a regilor franci, publicată de eruditul A n d r é D u c h e s n e (1584—1640) în *Historiae Francorum Scriptores*, Paris, 1636—1649, lucrare pe care M. o citează de cele mai multe ori sub titlul de „*Recueil de* D u c h e s n e".

11 *Burgundiones partem Galliae occupaverunt* . . . = „Burgunzii au ocupat o parte din Galia și au împărțit pămînturile cu senatorii gali".

12 Este vorba despre lucrarea istoricului bizantin P r o c o p i e (autorul *Istoriei secrete), Istoria războaielor lui Iustinian* (împotriva vandalilor, goților și perșilor).

13 *Licet eo tempore* . . . = „Deși în timpul în care poporul nostru a primit o treime din sclavi și două treimi din pămînturi, etc.".

14 *Ut non amplius* . = „Ca burgunzii care au venit ulterior să nu ceară mai mult decît era necesar pentru moment, adică jumătate din pămînt".

15 *Si dentem optimati Burgundioni* . . . = „Dacă (cineva) a smuls un dinte unui aristocrat burgund sau unui nobil roman".

16 *Si mediocribus personis ingenuis* . = „Dacă (cineva a făcut același lucru) unor persoane născute libere de condiție mijlocie, atît burgunde cît și romane".

17 *Familia*, în sensul pe care îl avea — printre alte sensuri — în limba latină acest cuvînt: totalitatea sclavilor (și mai tîrziu a servilor) aparținînd unei persoane.

18 Lucrarea în chestiune a lui B o u l a i n v i l l i e r s este: *Mémoires historiques sur l'ancien gouvernement de France* (Studii istorice asupra vechiului guvernămînt al Franței), 1734.

19 Lucrarea lui D u b o s este *Histoire critique de l'établissement de la monarchie française dans les Gaules* (Istoria critică a instituirii monarhiei franceze în Galia), 1734.

20 Pe de o parte, Boulainvilliers, susținînd că francii au cucerit Galia aservind pe galo-romani, caută să sprijine, prin această teorie, nobilimea, coborîtoare din franci, în tendința ei de a se opune alianței dintre coroană și burghezie și absolutismului regal.

Pe de altă parte, Dubos legitima absolutismul regal prin teoria sa, potrivit căreia puterea regilor franci își avea originea în puterea imperială romană. El susținea că galo-romanii nu fuseseră aserviți de către franci.

Precum se vede, M. are o părere de mijloc.

21 *Nec preme, . . .*

„Nici încordîndu-te mult, să-l înalți spre a eterului creste
Dacă prea sus te ridici, vei da foc la cereștile case,
Iar de prea jos, la pămînt. Cel mai sigur e drumul de mijloc
Prea către dreapta să nu te abată, spre-a șarpelui noduri
Roțile tale și nici dedesubt înspre Altar să te ducă
Prea către stînga, să mîni de-amîndoi depărtat deopotrivă".

O v i d i u s, *Metamorfoze II.*

22 Vezi cartea XXVIII, cap. XLV.

23 A i m o i n (cronicar născut pe la 970), *Historia Francorum.*

24 *Innumerabilibus spoliis .* = „Întreagă acea armată, îmbogățită prin prăzi nenumărate și prin prizonieri, se întoarse în Franța".

25 P a u l D i a c r e, secretar al lui Dezideriu, ultimul rege al longobarzilor, istoric (740—801); lucrarea citată este o istorie a longobarzilor.

26 *„Deerant quoque littora ponto"* = „Nici țărmuri nu avea marea".

27 *Qua conditio* = „Această condiție a fost aplicată cu foarte multă stăruință tuturor orașelor întemeiate în Galia"

28 *Multos de Francis, qui, . . .* = „Supuse tributului public pe mulți dintre franci, care în timpul regelui Childebert fuseseră ingenui".

29 *Iudices atque praepositi* = „Judecătorii și conducătorii să ia pămînturile romanilor de la cei care le dețin prin ocupație și, după liberarea lor, să li se restituie romanilor fără nici o amînare, spre a nu se aduce nici un prejudiciu fiscului".

mai mare parte a lucrărilor clasicilor greci și romani ar fi opera călugărilor din secolul al XIII-lea (ele ar fi niște ale-
30 H a r d o u i n, G. J. (1646—1719), iezuit, pretindea că cea
gorii creștine).

[31] M. avea de gînd să scrie istoria lui Teodoric.

[32] *Pro Hispanis*. = „Pentru spaniolii care locuiau în părţile Aquitaniei, Septimaniei şi Provinciei".

[33] *Excubias et explorationes* = „Gărzi şi trupe de recunoaştere pe care ei le numeau wactae" (în limba germană *Wache* şi *Wacht* = gardă).

[34] *Ut pagenses Franci* ... = „Ca ţăranii franci care au cai să meargă la oaste cu comiţii lor".

[35] *Ut hostem facere,* ... = „Ca să poată face serviciul militar şi să poată plăti căruţele de poştă cuvenite după vechiul obicei".

[36] În original: *manoirs (manoir* era o locuinţă căreia îi era anexată o bucată de pămînt).

[37] Vezi cartea XXVIII, cap. I.

[38] P l a t o n, *Timeu.*

[39] *Si ille de capite*. = „Dacă acela în privinţa persoanei sale este cu adevărat un om liber şi din punct de vedere cetăţenesc nu este trecut în registrele censului".

[40] *Et ut ista ingenuitatis pagina* ... = „Şi ca acest document (hrisov) de ingenuitate (stare de oameni liberi) să fie statornic şi nestrămutat".

[41] *Pristinaeque libertati donatos,* ... = „Pe cei dăruiţi vechii lor libertăţi şi scutiţi de orice dare cuvenită nouă".

[42] *Edictul de la Pistes*, dat în 864 de către Carol Pleşuvul, dispunea recensămîntul oamenilor liberi supuşi serviciului militar şi îndulcea situaţia colonilor şi a servilor.

[43] *Undecumque legitime exigebatur* = „De oriunde era cerut în mod legitim".

[44] *Undecumque antiquitus*. = „De oriunde obişnuiau înainte vreme să vină ca parte a regelui".

[45] *De illis unde censa exigunt* = „Despre acei de la care pretind censurile" (dările).

[46] *Si quis terram tributariam,* = „Dacă cineva a dobîndit un pămînt tributar, de unde obişnuia să iasă un cens (o dare) pentru noi".

[47] *Unde census ad partem regis* = „De unde a ieşit din vechime cens (dare) pentru rege".

48 *Censibus vel paraveredis* .. = „Censurilor sau vehiculelor de poștă pe care oamenii franci trebuie să le plătească puterii regale".

49 *De illis Francis hominibus* .. = „Despre acei oameni franci care datorează censul regal pentru persoana și locuința lor".

50 În original: *Des leudes ou vassaux;* cuvîntul *leudes* este luat din latina vulgară, *leudes*, acesta fiind transcrierea latinească a cuvîntului german corespunzător, *Leute* = oameni).

51 *Qui sunt in truste regis* — tradus în text.

52 *Dedit fiscum unum* = „I-a dat un singur fisc".

53 *Dedit illi comitatus et fiscos plurimos* = „I-a dat comitate și numeroase fiscuri".

54 *Cartea Feudelor (Liber* sau *Consuetudines Feudorum),* a fost publicată cu ample comentarii de către Cujas sub titlul *De feudis libri quinque* (Cele cinci cărți despre feude), Paris, 1566. Vezi și cartea XXXI, cap. XXIX.

55 *Le fisc* (din lat. *fiscus):* tezaurul suveranului (domeniul regal); din acest domeniu el acorda porțiuni (dotații) cu titlul de feude, așa că acest cuvînt a devenit sinonim cu cuvîntul *fief* (feudă) (vezi cap. XXI din această carte, la început, unde M. întrebuințează cuvîntul *fisc* în acest sens).

56 *Quos honoraret muneribus,* = „Pe cine să onoreze cu beneficii și pe cine să îndepărteze de la onoruri" (beneficii și onoruri au aici sensul de „feude").

57 *Vel reliquis quibuscumque beneficiis,* = „Sau cu oricare alte beneficii, pe care să știe că le-a deținut acela sau fiscul nostru în acele locuri".

58 *Et habebat unusquisque comes* . = „Și fiecare comite avea cu el vicari și centurioni".

59 *De vassis dominicis* = „Cu privire la vasalii regali, care pînă în acel moment fac slujbă în casă (a regelui) și care totuși sînt cunoscuți că au beneficii, s-a hotărît că oricare din ei ar rămîne acasă cu stăpînul împărat, să nu rețină cu ei pe vasalii lor așezați pe domeniul lor, ci să le permită să meargă cu comitele din al cărui tîrg sînt".

60 *De hominibus nostris* = „Despre oamenii noștri și ai episcopilor și abaților, care au sau beneficii sau bunuri proprii".

[61] *Ut omnis homo liber,* = „Ca orice om liber, care are patru așezări cu plantații în proprietate sau ca beneficiu din partea cuiva, să se pregătească pe contul său și să meargă în contra dușmanului el însuși sau împreună cu seniorul său".

[62] Este vorba despre tratatul încheiat în 847, despre care se vorbește și în cartea XXXI, cap. XXV.

[63] *Mallum:* în legislația de la început a francilor judecau numai aceste adunări, în timp ce comitele nu se ocupa decît de executarea sentinței.

[64] Gravionul (fr. *gravion,* din germ. *Graf) este sinonim cu* comite (conte).

[65] *Per bonos homines* = „Prin oameni de seamă".

[66] *Suscipere tam inimicitias,* ... = „Este o datorie a lua asupra sa atît dușmăniile cît și prieteniile fie ale tatălui, fie ale unei rude apropiate. Dar (dușmăniile) nu țin multă vreme neîmpăcate. Căci chiar și omuciderea se răscumpără printr-un anumit număr de vite mari și mici și despăgubirea o ia toată casa".

[67] Cuvîntul francez *composition* vine de la *composer* = a cădea la învoială cu cineva, făcîndu-i concesii, de aici sensul de *acord* (tranzacție) al cuvîntului *composition* și apoi acela de *despăgubire* plătită pe baza acestui acord.

[68] Această răzbunare de familie era prevăzută și în legea saxonilor și în legea longobarzilor. În monarhia francă, deși nu mai era admisă în teorie, s-a menținut în fapt multă vreme.

[69] *Adaling:* nobil (aici este vorba de un *antrustion,* om din jurul regelui, căci corespunde amenda prevăzută pentru acesta în dreptul salic).

[70] Aici este sensul de despăgubire al cuvîntului *compoziție;* această sumă plătită, în caz de omucidere, după poziția socială a persoanei se numea *Wergeld.*

[71] *Ina: rege* al Wessex-ului, care a dat un *Cod* de legi (pe la 690).

[72] *Si aurum non habet* ... = „Dacă nu are aur, să dea altă monedă, sclavi, pămînt, etc.".

[73] *Decretum Tassilionis ducis* (Decretul ducelui Tassilion).

[74] În original: *La justice des seigneurs.*

75 *Fredum* sau *friedgeld*, înseamnă „bani de pace".

76 *Si caballus cum pede*, etc. = „Dacă un cal cu piciorul".

77 *Fredus tamen iudicis*, = „Să se respecte cu toate acestea *fredus*-ul (plata) judecătorului, în al cărui canton este"

78 Aluzie la colecţia: *Rerum Gallicarum et Francicarum Scriptores*, Paris, 1738—1752.

79 Martenne, *Thesaurus novus anecdotorum*, Paris, 1717.

80 *Praecipientes iubemus* . = „Dintru început ordonăm ca nici un judecător public . ., chiar pe oamenii bisericii şi ai mănăstirii Morbacensis, atît liberi cît şi servi, şi pe cei care se află pe pămînturile acestora, etc.".

81 Loyseau, Charles (1566—1627), *Discours sur l'abus des justices de village*, Paris, 1603.

82 *Ne aliubi* . = „Să nu ţină adunări judiciare în altă parte decît la biserica la care au fost eliberaţi".

82 bis *Tabulariis:* cei înscrişi în registrele, în arhiva bisericii.

83 *Episcopi, vel potentes*, . = „Episcopii sau cei puternici care au posesiuni în alte ţinuturi, să nu instituie judecători sau inspectori trimişi din alte provincii, decît din acel loc, care să înveţe dreptatea (ştiinţa dreptului) şi s-o împartă altora".

84 *Servi aldiones*, = „Servii cu posesie deplină, pe bază de înscrisuri vechi, sau alţii deveniţi de curînd".

85 *Sicut illae res* = „După cum acele proprietăţi şi resurse în care trăiesc clericii, tot aşa şi acelea pentru care trebuie să servească vasalii sînt sub respectul imunităţii".

86 *Imprimis omnium* . = „Mai întîi de toate trebuie dat ordin ca bisericile să aibă dreptul de a judeca şi asupra vieţii acelora care locuiesc în biserici şi în spatele lor, precum şi asupra averii lor în bani şi în natură".

87 *Pari conditione convenit* = „De asemenea, s-a stabilit ca dacă un centurion va fi urmărit şi va fi găsit o urmă (un hoţ) în altă centurie, sau va fi îndrumat un hoţ în hotarele oricăruia dintre fidelii noştri şi nu-l va fi putut alunga în altă centurie, ori, fiind dovedit, să reprezinte el pe hoţ etc.".

88 În original: *se recommander pour un bénéfice* (a se recomanda pentru un beneficiu), act prin care posesorul unei

alodii ceda proprietatea sa unui senior (sub protecția căruia se punea) pentru a o primi înapoi cu titlu de beneficiu (feudă); din acest act numit *recommandation* (recomandare, contract de vasalitate) rezultau anumite îndatoriri pentru vasal și drepturi pentru seniorul suzeran.

89 *Si vestigius comprobatur latronis,* .. = „Dacă urma hoțului este dovedită, totuși să nu se aplice pedeapsă de lungă durată dacă este prezent, sau dacă, urmărind pe hoț, l-a prins, să-și primească compoziția întreagă. Cînd este găsit în hotarele unui fidel al regelui să capete jumătate din compoziția fidelului și să pretindă de la hoț partea principală".

90 *In truste* . = „În hotarele unui fidel al regelui".

91 *In terminis fidelium nostrorum* = „În hotarele fidelilor noștri".

92 *Et si forsitan Francus* ... — tradus în text.

93 *Ut ubicumque missi,* ... = „Ca în orice loc trimișii ar descoperi fie un episcop, fie un abate sau pe altcineva investit cu o demnitate, care a refuzat să facă dreptate sau a împiedicat (a se face dreptate), ei să trăiască din averea acestuia atîta vreme cît trebuie (ca ei) să facă dreptate în acel loc".

94 *Unusquisque advocatus* . = „Ca fiecare *advocatus* pentru toți cei din resortul său, în acord cu agenții . din subordinea sa, pe oricine a găsit că a contravenit acestui ordin de chemare al nostru . să-l pedepsească".

95 *Si in fiscum nostrum* ... = „Dacă se va refugia în fiscul nostru sau în oricare imunitate sau în puterea sau proprietatea vreunui potentat".

96 *Maximum regni nostri* . . = „Credem că înălțăm cel mai mare monument al domniei noastre, dacă acordăm, printr-o binevoitoare chibzuire, beneficii avantajoase locurilor (aparținînd) bisericilor sau oricărui altuia".

97 *Syagrius:* ultimul guvernator roman al Galiei, învins la Soissons de către Clovis și omorît (486).

98 *Confederația armoricană:* Armorica se întindea în nord-vestul Galiei și spre sud pe țărmurile Senei și ale Loirei.

99 *Totusque tractus Armoricus,* = „Și tot ținutul Armorican și alte provincii ale Galiei".

100 Potrivit istoricului Flavius Josephus, marele preot, Jaddus, ar fi primit cu fast pe Alexandru la Ierusalim și i-ar fi citit din cărțile sfinte profeția cuceririlor sale.

101 Oracolul lui Iupiter Ammon recunoscuse în Alexandru pe însuși fiul lui Iupiter

102 Potrivit legendei, un vechi oracol prezisese stăpînirea Asiei celui ce va desface nodul gordian (Gordium — în Galatia, veche provincie în Asia Mică) și pe care Alexandru l-a tăiat sabia.

103 *Convive du roi* (conviv al regelui): cel care trăia în intimitatea regelui, la franci.

104 *Qui in truste dominica est,...* = „Care este în grupul de fideli ai regelui".

105 *Si quis, quolibet casu...* = „Dacă cineva, indiferent în ce caz, a rupt un dinte unui aristocrat burgund sau unui nobil roman, să fie constrîns a plăti douăzeci și cinci de solizi de aur; pentru persoanele libere de condiție mijlocie, atît burgunde cît și romane, dacă a fost rupt un dinte, să se plătească o compoziție de zece solizi de aur; pentru persoanele de condiție inferioară, cinci solizi de aur".

106 Vezi și cap. XIX al acestei cărți.

107 *Itaque colonia convenit...* = „Astfel colonia a căzut de acord, și așa am ordonat și noi, ca fiecare judecător, pentru a judeca pe un tîlhar, să se transporte la casa lui și să pună să-l lege; și dacă (tîlharul) este franc, el să fie îndreptat înaintea noastră (la noi); iar dacă este un individ mai slab (de jos) să fie spînzurat pe loc".

108 Tégan a scris, pe la 835, *Vita Hlodovici imperatores.*

109 *O qualem remunerationem...* = „O, ce răsplată i-ai dat! Te-a făcut liber, nu nobil, ceea ce este cu neputință după libertate".

110 *Omnes episcopi...* = „Toți episcopii au fost supărători pentru Ludovic și mai ales aceia pe care îi așezase la loc de cinste, (scoțîndu-i) din situația de sclavi, împreună cu aceia care din națiunile barbare au fost ridicați la acest înalt rang".

111 Adrien de Valois, vezi nota 24, cartea XXVIII.

CARTEA XXXI

1 Cartea XXXI, cu care se încheie *Spiritul legilor*, studiază, în continuarea cărții XXX, legile feudale la franci, înfățișînd evoluția lor pînă la începutul dinastiei capețienilor.

2 *Frédégaire* a fost un cronicar franc din secolul al VII-lea; sub numele de *Chronique de* Frédégaire se înțelege o compilație cuprinzînd un rezumat al primelor cărți din *Istoria* lui Grégoire de Tours și o cronică a francilor de la 584 pînă la 642.

3 *Saeva illi fuit* .. = „Crudă i-a fost nedreptatea împotriva nobililor, acordînd peste măsură fiscului, voind a îmbuiba în chip viclean fiscul cu avutul nobililor astfel încît nu se mai găsea nimeni care să fi putut păstra treapta pe care o apucase".

4 *Burgundiae farones*, = „Faronii Burgundiei, atît episcopii cît și ceilalți fideli *(leudes)*, temîndu-se de Brunhilda și avînd ură împotriva ei, plănuind, etc.".

5 *Sacramento a Clotario* ... = „Obținînd jurămînt din partea lui Clotar că nu va fi revocat în tot timpul vieții sale".

6 *Quae contra rationis ordinem* ... = „Prin cuprinsul acestui edict al nostru am hotărît, cu ajutorul lui Hristos, să îndreptăm în mod general cele ce s-au săvîrșit sau întocmit împotriva rînduielilor rațiunii, pentru ca — Dumnezeu să ferească — să nu se mai întîmple în viitor".

7 *Et quod per tempora* = „Și ceea ce din acesta (din actul cu privilegiile acordate) în decursul timpului a fost neluat în seamă, chiar din acest moment să se respecte veșnic".

8 *Ita ut episcopo decedente*, . = „Astfel că, atunci cînd un episcop încetează din viață, acela care trebuie să fie hirotonisit în locul lui de către (prelatul) metropolitan (de către arhiepiscop) împreună cu episcopii provinciali, să fie ales de către cler și popor; și dacă este o persoană deosebit de vrednică, să fie confirmat prin actul principelui; și, neapărat, dacă este ales din palat (dintre curteni), să fie rînduit pentru meritul persoanei și învățăturii sale".

9 *Ut ubicumque census* . = „Ca oriunde fără conștiință s-a adăugat un cens nou ... să fie suprimat".

[10] Autorul spune cînd constituţie, cînd decret, referindu-se la aceeaşi decizie regală.

[11] Idee care se cuvine a fi reţinută: M. formulează aici concepţia sa asupra cercetărilor de istoria dreptului, pe care o aplică îndeosebi în acest studiu al legilor feudale. Fraza aceasta fusese iniţial plasată la sfîrşitul cărţii XXVI (şi avusese o altă formă: „Legile trebuie explicate prin legi, iar istoria prin istorie"), fiind înlocuită printr-o reflecţie (asupra metodei lui Plutarh) cu care concordă.

[12] În original: *(la place de) maire; maire,* prescurtare de la *maire de la maison royale* sau *maire du palais* (transcrierea în limba franceză a termenului latinesc *major domus regiae* sau *major domus palatii* (şeful casei regale sau şeful palatului, majordomul palatului său regal).

[13] *Instigante Brunichilde. .* = „La instigaţia Brunhildei, din ordinul lui Teodoric, etc.".

[14] *Eo anno, Clotarius* = „În anul acela, Clotar se întîlneşte cu nobilii şi fidelii *(leudes)* Burgundiei în oraşul Trecasses (Troyes): după ce i-a întrebat dacă — Warnacharius fiind mort — vor să ridice pe altul la rangul demnităţii lui, ei declarînd cu toţii că nu voiau nicidecum să mai aleagă un majordom şi cerînd cu stăruinţă favoarea regelui, stabiliră raporturi directe cu el".

[15] *Istam victoriam quam Vinidi .* = „Această biruinţă pe care wenzii o cîştigară asupra francilor nu au obţinut-o atît prin vitejia slavilor, cît prin panica austrasienilor, cînd vedeau că ei împreună cu Dagobert şi-au atras ura şi erau jefuiţi necontenit".

M. se referă la invadarea în anul 632 a regatului francilor (cîrmuit de Dagobert I, rege al tuturor francilor ca şi Clotar II, tatăl său) de către slavii wenzi care au ieşit învingători.

[16] *Deinceps Austrasii . . .* = „Se ştie că de pe atunci Austrasienii, prin străduinţa lor, au apărat cu folos hotarul şi regatul francilor contra wenzilor".

[17] *Floachatus cunctis ducibus .* = „Floachat confirmă tuturor ducilor din regatul Burgundiei, precum şi prelaţilor, prin scrisori şi chiar prin jurăminte, că va păstra de-a pururea fie-

căruia rangul, demnitatea (ce deţinea) precum şi prietenia sa".

[18] *Deinceps a temporibus Clodovei*, . = „Cu începere din timpurile lui Clodoven (Clovis al II-lea), care a fost fiul vestitului rege Dagobert I şi tatăl lui Teodoric, regatul francilor decăzînd, a început a fi guvernat de majordomi".

[19] *Reges ex nobilitate, duces ex virtute sumunt* = „Regi îşi pun dintre cei de neam, căpetenii — dintre cei viteji".

— *Dux-cis* era şeful militar unic şi acesta era ales dintre *reges*, şefii politici ai diferitelor triburi care se adunau pentru pornirea într-o expediţie, precum rezultă din Caesar, *De bello gallico*, cartea VI, cap. XXIII (citat de M. în cartea XXX, cap. IV).

[20] *Leutheris vero et Butilinus*. = „Însă Leutieris şi Butilinus, cu toate că aceasta nu era de loc pe placul regelui lor, stabiliră cu ei o colaborare de război".

[21] *Illis quidem* = „Dînd într-adevăr acelora numele de regi, iar el avînd privilegiul deplin al regalităţii, etc."

[22] *Sedemque illi regalem* . = „Şi acordă aceluia reşedinţa regală, sub autoritatea sa".

[23] *Ut responsa quae erat edoctus* = „Ca să dea ordonanţele ce fusese instruit, sau mai de grabă ce i se porunciseră, ca din propria sa putere".

[24] *Anno principatus Pippini super Theodoricum* = „În anul guvernămîntului lui Pepin (al III-lea) asupra lui Teodoric".

[25] *Pippinus, dux Francorum,* = *„Pepin, ducele francilor,* stăpîni regatul francilor, cu regii supuşi lui, vreme de douăzeci şi şapte de ani".

[26] *Posthaec Theudoaldus*, . = „După acesta, Theodoald, fiul aceluia (al lui Grimoald), copil (în fragedă vîrstă), fu făcut majordom al palatului în locul lui (în locul lui Grimoald), rege fiind Dagobert (al III-lea)", despre care s-a vorbit mai sus.

[27] Despre tratatul de la Andély *(Conventus apud Andelaum)* (în anul 587) se va vorbi iarăşi în cap. XXIV al acestei cărţi.

[28] *Ut si quid de agris* . . . = „Ca, dacă (reginele, fiicele sau văduvele regilor) au vrut să facă ceva sau să atribuie cuiva din terenurile fiscale sau din lucruri specificate (în act) sau

din lucruri care aparţin autorităţii, după chibzuinţa lor, să se respecte în veci cu o statornicie neclintită".

29 *Sicut ab illo,* = „Aşa cum a fost posedată de acela sau de fiscul nostru".

30 *Extra sermonem regis* = În afară de cuvîntul regelui.

31 *Non infirmis reliquit haeredibus* = „Nu a dispus în favoarea unor erezi slabi" (ci a unora puternici).

32 *Excitor imprimis* ... = „Sînt solicitat mai ales de plîngerile preoţilor şi ale slujitorilor lui Dumnezeu, care în mai multe rînduri au venit la mine ca pentru proprietăţile răpite în mod nedrept, etc.".

33 *Karolus plurima iuri ecclesiastico* = „Suprimînd foarte multe prevederi care constituiau un drept al bisericii, Carol încorporă fiscului pămînturile şi apoi le distribui ostaşilor".

34 *Epistolam quoque,* . = „Papa Grigore îi trimisese şi o scrisoare, după hotărîrea nobililor romani, (vestindu-l) că poporul roman, părăsind autoritatea imperială, ar fi voit să treacă sub ocrotirea lui şi sub neobosita lui clemenţă".

35 *Eo pacto patrato,* . = „Încheindu-se acest pact, pentru ca să se despartă de partida împăratului".

36 *Scrisorile (actele) de precaritate (lettres précaires)* erau acte prin care se recunoştea că un bun nu este deţinut decît cu titlu precar: biserica acorda pămînturile sale celor ce le deţineau dinainte, cu titlu de *precaria* (bunuri precare, adică obţinute prin rugăminţi); aceasta însemna că biserica îşi păstra nuda proprietate a bunurilor şi obţinea — de la cei ce se foloseau de ele — un cens anual; la moartea concesionarului, aceste bunuri reveneau bisericii.

37 *Precaria* , . . = „Precarul este lucrul care, în urma unei rugăminţi, se acorda spre folosinţă".

38 *Cum consilio et consensu* .. = „Cu avizul şi învoirea aceluia care stăpîneşte locul".

39 Este vorba despre L o r e n z S a u e r (1522—1578), *De probatis vitis sanctorum,* Colonia (1570—1575).

40 Vezi şi cap. XXIII al cărţii de faţă.

41 *Agraria et pascuaria,* = „Iertăm bisericii dările pe ţarini şi dările pe păşune şi zeciuiala porcilor, astfel ca nici un încasator sau dijmuitor să nu calce pe proprietăţile bisericii".

42 *Levitic,* XXVIII, 30 şi urm.

43 *Experimento enim didicimus.* = „Am aflat cu dovezi că în anul în care a bîntuit acea grea foamete, spicele s-au arătat goale, mîncate fiind de diavoli și că s-au auzit glasuri de dojană, etc.".

44 În original: *et qu'on avait entendu leurs voix qui reprochaient de n'avoir pas payé la dîme* (și că se auziseră glasurile lor dojenind pentru neplata dijmei), ceea ce nu corespunde nici cu citatul latinesc, nici cu sensul impus de context.

45 *Nonis quidem et decimis,...* = „A noua parte și chiar a zecea, pentru a căror plată și părintele nostru și noi am făcut adeseori somații în diverse ordonanțe".

46 E g i n h a r d, E i n h a r t (770—840), cronicar franc, secretar al lui Carol cel Mare, a cărui *Viață* a scris-o.

47 G o l d a s t v o n H e i m i n s f e l d, M e l c h i o r (1576—1635), *Collectio constitutionum imperialium* (Colecția constituțiilor imperiale), Frankfurt, 1655—1673.

48 Este vorba despre dreptul de proprietate al seniorilor asupra bisericilor și capelelor construite pe terenurile donate de către ei; în secolul al XII-lea acest drept s-a transformat în drept onorific de patronat.

49 *La haute justice:* jurisdicția seniorului care avea dreptul de a condamna la pedeapsa capitală și de a judeca toate procesele civile și penale, cu excepția cazurilor regale.

50 *Quem populus eligere velit,...* = „Acela pe care poporul ar vrea să-l aleagă spre a urma tatălui său ca moștenitor al tronului".

51 L e C o i n t e C h a r l e s (1611—1681), autorul *Analelor eclesiastice ale francilor,* Paris, 1665—1683, din care citează la nota *c.*

52 *Fabella quae post Pippini mortem...* = „Povestea, care a fost născocită după moartea lui Pepin, este contrară în cel mai înalt grad dreptății și sfințeniei papei Zaharia".

53 *Ut nunquam...* = „Ca în veci să nu cuteze nimeni să aleagă rege de altă viță, ci numai din a lor".

54 C a n i s i u s, P e t r u s (1521—1597), numele latinesc al teologului olandez v a n H o n d t; lucrarea sa *Antiquiae lectionis,* a apărut între 1601—1608.

55 *Si vero aliquis* = „Dacă însă vreunul din ei, încetînd din viață, a lăsat fii legitimi, puterea (suverană) să nu se împartă între ei, ci mai degrabă poporul, adunîndu-se concomitent cu aceasta, să aleagă pe unul dintre ei, pe care l-ar vrea stăpîn, iar pe acesta, fratele mai mare (al defunctului), să-l primească în locul fratelui și al fiului".

56 Dumont, Jean (m. 1726), *Corps universel diplomatique*, Amsterdam (1726—1731).

57 *Tanto enim odio laborabat* = „Căci lucra cu atîta ură, încît aceia erau dezgustați de viața lui".

58 *Villas regias* = „Transferă credincioșilor săi în posesiune perpetuă domeniile regale, care erau ale bunului și străbunului său, și făcu aceasta vreme îndelungată".

59 *Hinc libertates,* = „El sfătui să se distribuie uzului particularilor aici libertățile, colo (bunurile) publice". Nitard, *Historia,* cartea IV. — Această *Istorie* a lui Nitard merge de la începutul domniei lui Ludovic Debonarul pînă în anul 843.

60 *Republicam penitus annulavit* = „Ruină complet statul".

61 *Hincmar* (806—882), arhiepiscop de Reims, susținător al lui Ludovic Debonarul și al lui Carol Pleșuvul (Ludovic Gîngavul era fiul acestuia).

62 Vezi cap. II al cărții de față; aici ideea ar fi: „acest principe nu acordase laicilor concesiuni asupra bunurilor bisericii" (nu distribuise laicilor bunurile bisericii).

63 *Saltem sine audientia* .. = „ Cel puțin fără să fiu ascultat și judecat de episcopii prin al căror serviciu religios am fost uns rege și care sînt ziși tronurile lui Dumnezeu, în care Dumnezeu șade și prin care pronunță judecățile sale, la ale căror părintești îndreptări și (la ale căror) judecăți observatorii am fost gata să mă supun, sînt supus și în clipa de față".

64 *Capitulara* în chestiune este dată de Carloman *Ludovici II filius* (Carloman, fiul lui Ludovic al II-lea).

65 Vezi cartea XXX, cap. XVIII.

66 *Licentiam habeat unusquisque* = „Orice om liber care nu este senior să aibă libertatea de a se recomanda (încredința) oricăruia va vrea din acești trei frați".

67 *Ut omnis liber homo* vezi traducerea la nota 61, cartea XXX, cu care este identică.

68 În bătălia de la Fontenay (25 iunie 841), Lothar a fost învins de frații săi, Ludovic Germanicul și Carol Pleșuvul.

69 *Adnunciatio* = înștiințare.

70 *Ut unusquisque liber homo* ... = „Ca orice om liber în regatul nostru să aleagă drept senior pe cine voiește, în persoana noastră și a fidelilor noștri".

71 Este vorba despre *Capitulara* de la Quiersy-sur-Oise, care era socotită ca fiind la originea eredității feudelor, părere azi părăsită.

72 *Similiter et de nostris vassalis* ... = „La fel trebuie să se facă și cu vasalii noștri".

73 *Quod nullus seniorem suum dimittat,* = „Nimeni să nu părăsească pe seniorul său, după ce a primit de la el (ceva) valorînd (chiar) un singur solid".

74 *Et si aliquis de vobis* ... = „Și dacă printre voi se află vreunul căruia nu-i place senioratul său și i se pare că se poate căpătui mai bine la un alt senior decît la acesta, să vină la el, și acesta să-i dea drumul cu liniște și cu sufletul împăcat . și să aibă el în pace ceea ce Dumnezeu îi va acorda și ce va putea căpăta la alt senior".

75 *L'arrière-vasselage:* starea subvasalilor (a celor care erau vasalii unor vasali).

76 *Cărțile Feudelor (Libri Feudorum)* au fost atribuite unor milanezi: partea de la început, pe nedrept, lui Gerardus Niger Capagisti, consul din Milano pe vremea lui Friedrich Barbarosa (de fapt a fost scrisă între 1095 și 1136); partea a doua constă din două scrisori ale juristului Obertus dall'Orto, de asemenea consul în Milano.

77 Adică regula care interzicea subvasalilor să acorde la rîndul lor subfeude.

78 *Volumus ut cuiuscumque* = „Voim ca omul oricăruia dintre noi, în regatul oricui ar fi, să meargă la oaste cu seniorul său, sau să-și vadă de alte interese ale sale, afară de cazul că s-ar întîmpla — nu s-ar mai întîmpla! — o astfel de invazie a regatului care este numită *Lantuveri,* astfel încît tot poporul acelui regat să meargă spre a o respinge".

79 Acesta este „jurămîntul de la Strassbourg" *(Argentoratus)*, primul document al limbii vulgare franceze.

80 Vezi nota 59.

81 E c h a r d, *Leges Francorum.*

82 O t t o v o n F r e i s i n g (1114—1158), *Gesta Frederici imperatoris* (Faptele împăratului Friedrich); lucrarea, alcătuită din dispoziția lui Friedrich Barbarosa, al cărui nepot era Otto, a fost scrisă pînă la 1156 de el, fiind continuată de discipolul acestuia Ragewin.

83 În cartea XXVIII, cap. XLV.

84 Este vorba despre colecția lui L a u r i è r e, *Ordonnances des rois de France de la troisième race* (Ordonanțele regilor Franței din cea de-a treia dinastie) (1723), în care se găsește ordonanța în chestiune: *Établissement ou Ordonnance touchant les fiefs du Royaume de France (Așezămînt* sau Ordonanță asupra feudelor din regatul Franței), dată la Villeneuve-le-Roy, în 1209.

85 *Sic progressum est,...* = „Astfel s-a ajuns ca (feuda) să treacă la acela dintre fii asupra căruia stăpînul ar vrea să confirme acest beneficiu".

86 *Quod hodie ita stabilitum est,...* = „Ceea ce astăzi s-a statornicit astfel ca să vină la toți deopotrivă".

87 *Friedrich I Barbarosa* (rege în 1152), împărat între 1155 și 1190.

88 Primul era considerat pe nedrept ca autor al *Cărților Feudelor* (vezi nota nr. 76 la cartea de față).

89 În comentariile sale asupra lucrării *Les fiefs;* vezi nota 54 la cartea XXX.

90 *Mezzo termine (ital.)* = expedient.

91 Aici prin guvernămînt politic autorul înțelege guvernămîntul carolingian așa cum fusese închegat de Carol cel Mare.

92 Casa de Habsburg a deținut coroana Sf. Imperiu timp de trei veacuri neîntrerupt (de la 1438).

93 *Le droit de rachat (relief* sau *relevium).*

94 *Le droit de lods et ventes:* taxă cuvenită seniorului la vînzarea unei bucăți de pămînt de pe întinderea feudei sale, pentru care i se datorau censuri (această taxă era de 1/12 din valoarea pămîntului).

95 *Se jouer de son fief* = A dispune de feuda sa prin acordarea unei porţiuni din ea ca subfeudă.

96 Cutuma din Beauvoisis fixa această porţiune la o treime din feudă.

97 Anglia, de pildă.

98 Spania.

99 Rusia şi ţările scandinave.

100 *La garde noble:* dreptul de folosinţă pe care îl avea seniorul suzeran asupra feudei unui vasal minor cu obligaţia de a-i asigura completa întreţinere.

101 *Hominium* = omagiu; *fidelitas* = fidelitate.

102 Este vorba de fapt, după cum arată S. Cotta (după precizările prof. Shackleton), de o lucrare a lui Sir Edward Coke în care se face un comentariu asupra lui *Littleton,* publicată la Londra în 1628.

103 Suger (1081—1152); titlul exact al cărţii este: *De rebus in sua administratione gestis;* lucrarea se referă la domnia lui Ludovic al VI-lea (al cărui ministru a fost autorul); ea a fost tipărită la Paris în 1648.

103 bis *Tassillo venit in vassatico* = „Tassilo veni încredinţîndu-se în vasalitate; jură *per manus (prin mîini,* adică punîndu-şi mîinile în cele ale seniorului) multe şi nenumărate îndatoriri, punînd (apoi) mîinile pe moaştele sfinţilor şi făgădui credinţă lui Pepin“.

104 *Propres ne remontent point* = „Bunurile proprii (bunurile imobile dobîndite prin moştenire) nu se moştenesc în linie ascendentă“.

105 Boyer, Nicolas, *Decisiones supremi senatus Burdigalensi* (Deciziile Parlamentului de la Bordeaux). — Autorul a fost preşedinte al Parlamentului din Bordeaux (secolul XVI).

106 Auffrerius, Stefan, profesor de drept la Toulouse în 1483, autor al culegerii: *Decisiones capellae Tolosanae,* citată de M.

107 *Italiam, Italiam . . .* = Italia, Italia.

APĂRAREA „SPIRITULUI LEGILOR“

1 *Apărarea „Spiritului legilor“*, publicată la Geneva în 1750, constituie răspunsul dat criticilor violente aduse de către pu-

blicaţia jansenistă „Les Nouvelles ecclésiastiques", în două numere ale sale (din 9 şi 16 octombrie 1749).

Prin aceasta, M. răspunde indirect şi unor critici venite din partea publicaţiei iezuite „Journal de Trévoux".

Citatele date de M. din *Spiritul legilor* sînt luate după ediţia din 1749; ele corespund adeseori pasajelor modificate din ediţia definitivă.

2 Pope, Alexander (1688—1744), *An Essay on Man* (Eseu asupra omului), 1733—1734 (I, 9).

3 Domat, Jean (1625—1696). În cap. I din *Traité des lois*, un fel de introducere filozofică la tratatul *Les lois civiles dans leur ordre naturel*, Paris, 1689—1694, Domat vorbeşte despre revelaţie şi despre raporturile ei cu dreptul.

4 Aluzie la lucrarea abatelui Gaultier, Jean Baptiste (1685—1755), *Le poème de Pope intitulé „Essay sur l'homme" convaincu d'impiété. Lettres pour prévenir les fidèles contre l'irréligion*, Paris, 1746.

5 Abbadie, Jacques (1654—1727), *Traité de la vérité de la Religion chrétienne*, Rotterdam, 1684.

6 Acest titlu iniţial a fost schimbat ca urmare a criticilor aduse de Sorbona; titlul cap. VI din cartea XVI a fost schimbat cu cel ce figurează la locul respectiv în traducerea de faţă.

7 Acest pasaj este criticat de „Journal de Trévoux", nu de publicaţia „Nouvelles ecclésiastiques".

8 *Compilatorul său:* Tribonianus (m. 546 e.n.), care a condus redactarea *Codului, Digestelor* şi *Institutelor.*

9 *Maris et feminae coniunctio*, . = „Unirea bărbatului şi femeii, care cuprinde în sine o tovărăşie unitară de viaţă".

10 *Nam primo duodecim Tabulis sanctum*, . . = „Căci la început Legea celor Douăsprezece Table a hotărît ca nimeni să nu practice o dobîndă superioară dobînzii unciare".

11 *Usurarum species ex assis* = „Felurile dobînzilor îşi iau numele de la fracţiunile asului; pentru a înţelege aceasta, trebuie să se ştie că orice capital este raportat la numărul 100 însă că maximul dobînzii există atunci cînd în fiecare lună se plăteşte a suta parte din capital. Şi pentru că, după acest calcul, maximul dobînzii face 12 aurei (bani de aur) pe an de fiecare sută, numărul 12 a deter-

minat pe jurisconsulţi să dea acestui as numele de as uzurar. Şi aşa cum acest as trebuie să fie calculat nu după plata lunară, ci după plata anuală, tot aşa şi fracţiunile asului trebuie să fie înţelese după socoteala anuală (după calculul anual); încît, dacă se plăteşte unu la sută pe an avem o dobîndă unciară (de o uncie, 1/12 dintr-un as); dacă se plăteşte cîte doi la sută pe an avem o dobîndă de un sextans (1/6 dintr-un as); dacă se plăteşte trei la sută, un quadruns (1/4 dintr-un as); dacă se plăteşte patru la sută, un triens (1/3 dintr-un as); dacă se plăteşte cinci la sută, un quinqunx (5/12 dintr-un as); dacă se plăteşte şase la sută, un semis (1/2 dintr-un as); dacă se plăteşte şapte la sută, un septunx (7/12 dintr-un as); dacă se plăteşte opt la sută, un bes (2/3 dintr-un as); dacă se plăteşte nouă la sută, un dodrans (3/4 dintr-un as); dacă se plăteşte zece la sută, un dextrans (5/6 dintr-un as); dacă se plăteşte unsprezece la sută, un deunx (11/12 dintr-un as); dacă se plăteşte doisprezece la sută, un as (12/12 din as)". *Lexiconul* lui Ioan Calvin.

12 *Lexiconul în chestiune este: Lexicum iuridicum iuris romani, simul et canonici, feudalis item civilis, criminalis*, Frankfurt, 1600, ediţia I, alcătuit de juristul german Johann Kahl (numit şi Calvinus), profesor de drept la Heidelberg în secolul al XVII-lea.

13 *Unde verius sit* = „De unde (rezultă că) este mai adevărat că dobînda unciară a acelora, sau dobînda uncie, după cum voi arăta mai jos că mai este numită, nu înseamnează o uncie (percepută) în mod inuman pe lună, ci pe an".
— Autorul lucrării *De modo usurarum* este *Claude* Saumaise (1588—1653), cu numele latinizat Salmasius, fost profesor la Leyda.

14 *Testis mearum* ... = „Martor al părerilor mele, Gyas cel cu o sută de mîini".

15 *Pro aris* = „Pentru altare".

16 *Credite; Pisones,* — traducerea în text.

LĂMURIRI ASUPRA „SPIRITULUI LEGILOR"

1 Aceste *Lămuriri* alcătuiesc un răspuns parțial la critica făcută de publicația iezuită „Journal de Trévoux" și la imputările venite din mai multe direcții, fără a se face însă vreo precizare de unde, asupra concepției lui M. în privința principiilor guvernămintelor.

2 *Lămuririle* au, precum se vede, două părți: dacă în cea de-a doua este vorba de o chestiune de amănunt, în prima parte a lor răspunde celor ce îi imputau că făcuse din virtute principiul republicii, și nu al monarhiei. Aceasta este și originea acelui *Cuvînt înainte din partea autorului* pus în fruntea lucrării în edițiile următoare.

RĂSPUNSURI ȘI EXPLICAȚII DATE FACULTĂȚII DE TEOLOGIE

1 Vezi, de exemplu, cartea a IV-a, cap. VI, cartea a V-a, cap. VII, cartea a XIX-a, cap. IV.

2 De fapt, pasajul a fost menținut în ediția definitivă din 1757.

3 Pasajul a rămas totuși în ediția definitivă.

4 Și acest pasaj a rămas în ediția definitivă.

5 Și acest pasaj a rămas în ediția definitivă.

6 Noul titlu este în adevăr *Despre poligamie. Diferitele ei împrejurări.*

7 Textul notei care apare în ediția definitivă se deosebește întrucîtva în privința formei.

8 De fapt, textul a rămas neschimbat în ediția definitivă.

9 Prima dată Sorbona a extras treisprezece propoziții socotite condamnabile. A doua oară critica a fost pronunțată de Sorbona în ședința de la 1 august 1752, dar publicarea condamnării a fost amînată; abia la 15 iunie 1754, în adunarea plenară, Facultatea de Teologie a hotărît respingerea observațiilor lui M. dispunînd publicarea criticii, dar aceasta n-a avut loc. Cele treisprezece propoziții condamnate prima oară corespund cu cele șaptesprezece condamnate a doua oară

după schema următoare: I=VII; III=XIII; IV=XIV; V=VIII; VI=IX; VII=II; VIII=I; IX=III; X=X; XI=VI; XII=XI; XIII=V. A doua propoziţie (din cartea XVI, cap. XV), n-a mai fost criticată a doua oară.

[10] Modificările n-au fost făcute.

[11] Sindicul de atunci al Facultăţii de Teologie.

[12] Comparaţia are caracter polemic, cunoscută fiind ostilitatea lui M. faţă de armatele permanente prea numeroase (cap. 24 din *Réfléxions sur la monarchie universelle*, introdus în mare parte în *Spiritul legilor*, cartea XIII, cap. XVII).

[13] Nota nu a fost introdusă în ediţia definitivă.

[14] *Apărarea „Spiritului legilor“*, partea I, obiecţia a zecea.

[15] Vezi şi *Cuvînt înainte din partea autorului (Avertissement de l'auteur)* apărut pentru prima dată în ediţia postumă din 1757.

[16] Vezi Prefaţa *Spiritului legilor*.

[17] Francis Bacon, *Eseuri*, II, Despre dobîndă şi notele noastre la versiunea românească, Bucureşti, Ed. Ştiinţifică, 1969.

[17 bis] În ediţia definitivă este capitolul XX.

[18] În *Etica Eudemia, cap. X din cartea VII* şi în *Etica Nichomachea*, cartea IV, cap. I.

[19] *Ex natura rei et materiae* = din natura lucrului şi a chestiunii.

[20] Hermenopulos, *Manuale legum sive Hexabiblos*, cartea III, cap. VII, § 24. Legea în chestiune a fost dată de Vasile I Macedoneanul (812—886), urcat pe tron la 867.

[21] În ediţia definitivă este capitolul XX din cartea XXI.

[22] M. se referă la „cămătari“, nu la evrei luaţi ca popor pentru suferinţele căruia îşi manifestă indignarea (cf. cartea XXI, cap. XX). Cămătarii nu erau numai evrei, lucrul e ştiut.

[23] De fapt, aceste două alineate au fost menţinute în ediţia definitivă.

[24] Aluzie la polemica dintre Armand Jean Le Bouthillier de Renée (1626—1700) (abate care a reformat abaţia La Trappe în 1662, introducînd o disciplină severă; el era pentru munca manuală a călugărilor) şi Jean Mabillon (1632—1707).

[25] *Hieronymus (Sophronius Eusebius)*, (331—420), părinte al Bisericii. — *Pacomie*, anahoret din secolul al IV-lea, întemeietor al comunităţilor mănăstireşti, născut şi mort în Tebaïda (partea de nord a vechiului Egipt).

[26] Legămintele călugăreşti (*les voeux des moines*): făgăduielile solemne făcute de călugări că vor trăi în sărăcie, supunere şi neprihănire.

[27] Modificarea nu apare în ediţia definitivă.

[28] *A pune prea mult mîna pe Arcă* (Arca sfîntă = chivotul legii la evrei): nu era permis de a atinge chivotul legii (lada în care se aflau tablele legii).
— *(Arca) nu va cădea:* religia nu va slăbi.

RĂSPUNS LA OBSERVAŢIILE LUI GROSLEY ASUPRA „SPIRITULUI LEGILOR"

[1] Pierre-Jean Grosley, născut la Troyes, la 18 noiembrie 1718, a părăsit avocatura ca să se dedice în întregime literelor. A murit la 5 noiembrie 1785.

[2] După fiecare obiecţie, pusă între ghilimele, urmează răspunsul lui M.

ANEXE

INDICE DE MATERII*

A

* Volumele sînt notate prin litere: volumul I prin litera A, volumul II prin litera B, iar volumul III prin litera C. Cifrele arabe care urmează după indicativul fiecărui volum reprezintă paginile din volumul respectiv. La fel şi la *Indicele de nume* pentru studiul introductiv, paginile sînt date în cifre romane.

E

Î

J

L

N

S și Ș

T

INDICE DE NUME

A

C

D

G

M

O

P

Q

R

S

W

X

Z

TABLE DE MATERII

VOL. I

CARTEA III

CARTEA IV

CARTEA V

CARTEA VI

CARTEA VII

CARTEA VIII

PARTEA A DOUA

CARTEA IX

CARTEA X

CARTEA XI

CARTEA XII

CARTEA XIII

PARTEA A TREIA

CARTEA XIV

CARTEA XV

CARTEA XVI

CARTEA XVII

CARTEA XVIII

CARTEA XIX

VOL. II

PARTEA A PATRA

CARTEA XX

DESPRE LEGI, ÎN RAPORTUL LOR CU COMERȚUL VĂZUT DIN PUNCTUL DE VEDERE AL NATURII ȘI AL SUBÎMPĂRȚIRILOR SALE 9

CARTEA XXI

CARTEA XXII

CARTEA XXIII

PARTEA A CINCEA

CARTEA XXIV

CARTEA XXV

CARTEA XXVI

VOL. III

PARTEA A ȘASEA

CARTEA XXVIII

CARTEA XXIX

CARTEA XXX